

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PAL

SZERKESZTI:

MÁTRAI LÁSZLÓ

XXVII. KÖTET

1-3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1978

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

STIER MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelenik meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közöl a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészettörténet, pedagógia és pszichológia) köréből. Ezenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488). Külföldön terjeszti a „KULTURA” Külkereskedelmi Vállalat, H-1389. Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, ELTE, Művészettörténeti Tanszék, 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Üri u. 51-53.

Az Osztály 1977. évi közgyűlési tudományos ülése

Az MTA 1977. évi 137. közgyűlésének keretében a Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1977. május 5-én *SZAKMAI KRITIKA ÉS ÉRTÉKREND A FILOZÓFIAI ÉS A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOKBAN* címmel tudományos ülést rendezett, amelynek előadásait az alábbiakban – a vitaindító előadás kivételével – teljes szövegükkel közreadjuk.

*

SZAKMAI KRITIKA ÉS ÉRTÉKREND A TÖRTÉNETTUDOMÁNYOKBAN

HANÁK PÉTER

Mivel a referátum teljes szövege megjelent a *MAGYAR TUDOMÁNY* 1977. évi 7–8., bővített változata pedig a *SZÁZADOK* 1978. évi 2. számában, folyóiratunkban Hanák Péter előadását – a szerző kérésére – csupán kivonatossan ismertetjük.

Az előadás bevezetőjében Hanák Péter közölte, hogy a szakkritika helyzetének felméréséhez a fő történelmi szakfolyóiratok mintegy félezer könyvismertetését, vitáját és áttekintő beszámolóját nézte át. Ezek alapján megállapítható, hogy a történettudományi szakkritika az elmúlt évtizedben mennyiségileg, tematikában és információgazdagságban egyaránt sokat fejlődött. Ennek ellenére, mind a mai napig az elemző, sokoldalú kritika a szaktudomány leggyengébb oldala. Az első probléma az ismertetések lassúságából, néha több éves késéséből adódik. E késés miatt a recenziók zöme sokat veszít időszerűségéből, informatív hatékonyságából. Ez az értékcsökkenés valamelyest ellensúlyozható volna alaposan elemző, az ismertett mű értékeit és gyengéit egyaránt feltáró, tudománytörténeti helyét körülhatároló kritikákkal, de éppen ilyen írásokban erősen szűkölködnek folyóirataink. Az elmúlt években is túltengenek a formális tartalmi ismertetések, a kritikátlan méltatások, amelyek sablonossá merevítik ezt a hivatása szerint eleven műfajt, és ami a legfőbb baj: meggyengítik értékorientáló képességét. Ebben, az értékorientáció gyengeségében mutatkozik meg a szakkritika legsúlyosabb szervezeti betegsége.

Az előadó a helyzetfelmérés metodikai segédeszközeként felvázolta a történész alkotó munka egyes fázisait: a témaválasztást, a forrásfeltárást és forráskritikát, a rekonstrukciót, az általánosítást. Megállapította, hogy ezekhez mindegyikhez megfelelő értékkategória rendelhető: a jelentőség, a hitelesség, a valóságghűség,

az érvényesség. A szakkritikák ezek közül feltétlenül értéknek ismerik el a téma-választást, az anyaggyűjtés mélységét, terjedelmét és hitelességének kimutatását, és többnyire méltányolják a rekonstrukció újdonságait, részeredményeit is. A jelentős új eredményeket – kiváltképpen ha vitatottak –, a tudatformáló újításokat és az elméleti általánosításra való törekvéseket már kevésbé méltányolják, hiányukat nem bírálják a recenziók. Éppen ebben mutatkozik meg a szakkritika értékorientáló és értékösztönző szerepének fogyatékossága, ami jelentősen hozzájárul a tömeges – és szűretlen – tényfeltárás, a jelenségszintű feldolgozások, mondhatjuk: a mennyiségi szemlélet elhatalmasodásához.

Az előadó megállapította, hogy a tudományos alkotó munka részműveletei nem értékmentesek, hanem érték kategóriákhoz kötöttek, ezek mögött pedig értékeszmék állnak, amelyek a kutató szemléletéből, helyzetéből, értékpreferenciáiból fakadnak. Mi biztosítja a tudományos alkotó munka érték kategóriáinak objektivitását és érvényességét? Van-e olyan objektív alapérték, amelyből az értékeszmék és kategóriák axiomatikusan levezethetők? Az előadó rámutatott, hogy Marx alapvető értéknek az ember önmagában rejlő képességeinek, filozófiai műszóval: „*nembeli lényegében*” rejlő képességeinek kibontakozását, gazdagodását tekintette. A „*nembeli lényeg*”-nek a történelmi folyamatban való kibontakozása, gazdagodása a marxi haladásfogalom objektív tartalma. Ez a szemlélet emberközpontú, fő dimenziója az idő, vagyis a változás, tehát historikus. Az ember ember-voltában rejlő lényegi képességek kifejlődését lehetőségnek fogja fel, tehát nem zárja ki, hanem éppen feltételezi az alternatívákat, s a kibontakozást fokozatos előrehaladásként regisztrálja, anélkül, hogy teleologikusan tételezett abszolút végpontot tűzne ki a haladás végcéljaként.

Ha már most a történelem immanens érték kategóriája a haladás, akkor a történettudományé a haladás totalitásának összefüggérendszerébe állított részjelenségek és szakaszok új minőségeinek felismerése, az emberi lényeg harcokon, konfliktusokon, alternatívákon keresztül kibontakozó gazdagodásának feltárása. A történelem tudományos megismerésének erre az alapkategóriára való visszavezetéséből logikusan következik az is, hogy a történelmi rekonstrukció és általánosítás érték kategóriái: a valóság hűség és az érvényesség objektivitásukat az alapkategória, a *haladás* viszonyítási rendszerében nyerik el.

MEGJEGYZÉSEK A SZOCIOLÓGIA-KRITIKA HELYZETÉRŐL

HUSZÁR TIBOR

A szociológia-kritika helyzete sok vonatkozásban rokon a történeti tudományokéval: Hanák Péter helyzetelemzése e tudomány területére is kiterjeszthető; s ez nemcsak érthető, de törvényszerű is: a tudományos közélet – tényezői meghatározóan „tudományon kívüliek”: a társadalom szerkezeti-szervezeti jellemzői, az ideológiai viszonylatok, a társadalmi nyilvánosság intézményei lényegében azonos módon szituálják a szakkritikusi tevékenységet *minden* társadalomtudományban. Mint ahogy a politikai erőter változásai: az ellentmondások összesűrűsödése és feloldása, a nemzetközi osztályharc áttételeződései is valamennyi társadalomtudományban érzékelhetők: a kritikai élet élénksége vagy ellanyhulása az eszmei következetesség vagy a szemérmes scientizmus, a lényegre törés, vagy a részletekbe menekülés nyilvánvalóan összefügg a politikai klíma változásaival, sőt maga is annak fontos tünete lehet.

Ugyanakkor a hazai szociológiai fejlődésnek vannak sajátos jellemzői, amelyek a szociológiai szakkritikát is bizonyos fokig más módon szituálják: ezen feltételekkel összefüggésben még a közös jellemzők is nemegyszer más módon kombinálódnak, más hangsúlyokat kapnak. Hozzászólásomban – az adott időkeretek között természetesen *csak* vázlatosan – mindenekelőtt e sajátos jellemzőkre térnék ki.

A szociológia fiatal – talán a legfiatalabb – társadalomtudomány Magyarországon. Intézményi rendszere most van kiépülőben, a szakképzés gyermekcipőben jár. A szociológiai kutató intézetekben, üzemi laboratóriumokban, egyetemi tanszékeken dolgozó kutatók száma viszonylag alacsony, s különböző előképzettségű szakembergárdából verbuválódott.

A homogén közeg kialakulását nehezíti, hogy a nemzetközi szociológiai élet igen megosztott; a szociológián belül rendkívül eltérő nézetrendszerek, áramlatok szembesülnek, amelyek a szociológia tárgyát, jellegét, feladatkörét, módszertani megalapozását illetően diametrálisan eltérő nézeteket képviselnek. A hazai szociológiában egy évtized alatt gyorsított ütemben kellett ezen – közel egy évszázad alatt – egymásra rétegzett, egymást kiegészítő s egymással harcban álló irányzatokkal szembesülni, azokat kritikailag elsajátítani.

Olyan történelmi időszakban, amikor a marxizmus tradicionális diszciplínái: a filozófia, a politikai gazdaságtan, a tudományos szocializmus maguk is meg-

újultak, amikor a társadalmi fejlődés új kérdések egész sorát rajzolta fel, nem adva időt az egymásra rétegzett kérdéskörök folyamatos és céltudatos elkülönítésére, a problémák kihordására. Mindez természetesen ellentmondásosan jelentkezett: a társadalmi szükségletek dinamizmusa nemcsak lépészavarba hozta a marxista szociológia hazai úttörőit, de cselekvési terepnumot is kínált: a részvétel lehetőségét a gazdaságirányítási rendszer, a köznevelés, a közművelődés reformmunkálataiban, lehetőséget arra, hogy bekapcsolódjanak a hazai településszerkezet, a lakáselosztási rendszer, üzemi és tanácsi szervezetek döntési mechanizmusainak empirikus vizsgálatába. A kibontakozó szociológiai kutatások közvetlenül beletorkolltak a politikai gyakorlatba, a szociológusok közvetlenül érzékelhették a politika és a tudomány metszéspontjait, a marxista szociológia lehetőségeit a szocialista politika szolgálatában, a szocialista építőmunka kritikai elemzésében. E folyamat érthetően – sem Magyarországon, sem más szocialista országokban – nem volt konfliktusmentes.

Hazánkban az utolsó évtizedben kiadott szociológiai tárgyú könyvek tematikus összetétele, megjelenési trendje – megfelelő fáziseltolódással tükrözi a szociológiai közélet fejlődésének vázolt sajátosságait. A kiadók 1965–1975 között vállalták Durkheim, Weber, Simmel, Veblen, Mead, Kurt Lewin klasszikusnak számító monográfiáinak kiadását, hozzáférhetővé tették a háború utáni évtized reprezentánsainak: Wright Millsnek, Habermasnak, Riesmannak, Löwenthalnak, Hoggartnak a legfontosabb írásait. Tematikus gyűjtemények egész sora prezentálta a szociálpszichológia, a munka- és iparszociológia, a városszociológia, a szabadidő- és életmódkutatást, az ifjúság- és értelmiségszociológia újabb külföldi eredményeit. A marxista szociológia bemutatását segítették azok a tematikus gyűjtemények, monográfiák, amelyek hozzáférhetővé tették a Szovjetunióban, Lengyelországban, az NDK-ban és más szocialista országokban folyó kutatások eredményeit. Mindezen munkák recenzálása, *kritikai* bemutatása önmagában is jelentős szellemi energiákat követelt.

Az utolsó évtized folyóirattermésének ismeretében elmondható: a szociológiai szakkritika csak részben oldotta meg e rendkívül összetett feladatokat. Találkozhatunk rangos elemző írásokkal, mégis tény: számos jelentős könyvről egyáltalán nem jelent meg kritikai elemzés, sok esetben pedig rövid ismertetések helyettesítették a monográfiák, tanulmánykötetek *érdemi* elemzését, marxista interpretációját, jóllehet e monográfiák, tematikus kötetek kiváló alkalmat kínáltak a vízvonalasztó jelentőségű, fontos elvi kérdések megvitatására.

Tanulságos, hogy leginkább a szociológusok, szociálpszichológusok közép-nemzedéke: Papp Zsolt, Somlai Péter, Erős Ferenc, Csepeli György, néhány fiatal szociológus – Vági Gábor nevét említem – vállalta elsősorban ilyen igényű elemző cikk megírását, a *kritikai* méltatását. Arra, hogy e könyvek kritikai bemutatása szociológus közegeben nyilvános vitát involvált, csak két példát találtam.

A hazai szerzők a szociológia újraszerveződését követően a hatvanas évek elején jelentkeztek először tanulmánykötetekkel, monográfiákkal. Az utóbbi évek-

ben új évjáratokkal, tehetséges fiatal kutatókkal egészültek ki a szociológiai kutatóhelyek. Kutatási beszámolóikban számottevő eredményekről adtak számot a szociológia műhelyei Szociológiai Kutató Intézet, az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, az ELTE Szociológiai Tanszéke munkatársai. Csak a legfontosabbakat említve: előbbre léptünk a munkásosztály, a termelősövetkezeti dolgozók, a szellemi munkások belső tagozódásának, szerkezeti-funkcionális jellemzőinek tanulmányozásában. Világosabban körvonalazódnak a szocialista életmód dilemmái, a városiasodással összefüggő folyamatok belső ellentmondásai. A társadalmi mobilitás témakörében kiemelhetjük a köznevelési rendszer stratifikáló szerepével, a munkássá válás folyamatával, a szakmunkásképzéssel kapcsolatos experimantumokat, előrelépés tapasztalható a formális és informális szervezetek, a társadalompolitikai intézmények empirikus vizsgálatában, a cigánykutatásban, az ingázók életviszonyainak – vagy más területekről említve példát –: a történelmi-gazdasági ismeretszintek, az előítélet-rendszerek, a társadalmi emlékezetek kutatásában.

A pozitív folyamatok, új színek és eredmények azonban nem, vagy pontosabban: nem kielégítően tükröződnek a könyvkiadásban. Igaz: 1977-ben megindult a *Szociológia* című periodika, viszonylag rendszeresen közöl szociológiai közleményeket a *Valóság*, a *Társadalmi Szemle*, a *Társadalomtudományi Közlemények*, a *Kultúra és Közösség*, ezek mégsem helyettesítik önmagukban a monografikus összegzéseket, magyar szerzőktől származó tanulmányköteteket.

A kortárs szerzők által publikált monográfiák, tanulmánykötetek száma azonban rendkívül alacsony, s a kutatói kapacitás kiszélesedésével párhuzamosan sem emelkedett, ellenkezőleg: csökkent.

E jelenséget csak részben magyarázza az a körülmény, hogy a szociológia experimentális tudománnyá vált, hogy az egyébként igen költséges survey vizsgálatok nem mindig teszik lehetővé a monográfikus összegezést, az eredmények közzétételét. Mindenesetre nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a célkutatások esetében a megrendelő nemcsak a vizsgált kérdések körét, a kutatási jelentés formáját határozza meg, de legalábbis bizonyos típusú vizsgálatok esetében – az eredmények publikálásához – a megrendelő hozzájárulása szükséges. Az esetek többségében azonban nem a konklúziók politikai kényessége akadályozza az eredmények közzétételét. A szociológiai adatfelvétel, „végterméke” más természetű, mint a hagyományos bizonyítási eljárással dolgozó más társadalomtudományoké: a nagyszámú tábla szélesebb olvasóközönség érdeklődése nem feltétlenül tarthat igényt: kezelése bonyolult, szakértelmet vagy legalábbis fokozott türelmet követel olvasójától.

A szociológiai experimentum team-munka. A kutatás szempontjából optimális munkamegosztás azonban nem mindig ösztönző az anyag írásos feldolgozása szempontjából stb. Ha különböző okokra visszavezethetően is, mindenesetre tény; számos szociológiai vizsgálat hozzáférhetetlen adatbankokban fekszik, a szűkebb szakmai közvélemény is csak hallomásból szerez róluk tudomást, e munkák érde-

műk szerint nem recenzálhatók. A szociológiai publikációk számának időleges csökkenéseit természetesen más körülmények is magyarázzák, de a szociológiai szakkritika helyzete, fejlődése szempontjából sem közömbös: a szociológia eredményei nem természetszerűen válnak publikussá: olyan témák esetében is, amikor az államraison az eredmények közzétételét igényli, a publikáció elmarad. S ami nem kevésbé nyugtalanító: számos kutató – különösen a fiatalabb évfázatokból – Kórmives Kelemenként épül bele az adatbankok falaiba.

Magyar nyelvű szociológiai művekről időszakosan az *irodalmi* folyóiratok is közölnek recenziókat. Figyelmüket azonban érthetően a szociográfiára összpontosítják, s a szociológiai publikációkban is elsődlegesen az *életes* anyagot, a szociográfiai elemeket becsülik. E folyóiratok kritikai rovatainak elemzése érdekes tanulságokkal szolgál, de erre idő hiányában *nem* térünk ki.

Az egyetlen szakfolyóiraton: a *Szociológián* kívül a társadalomtudományi, ideológiai folyóiratok közül rendszeresen és egyenletesen a *Valóság* és a *Társadalmi Szemle* közöl szociológiai tárgyú recenziókat.

A *Szociológia* 1972–1976 között 13 hazai monográfiát recenzált. Kritikai írást közöltek 14 egy szerzőtől származó tanulmánykötetről és 14 több szerző alkotását tartalmazó tanulmánykötetről. A *Valóság* 1968–1976 közötti időszakban 6 hazai szerző szociológiai tárgyú monográfiájáról, 17 egy és 10 több szerzőtől származó tanulmánykötetéről közölt recenziót. A *Társadalmi Szemle* 1968–1976 között 7 monográfiát, 6 egy szerzőtől, 4 több szerzős tanulmánykötetet recenzált.

E számok önmagukban imponálóak, s első látásra úgy tetszik: az *egész* hazai termést átfogják. A kép azonban csak első látásra ilyen megnyerő: korántsem minden *fontos* könyvről jelent meg kritikai ismertetés.

Egyetlen folyóirat sem recenzálta például Erdei Ferenc válogatott írásait, *Turkonyi-Ferege* tanulmányát az ipari munkásnők munka- és életkörülményeiről, visszhang nélkül maradt a *Szociológiai Kiskönyvtár* néhány kötete, s olyan fontos tanulmánykötetet mint a *Tanulmányok a munkásosztály helyzetéről* stb. Több olyan monográfia, tanulmánykötet jelent meg, továbbá, amellyel csak *egy* folyóirat foglalkozott, s négy évre visszamenően nem találtunk *egyetlen* olyan szociológiai tárgyú monográfiát, tanulmánykötetet, amelynek méltatására vagy kritikai elemzésére mindhárom folyóirat párhuzamosan vállalkozott volna.

Ennyit a számokról. A kritikák *tartalmi* jellemzése természetesen sokkal összetettebb feladat s e szempontból különösen súlyos hibát követnénk el, ha egyenlőségi jelet tennénk egy akadémiai szakfolyóirat, egy pártorgánus s az Ismeretterjesztő Társulat kötetlenebb profilú folyóirata között. Nyilvánvalóan mások a lehetőségek, kötelezettségeik más olvasótáborhoz szólnak, funkcióik is eltérőek.

Hozzászólásomban egyik folyóirat kritikai tevékenységének elemzésére sem vállalkozom; néhány olyan tendenciára szeretném felhívni a figyelmet, amely a szociológiai tárgyú kritikák *közös* jellemzőjének tűnik, s melyben sajátos módon a

hazai szociológiai közélet meghatározó folyamatai: erényei és gyöngéi tükröződnek tömönlatban. Folyóíratainkban egybemosódik az ismertetés és a kritika. Leginkább csak külföldi szociológiai könyvek vonatkozásában honosodott meg a manifeszt módon ismertető jellegű közlemény: Androka Rudolf, Buda Béla, a Valóságban a műfaj újra honosításában – régi hagyományokat felelevenítve – úttörő munkát végeztek. Nem kevésbé indokoltnak tűnik e műfaj meggyökereztetése a hazai publikációk vonatkozásában. Utaltam arra, hogy számos fontos vizsgálat anyaga hozzáférhetetlen. De nemcsak a kiadatlan anyagok nem kapnak szélesebb publikációt: jelenidejűen a KSH *Népesedéstudományi Kutatócsoportjának*, a KSH *Időszaki közleményeinek*, az MRT *Tömegkommunikációs Kutatóközpontja*, a *Szövetkezeti Kutató*, a *Népművelési Intézet* intézeti közleményekben közzétett széles körű érdeklődésre számot tartó kutatási beszámolóit is visszhang nélkül maradnak. A tömör, bemutatást szolgáló ismertetésektől műfajilag világosan el kell viszont határolni a *szakkritikát*, amely nyilvánvalóan nem korlátozódhat az elemzett művek tartalomjegyzékének felmondására. Márpedig jelenidőben e két műfaj összemosisdik; nagyon kevés az olyan kritikai elemzés, amely valóban a mű lényegébe hatol, módszertani megalapozottságát mérlegeli, elvvel elvet szembesít.

A történeti és szociológiai megismerésnek bizonyosan vannak közös jellemzői: a tényektől a törvényekig hasonló buktatókon keresztül jut el minden társadalmi fenoménnekkel foglalkozó kutató. Joggal feltételezhető, hogy a szociológiai megismerésben sem választható el a tényfeltárás s az értékítélet. Kiinduló pontnak tekintendő az elv: a részjelenségek *csak* a konkrét történeti totalitás kontextusában, a társadalmi-gazdasági alakulat mozzanataként értelmezhető.

A szociológiai megismerés gyakorlatában azonban más elvek is érvényesülnek, s ezen elvek sajátos módon a kritikában is megfogalmazódnak, sőt egyes recenzenseknél a szakmai értékelés legfontosabb értékkritériumává lépnek elő.

Csak olyan fogalmakat méltányolnak, amelyek a matematika törvényei szerint operacionalizálhatók, s *minden* állítás esetében megkövetelik a matematikai-statisztikai ellenőrizhetőséget. Azt természetesen nem kívánjuk vitatni, hogy az experimentum szerepe kitüntetett a szociológiában, hogy a *marxista* szociológusok is konkrét empirikus vizsgálatokkal szolgálhatják hatékonyan a szocialista társadalom önmegismerését, hogy a szociológiai adatfelvétel, az interjúk, a tartalom-elemzés, részvevő megfigyelés érvényességének feltétele: a korszerű matematikai-statisztikai eljárások alkalmazása. De az már messzemenően kérdéses: korlátozható-e a szociológiai elemzés komplex folyamata a *mérhető* jelenségek körére, s a szociológia tudománya arra a fogalomtárra, amellyel a strukturalista-funkcionalista irányzatok – saját kiindulópontjukból következően logikusan – a társadalmi jelenségeket leírják. Másszóval: redukálható-e a szociológia által vizsgált kérdések, ez emberi magatartások és viselkedések rendszereire és alrendszereire, korlátozható-e a társadalmi fakticitás a *jelenidejűen* rögzíthető, nagyszámú, ismételtető s ezért mérhető társadalmi tényekre?

Nem szeretném a kérdést leegyszerűsíteni: a társadalmi jelenségek konkrét empirikus vizsgálatától valóban bonyolult közvetítő rendszereken keresztül juthatunk el az átfogóbb szintézishez. Az sem megoldás, ha függetlenítjük a szociológia elméleti problémáit a tényvizsgálattól: rossz munkamegosztást eredményez ez a kutatásban is, a kritikában is: a pozitívizmus és dogmatizmus más-más módon, de egyforma „hatékonysággal” akadályozza a dialektikus átmenetek érzékelését. Azok, akik a teoretikus gondolkodást elszakítják a tényfeltárás folyamatától, akik a szociológiában elégségesnek tartják a logikai-filozófiai bizonyítást, visszajáról ismétlik meg az empirizmus tételét: posztulálnak olyan lényegyet, amely a jelenségszférától függetlenül s önmagában megragadható. S az sem megoldás, ha az empirikus szabályszerűségeket „középszintű elméletekkel” vagy „magasabb bonyolultságú” elméletekkel egészítjük ki: a bizonyítás ez esetben látszatbizonyítással válik, az elmélet saját kiindulópontját tekinti ultima rátionak. Az általánosítások ad hoc általánosítások: Vagy úgy kerülnek meg az érdemi átmenetek kutatását, hogy a részlettényeket, részletösszefüggéseket – a közvetítők figyelmen kívül hagyásával – „át-fogó” feltevésekkel egészítik ki, vagy – Mills szavait idézve – „át-fogó problémákat úgy magyaráznak, hogy az egészen kicsiny változók jelentését kitérítik”. Másszóval: vagy a statisztikát használják arra, hogy szemléltessék az általános kérdéseket, vagy az általános kérdéseket használják arra, hogy illusztrálják a statisztikát.

A kérdés lényege: mi a tény, mi a társadalmi valóság? Ha a társadalmi tény elemi részecske, „tovább nem bontható, legegyszerűbb elemek összessége”, akkor a társadalmat joggal ábrázolják valamennyi tény foglalataként, s a társadalmi totalitás valóban megragadhatatlan.

A társadalmi tény azonban maga is viszony, nem holt, mozdulatlan valami, a társadalmi totalitás pedig nem jelent *minden* tényt. Másszóval: a társadalmi tények akkor lépcsőfokai a valóság megismerésének, ha a dialektikus egész tényeként értelmezzük azokat. A pozitívizmus szembeállítja a konkrétságot – a tények világát – és a totalitást – amely szerintük a metafizikai spekuláció szférája. A marxizmus a *konkrét totalitás* tanulmányozását tekinti a történeti-szociológiai megismerés *sine qua non*-jának. Vagyis másszóval: a társadalmi-gazdasági alakulat vonatkozási keret, minden tény – ténycsoport számára *jelentéssel* bíró struktúra. A megismerés folyamata nem egyszeri és befejezett. A pozitívizmus fetisizálja a tényeket s feltételezi: vannak „önmagukban adott” tények, amelyek a megismerés kezdőpontjai. Vitathatatlan: tények nélkül nem lehet általánosítani, de Igor Konak igaza van: nem léteznek olyan *tudományos tények*, amelyek ne tartalmazzák az általánosítás eredményét: *a történelmi tény bizonyos értelemben nemcsak előfeltétele a vizsgálatnak, hanem eredménye is.*

Kritikai gyakorlatunkban leginkább azt hiányolhatjuk, hogy a szakkritika e problémákat *nem* művek, kutatási hipotézisek *érdemi* elemzésén keresztül, a pozitív megoldások vagy megoldási kísérletek nyomvonalán haladva bontja ki. Ilyen bírálatra is hozhatunk példát: hadd hívatkozzam Erős Ferenc tanulmányaira,

vagy Gombár Csaba írására a Magyarország Felfedezése új sorozatának módszertani dilemmáiról. De nem ez a jellemző. Mindenki arról ír, ami szívéhez közel áll, saját gyakorlatát igazolja recenzió címén, nem egyszer dísztáviratokat küldenek a kutatók egymásnak. Az empirikus vizsgálatok mesterei méltányolják a recenzált műben a mintavétel szabatosságát, a dimenziók tisztaságát, a táblaszerkesztés invenciózusságát – ezek valóban méltányolandók – de recenziók egész sorában nem esik szó arról: a fogalmak, amelyekkel a szerző dolgozik, alkalmassak-e a *mai magyar társadalom viszonylatainak artikulálására*; történetileg is érthető-e az elemzés, s hogy a szerző megállapításai – jóllehet vertifikálhatók – tartalmazznak-e új gondolatot, hasznosítható összefüggést? S a „másik oldalon”: a kritika nemegyszer filozófiai igazságok ismételtesére korlátozódik s ugyanúgy érintetlenül hagyja az igazi kérdést: a szocializmus építésének gyakorlatában – itt és mást – hogyan ragadhatjuk meg a *konkrét általánost*;

Félreértés ne essék: nem a fogalmak tisztázását szorgalmazó kritika ellen érvelek. E. Eubank még a harmincas években az Egyesült Államokban egy táblázatba csoportosított 146 fogalmat, amelyet 10 vezető szociológus alkalmazott 8 igen elterjedt kézikönyvben. 63 fogalom fordult elő egynél több listán, s nem akadt egyetlen fogalom, amely valamennyi szerzőnél közös lett volna. Eubank megállapítása szerint a szerzők 83 fogalmat – a használt fogalmak 55%-át – teljesen egyéni módon interpretáltak. Egy hasonló vizsgálat hazánkban furcsa tanulságokkal szolgálhatna. Az eredményt nem tudom előlegezni, de tény; a *rendszer*, a *struktúra*, *hatalom*, *uralom*, az *érték*, a *kultúra*, a *szerep*, a *státusz* értelmezésének legalább 10–15 változata kivonatolható az utolsó fél évtized publikációiból. Nem a *fogalmak* pontosítására törő bírálat létjogosultságát vitatom tehát. Kérdésem sokkal inkább az: korlátozódhat-e a szociológiai kritika az ideológiai konfuzitás bizonyítására, vagy – s meggyőződésem: ez az egyetlen járható út –: az ideológiai disputát társítanunk kell a *mai magyar társadalom ellentmondásainak érdemi elemzésével*. Azoknak a *fogalmaknak* a kritikai analizésével, amelyek alkalmassak a bonyolult emberi viszonylatok, csoportképződmények, értékszférák, életmódnyalábok elemzésére, még egyszer hangsúlyozom: *itt* és *most*, vagyis egy olyan szocialista társadalomban, amely Kelet-Európa egyik iparilag közepesen fejlett országában, a történeti-rendi és a polgári társadalom romjain, fejlett kapitalista országok közegében, a Varsói Szerződés országainak tömbjében épül, formálódik. A valóságfeltáró és ideológiai funkciókat e folyamatban – magam részéről – nem tudom elhárítani: ezek a valóságban dialektikusan kiegészítik egymást. Az természetesen nyitott kérdés, ki vállalja e folyamatot *minden* ellentmondásával együtt. Mint ahogy az is kérdés: elszakítható-e a szocializmus eszméje, vagy akár a „nem-beli lényeg” oly gyakran idézett fogalma azoktól az intézményes formáktól, amelyekben a történelmi progresszió testet ölt, hogy az eszményt függetleníthetjük-e a mozgalomtól? Az igazság nem a kezdetnél, hanem a végnél, helyesebben a folytatásban van – írja Lenin –. Nem hiszem, hogy a szociológiai kritika kiváltsága: az igazságot már a kezdetnél befejezett alakjában ismeri, mint ahogy az is meggyő-

zódésem: a szocialista tábor, amely jelen alakjában világtörténelmileg a *kezdet*, nem mondhat le a „*nembeli lényeg*” kifejtéséről: az emberi viszonylatok emberivé tételéről, az elidegenedés meghaladásáról. Ám e cél *nem* elvont alakjában él, hanem társadalmi mozgásban ölt reális alakot: függvénye a termelőerők forradalmának, a munkamegosztás mai formáit felbontó társadalmi átalakulásnak, a város és falu, a fizikai és szellemi munka közötti lényeges különbségek leküzdésének, a szocialista demokrácia kiteljesítésének.

Még egy jelenségről szeretnék röviden szólni: a szociológiai művek recenzióinak korfája – az utolsó évtizedben – ez konstans jelenség – lefelé vastagodik. Félreértés ne essék: nem azt tartom nyugtalanítósnak, hogy a fiatalok – a mindenkori fiatalok – recenzálnak, hanem, hogy *elsődlegesen* az ő feladatukká vált a hazai művek *kritikai* elemzése. Nem egészséges jelenség ez. A kritika hovatovább a tanuló-vezetés formája, belépőjegy a tudomány szentélyeibe. A recenzió írás persze jó iskola, de az értékek méltánylása, az ideológiai konfúziók tudatosítása, a dilettentizmus leleplezése – mert ettől sem ment e „fiatal”, „divatos” tudomány – nem lehet kizárólagosan a mindenkori legfiatalabbak feladata. S ne feledjük: a tudományos élet nem csak értékek cseréje, intézményrendszer is, bonyolult emberi viszonylat, érdekvonatkozások együttese. Kevés az intézmény, a publikációs fórum: az igazság kimondása, megfogalmazása a vezető kutatókkal szemben nem kockázatmentes. Tétélezzük fel a legjobb szándékokat: az önkorrekciós rendszer akkor is működésbe léphet. A szociológiában a gondolkodó fej, a könyv, a toll, a papiros *nem* elégségesek önmagukban: a survey munka költséges apparátust feltételez, a szociológus *szervezetten* kívül nem teljes mértékű munkása saját tudományának, kiszolgáltatottabb. Mills írja: az amerikai egyetemek szociológiai tanszékéről: „az egyetemi klikknek nem csak az a szerepe, hogy szabályozza a versenyt, hanem az is, hogy megállapítsa, a verseny feltételeit és kiszabja a fentiek alapján a jutalmakat... A szíves tanácsadás a fiatalabbaknak, állások nyújtása és előléptetésre való ajánlás; könyvek nyújtása a dicsőítő szemleíróknak; a cikkek és könyvek készséges elfogadása közlésre; kutatási alapok elosztása, a professzori társaságokon belül a tiszteletre méltó pozíciók elosztása. Mivel ezek az eszközök alkotják a presztízst, a presztízsz viszont a maga részéről fontos tényezője az egyetemi pályafutásnak, végső soron egyformán befolyásolják a tudós várható jövedelmét és presztízst.” A fiatalok hazánkban – hadd utaljak a fiatalabb nemzedékből Vági Gábor, Csepeli György, Szalay Júlia, Bihari Mihály, Bélei László példájára – szerencsénkre, más normákhoz tartják magukat; s felelős párt és állami szervek is napirenden tartják a kérdést: meg kell akadályozni a monopolhelyzetek kialakulását a tudomány egyes szféráiban. A harcot azonban gátolhatja, ha az elfogult barát s a függő helyzetben levő fiatal „kiváltsága” és kötelessége a kényes kérdések elemzése. Inkább kompenzáljuk túl ezt a veszélyt, minthogy ne harcoljunk ellene.

SZAKMAI KRITIKA ÉS ÉRTÉKREND A HAZAI MŰVÉSZETTUDOMÁNYBAN

MIKLÓS PÁL

Mondanivalómhoz szükséges tisztáznom, mit értek a címben jelölt fogalmon. A *művészettudomány* szót használom a művészettörténet helyett, azzal a szándékkal, hogy a hosszú ideig kizárólag történeti feldolgozásra korlátozott tudományágot legalább az elnevezés erejéig megszabadítsam ettől a béklyótól – beleérthető legyen a képző- és iparművészetekkel foglalkozó tudományos kutatás és feldolgozás munkájába egyfelől a művészetelméleti, ágazati esztétikai jellegű stúdium is, másfelől a múzeológia néven összefoglalt „komplex” tudományosság is (ezúttal teljesen jogosnak vélem a divatszó alkalmazását).

A *szakmai kritika* fogalmát részint tágítom, részint szűkítem itt: azt a mérlegelő, ellenőrző, összehasonlító, továbbá kiegészítő és korrekciós tudományos tevékenységet nevezem szakmai kritikának, amely a – végső formájában rendszerint terjedelmesebben kifejtett és nyomtatásban publikált – tudományos eredményt végigkíséri első, szűkkörű (esetleg verbális) részletpublikációjától (műhelyvitájától) kezdve egészen a téma eredeti feldolgozásával egyenrangú újrafeldolgozásáig. Ebbe a szakmai ellenőrzési folyamatba csak az érdemi (kellő terjedelmű és módszeres) bírálatokat értem bele – nem vetek számot az informatív jellegű vagy a széles olvasóközönségnek szóló ismertetésekkel, publicisztikai kritikákkal illetve annotációkkal.

Az *értékrend*ről is előre kell bocsátanom egyet-mást. A művészettudományi – és minden más történettudományi – stúdiumban kétféle értékrenddel dolgozunk. Az egyik a *tárgyi* értékrend, vagyis annak a történeti, művelődéstörténeti, művészettörténeti jelenségnek vagy jelenségsornak, korszaknak vagy dimenzióknak vagy bármi egyéb tudományos szempontból szegmentálhatónak tekintett és ilyenként vizsgált valóságdarabnak a megítéléséhez szükséges értékrend, amellyel éppen foglalkozunk. Történeti stúdiumokról lévén szó, ez az értékrend nem lehet más, mint amit a történettudomány céljai szabnak meg számunkra. Ha tehát a művészeti alkotások és kulturális javak történelmét úgy fogom fel, ahogyan Marx megfogalmazása jelzi, vagyis abból indulok ki, hogy „az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése . . .” (Gazdasági-filozófiai kéziratok . . . 77), s azt tartom szem előtt, hogy „az ipar története és az ipar létrejött tárgyi létezése az emberi lényegi erők nyitott könyve, az érzékileg előttünk le-

vő emberi lélektan . . .” (Uo. 74), (természetesen az *ipar* fogalmát itt csak termékeny analógiának tekintem), akkor – az osztályharcok történetén belül – engem, a művészettörténészt s különösen mint az iparművészetek történetének kutatóját, az fog érdekelni, hogy mik lesznek azok a pozitív tárgyi és tárgyrendszeri értékek, amik az emberiség fejlődését előre vitték, amik a mi értékrendünk pozitív elemeinek kialakításához hozzájárultak. Konkrétabban: a természetnek és az embernek a viszonyát építő optimális környezeti modelleket fogom keresni, azokat a megoldásokat, amelyeket úgy foghatok fel, mint az embernek a saját mértékével és az adott tudományos, civilizációs szint tekintetbe vételével mért körülményei közt eszményi, harmonikus, humánus léptékű konfigurációknak tekinthetnek. Bizonyos tehát, hogy jobban fognak érdekelni a középkori japán interieurök vagy a XVIII. századi magyar paraszti lakóház megoldások, mint a XIX. század polgári és kispolgári interieur-megoldásai – amazok egy funkcionális purizmus formai tisztaságával és emberi léptékével vonzanak, emez viszont parvenu és látzatokra ácsingózó hazug elektikájával és talmi pompájával fog eleve taszítani. Pillanatra sem tagadom, hogy az az értékrend, amelynek nevében műtörténeti stúdiumaimnak már a témáit is szelektálom, méginkább az, amelynek fényében tárgyat megítélem, hogy úgy mondjam, az enyém, vagyis a mi századunk és a mi társadalmunk valóságából született. A történelmi stúdium tárgyi értékrendje tehát szubjektív értékrend – a *hic et nunc* értékrendje, – aminek tudományos értékét, objektivitását a jelen realitásának ismerete és az abban való autentikus, értelmes és tudatos, aktív és politikus jelenlétnek az elkötelezettsége adja meg.

A másik értékrendet, amely az előbbitől, a tárgytól lényegesen különbözik, *módszertani* értékrendnek nevezném. Míg az előbbire érdemben a tudományos kutató, a történeti tárgy vizsgálója és feldolgozója épít, kritikusanak, szakmai ellenőrének és bírálójának alapvető szempontjait ez utóbbi, a módszertani értékrend szolgáltatja. A kettő viszonya hagyományos irodalmisággal: tartalom és forma, lingvisztikai kifejezéssel a *téma* és a *rhéma*, a *topic* és a *comment* relációja (*amiről* beszélek és *amit* – érdemít, újat – mondok róla). Az az értékrend, amit a történeti jelenségre vetít rá a kutató, természetesen ugyancsak bírálat tárgya lehet, sőt, a szakmai kritikának kötelessége is regisztrálni és minősíteni a bírált mű tárgyi értékrendjét. Ennek a minősítésnek azonban korlátokat szab a kétféle megközelítés kompetenciája közti s a történeti munka elvégzőjére feltétlenül előnyös különbség: a tárgyi értékrend igazolása és hitelesítése voltaképp a tárgyi munkának a teljes tényfeltáró és rendező, strukturáló és értelmező munkájában realizálódik. A történeti szakmunka értékrendjének bírálata lehetséges, de érdemi korrekciója csakis egy hasonló kompetenciájú – a tárgyi műhöz hasonló terjedelmű, alaposágú és argumentációjú – kifejtés útján lehetséges: egy azonos hitelű ellenmű prezentálásával.

A szakmai kritika érdemben és teljes kompetenciával a módszertani értékrend érvényesítésével foglalkozhatik, vagyis azzal, hogy a tudományos előadás kommunikációs, logikai és elrendezési feltételeinek megfelel-e a mű. Fölmerülhet

a kérdés, hogy jogos-e ezt a követelményrendszert illetve ennek érvényesítését értékrendnek, egyáltalán értéknek minősíteni. Azokat, akiket ennek jogosságáról netán nem győzött volna még meg empirikus módon saját recenziói, opponensi, lektori, szerkesztői és pedagógusi tevékenységük, arra figyelmeztetném, hogy a természettudományokban, ahol a tárgyi értékrend az egzakt tudományosság szigorú binomiális logikája alapján aránylag egyszerűen minősíthető, szakmai kritika diszkurzív formában voltaképp nem létezik, csupán formális eljárásban: az eredmény verifikálása a kísérlet, a szimbolikus (matematikai) nyelvű bizonyítás vagy pusztán az eredményt hozó eljárás megismételhetőségén illetve ezek feltételeinek formális számbavételén alapul. Ott tehát ezek a módszertani feltételek olyannyira abszolút értékrendet képeznek, hogy megkérdőjelezésük föl sem merülhet. A történeti tudományokban, ahol egyrészt a kutatás tárgya a realitás egy másik dimenziójába tartozik, ahol másrészt a tárgy megközelítése és tudományos vizsgálata lényegében nyelvi közegben illetve gondolati kísérlet és modell formájában történhetik csupán, ez az alapvető módszertani értékrend nem formalizálható, nem foglalható algoritmusokba és definíciókba, nem adható meg egzakt kritériumok és kvantitatív posztulátumok formájában. Ez a nehézség azonban nem jelenti azt, mintha ezt a kutatási (előadási) módszertani feltételrendszert nem kellene éppoly alapvető értékek rendszerének minősítenünk. Már csak azért sem, mert a történeti tudomány funkcionális közegében, vagyis a nyelvben maradéktalanul érvényesül a forma és a tartalom kölcsönös összefüggésének törvénye: a forma bármilyen megváltoztatása a tartalom megváltozását vonja maga után.

A módszertani értékrend tekintetében pedig azért lehet teljes a szakmai kritika kompetenciája, mert a tudományos közlés elsősorban neki szól, s amikor ebből a szempontból ítéli meg, legalább eszményi esetben, arról nyilatkozik, hogy a tudományos eredmény kommunikációs formája célszerű és hatékony-e, lehetővé teszi-e ez a forma az eredménynek a társadalmi tudatba hatolását és termékeny továbbgyűrűzését, mindenekelőtt a szakmai közvéleményben szükséges tovább érlelődését. Ez a kompetencia azonban csak a szakmai kritika folyamatában és együttműködésében válik teljessé – egyetlen kritikai nyilatkozat nem lehet perdöntő itt sem, akár csak a tárgyi értékrendről szóló megítélés esetében.

Bármennyire különböznek is egymástól a tárgyi és a módszertani értékrend, mindenütt találkoznak és kölcsönösen módosítják egymást mind a tudományos közlésben, mind pedig annak szakmai bírálatában. Ha a tudományos kutatás első fázisának a kutatási tárgy (téma) kiválasztását és kiértékelését veszem, akkor, mint jeleztem, legalább hipotézis formájában már belépett a kutatásba a tárgyi értékrend; ugyanakkor, bármily halvány körvonalakkal, de jelentkezik a módszertani értékrend is: már a téma megfogalmazása, körülírása is egy módszertani értékrendet feltételez. Tudományágunkban a szakmai kritika mindkét értékrendje tekintetében sok a tennivaló.

Ismételten hangsúlyozom, félreértés lenne a szakmai kritikát egyszerűen a publikált tudományos munkák nyomtatásban közölt bírálataival azonosítanunk.

A szakmai kritika sokkal tágabb fogalom: soktényezős és időben is kiterjedő folyamat. Ha, mint jeleztem, az eredeti és elsődleges tudományos kutatás szüntelen jelenlevő és aktív ellenőrző kísérőjének tekintem, akkor a szervezett és tervszerű, intézményes tudomány részének kell tekintenem, nem pedig attól elkülönülő vagy avval szemben álló szociális-szellemi jelenségnek. Csak a szükség kényszerít arra, hogy most elkülönítve próbáljam vizsgálni.

Nálunk az intézményesen szervezett szaktudományi kutatások gondos, többlépcsős előkészítéssel kialakított s többnyire reális igényeket tartalmazó tervei témajegyzékekben öltenek formát. Ezek a témajegyzékek azonban a téma (cím) legegyszerűbb megjelölésén, valamint egészen általános műfaji meghatározásán kívül – amivel egy tárgyi értékrend vázlatos, jelzésszerű kiformalásához adnak szakmai konvenciót – semmiféle módszertani igényt vagy javaslatot nem tartalmaznak.

Valamivel jobb a helyzet a szakmai kritika egy másik, ugyancsak előkészítő jellegű fórumán: a fokozatra jelentkezők dolgozatainak előzetes elbírálásánál, de már a témák bejelentése alkalmával is, a témák feldolgozásának módszertani tervét is számon szokta kérni a szakbizottság. A műhelyviták, tapasztalataim szerint, egyenetlen színvonalúak. Akadnak olykor igen alapos, sokoldalú és igazi műhelyléggört mutató, jól előkészített s a munkát érdemben mérlegelő diskussziók – ez elsősorban az akadémiai kutatócsoportnál fordul elő.

A szakmai kritika előkészítő jellegű fórumai közé tartoznak a kiadói műhelyek is. Szakmai kritikai beavatkozásra azonban nem igen vállalkoznak, inkább a hivatalos tudományos fórumok véleményére támaszkodnak, vagy szaklektorokat vesznek igénybe. Egységes gyakorlat nincsen. Még az Akadémiai Kiadó is megjelentet olyan disszertációkat, amelyeknek a vitáján súlyos kifogások merültek fel, ennek ellenére (vagy épp ezért?) szaklektor neve nem szerepel a lényegében változatlan kiadványon.

A szakmai kritika legismertebb, konvencionálisan magával a szakmai kritikával azonosított fórumain, vagyis a szaktudomány folyóirataiban azonban ismét visszatér az előkészítő fázisban tapasztalt hiányosság: a szakbírálatok tárgyi értékrendi minősítése egy tematikai geográfia szempontjainak („hézagpótló” téma-választás) érvényesítésén vagy jelzésén nem igen lép túl, és a bírálók a legritkább esetben foglalkoznak a tárgyalt publikáció módszertani kérdéseivel. (A szaktudomány folyóiratain kívül több közművelődési jellegű folyóirat is közöl olyan írásokat, amelyek szerencsés esetben szakmai kritikának minősülnek; ezekről az írásokról ugyanezt mondhatom – mentségükre szolgál azonban, hogy ezeken a fórumokon nem a szakmai közvéleményhez kívánnak szólni.) A tárgyi értékrendi és módszertani kérdések mellőzése, vagy elegáns, de voltaképp semmitmondó formulákkal való megkerülése azonban véleményem szerint csak tünet.

Ez a tünet egy másikkal kiegészítve válik értelmezhetővé. Ez a másik tünet: szakmai kritika voltaképp alig van. A magyar nyelvű szakfolyóirat, a Művészettörténeti Értesítő múlt évi számaiban (eddig három jelent meg) magyar nyelven

publikált művészettörténeti munkáról egyetlen szakmai kritika sem jelent meg. (Magyar szerzőnek második, német nyelvű kiadásáról, továbbá magyar nyelvű, de tudományos munkának nem minősíthető munkáról jelent meg egy-egy recenzió, a másik három külföldi szerző munkáját ismerteti.) Az Értesítő 2. száma egyáltalán nem közölt bírálatot. Hasonlóak az arányok és a mennyiségek az Acta hátsólapjain is. Az Ars Hungarica, a Művészettörténeti Kutatócsoport évente kétszer megjelenő közlönye ugyan tiszteletet érdemlő erőfeszítéssel regisztrálja a teljes magyar nyelvű művészettörténeti szakirodalmat és népszerűsítő publikációkat, s bár a fontosabb munkákról érdemi, többnyire helytálló és találó jellemzést ad, ezeknek terjedelme nem teszi lehetővé a részletes szakmai kritika kifejtését. (Terjesztési korlátai miatt hatóköre sajnálatosan szűk.) A szakmai publikációk jelentős fórumát képező múzeumi évkönyvek tradicionális struktúrájában ugyancsak nincsen helye a szakbírálatnak, bár vitát – elvértve – közölnek. Azt kell tehát mondanunk, hogy a szakfolyóiratokban a szakmai kritika meghökkentően kevés.

Ha ehhez hozzáveszem azt a szokványos jelenséget, hogy a szakmai kritikák egy része a bírálat feladatát különféle okokból lényegében mellőzi, akkor válik teljessé a kép negatívuma. (A bírálat feladatának a mellőzésére a leggyakoribb megoldás: a bíráló néhány – rendszerint méltányló – mondat után a saját kutatási részeredményeivel egészíti ki a téma feldolgozását.) Ezt a képet tehát úgy summázhatjuk, hogy szakmai kritika a művészettörténet és még inkább az iparművészet története területén a megjelent művekhez képest igen kevés, ennek a kevésnek nagyobb része külföldi munkákkal foglalkozik, a maradék, a hazai eredményekkel foglalkozó szakbírálat pedig csak részben foglalkozik érdemi bírálattal.

Ha ezeket a tüneteket összegezem, akkor csak arra a végkövetkeztetésre juthatok, hogy a művészettörténet és iparművészet-történet területén a szakmai kritika sem mennyiségileg, sem minőségileg nem kielégítő. Az egyes tünetek azonban sejteni engedik az alapkérdést is. Az a tény, hogy elméleti és módszertani igények a tervekben nem szerepelnek, a bírálatokban csak elvértve, joggal kelti azt a gyanút, hogy elméleti és módszertani területen szakmánk elhanyagolt. Önálló módszertani szakkönyvünk nincsen, a módszertani és elméleti szakirodalom nemzetközi alpműveiből csak nagyon akadozva jelenik meg néhány. Az az antológia, amely a közelmúltban látott napvilágot, erényei ellenére sem képes a feltűnő hiányokat pótolni.

A módszertan hiánya szükségszerűen jár együtt az elmélet csaknem teljes hiányával. Művészetszemiotikai írás az utóbbi időben megjelent néhány, ezek a szerény kísérletek azonban nem igen kaptak szakmai visszhangot. Művészetszociológia néhány – jól-rosszul megalapozott – empirikus kísérlet formájában jelentkezett pár évvel ezelőtt, de képzőművészet-szociológiai szakmunka még külföldi sem jelent meg magyar nyelven. Néhány előadást leszámítva, komoly elméleti munka nem foglalkozott a művelődéstörténet és a művészettörténet összefüggéseivel. Ezek a hiányok különösen azért fájdalmasak, mert a magyar marxista művészettudomány számára elsősorban érdekes és értékes területek érthetetlen

mellőzését jelentik. Számbevetelükkel teljesen érthetővé válik az a tény, hogy művészettörténeti szakirodalmunkban, különösen pedig az iparművészet rendkívül vonzó távlatokat rejtő területén a legkedveltebb műfaj az adatközlés, a pozitivisták deskripció és kronologikus műfajátörténet vagy technológiatörténet. Vagyis pontosan azok a műfajok, amelyek sem módszertani értékrendet, sem pedig tárgyi értékrendet nem tesznek föltétlenül szükségessé. A helyzetre nagyon jellemző az a fagyos közöny, ami az elméleti jellegű tanulmányokat általában fogadja, pedig akadnak közöttük olyanok, amelyek éppen a tárgyi és módszertani értékrend kialakításához járulnának hozzá – ha visszhangot is kapnának. A képen lényegesen nem változtat az a néhány kivételesnek számító kitűnő munka sem, amely, s ebben már nem kivételek, csak a legkritikább esetben részesül méltó elismerésben, az előkészítő szakasztól a megjelenést követő visszhangokig csak olyan „szakmai bírálatban” van része, amelyhez megtévesztésig hasonlókat élvezhetnek a sajnos, egyre szaporodó félig dilettáns, olykor még a nyelvi és módszertani minimumokat sem teljesítő fércművek.

Úgy vélem, sem a tárgyi értékrend, sem pedig a módszertani értékrend kimunkálása nem képzelhető el a művészetelméleti tevékenység megteremtése nélkül, de a szakmai kritika publikációs lehetőségeinek növelése nélkül sem. Jelentéktelen adatközlések az intézmények adattáraiba valók, ott kell várniuk a további adatokra s azokkal együtt az ugyancsak nagyon hiányzó szintézis-kísérletekre. A szakbírálók saját részeredményeit publikáló recenziók helyett pedig sokkal több, mozgékonyabb és érdemibb, tárgyi és módszertani értékrendet kimunkáló és érvenyesítő, tehát elméleti igényű szakmai kritikára lenne szükség a szakma amúgy sem nagyszámú publikációs fórumán. A múzeumi évkönyvek a sokszor ugyancsak kevés érdekléssel bíró adatközlések helyett az elméleti, módszertani publikációk szorgalmazásával segíthetnének az égető gondok megoldásában.

Ha mindazzal, amit itt a helyzet jobbításának szándékával, de a valóságos képet csöppet sem szépítve elmondottam, csak annyit sikerült elérnem, hogy fölhívtam a figyelmet a szakmai bírálatnak és a vele összefüggő problémáknak a helyzetére, s ezzel együtt az elméleti munka – s benne a tárgyi és módszertani értékrend – kimunkálásának jelentőségére, azt remélhetem, előbbre jutunk egy lépéssel.

Akadémiai díjasok

Az MTA 1977. évi 137. közgyűlésén az Elnökség Akadémiai Díjjal tüntette ki KARDOS LAJOS-t, nyugalmazott egyetemi tanárt, a pszichológiai tudományok doktorát és JUHÁSZ GYULÁ-t tudományos főmunkatársat, a történettudományok kandidátusát, egy-egy művéért.

Folyóiratunk, korábbi szokásához híven, ezúttal is ismertetéssel ünnepli a díjazottakat.

JUHÁSZ GYULA: MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA

[Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976]

Nem véletlenül jelenik meg néhány esztendőn belül 2. kiadásban Juhász Gyulának az ellenforradalmi rendszer külpolitikáját átfogóan tárgyaló és a korábbi szakkritikákban sokoldalú elismerést nyert könyve.

A 2. kiadást nem csupán a könyv érthetősége, szakmailag és politikailag egyaránt nagy közönségikere, nem csupán az a sokoldalú méltatás, mellyel az első kiadás átfogó jellegét, ugyanakkor gondosan elemző módszerét és kimunkált stílusát fogadták, de az is indokolta, hogy az utóbbi évek tudományos kutatásai – nem utolsósorban éppen Juhász Gyula újabb tudományos munkássága – a könyv befejező részének (a II. világháborúval foglalkozó részeit) alaposabb kibővítését, számos új szempont felvetését és bedolgozását tették egyaránt lehetővé és szükségessé.

Nem kétséges, hogy ez az átdolgozás és bővítés tovább erősítette a kötet érdemeit, különösen elmélyültté tette a befejező két rész a II. világháború alatti külpolitikával foglalkozó részeket. Igaz, hogy talán ez némi egyoldalúságot is előidézett, hiszen jelenlegi formájában a könyv 50%-a foglalkozik az 1919–1939 közötti időszak külpolitikájával és hasonló terjedelemben került megírásra a II. világháború alatti külpolitika is, de talán ez az arány részben a közönség érdeklődésének is megfelel. Még inkább megfelel azonban a kutatás helyzetének, annak, hogy a II. világháború problematikájához mindenekeelőtt az angol külügyminisztérium iratainak feltárásával, az amerikai dokumentumok hozzáférhetőségével olyan új, lényeges források váltak megközelíthetővé és részben feldolgozottá, melyek szükségszerűen elmélyítették, finomíthatták, vagy továbbmenve: módosíthatták az eddig kialakult történeti képet. Nyilván ezen források további tanulmányozása lehetővé fogja tenni, hogy a korábbi időszak magyar külpolitikájának jó néhány új aspektusát megvilágíthassuk, mind ez ideig azonban ez nem történt meg, így részben érthető és magyarázható Juhász könyvében is ez a bizonyos fokú aránytalanság.

A munka átfogó jellege azonban csak részben magyarázata a könyv sikerének. Juhász könyve azon kevesek közé tartozik, melyeknél a szakmai elismerés és a széles nagyközönség érdeklődése ténylegesen egybeesik. Ha ebben feltétlenül szerepet is játszik az érdekes, az embereket foglalkoztató téma, mégis elsősor-

ban Juhász Gyula kutatói erényeit, történetírói képességeit dicséri mindaz, amit a könyv ebben a témában elért.

Az első kérdés, amit ebben a vonatkozásban szeretnénk kiemelni, hogy Juhász könyve szerencsésen egyesíti a leíró és elemző módszert az egyes fejezetek összefoglalásánál, zömmel azokat, ahol nem annyira saját kutatásaira, hanem sok esetben – különösen a 20-as években – még nagyon keveset produkáló más kutatásokat kellett feldolgoznia és összefoglalnia. Jóllehet, a leírás és összefoglalás még erősebben dominál az első három fejezetben, mégsem mondhatjuk azt, hogy például olyan fejezetek, mint az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutásának nemzetközi körülményei, vagy például a békeszerződés nem nélkülözhetné a gondos, sokoldalú elemzést. Juhász könyve nagyon világosan bemutatja azokat a belső és külső okokat, melyek a trianoni békeszerződés létrejöttéhez vezettek, részletesen ismerteti a békeszerződés főbb előírásait és szövegét, és különösen fontosnak tartjuk a trianoni békeszerződés nemzetközi szerepének megítélését, továbbá azoknak a mozzanatoknak az elemzését, amelyek a trianoni békeszerződésre való magyar reakálást elemzik.

Juhász nagyon határozottan elemzi azt a folyamatot, melyet a valóságos történeti tendenciák fel nem ismerésének a békeszerződés okozta tényleges nemzeti sérelmekkel való összekeverése jellemezett. Megmutatta a külpolitikai és belpolitikai összefüggését a revízió külpolitikai programjában, ennek tényleges funkcióit, ugyanakkor azt a társadalmi talajt, azt a társadalmi lelkiállapotot, mely Magyarországon kialakult, mely „történelmünk tragikus sorsfordulóból” egyoldalú tapasztalatokat vont le és gyakorlatilag Magyarország történelmi fejlődésének problémáit egyoldalúan értékelte, egyoldalúan reagálta le, amit természetesen az ellenforradalmi rendszer manipulációi tovább éleztek, tovább erősítettek.

Míg az első három fejezet meglehetősen kevésbé változott az első kiadás-hoz képest, addig a 4. és 5. fejezet – mely a II. világháború alatti magyar külpolitikát nemcsak összefoglalja, de részletesen elemzi is – igen sok új kutatáson, megjelent forráskiadványok, monográfiák, tanulmányok elemzésén és összefoglalásán alapszik. Ezeknek egy része – mint például Hitlernek a különböző csatlós országok politikusaival folytatott megbeszéléseinek jegyzőkönyvei – Németországban kerültek publikálásra. Magyarország külpolitikai helyzete szempontjából rendkívül fontos Benes–Sztálin–Molotov-beszélgetés szintén egy nyugatnémet folyóiratban jelent meg először. Más könyvek Amerikában és különösen Angliában láttak napvilágot. Mégis, ebben a fejezetben a *leglényegesebb új* első-sorban Juhász saját kutatásain alapszik, amelyeket az Angol Külügyi Levéltárban folytatott. Juhász alaposan és részletesen feldolgozza a II. világháború második szakaszában Magyarország kísérleteit a nyugati hatalmakkal való megegyezésre, az ún. béketapogatózásokat.

Nem lehet itt célunk ennek az egész, rendkívül izgalmas, a magyar külpolitika számos új elemét az eddiginél jóval sokoldalúbban ábrázoló fejezetnek részletes elemzése, mint ahogy el kell tekintenünk attól is, hogy Juhász könyvének

másik új fejezetét, a „Külpolitika funkciói az ellenforradalmi Magyarországon”-t részletesen elemezzük.

Amire rövid ismertetés keretében is utalnunk kell, az elsősorban az a körülmény, hogy Juhász a külpolitikát nem tekinti tisztán diplomáciai történeti leírásnak. Kritikus a magyar külpolitikával szemben, mint ahogy kritikus azzal a hatalmi vezető réteggel szemben, mely Magyarországot a háborúba sodorta, és minden próbálkozása ellenére ebből nem tudta kivezetni. Kritikus, de nem felületes. Ezért minden eddiginél sokoldalúbban ábrázolja a magyar külpolitika tevékenységét, mintegy szem előtt tartva azt a régi mondást: ahhoz, hogy valamit megérthessünk, alaposan meg kell ismernünk.

A nyugati hatalmakkal való tárgyalásoknak részletes feldolgozása kétségtelenül elmélyíti, teljesebbé és színesebbé teszi az eddig nyert képet a magyar külpolitikáról és a magyar vezető osztályok külpolitikai elképzeléseiről. De alkalmat nyújt arra is, hogy megértsük: felületes és egyoldalú lenne a külpolitikát tisztán és kizárólag az osztályösszefüggésekből levezetni, tisztán és kizárólag az ellenforradalom hatalmi struktúrája következményeként értékelni. Juhász munkája nagyon világosan érzékelteti, hogy lehet a kiélezett osztályellentétek következtében a vezető társadalmi osztályok politikája mélyen nemzetellenes, a szó perspektivikus, objektív értelmében, mégis tényleges, funkciójában és következményeiben elválaszthatatlan a nemzettől. Elválaszthatatlan, nemcsak abban az értelemben, hogy minden modern társadalom uralkodó osztálya bizonyos időkeretekben a nemzet képviselőjeként lép fel, és akaratát nem csupán a nemzeten belül érvényesíti, de kívül is, mintegy nemzeti külpolitikaként érvényesíti vagy tünteti fel azt, de abban az értelemben is, hogy a rendszer külpolitikája nemcsak magából a rendszerből, hanem a külső nemzetközi tényezőkből is meghatározódik. A külpolitikát is csak a struktúra és a helyzet kölcsönhatásában lehet megérteni. Az elavult társadalmi struktúra meghatározott, téves irányt adott Magyarország külpolitikájának, de a nemzetközi helyzet ennek a téves irányynak az ellentmondásait még tovább mélyítette, méginkább kibékíthetetlen ellentmondást teremtett a valóság és a lehetőségek között, olykor éppen a lehetőségeket korlátozva, olykor a struktúrát magának a külpolitikai helyzet követelményeiből fakadóan tette érinthetlenné, máskor viszont a struktúra mozdulatlansága zárta el a helyzetre való rugalmas reagálás lehetőségeit. Ebben a kölcsönhatásban – amelyben világos az ellenforradalmi rendszer keletkezése, az indulópont – lassan egy bűvös kör alakult ki, melyből csakis az egész struktúra gyökeres felszámolásával lehetett volna kitörni, de ennek a gyökeres felszámolásnak 1945-ig nem teremtődtek meg a lehetőségei.

Juhász Gyula könyve a magyar–német kapcsolatokat ebben a rendkívül ellentmondásos kölcsönhatás tükrében szemléli. Megmutatja, hogy a magyar társadalmi és hatalmi rendszer belső mozdulatlansága miként vezetett Európa faszálásának időszakában a magyar politikai rendszernek a nemzetközi életben elfoglalt pozíciói változásához. Elemzi, hogy a 20-as évek egyik legreakciósabb tár-

sadalmi berendezkedése – melynek ellentmondásai aligha csökkentek, ahol a belső politikai elnyomás a háború alatt tovább növekedett – miként vált a brutális német elnyomás alatt senyedő Európában bizonyos gyenge politikai szabadság élvezőjévé. Ábrázolja, hogy a revíziót, a nemzeti nagyságot és hatalmat hajszoló külpolitika miként vezetett a nemzet bukásának előkészítéséhez, melyből csak egy új nemzet tudott és tudhatott felemelkedni. A szövetségesekkel folytatott tárgyalások viszont azt is megmutatják, hogy a korszak külpolitikai lépéseit mennyire egyoldalú lenne nem kölcsönhatásaiban, összefüggéseiben szemlélni, nem azt vizsgálni, hogy a történelmi Magyarország felbomlásával Magyarországon keletkezett nemzeti sérelmek és a szomszéd országok nemzeti önrendelkezési jogainak megvalósításával jelentkező hatalmi igények hogy játszottak egymás kezére, miként mélyítették el egyre erősebben az ellentéteket, miként alakult ki egy olyan nézet és egy olyan külpolitikai helyzet, melyben minden kis ország csakis a szomszédja rovására látta belső problémáinak és nemzetközi helyzetének megoldási lehetőségeit.

Ebben az értelemben Juhász Gyula könyve nemcsak azért tanulságos, mivel lényeges, új anyagokat tár fel és tár a magyar olvasóközönség elé, de azért is, mert alkalmat ad arra, hogy Magyarország külpolitikai helyzetét újra átgondoljuk és tünődhessünk a külpolitika funkcióján.

Juhász Gyula helyesen szögezi le könyvének tanulságaként: „Népünk boldogulása, jövője szempontjából nem a határok kérdése, hanem az új társadalom felépítésére a felszabadulás által teremtett lehetőség volt a döntő”, de utal arra is, hogy a múlt örökségét a nemzetiségek elnyomásából, a területi követelésekből és a status quo kivetéséből fakadó kölcsönös sérelmek és indulatok leküzdése szükséges ahhoz, hogy „a Duna-medence népei kialakíthassák együttélésük új formáit”.

Az Akadémia méltó döntést hozott, midőn Juhász Gyula könyvét 1977-ben az Akadémiai Díjjal jutalmazta.

Ránki György

KARDOS LAJOS: A NEUROPSZICHIKUS INFORMÁCIÓ EREDETE

Selye János szembeállította a kutatók „probléma-felismerő” és „probléma-megoldó” típusát. A problémák felismerőit egészlátókként jellemezte, akik képesek a szinte véletlenül előállott jelenség tudományos fontosságát, jelentőségét felismerni. E keveseket szembeállította a problémákat kidolgozó, logikailag elemző kutatók nagyobb számú csoportjával. „A neuropszichikus információ eredete” című könyve kapcsán hadd jellemezzük most Kardos Lajos kutatói arcélének egy jellemző vonását, amellyel egy további, bár ritka típust formáz.

Már Kant utalt rá, s a modern gondolkodáspszichológusok közül Wason érzékeltette, hogy milyen fontos – és nehéz – a „természetes jelenség problematikáját” felismerni. De idézzük Kardos Lajos könyvét: „A ‚természetesség’ azt jelenti, hogy nem kell többet gondolkodni róla – a jelenségben nincsen semmi problematikus. A természetesség-patina néha olyan erősen rakódik rá egyes jelenségekre, hogy annak ‚lekaparása’ szinte eszünkbe sem jut. Kérdezzünk meg egy tanulatlan embert, hogy miért esnek le a támasztékuktól megfosztott tárgyak, s figyeljük meg reakcióját. Nem is az az érdekes, hogy az illető a kérdést megválaszolni és a jelenséget megmagyarázni nem tudja, hanem az, hogy a kérdést nem is érti. Annyira ‚természetes’ számára, hogy a tárgyak leesnek, hogy erre – úgy érzi – nem kell magyarázat.” Kardos Lajos könyvének olvasásakor ezúttal rácsodálkozhatunk a kutatóra, aki a megszokott szavakkal illetett, ismert jelenségekben felfedezi a magyarázandót, s a magyarázathoz elemző módszerrel, egy logikai építmény lépcsőin vezet el.

Kitüntetetten fontos képesség ez a pszichológiában, melynek tárgyát, a pszichikus folyamatokat, valamennyien saját élményeinkből ismerjük, s így a problémalátásban különösen fenyeget minket a tárgyra ráakódott „magátólértődés” korlátja. A megszokott jelenségek megnevezése mindennapjainkban a magyarázat szerepét hordozza. S a történeti kezdetektől fogva a külső világra figyelő ember későn és különösen nehezen eszmél rá saját pszichikuma természetes tényeinek problémáira.

Mi hát az a megszokottan természetes összefüggés, amelyet Kardos Lajos magyarázandóként tár elénk?

Az állati viselkedés közvetlen okának az ingerhatásokat tartjuk. Az ingerhatások indítják és vezérlik a környezethez alkalmazkodó viselkedést, s e folya-

mat belső oldala az érzékelés. A szerző könyvében ráeszmélteti olvasóit, hogy a pszichikus információvétel, az érzékelés kialakulásának folyamata felderítetlen, s egyben felvázolja e folyamat elvét.

Az olvasó számára nem nehéz Kardos Lajos könyvének briliáns logikáját, a szavak – még hozzá szép szavak – matematikáját követnie. A gondosan válogatott, szikáran tiszta és szép mondatokba zárt értelmi izgalom átragad az olvasóra. Sokkal nehezebb eljutnunk a szerzővel együtt a „természetesség patinájának lekaparásához”. Talán sokaknak nem sikerül ez első olvasásra; többeket – meglehet – meg sem érint az új probléma izgalma. Ez a vállalkozás jellemzett természetéből következik. S még valamiből. Kardos Lajos alapgondolata pillanatnyilag „nincs a levegőben”, a tudomány adott fejlődési keretében meghökkentő; nem kerestük a magyarázatot, amit kaptunk. Így először rá kell kényszeríteni magunkat, hogy úgy és ott lássuk a problémát, ahol és ahogyan a szerző látja. S még az sem biztos, hogy a recenzens évek múltán nem mélyebben és időszerűbben értené-e a könyv alapeszméjét. Pedig a szerző szemléletét a biológiai tudományokban olyannyira időszerű kibernetikai gondolkodásmód hatja át.

Cannon a „Test bölcsessége” című könyvében a belső vegetatív működésekre alkalmazta sikerrel a szabályozás elveit. Ashby pedig számon kéri a megírandó könyvet, amely az organizmus összes kívülről irányított, összetett működéséről kimutatná azok szabályozott, homeosztatisz jellegét. Megerősíthető a szerző vélekedése: könyvében azt írta meg, amire Ashby utalt.

A kibernetikai indíttatás magyarázza, miért választja Kardos Lajos fejtegetéseinél kiinduló példaként a károsodást *elkerülő viselkedést*. Az állatvilágban ez a gyakori reakció csak egyike a többféle, más elvű viselkedéseknek, és a pszichológiában szokásosan nem is tekintették kitüntetett reakció-formának. Ám az elkerülő viselkedésnek éppen a kibernetika megkövetelte „kívülről irányítottság” a jellemzője. A repülő kő pályájából kilépő élőlény viselkedését a környezeti történés irányítja: e viselkedésben a biológiai szükséglet vonatkoztatási pontja, a lehetséges károsodás, csak elővételezett lehetőség.

A viselkedés szabályozási modelljét keresve a szerző szembeállítja az elkerülő viselkedést az organizmus másik reakció típusával, a regenerációval. Mindkét reakció biológiai referenciapontja ugyanaz: a károsodás. A regeneráció a kárt utólag hozza helyre, az elkerülő viselkedés a kárt bekövetkezni sem engedi, *megelőzi*.

Az elkerülő viselkedés külső meghatározottsága és a regenerációval való szembeállításuk lehetővé teszi a szerző számára, hogy e két organikus intézkedés szabályozó jellegét kimutassa, s felismerje a szabályozást nulla hibajellel (károsodás nélkül) megoldó reakciósémát. Ez a séma a könyv gondolati építményének alapja.

Milyen ez az ideális reakcióséma és mik a feltételei?

Az állat környezete olyan, hogy a káros hatások legalább egy részét fizikai törvények alapján (közös oki és feltételbeli eredet folytán) ugyancsak a környezet-

ből jövő, az organizmus életét semmilyen értelemben sem érintő, jelentéktelen (adiafor) hatások előzik meg. A két hatásnak közös oka van, mindkettő közvetlen vagy közvetett, teljes vagy részleges okozója ugyanaz. Csak – és erre világít rá élesen a szerző – az egyik, a biológiailag jelentős történés *később következik be* mint a másik, az eredetileg közömbös ingerhatás. A később bekövetkező káros hatásnak és az azt elhárító viselkedés kiváltó ingereinek közös oka vagy feltétele van (kauzál-kondicionális eredetük közös). Így az „adiafor” környezeti hatásokhoz a szervezet olyan reakciója kapcsolódhat, melynek eredményeként a szituáció megváltozik, s az illető „adiafor” hatásokat egyébként törvényszerűen követő károsodás elmarad.

Így az organizmus megelező, a károsodást elkerülő viselkedésének kiváltói a jelentéktelen, közömbös ingerhatások – szemben a regeneratív történésekkel, melyek determinánsai a már bekövetkezett biológiailag káros történések. A károsodást megelőző szervezeti viselkedés kiváltási módja az a determinációs séma, amelyből Kardos Lajos eljut a neuropszichikus információ kialakulásához.

Az „adiafor” hatás eredetileg „jelzi” a biológiailag jelentős esemény bekövetkezését és „jelt ad” valamilyen reakcióra vagy viselkedésre, amely elhárítólag vagy segítőleg elébe vág a jelentős eseménynek. A törzsfajlódás döntő fordulata, amikor az „adiafor” ingerhatás és a hozzákapcsolódó idegrendszeri történés „jelző”, időzítő szerepe megváltozik, s a jelentéktelen ingerek hatása mint *információ* működik. Éspedig mint információ, melynek felvétele legalábbis átmenetileg független attól, hogy valamilyen biológiailag jelentős valóságmozzanatra utal-e vagy sem. *Amikor az önmagukban biológiailag teljességgel jelentéktelen környezeti ingereket is specifikus formában képviseli, reprezentálja az idegrendszer, amikor az organizmus folyamatosan információt szerez a környezet különböző mozzanatairól, az állat életében megjelenik a pszichikus jelenség: az érzéklet.* A pusztán informatív jelentőségű ingerhatásokat reprezentáló történések – vagyis az érzékletek – mindig alkalmasak azonban arra, hogy szükség esetén végső biológiai funkciójukat teljesítsék: cselekvést hívjanak elő vagy részt vegyenek előhívásában.

A szerző kibernetikai indíttatású gondolati építménye a neuropszichikus információ, s benne az érzéklet eredetének alapsémáját a kívülről vezérelt elkerülő viselkedés elemzéséből bontja ki. Am az alkalmazkodó viselkedés jól felismerhető funkciója gyakran nem az, hogy bizonyos hatásokat elkerüljön vagy elhárítson, hanem éppen ellenkezőleg az, hogy az állati szervezetet biológiailag jelentős, *kedvező* hatások ériék. E *megközelítő* típusú viselkedésnek „adiafor” meghatározottságát is jellemzi a könyv.

Kardos Lajos azt vallja, hogy az állati szervezet már eleve olyan, hogy belső indítékai környezet-, ill. helyváltoztató mozgásokra készítettik; s e mozgásokat nem szükségszerűen külső hatások váltják ki. Így ír: „Sőt inkább úgy véljük, éppen az ilyen belső indítékú, spontán mozgás az ősi és legtipikusabb állati megnyilvánulás”.

Az állat spontán mozgásának biológiai értéke bizonyos valószínűségre épül: mozgása közben táplálékhoz juthat. Ez az ősi elv a fejlődés során utóbb módosul: növekszik annak valószínűsége, hogy az állati szervezet biológiailag értékes helyzetbe kerül. Mi növeli ezt a valószínűséget?

A biológiailag közömbös ingerhatások nemcsak kiváltják a viselkedést, hanem *irányítani* is tudják azt. A „megközelítő” viselkedést a biológiailag közömbös, „adiafor” ingerhatások irányítják. A szerző úgy véli, hogy az irányítatlan, spontán állati mozgás eredményességének (biológiai beválásának) valószínűségét a törzsfajlás megfelelő szakaszában jelentékenyen emeli a következő mozzanat. Az állatnak nem kell véletlenül eljutnia kedvező környezeti hatások körzetébe; elég, ha véletlenül olyan „adiafor” hatás közelébe kerül, amelynek közös oka vagy feltétele van egy pozitív céltárggyal vagy célhelyzettel. Az ilyen önmagukban közömbös, de informáló ingerhatások közelébe jutás pedig *valószínűbb esemény*, mint a pozitív történések tényleges elérése. A törzsfajlás e szakaszától kezdve az állat már a pozitív esemény „kulcsingereit” keresi.

A tényeket a logikai bizonyítás lépéseivel összefűző, „hézagmentes” alapgondolat vázlatát vagy lényegét ily módon összefoglalni annyi, mint megfosztani bizonyító erejétől. Féltő, hogy a leegyszerűsítő összefoglalás ismét a „természetességbe” laposítja Kardos Lajos alapeszméjét, amelynek magyarázó értékét a tényközeli gondolkodó kimunkált logikájával és a bizonyító részadatok tömegével támasztotta alá. S mégis, aligha kerülhattük volna meg az alapgondolat összefoglalását, hiszen az átszővi a könyv egészét.

A pszichológiai gondolkodás fejlődése szempontjából fontosnak ítélni a könyv első részének egy gondolatsora, melynek külön érdekessége, hogy a szerző tudományos munkásságának több, tematikusan eltérő területén is felbukkant már.

A Bühler Festschrift 1929-ben megjelent egyik közleményében a tárgyészlelés jellegének leírásában mutatott rá Kardos Lajos, hogy a külvilág és az érzéklet között halmazelméleti típusú megfelelés van. S a szinkonstancia terén végzett munkája (Z. Sinnesphysiologie, 1935) is ennek az elvnek egyfajta konkretizálása. Ennek során a tárgyérzékelés állandóságát a matematikailag végtelennek tekinthető inger-fényérzékelési effektus változatokban ragadja meg. „A neuropszichikus információ eredete” c. munkájában ezúttal az állati helyváltoztatás halmazelméleti feltételeire mutat rá. A gondolatmenetet azután általánosítja, s az „adiafor determináció” halmazelméleti alapfeltételét a következőképpen fogalmazza meg: 1. A különböző valóságmozzanatoknak (környezeti tárgyaknak, helyzeteknek, változásoknak) különböző, az egyenlőknek egyenlő ingerek (adiafor folyamatok) felelnek meg. 2. A különböző ingereknek különböző, az egyenlőknek egyenlő adiafor hatások felelnek meg az organizmusban. Rámutat, hogy ideális megvalósulás esetén a hozzárendeléses viszony „egy-az-egyhez” jellegű.

Az organizmus és környezete közötti *információs viszony* jellemzésekor rámutat: az információs viszony megállapításánál két mozzanat döntő. Az egyik a *reprezentáció*. Kardos Lajos ezt írja: „Amit . . . reprezentatív idegrendszeri folya-

matnak nevezünk, valójában a reprezentáció egy konkrét formája – pontosan abban az értelemben, ahogyan azt az információelmélet meghatározza: valamilyen struktúra, akár konkrét, akár absztrakt, amelynek a jegyei valamilyen megfelelőes viszonyban vannak egy más struktúra jegyeivel.” Az információ viszony másik lényeges jegye: *egy-az-egyhez* (vagy megközelítőleg *egy-az-egyhez*) *hozzárendeléses viszony a sokféleségek között* – éspedig a „hírek” sokfélesége és az információk sokfélesége között. A „hírek” – ebben az összefüggésben – a környezeti mozzanatok, a reprezentált struktúrák, míg az információk a reprezentatív idegrendszeri folyamatok.

A neuropszichikus információ eredetéről kialakított alapeszméjének kifejtése után a szerző összeveti azt más kutatók némileg hasonló elgondolásaival. A felismerés, hogy az érzékelésnél szereplő ingerek hatása önmagában az élet szempontjából nem jelentős, Leontyev és Zaporozsec elméleti koncepciójában fejlődéstörténeti jelentőségre emelkedik: a fejlődés egy korábbi szakaszában az állat még csak az élet szempontjából jelentős hatásokra (melyek anyag- és energiacserejéhez szükségesek vagy azt zavarják) reagál, majd később jelentőség nélküli hatásokra is. Kardos Lajos kimutatja elméleti elgondolásának a korábban említettek-től elütő sajátosságait, amelyek egyben más fejlődési perspektívákhoz segítették.

A neuropszichikus információ kialakulásának részleteit tárgyaló részben a szerző elsősül a *távolsági érzékletek* alakulásában mutat rá az adiafor alapséma érvényesülésére. A szem működésének, a látás mechanizmusának fejlődését bemutató oldalak – pszichológus számára – a könyv talán legizgalmasabb fejezetét képezik.

A második részben Kardos Lajos rámutat, hogy az „adiafor determináció” megvalósulására eredetileg kiképeződött szerkezet és működési forma egyre szélesebb körű alkalmazást nyer az organizmusban. Végül általános működési elvvé válik mindenütt, ahol a szervezetben valaminek valamihez igazodnia kell, mindenütt, ahol szabályozás van: az „adiafor determináció” néhol helyettesíti, másutt kiegészíti az ősbibb szervezeti működést, a hormonális szabályozást.

E törzsfjlődési folyamat érzékeltetésekor kifejti, miként érvényesül az „adiafor determináció” elve ott is, ahol a viselkedésnek nem a külső környezethez, hanem az organizmus saját egyensúlyi vagy mozgási állapotához kell igazodnia – pedig ez az elv itt már nem szükségszerű. Számos tényrt felsorakoztatva mutat rá a *propriocepcióban* az „adiafor determináció” jelenlétére. Egyik példája utal rá, hogy az állatnak helyváltoztató mozgása során és nyugalmi állapotában egyaránt igazodnia kell a gravitáció irányához; testének a gravitáció irányához viszonyított helyzetéről információt kell kapnia. Ezt az információt a statikus szerv szolgáltatja. A könyv – Sherrington gondolataira is hivatkozva – bizonyítja, miként vált az eredetileg a külső környezet érzékelésére szolgáló (tapintó) végkészülékekkel ellátott bőrfelület a belső statikai érzékelés szervévé. Sok érdekes tényre alapozva feltételezi, hogy a törzsfjlődésben eredetileg a külvilág információinak felvételére alakult determinációs elv – mintegy másodlagosan – bevonódott a

szervezeten belüli szabályozás folyamatába, s ezáltal alakult ki egy új belső integrációs forma. Ezt a szervezeti integrációt segíti, hogy receptorok jelennek meg olyan helyeken is, ahol ezeket a szervezet – szigorú értelemben vett – belső történéseiből származó hatások érhetik. A bőrreceptorokkal szövettanilag rokon szerkezetű *interoceptorok* szintén ellepik a belső szervi rendszereket. S noha a belső szervi működések összehangolását minden valószínűség szerint elsődlegesen nem idegrendszeri struktúrák végzik, ezek – Kardos Lajos feltételezése szerint – az eredetileg sajátosan a külvilághoz való alkalmazkodás számára kiképeződött receptorok, miután beépültek az organizmus minden szervrendszerébe, elősegítik a belső integrációt.

A neuropszichikus információ fejlődését nyomon követve egy további különös folyamatra eszméltet rá a szerző. A „belsővé vált” adiafor determináció további formálódása *gyakran ismét visszavezet elsődleges funkciójához*, az exterocepcióhoz: a fejlődés újfajta külső, sőt távolsági érzékelési formát hoz létre. A könyv izgalmas lapjain követhetjük nyomon a statikus szerv újabb rendeltetésű képződményeinek és ezek működésének kialakulását; a tények aprólékos felsorakoztatásából bontakozik ki előttünk a törzsfajlás egy újabb bravúrja: a finom levegőrezgések felvételére alkalmas hallószerv, az újfajta hallás kialakulása.

A továbbiakban a külvilági hatásoktól közvetlenül független, s a szervezet saját mozgásairól tájékoztató (ezúttal más módon átalakult bőrreceptorok részvételével megvalósuló) információ fajtát tárgyal a könyv: a *kinesztézist*. A kibernetikai gondolkodásban jártas szerző rövid néhány oldalon érzékeltetni tudja a kinesztézis kialakulásának jelentőségét a bonyolult *szervezeti visszacsatolási elvek kialakulásában*. Az ismertetett tények érzékeltetik, miként jelenhettek meg új fajknál a testfelületi mechanoreceptorok a mélyebb rétegekben, s beépülve a mozgásapparátusba, hogyan nyerhettek új, jelentős funkciót. A könyvnek ezek az oldalai különösen érzékeltetik, mennyire elbűvölik a szerzőt a történeti idők távolából felsejülő, a törzsfajlás véletleneiből kialakult biológiai célszerűség „csodái”.

A neuropszichikus információ fejlődésében egy további „visszaváltással” is megismerkedünk. Ha korábban megtudtuk, miként változik át a statikus szerv szeizmikus-, majd hallószervvé, most végigkövethetjük a szerző elgondolását: a kinesztézis – legalábbis részben – külső érzéklési információt közölhet. S ez az érzéklési forma a kézzel végzett manipulációnál a tárgyak aktív mozgásából származó összetett külső, *haptikus* érzékléssé fejlődik.

Kardos Lajos egységes fejlődési alapelvre épülő gondolatrendszerébe illeszti az állati viselkedés energizáló folyamatainak kialakulását is. A könyv felhívja a figyelmet a szervezet belső integrációjában fontos szerepet játszó interoceptorok működésének egy sajátos funkciójára. Az élet szempontjából fontos üzemanyagok fogyasztását vagy a felgyülemelő salakanyagok jelenlétét az interoceptorok jelzik – még mielőtt ezek a szervezet számára valóságos veszélytörténéssé válnának. Ez az „előrefutó”, „jelző” funkció az interoceptorok olyan „leágazó” mellék-sajátossága, melynek párhuzamosságát az „adiafor determinációval” a szerző szembeötlő-

nek tartja. A belső veszélytörténéseket előre jelző interoceptív információk a központi idegrendszer egyik fontos kéreg alatti részébe, a hipotalamuszba futnak. Innen indít a szervezet ellenintézkedéseket a veszély elhárítására. A jellemzett belső veszélytörténet lényegében az, amit a pszichológiában *szükségállapot*nak mondanak. A szerző világosan kimutatja: a szükségállapotok „adiafor determináció” mintájára vesznek részt az elhárító viselkedés létrehozásában. A szükségállapotoknál előálló jelzések pedig egyúttal pszichikus jelenségek is lehetnek: érzékletek, éhség és szomjúság. Ilyenkor a szükségállapotot kielégítő viselkedés szervezésébe be lépnek a pszichikus folyamatok is. Ha pedig az éhes állat környezetében nincs táplálék, az állat ősi reakcióformához folyamodik: vaktában, irányítatlanul mozog, így növelve a lehetőséget, hogy az élelem közelébe kerüljön. A szükségállapotok pszichikus jelzései mindig cselekvés-determinálók; ezt jelzi a pszichológiában használatos nevük is: ezek *motivumok* (mozgatók).

A könyv számos pontján a szerző saját elgondolását szembesíti a pszichológia több elméletileg fontos felfogásával. S különösen széleskörűen teszi ezt a motiváció kérdéskörében. Kritikai észrevételei segítik a pszichológiai és az idegélet-tani motiváció felfogások egységesítését.

Kardos Lajos az *emóciók* fejlődésének és biológiai jelentőségének tárgyalását is az „elébe vágó”, közömbös jelzések hatásával, az „adiafor meghatározottsággal” hozza kapcsolatba – ezúttal szembeállítás révén.

Gondolatsorának indításakor rámutat: a már bekövetkezett károsodás nemcsak regenerációt indíthat meg, hanem a további károsodásnak elhárítólag elébe vágó cselekvést is. E cselekvések kiváltói a *nociceptorok*. Ezek legfőbb elemei a csupasz idegvégződés, amelyeknek nincsenek végkészülékeik. Ezek az idegvégződés *fájdalmat* keltenek. A szerző felfogása szerint a fájdalomérzékelés a károsodásról „leágazó” történet, amelynek intenzitása – legalábbis az „adiafor” hatásokhoz képest – viszonylagosan nagy. Kardos Lajos megállapítása szerint: „a fájdalomreakció az adiafor determináció paradox alkalmazása”, hiszen olyan történetről ágazik le, melynek a szervezeti intézkedés nem tudott elébe vágni, nem tudta azt megelőzni.

Am a fájdalomérzékelés hasznos, mert *motivum jellegű*: specifikus védekező reakciót kelt vagy nem-specifikus cselekvésformák sorozatát indítja meg, amelyek a további károsodás elhárításához vezetnek. Továbbá a fájdalom mozgósítja a vegetatív rendszereket.

A fájdalomérzékelés információs jellege paradox, mivel az információ önjellege, természete általában közömbös, az információ lényege a jel-sokféleségek hozzárendeléses viszonya egy másik sokféleséghez. A fájdalomérzékelés azért rendhagyó információ, mivel az ártalomról tájékoztató információ maga is kerülendőként jelenik meg. Ugyanakkor a fájdalom haszna nyilvánvaló: biológiailag káros történésekre figyelmeztet. Kardos Lajos hangsúlyozza: az *érzelemmel* – az információn túlmenően – *újfajta pszichikus dimenzió születik meg*, s e történet távlatára óriási. A törzsfajlás során megvalósul az, hogy *emóció akkor is megjelenik*, ha

károsodás ténylegesen nem következik be, de az nagyon közeli. Ilyen emóció a félelem. A negatív emóció *megelőző* jellegű meghatározóvá válik, „önkiiktató” viselkedésre késztet.

Az információ a biológiailag *pozitív* hatástól pedig átveszi a kedvezőnek, a biológiailag *jelentősnek* a szerepét. Úgy működik, mint a ténylegesen kedvező történés: megerősíti a kapcsolatot a pillanatnyilag adott információk és azon cselekvés között, amely a „kedvező” információhoz vezetett. A pozitív érzelem esetében az információ élménye már maga „jó”, „kellemes”, annak ellenére, hogy ténylegesen csak tájékoztat egy biológiailag kedvező fordulat lehetőségéről. E témakörrel kapcsolatban a szerző a továbbiakban kifejti elgondolását a megerősítés folyamatáról és szembesíti nézetét más szerzők felfogásaival.

Kardos Lajos könyvében rá akar ébreszteni: „nem természetes”, hogy érzéleteink ingerei önmagukban ártalmatlan, közömbös környezeti hatások. Megkísérelni feltárni az elvet, amely egy-egy meghatározott közömbös inger „jelző funkciójától” a külső ingerek *általános* informáló hatásának kialakulásáig ível. Feltételezi, hogy a közömbös külső ingerekkel vezérelt viselkedés-meghatározás megvalósítására kiképeződött struktúrákat és működési formákat a szervezet felhasználja ott is, ahol az elv már nem szükségszerű, amikor a viselkedésnek nem az organizmuson kívüli helyzethez kell igazodnia, hanem saját állapotához. Végül felvázolja a motiváció és az emocionális minőségű ingerek hatásának kialakulását. E gondolatrendszer szerint a *külvilághoz* való alkalmazkodás elemi elvének formálódásával születik meg a neuropszichikus jelenségvilág, a pszichikum.

Végezetül idézzük a szerző szavait: „Valóban az élővilág kutatója a formák és jelenségek fantasztikus változatosságával találja magát szemben, és ugyanakkor csodálkoznia kell – és gyakran nem akar hinni a szemének –, amikor a közelebbi tanulmányozásnál e változatosságok mögül visszatérő hasonlóságok és hasonló elvű mechanizmusok – viszonylag kis számban – előcsillannak.”

Kardos Lajost megbabonázta az összetett neuropszichikus jelenségvilág mögött húzódó közös eredet gondolata. Nem győzött eléggé elemző és elővigyázatos lenni meglátása alátámasztásában; a tények tömegét vonultatta fel és a logikai elemzés erejét vetette latba. Az azonnali választ hozó részvizsgálatok eredményeinek biztonságához szokott kísérletező évekig kéziratban hevertette eszméjét, ismerve a csak valószínűsíthető magyarázó elvek hibalehetőségeit. Jó, hogy most művét közreadta. A jövőben az egyre gyorsuló ütemben felgyülemelő tények és a remélt elméleti erőfeszítések idők múltán dönthetnek meggyőzően előadott elméletének helytállósága felől. Hipotézise azonban mindenképpen serkenti a pszichológiai gondolkodást és szélesíti problémakörét.

Marton Magda

Megemlékezés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról

A NAGY OKTÓBERI SZÓCIALISTA FORRADALOM ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON

KULCSÁR KÁLMÁN

Az Októberi Forradalomnak a magyar társadalomtudományok fejlődésére tett hatását ma még aligha mérhetjük fel, s még kevésbé értékelhetjük. Ez a hatás ugyanis több közvetítőn keresztül érkezett. Egyrészt a társadalom egésze fejlődésének értékelése alapján, szinte azt mondhatnánk „társadalomtudományi alapon” szervezett „akció”, a forradalom hatásaként a tudomány további fejlődésére, másrészt ennek a forradalomnak a társadalom viszonyainak alakulásában, a politikai mozgalmakban, és e viszonyok illetőleg mozgalmak talaján kifejlődő új tudományos irányzatokban megmutatkozó hatásként. Megjelent ez a hatás azonban a marxista társadalomtudományok fejlődésében is – amelyet még Magyarországon is csak átmenetileg állított meg a Tanácsköztársaság bukása. Tükröződött a marxista társadalomtudomány elleni polgári fellépésben, fokozta azt, hiszen a marxizmus az Októberi Forradalmat követően egy új társadalom építésében töltött be kiemelkedő szerepet, tehát nem csupán tömegmozgalmakban, e mozgalmakat irányító politikai pártokban, hanem *állami és társadalmi berendezkedésben is reális erővé vált*. A Tanácsköztársaság létének következtében Magyarországon különös jelentőséget is kapott a marxizmussal szembeni kritika, hiszen a polgári, vagy még a polgári jelzővel sem illelhető társadalomtudományoknak nálunk igazán nem valami elvont ideológiai jelenséggel, hanem a Tanácsköztársaság társadalmi berendezkedésével, az akkor kialakuló marxista tudományos eredményekkel szemben kellett fellépniük.

Az Októberi Forradalom és a forradalmat követően kialakult szovjet társadalmi rend, noha esetenként nem ellentmondásokról mentesen és a tudomány területén is megmutatkozó vitákkal együtt az *első* szocialista társadalom volt, amelyben a marxista társadalomtudományok társadalmi gyakorlatként is megjelentek, így pusztán létével, elfogadásával és elutasításával egyaránt jelentősen hatott a társadalomtudományok fejlődésére mindenütt, természetesen Magyarországon is. És – ne feledjük – ez a társadalom adott jórészt otthont és munkalehetőséget a magyar marxista emigrációnak, annak az emigrációnak, amely a felszabadulás után közvetlenül segíthette a marxista társadalomtudományok fellendülését Magyaror-

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián 1977. október 26–27-én tartott központi tudományos ülészen.

szágon. Az Októberi Forradalom teremtette e társadalmi és tudományos háttér nélkül aligha lett volna elképzelhető a két világháború között pl. Molnár Erik társadalomelméleti, illetőleg történeti munkássága, a munkásszociográfiák, vagy éppen a magyar szociográfia legjobb képviselőinek útja a marxista társadalomelmélet igazságának felismeréséhez, amely oly plasztikusan jelent meg pl. Erdei Ferenc szárszói előadásában.

A társadalomtudományok egyes ágazataiban élő ilyen többrétű hatás kimutatása és elemzése természetesen csak hosszabb kutatómunka után lenne elvégezhető. Nem is vállalkozom én itt még arra sem, hogy akár egy tudományágban nyomom kövessem ezt a hatást, a felszabadulás előtti és utáni fejlődés összefüggéseit elemmezve. Nem tehetem ezt meg még a szociológia vagy a jogtudomány esetében sem – amelyeket a többenél jobban ismerek – és még kevésbé a társadalomtudományok más ágazataiban. Véleményem szerint azonban nem is elsősorban ez a fontos. Az Októberi Forradalomnak ugyanis éppen a mi, sajátos viszonyokkal és fejlődési vonásokkal terhelt tájunkon, Európa kelet-közép régiójában volt olyan általános jelentőségű hatása is a társadalomtudományok fejlődésére (amely természetesen nem szakítható el a társadalom fejlődésétől), amelynek következményeit talán még nem értékeltük eléggé, amely azonban társadalmunk további fejlődése szempontjából is fontos lehet.

Az Októberi Forradalom és az azt követő tudatos társadalomépítés sikere ugyanis beigazolta, hogy a szocializmus – némileg korrigálva egyik neves történésünk szavait – sikeres „kísérlet arra, hogy a történeti régió fölébe kerekedjék történeti determináltságainak és meghaladja azokat.”¹ A „történeti determináltságok” meghaladása azonban *e történeti determináltságok felismerését, értékelését*, a velük való tudatos számvetést igényelte mindenekelőtt, magyarul szólva tehát: társadalomtudományi munkásságot, és pedig a szó igazán alkotó értelmében. Ez jelentkezett az Októberi Forradalmat előkészítő marxista társadalomtudományi munkásságban, így az Októberi Forradalom sikerét, a szocialista társadalomépítés sikerét bizonyítékként is értékelhetjük a társadalomtudományi elemzések történeti méretű, társadalmi-gyakorlati felhasználhatóságára. Ez pedig éppen ebben a régióban egyrészt különösen nagy jelentőségű a társadalom fejlődése szempontjából, másrészt egészen sajátos perspektívát nyit a társadalomtudományok számára.

Közhely ma már pl., hogy ebben a régióban – és Magyarország jól példázza ennek a régióknak fejlődési sajátosságait – éppen a polgári fejlődés sajátos eltorzulása folytán a társadalom politikai tudata jelentős mértékben fejeződött ki az irodalomban, háttérbe szorítva bizonyos fokig a politikai aktivitás közvetlenebb típusait egyrészt, és a társadalomtudományoknak a társadalom problémái, jelenségei, folyamatai egzaktabb feltárására képes ágazatait másrészt. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a fejlődésben elmaradt társadalmak esetében – és ez a régió a szocialista forradalom előtt mindenképpen ilyenként volt tekinthető – ez

¹ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Bp. 1974. 166. old.

általánosságban így van. Nyilván összekapcsolódik ez a jelenség a fejlődésben elmaradott országok nemzeti tudata kibontakozásának sajátosságaival is, amelyet éppen az irodalom, a művészetek és a velük foglalkozó tudományágak szolgálták a legközvetlenebbül. A mai fejlődő országok hatékony társadalomtudományi politikájának kialakításában is ennek a jelenségnek következményei jelentik az egyik fő gondot.) A marxizmus mint társadalomtudomány azonban ilyen történeti viszonyok között, és ilyen helyzetben igazolta az egzakt társadalomtudományok valóságformáló erejét, és ezzel jelentős tanulságot adott a mának is.

Ez a tanulság azonban csak fejlődésünk későbbi szakaszán vált teljes mértékben, tehát következményeit is ideértve világossá. Talán a szociológiának ebben a régióban megmutatkozó sajátos fejlődése példázza legjobban ezt a folyamatot. Ismeretes, hogy pl. Magyarországon a Tanácsköztársaságot megelőzően a szociológia – erőteljes politikai és publicisztikai hangsúllyal a fennálló társadalmi-politikai viszonyokkal szemben – csak periférikus helyet foglalhatott el. Az is ismert másrésről, hogy a Tanácsköztársaság idején létesítették az első szociológiai tanszéket Magyarországon, és ez a tanszék a később világhírűvé vált Mannheim Károly személyében valóban jelentős professzort is kapott. Az is köztudott továbbá, hogy a Tanácsköztársaság bukása után a szociológia művelői jórészt emigrációba kényszerültek, egyesek még börtönbüntetést is szenvedtek, és a szociológia további sorsának alakulásában hazánkban ismét megjelentek a torzulások, a sajátos viszonyokhoz kapcsolódó sajátos formák. A korszakról szóló reprezentáns történet-tudományi munka ezt így fogalmazta meg: „A szociológia hiánya . . . egy olyan mély társadalmi ellentmondások között vergődő országban, mint Magyarország tarthatatlan anakronizmus volt. A 20-as évek végének, a 30-as évek elejének nagy válsága s a nyomában járó szellemi megélnkülés sajátos, részben eltorzult formában újjá is teremtette.”² A szociológia hiánya, illetőleg „sajátos formában való újjáteremtése azonban – a sajátos forma részben a szociográfiát, az irodalmiaságot, a társadalomnak szépírói eszközökkel való megközelítését jelentette – körülbelül annyira volt anakronizmus Magyarországon, amennyire anakronisztikusként voltak értékelhetők ennek a társadalomnak viszonyai a polgári fejlődés történelenebb útját járó országokéhoz képest. Úgy is mondhatnánk, hogy a szociológia hiánya, illetőleg sajátos megjelenése éppen ezekből a viszonyokból táplálkozott, amelyek nem bírták el akár a kor szintjén álló polgári szociológia eszközeivel végzett valóságfeltárást sem. Az irodalmi jellegű megközelítés – ahogyan maguk a legértékesebb irodalmi művek is – természetesen nagyon hatásosan, adott esetben egy egzaktabb szociológiai elemzésnél is hatásosabban tárták fel ugyanezeket az anakronisztikus állapotokat, de a megközelítés jellege már eleve sajátos szintre helyezte a feltárt jelenségek „kezelését” is.

Úgy tűnik ugyanis, hogy észlelhető valamilyen összefüggés egyrésről egy adott társadalom életében jelentkező, a fenti értelemben vett „irodalomközpontú-

² Magyarország története. 1918–1919. 1919–1949. Bp. 1976. 890. old.

ság” (és ismeretes, hogy pl. a 30-as évek szellemi életében nálunk ezt az irodalomközpontúságot tudatos elemként is megkísérelték kibontakoztatni), a társadalmi problémák irodalmi jellegű megközelítése, és másrésről a társadalmi problémáknak ideológiai szintre történő transzponálása, ideológiai problémákként való kezelésének kísérlete között. Ez a jellegzetesség a felszabadulás előtti Magyarország szellemi életében éppen úgy megmutatkozott, mint e régió más országaiban – ha ki is alakultak természetesen kisebb-nagyobb eltérések e régió országai sajátosságainak megfelelően.

A társadalomtudományoknak ez a helyzete – amelyet a szociológia csak szélsőségesen példáz – tehát összefüggésben volt e régió sajátos „determináltságaiából” adódó következményekkel, bizonyos társadalmi elmaradottsággal, és ezzel összefüggően a társadalomtudományok néhány jelentős ágának fejletlenségével. (Sok tekintetben hasonló talajról táplálkozik tehát ez az elmaradottság, mint amelyet Szűcs Jenő ír le a nacionalizmus és a historizmus összefüggéseit tárgyalva a „historizált nacionalizmus” jelenségében és gyökereiben.³)

A társadalomtudományok valóságfeltáró tevékenységének szükségessége és a társadalmat formáló politikai cselekvés összefüggése ebben a régióban igazán eklatáns példaként az Októberi Forradalom előkészítésében, és a forradalmat követő társadalomépítésben mutatkozott meg, tehát mindenképpen a marxista társadalomtudományok esetében. Ismét a szociológiát hozva például, nagyon fontosnak tartom ezért, hogy a 20-as évek Szovjetuniójában jelentős szociológiai vizsgálatokat végeztek, olyan vizsgálatokat, amelyek képesek voltak a megközelített jelenséget a valóság alapfolyamataival együttesen értékelni. Más ne említsek itt, mint a munkanélküliekre vonatkozó vizsgálatokat. És talán az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ugyanígy közvetlenül a felszabadulást követően más kelet-közép-európai országokban is megjelent a szociológia fejlesztésének igénye.

A történeti „determináltságokon” való túljutás azonban hosszabb folyamat, és ha ezeken a determináltságokon való túljutást a társadalomtudományok fejlődése szempontjából vizsgáljuk, nagyon lényeges mozzanatként kell kezelniük magának a társadalomnak túljutását e „determináltságokon”, és az ezzel kapcsolatos jelenségeket. Nem állítom természetesen, hogy a társadalomtudományok fejlődésében egy történeti szituációban bekövetkezett ismert megtorpanás, vagy lelassulás a szocialista társadalmakban kizárólag vagy akár elsősorban is ez országok társadalomtudományi fejlődésében már korábban is megmutatkozó sajátosságokra lenne visszavezethető. Nyilvánvalóan alapvetően hatottak közre e társadalmi szituáció azon társadalmi-politikai tényezői, amelyeket a személyi kultusz néven foglalnunk össze, de amelyeket még nem elemeztünk eléggé mélyen – pl. éppen a sajátos kelet-közép-európai fejlődéssel, a már többször említett determináltságokkal való összefüggéseiben. De az sem kétséges, hogy e tényezők között ott munkálkodtak azok a jellegzetességek is, amelyek eme régió társadalomtudományi

³ Szűcs Jenő: i. m. 37–39. old.

arculatának vonásait kialakították, és az így kialakult társadalomtudományi hagyományok is.

Igy, amidőn az Októberi Forradalom jelentőségét a társadalomtudományok fejlődése szempontjából éppen ebben a régióban vizsgáljuk, különösképpen hangsúlyozva a társadalomtudományok valóságfeltáró funkciójának hasznosítását a társadalomformáló cselekvésben, arra is rá kell mutatni, hogy *e régió sajátosságai bizonyos mértékig e jelentőség ellenére is hatottak*, s bár sokkal kevésbé hatékonyan, egyes vonásai még ma is kísértének társadalomtudományi életünkben. Társadalomtudományunk fejlődése szempontjából tehát nem csupán formálisan vagy az ünnepi alkalomnak megfelelően idézem most a Nagy Októberi Forradalom jelentőségét, hanem *mintaként* is, sőt elsősorban mintaként a társadalmi gyakorlat és a társadalomtudományok kapcsolatának további fejlesztésére.

Ahogy a szocialista társadalmak sikeres példaként jelzik a régiókban ható történelmi „determináltságokon” való túljutás valóságos lehetőségét, még akkor is, ha e „determináltságok” bizonyos területeken és mértékben még hatnak is társadalmunk jelenségeiben (gondolok itt akár az életmód egyes tüneteire, akár az iparfejlesztést befolyásoló irreverzibilis tényezőkre, a néptömegek politikai aktivitását befolyásoló, a múlthoz tapadó jelenségekre stb. – valóban csak példaként jelezve néhány területet), úgy ad lehetőséget ez a társadalmi fejlődés a társadalomtudományok számára is, éppen e tudományokban megmutatkozó „determináltságok” meghaladására. Ezt a problémát azonban tudatosítani kell, és pedig történeti méreteiben, semmiképpen sem elfogadva azt a bizonyos fokig kényelmesnek tűnő álláspontot, hogy pl. elegendő a társadalomtudományok fejlődésében megmutatkozó bizonyos negatívumokat a személyi kultusz időszakának jelenségeivel magyarázni. Nem ismételhetem eléggé, hogy ebben a fejlődésben távolabb nyúló történeti tényezők hatottak és hatnak, ha tehát társadalomtudományunkat – éppen az Októberi Forradalom szellemében – mindinkább alkalmassá kívánjuk tenni a társadalmi gyakorlat szolgálatára, ilyen távlatban kell ezt a problémát megközelíteni.

Nem vállalkozhatom természetesen itt ennek a problémának teljes kibontására, csupán néhány vonását szeretném jelezni.

Nem kívánom lebecsülni pl. a nemzeti hagyományokkal különösen kapcsolatban álló, a tudatformálásra kitüntetetten alkalmas tudományágak szerepét társadalmunk alakításában, mégis arra szeretnék rámutatni ezúttal, hogy társadalmunk építése fejlődésünk jelenlegi szakaszában és a belátható jövőben éppen azokat a társadalomtudományi ágakat, illetőleg eredményeket igénylik, amelyek Magyarországon történetileg fejletlenek voltak (közgazdaságtudományok, szociológia stb.), illetőleg amelyek fejlettek voltak ugyan, de fejlődésük éppen társadalmunk viszonyaiból következően sajátos vonásokat hordozott. (A jogtudomány pl., amelynek normatív jellege sok tekintetben megfelelt régióink fejlődéséből fakadó következményeknek.) Ez a kérdés nem csupán tudati szinten jelentkezik, nem csupán a társadalomtudományokkal kapcsolatos attitűd – akár tudománypolitikai attitűd – sajátosságaival függ össze, hanem tudatos számvetést igényel pl. a társadalom-

tudományok intézményhálózatában, a képzésben stb. élő irreverzibilis tényezőkkel, megszokottsággal, a hagyományosnak kötő erejével.

Nagyon jelentős kérdésnek tartom a társadalomtudományok megítélésében élő „determináltságok” elemzését, a velük való számvetést. Úgy tűnik ugyanis, hogy e tudományok megítélésében, pontosabban eredményeik megítélésében nem kis mértékben hatnak még a társadalomtudományok Magyarországon is tradicionálisan erős ágaihoz tapadó következmények. Csak egy példát: jóllehet egyáltalában nem vitatható – ahogyan ezt az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei megállapították –, hogy valamennyi társadalomtudományi ág rendelkezik valóságfeltáró és ideológiai funkcióval, a funkciók erőssége szempontjából bizonyos eltérések tapasztalhatók az egyes társadalomtudományi ágak között, és nagyon károsan hatna társadalomépítésünk gyakorlatára, ha pl. a közgazdaságtudomány vagy a szociológia valóságfeltáró munkájából fakadó eredményeket elsősorban közvetlen ideológiai hatásuk szempontjából értékelnénk, ami egyébként néhány más társadalomtudományi ág esetében kézenfekvőnek tűnik.

E társadalomtudományi eredményeknek elsősorban, vagy egyes történeti helyzetekben kizárólag ideológiai jelentőségük alapján való értékelése közvetlenül összefügg társadalmi fejlődésünkben kialakult determináltságokkal, amelyek folytán hagyományosan megmutatkozott a társadalmi problémák ideológiai szinten való kezelése. Nem vitatom azt sem, hogy egyes történeti helyzetekben talán még indokolható is ilyen gyakorlat, hosszabb távon azonban mindenképpen káros a társadalomfejlődés szempontjából. Erre való történeti gyökerű hajlandóságunk pusztá felismerése is jelentős lépés a társadalomtudomány ilyen ágaival szemben kialakult attitűd megváltozásának folyamatában. Attitűdről beszélek, hiszen világos, hogy az eredmények fogadása sohasem történhet pusztán ez eredmények igazságértéke alapján. Már csak azért sem, mert a társadalomtudományokban bennrejlő (többé-kevésbé minden tudományos eredményben bennrejlő) érték- esetenként érdekelemek önmagukban is elemzést igényelnek az eredmények igazságértékének meghatározásában, nem is szólva az eredmények által érintett érték- és érdekviszonyokról, amelyek relevanciája az eredmények megítélésekor általában is erős. Minthogy azonban az említett tényezők közrehatása kiküszöbölhetőségének esélye igen alacsony fokú, az attitűdben bekövetkezett változás, illetőleg ami ennek előfeltétele, a probléma tudatossá válása is jelentős következményekkel járhat.

E mindenképpen töredékes gondolatokat tartalmazó előadást azzal szeretném befejezni, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom példát mutatott és esélyt teremtett a társadalomtudományok felhasználására, azoknak a tényezőknek a kiküszöbölésére, amelyek – történeti fejlődésünk következményeiként – negatívan befolyásolhatják a társadalomtudományok eredményeinek alkalmazását. Legfontosabb tanulságunk tehát ebben a vonatkozásban: értékelnünk ezt a példát, és élnünk az eséllyel, a lehetőséggel.

A SZOVJET TUDOMÁNY LEGÚJABB EREDMÉNYEIRŐL

LÁNG ISTVÁN

A Magyar Tudományos Akadémia Központi Hivatalának a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóján rendezett ünnepségén Láng István főtítkárhelyettes tartott megemlékezést. Az előadás első, bevezető része a Nagy Forradalom történelmi jelentőségével foglalkozott, majd áttért az előadó a szovjet tudomány legújabb eredményeinek ismertetésére.

Az alábbiakban előadásának ezt a részét adjuk közre.

Tisztelt Elvtársak!

Amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójáról emlékeznek meg, az előadók kitérnek általában arra is, hogy az adott kollektíva szakmai érdeklődésének megfelelően, milyen fejlődésről lehet számot adni. Én is hasonló módon szeretnék eljárni. Úgy gondolom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia hivatali apparátusának munkatársai számára a szovjet tudomány eredményeinek rövid áttekintése érdeklődésre tarthat számot. A hatvan év azonban hosszú idő. A tudomány fejlődésében pedig általában a legújabb, a legfrissebb eredmény az érdekes, bár az alapvető tudományos eredmények mindig időt állóak. Mégis a fő figyelmet az utóbbi 10 esztendőre szeretném helyezni. Tíz esztendő olyan időszak, ahol még jól vissza tudunk emlékezni a részletekre is, viszont összességében már lehetőséget ad szintetizált következtetések levonására is.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának az 50. évforduló alkalmából kiadott téziseiben tíz évvel ezelőtt azt olvashattuk, hogy a tudományos intézetekben, felsőfokú tanintézetekben és más szervezetekben több mint 700 ezer tudományos kutató, oktató dolgozik. Ma, tíz évvel később ez a létszám 1 millió 300 ezerre nőtt. Közöttük van 345 ezer kandidátus és 34 ezer tudományok doktora (megjegyzem, hogy hazánkban pontosan ennyi, vagyis 34 ezer fő a kutatók, oktatók összlétszáma). A világ összes tudományos dolgozóinak közel 30%-a a Szovjetunióban dolgozik.

Az 50. évfordulón már megemlékeztek az űrkitatás első tíz esztendejéről, a távközlés és a rakétatechnika fejlődéséről. A termonukleáris kutatás is meghozta gyakorlati eredményeit. Az atomerőművek már kiléptek a kísérleti objektumok köréből, és elkezdődött gyakorlati felhasználásuk időszaka. A Nobel-díjas Bászov és Prohorov munkásságának eredményeként a lézer-technika is általános felhasz-

nálást kapott. A szupravezetés terén átjutottak az első nagy akadályokon és így beláthatatlan perspektíva nyílt meg a kutatók előtt. A kémiai technológiák fejlődése elsősorban a szervezkémiai iparágak fejlesztését alapozta meg.

A biológiai tudományokban a molekuláris szintű kutatások indultak igen intenzív fejlődésnek és az 50. évfordulón már arról adhattak számot, hogy a fehérje és a nukleinsav kutatásban a szovjet kutatók felzárkóztak a világ élvonalához.

A szovjet matematika mindig világhírű volt. Ezt a pozíciót ma is megtartotta. A számítástechnika alkalmazása már 1935-ben megkezdődött. A háború után indult el az elektronikus számítógépek konstruálása és 1953-ban készült el az első nagy numerikus számítógép. Később lemaradás következett be a nyugati országok hasonló kutatásaival összehasonlítva, amelynek felszámolása fokozatosan ment végbe. A jelenlegi nagy számítógépek azonban már a világ legjobbjai közé tartoznak.

A társadalomtudományok előtt nem kevesebb feladat állt, mint a szocialista társadalmi rend megteremtéséhez való hozzájárulás, vagyis a forradalmi elméletnek gyakorlati megvalósítása. Különösen aktív vita volt a közgazdasági tudományokban, a népgazdaság tervezési rendszerének tudományos megalapozásában. A tudományos technikai forradalom és a szocialista-kommunista társadalom kölcsönhatásának problémái rendkívül élénken foglalkoztatták a társadalomtudományok képviselőit. A soknemzetiségű Szovjetunió népeinek kultúráját feldolgozó, megőrző és továbbfejlesztő kutatások széles körű támogatást kaptak a forradalmat követő fél évszázad során.

10 évvel ezelőtt már beszámolhattak Szibéria és a Távol-Kelet gazdaságfejlesztési terveivel összefüggő tudományos kutatási potenciál kiépítésének első tapasztalatairól, eredményeiről. Létrehozták a Tudományos Akadémia Szibériai Részlegét. Azt a feladatot tűzték az új szibériai intézetek elé, hogy legyenek képesek a modern tudomány nagy problémáinak önálló megoldására, adjanak aktív tudományos segítséget az iparnak és mezőgazdaságnak a rájuk váró feladatok megoldásában, továbbá azt, hogy legmagasabb szinten tudósokat képezzenek az alaptudományok területén.

A szibériai tudomány fejlődése ma már fogalomvá vált és a világ minden részéről vándorolnak Novoszibirszkbe a kutatók eredményeinek tanulmányozására. 10 évvel ezelőtt Lavrentjev akadémikus, a Szibériai Részleg vezetője a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában azt mondta, hogy a novoszibirszki Akadémiai Város alkalmazottainak és munkásainak összlétszáma 16 ezer fő, és az intézetekben többek között 16 akadémikus, 95 doktor és 950 kandidátus dolgozik. Az idén nyáron, amikor Novoszibirszkben jártam, arról tájékoztattak, hogy az Akadémiai Város lakossága 35 ezerre nőtt és 60 akadémikus, 350 doktor és 3000 kandidátus dolgozik már ott.

Szibéria iparosítása közvetett módon minket is érint. Nyersanyag és energia-

hordozó szükségletünk jelentős részét ugyanis az Uralon túli területekről elégítjük ki.

Tíz évvel ezelőtt Lavrentyev beszámolhatott arról, hogy a magfizikában a szovjet tudósok felhasználták már a hidrogént nukleáris üzemanyagként, de a reakció egyelőre irányíthatatlan, azonban remélhető, hogy hamarosan irányíthatóvá válik és akkor az emberiség eljut oda, hogy energiagondjai megoldódnak. Ez év szeptemberében Kirillin akadémikus a Tudomány és Technika Állami Bizottságának elnöke már azt fejthette ki a KGST Tudományos-Műszaki Együttműködési Bizottsága ülésén, hogy számos fontos eredményt értek el az irányítható termionukleáris szintézis területén; már működik a „Tokomak 10” elnevezésű kísérleti termionukleáris berendezés.

Az atomenergia békés felhasználását Kurcsatov akadémikus tudományos tevékenysége alapozta meg. A belojarszki, a novovoronyezsi, a leningrádi, a csernobilszki, a kurszki, a szmolenszki és a többi atomerőművek ma már az ország villamos energia ellátásához jelentősen járulnak hozzá. A „Lenin” és a „Szibéria” elnevezésű atommeghajtású jégtörők után elkészült a világ legnagyobb, atomenergiával működő jégtörője, az „Arktika”, amely ez év augusztusában elérte az Északi Sarkot.

Az űrkutatásban a szemünk előtt terebélyesedett ki a Kozmosz meghódítása. A Szozjuz és a Szaljut sorozat ennek az évtizednek az eredménye. A Vénusz és a Hold automatikus űrállomásokkal való figyelése is megvalósult. Sikeres volt a Szozjuz–Apolló program, és az egész világ láthatta a történelmi kézfogást a szovjet és amerikai űrhajósok között.

Az űrkutatás már túljutott azon a fázison, amikor még csak érdekes tudományos és technikai bravúrnak számított. Az utóbbi években fokozatosan növekedett népgazdasági jelentősége. A hírközlő műholdak lehetővé teszik a rádió-, a telefon- és a televíziós összeköttetéseket. Az űrhajókról készített felvételek javítják a meteorológiai adatszolgáltatást, új információt adnak a földkéreg összetételéről, az értékes ásványok előfordulásáról.

A számítástechnika modern bázisa ebben az évtizedben fejlődött ki, és a számítógépek tömeges gyártása is elkezdődött. Az elemi részecskék fizikai kutatásában a Dubnai Egyesített Atommagkutató Intézet pótolhatatlan segítséget nyújt valamennyi szocialista ország tudósának. Az új 70 milliárd elektron-volt energiájú gyorsító Szerpuhovóban tovább szélesíti a kutatás lehetőségeit.

A kémiai kutatások terén főleg a katalizátorok kutatása hozott újabb eredményeket, amelyek elvileg új technológiai, gyártási folyamatokat alapoznak meg az olaj, a földgáz és más természetes nyersanyag feldolgozása terén. A polimer kémia és a szintetikus anyagokat előállító kémiai iparok gyors fejlődése is erre az évtizedre esik.

Igen jelentős eredmények születtek a szilárdtestek fizikája területén, az elektromos és mágneses tulajdonságok vizsgálatánál. A szupravezetés, valamint a félvezetők elméleti kérdéseit is jelentősen gazdagították az elmúlt tíz év alatt.

A biológiai tudományok is igen nagy fejlődésen mentek át. Több biológiailag igen fontos vegyület elsődleges és térbeli szerkezetét derítették fel. Az enzimek és nukleinsavak hatásmechanizmusának vizsgálata területén alapvetően új felfedezések születtek. Mikrobiális fermentáció segítségével fehérjék és különféle fiziológiailag aktív vegyületek ipari előállításának alapjait dolgozták ki. Sikerrel folytatódtak az idegrendszer működésével összefüggő tradicionális kutatási irányzatok. A genetikai kutatások rendkívüli módon szélesedtek. A növénynemesítés elsősorban a búza, a gyapot, a burgonya, a cukorrépa és a takarmánynövények esetében volt eredményes.

A geotudományok is sok eredményt hoztak. A geofizikai, a geokémiai és a geológiai kutatások új módszerekkel és új elméleti alapokkal járultak hozzá az új természeti erőforrások feltárásához, az ország nyersanyaggal és energiahordozókkal való jobb ellátásához.

Széles körű kutatómunka bontakozott ki a világóceánok és az atmoszféra vizsgálata terén. A tengerek és a légkör kölcsönhatása közvetett módon a Föld valamennyi országát érinti. Az itt szerzett ismeretek tovább javítják a meteorológiai előrejelzések pontosságát és megbízhatóságát. A világtengerek tanulmányozása megalapozza az olyan eljárásokat, amelyek a tengerekben, illetve a tengerek alatt levő részeken található természeti erőforrások távlati hasznosítását teszi majd lehetővé.

A társadalomtudományok szerepe tovább növekedett a szovjet közéletben, a marxista-leninista világnézet és a kultúra fejlesztésében. Jellemző volt az utóbbi tíz évre, hogy fokozódó mértékben fordultak ezek a tudományok a szovjet társadalom aktuális és a közeljövőben várható folyamatainak, problémáinak vizsgálatához.

Jelentősen szélesedtek a közgazdaságtudományok, amelyek elsősorban a tudományos-technikai haladás felgyorsulását, a termelési folyamatok intenzifikálását, a hosszú távú gazdaságfejlesztési programokból eredő feladatokat vizsgálták. A szovjet tudósok értékes hozzájárulást adtak a szocialista világrendszer aktuális problémáinak kutatásához, a kapitalista és a fejlődő országok jelenkori szociális és gazdasági fejlődésének elemzéséhez. A marxista-leninista filozófiai kutatás és kommunista társadalom világnézeti kérdéseit vizsgálta. A szovjet jogtudomány a szocialista demokrácia szélesítésével és a szocialista törvényesség további erősítésével összefüggő kérdésekre, illetve az új szovjet alkotmány előkészítésével kapcsolatos feladatokra koncentrált erőfeszítéseit. A történészek tovább folytatták az SZKP, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének és világpolitikai hatásának feldolgozását. Az irodalomtudomány és a nyelvészet számos összefoglaló értékű művel gazdagította ismereteinket.

A dolgozók egészségéről való gondoskodás mindig fontos helyet foglalt el a szocialista állam terveiben és a tényleges megvalósítás során is. Az ingyenes és általános orvosi ellátást ebben az országban vezették be először a világon. Jelen-

leg 865 ezer orvos dolgozik a Szovjetunióban és 10 ezer lakosra 32,5 egyetemet végzett egészségügyi szakember jut. Ma ez jelenti a világszínvonalat. Akárcsak a 10 ezer főre jutó 119 kórházi ágy. Az orvostudományi kutatás nagy utat tett meg. Jelenleg a Szovjetunióban összesen 290 orvostudományi kutatóintézet, 112 orvosi egyetem, felsőoktatási intézmény van. Ezekben a munkahelyeken összesen 70 ezer orvoskutató és egyetemi oktató dolgozik. A WHO jelenleg 14 kutatási és referencia központot tart fenn szovjet intézetekben.

A XXV. pártkongresszus az orvostudományok fejlesztése elé újabb feladatokat jelölt ki. A kongresszusi határozatok szerint fokozni kell a kutatásokat az emberi szervezet élettevékenysége biokémiai és immunológiai alapjainak molekuláris szintű feltárásával, hogy felgyorsuljon a keringési, a daganatos, az endokrin, a vírusos és a foglalkozási betegségek elleni védekezési, gyógyítási eljárások kidolgozása. Folytatni kell a munkakörülmények egészségügyi vizsgálatait, a racionális táplálkozás, továbbá a genetika elméleti és gyakorlati problémáinak kutatását.

Az egészségügyi ellátás a szovjet társadalomban egyrészt a humanizmus elveinek megvalósítását jelenti, másrészt hozzájárul az ország gazdasági potenciáljának növeléséhez, mivel a dolgozók munkavégző képességét biztosítja. Egyúttal nagy politikai hatása is van, hiszen a szocialista társadalom előnyét bizonyítja. Néhány nappal ezelőtt, október 15-én jelent meg egy új határozat az egészségügyi ellátás továbbfejlesztéséről. Különleges figyelmet fordítanak a munkahelyi egészségügyi körülmények javítására, a környezeti ártalmak csökkentésére. A mezőgazdasági körzetek orvosi ellátását fokozottabb mértékben kívánják javítani. Elkezdődtek az előkészületek, hogy a következő ötéves tervben, 1981–85 között a jelenlegi kerekben 3 millió kórházi ágyszámot öt év alatt több mint 10%-kal, azaz 364 ezerrel növeljék. A gyógyszergyártásra és más orvosi, gyógyászati eszközök előállítására fordított összeg 1980-ban 1,7-szer, 1985-ben pedig 2,5-szer fogja felülmúlni az 1977. év megfelelő adatait.

Az elmúlt 10 esztendőben tovább szélesedtek a szovjet tudósok nemzetközi kapcsolatai. Úgy is jellemezhetnénk ezt a folyamatot, hogy ugrásszerűen megnövekedett a Szovjetunió képviselőinek részvétele a világ tudományos közéletében. Ma már nem lehet jelentősebb értekezletet tartani semmilyen tudományos kérdésben a szovjet tudósok jelenléte nélkül. Ennek jellemzésére csak egy adatot szeretnék elmondani. A természettudományokkal foglalkozó nemzetközi tudományos szervezeteket összefogó és koordináló csúcsszervezet, az ICSU, 18 uniót és 9 speciális tudományos bizottságot irányít. Ezeknek a szervezeteknek a legszűkebb vezető testületeiben a 27 esetből 24-ben megtalálhatók a szovjet tudósok. Tíz évvel ezelőtt ennek legfeljebb felét lehetett volna elmondani. Az ENSZ szakosított intézményeiben, azok titkárságaiban számottevően megnövekedett a szovjet szakértők, tudományos programvezetők száma.

A szovjet tudománynak mely eredményeire reagálnak elsősorban a tőkés világ tudománypolitikusai?

Átnéztem az amerikai Science és az angol New Scientist folyóiratok utolsó tíz évfolyamát, hogy választ kapjak erre a kérdésre. Az említett két folyóirat hetenként jelenik meg, originális és összefoglaló jellegű tudományos cikkeket közöl a természettudományok és műszaki tudományok köréből. Időnként orvos- és agrártudományi cikkek is megjelentek benne. Társadalomtudományokkal ez a két lap nem foglalkozik. Tudománypolitikai kérdésekről gyakran írnak.

A legnagyobb érdeklődés a szovjet űrkutatás eredményeire, próbálkozásaira irányult. Ismeretes, hogy az utóbbi 10 évben az amerikaiak figyelme elsősorban a Holdra, a szovjet kutatásé pedig a világűrnek arra a részére koncentrált, ami a Földdel szoros kapcsolatban van.

Bő teret kapott ezekben a folyóiratokban minden olyan fontosabb kutatási program ismertetése, amely további természeti erőforrások feltárását teszi lehetővé. Ezek közé tartozik Szibéria és Távol-Kelet, valamint az északi sarkkörön túli területek vizsgálata, ezeken a helyeken az új tudományos bázisok kiépítése. Lényegileg ebbe a gondolatmenetbe tartozik a világóceánok kutatására való fokozódó szovjet bekapcsolódás tényének felismerése is.

A különleges műszaki létesítményekkel, konstrukciókkal is sokat foglalkoztak. A szuperszonikus utasszállító repülőgép, a világ legnagyobb helikoptere, a szerpuhovói gyorsító, a hatalmas méretű rádió teleszkópok, a nagynyomású prések, a különleges turbinák gyakran szerepeltek ezekben a lapokban.

A tudományos kutatók képzési rendszere szintén gyakori téma volt az említett folyóiratok hasábjain. A szovjet tudományos-kutatási és műszaki-fejlesztési potenciál rohamos fejlesztése olyan objektív tényező, amelyet a nyugati tudománypolitikusok egyre fokozódó intenzitással szemlélnek.

Volt néhány provokatív cikk is a Science és a New Scientist folyóiratokban. A szovjet tudomány eredményeinek közlése azonban általában megmaradt a kötelező korrektség és a realitások határai között. A legnagyobb érdeklődést tehát a földközelségben végbemenő űrkutatás, az új természeti erőforrások keresése, az uni-kális műszaki alkotások és a kutatóképzés váltották ki.

A Szovjetunió Kommunista Pártja XXV. Kongresszusára 1976 tavaszán került sor. Brezsnyev elvtárs beszámolójában a tudomány fejlesztésének kérdései széles teret kaptak. Az SZKP főtitkára elismeréssel adózott a szovjet tudomány eredményeinek, de aláhúzta, hogy nem kielégítő a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazása. Ezen a téren hiányosságok vannak mindkét félnél; a kutatóintézeteknél is, amelyek nem szélesítik ki a kutatást a felhasználhatóság olyan fokáig, amely már lehetővé teszi az alkalmazást, másrészt az ipar sem mozgékony eléggé, hogy hasznosíthassa a kutatási eredményeket.

Elismeréssel szóltak a kongresszuson arról a közös erőfeszítésről, amelyet a Tudományos Akadémia, a Tudomány és Technika Állami Bizottsága és Tervhivatal közösen végzett el a tudomány és műszaki fejlesztés legfontosabb területei 1990-ig várható fejlődési prognózisainak kidolgozásakor. Egyes tudományos fej-

lesztési irányzatok komplex tervének kidolgozását, majd koordinációját egyértelműen a Tudományos Akadémiára bízták.

Alexandrov elvtárs, az Akadémia elnöke kongresszusi felszólalásában részletesen foglalkozott az alap kutatások jelentőségével. Ő is idézte Brezsnyev elvtársnak azt a mondását, amit azóta már többször hallottunk, hogy „nincsen annál gyakorlatibb a tudományban, mint a jó elmélet”. Az Akadémia elnöke hangsúlyozta, hogy olyan alap kutatásokra van szükség, amelyek valóban új kaput nyitnak, gyökeres módon változtatják meg a jelenlegi technológiákat, és egészen váratlan, szinte előre nem is látott lehetőségeket adnak a gyakorlati szakembereknek.

A XXV. Kongresszus az egész szovjet társadalom és ezen belül a szovjet tudomány számára biztosította a további fejlődés anyagi-technikai bázisát, és egyúttal újabb és magasabb mércéket állított a kutatók, tudósok elé.

A szovjet és a magyar tudomány kapcsolatai ma már igen sokrétűek. Igen jelentős volt az a segítség, amit az egyetemi képzés és az aspiránsképzés terén kaptunk a felszabadulás utáni időszakban. 4100 magyar egyetemi hallgató és 600 aspiráns végzett eddig a Szovjetunióban.

Az MSZMP tudománypolitikai irányelvei egyértelműen útmutatást adtak arról, hogy nemzetközi tudományos kapcsolataink fejlesztésénél elsősorban a szocialista országokkal és különösen a Szovjetunióval szükséges kialakítani a megfelelő kapcsolatokat.

Évente 19 ezer tudományos célú kiutazás történik hazánkból külföldre. Ennek kétharmada szocialista országokba irányul. Az összes tanulmányút több mint húsz százalékát, kerekén 4000 utat a Szovjetunióba terveznek.

A Magyar Tudományos Akadémia is széles körű kapcsolatokat épített ki a szovjet tudománnyal. Húsz évvel ezelőtt írták alá az első megállapodást az MTA és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája között. Az MTA területéről azóta évente mintegy 700 fő utazik a Szovjetunióba tanulmányútra, kongresszusokra, konkrét tárgyalásokra vagy közös kutatómunka végzésére.

A szovjet tudományos potenciál a magyar kutatók számára olyan lehetőség, amit a jövőben még jobban kell hasznosítanunk, mindkét ország közös érdekei alapján. A földrajzi közelség és az elvi, politikai közösség óriási tartalékot jelent még saját tudományos életünk fejlesztéséhez. A tudomány számos területén sohasem leszünk olyan helyzetben, hogy a szükséges, modern és egyben nagyon költséges berendezéseket előállítsuk, üzemeltessük. A baráti és elvtársi Szovjetunió kutatóintézeteiben ilyen berendezésekhez hozzájuthatunk, kutatómunkát folytathatunk. Együttműködésünk kölcsönösen előnyös, hiszen számos kutatási irányzatnál, módszertani, szemléleti megközelítésnél mi is tudunk újat és hasznosat nyújtani szovjet kollégáinknak.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója előtti hetekben – széles körű össznépi vita után – fogadták el a Szovjetunió új alkotmányát. Ennek 26. cikkelye kimondja: „A társadalom igényeinek megfelelően az állam bizto-

sítja a tudomány tervszerű fejlesztését, a tudományos káderek kiképzését, és megszervezi a tudományos kutatások eredményeinek bevezetését a népgazdaságba és a társadalmi élet többi területeire.”

Az Októberi Forradalom ünnepén gratulálunk szovjet kollégáinknak, barátainknak. Kívánjuk, hogy az alkotmányba foglalt alaptörvény megvalósításával minél gyorsabban érhessék el kitűzött tudományos céljukat.

Tudományos ülészek

BESZÁMOLÓ AZ ADY ENDRE TUDOMÁNYOS EMLÉKÜLÉSRŐL

1977. december 7–9-én Ady Endre születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, Filozófiai és Történettudományok Osztálya, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara háromnapos tudományos ülészeket rendezett az MTA székházában.

A megnyitó beszédet Szentágothai János Akadémikus, az MTA elnöke mondta, majd az ülészek első napján elnöklő Sótér István akadémikus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója bevezető szavai után *Mátrai László* akadémikus, az MTA II. Osztályának elnöke tartotta meg előadását „*Ady és a korabeli eszmeáramlatok*” címmel.

Az előadás bevezetőjében föltekintett a kérdésre: mi az, amit Ady a halála óta eltelt mintegy hatvan esztendő kulturális és társadalmi változásai után a mai olvasó számára jelent? Ady életműve márványba vésett egész: az olvasónak kellett megváltoznia ahhoz, hogy újabb és újabb oldaláról ismerjük meg, és tehessük magunkévá ennek az életműnek immanens értékeit. A továbbiakban hangsúlyozta, hogy a marxista történetírás újabb eredményei jól ki tudják egészíteni azt, amit az irodalomtörténészek és esztéták már eddig föltekintettek. Az a körülmény ugyanis, hogy a magyar történetészek a legutóbbi esztendőkből egyre jobban felismerték a korábban annyira elhanyagolt művelődéstörténet fontosságát, lehetőséget ad arra, hogy Ady életművét „beállítsuk” az európai és a magyar művelődéstörténet nagyobb távlatába. A korábbi kutatás „szellemtörténeti” diszciplinának vélte a művelődéstörténetet, és ezért művelését elhanyagolta. Ennek az lett a következménye, hogy mindkét diszciplína (irodalomtudomány és történettudomány) terén csökkenés, hézag maradt az eszmetörténeti fejlődésről nyert kép és a korrajz is. Hivatkozott Horváth Zoltán úttörő, de visszhangtalan vállalkozására, majd Király István „Ady huszadik századiságáról” c. cikkére (Népszabadság 1977. XI. 22.)

Ady magyarságának és európaiságának kérdése is mélyebb, evidensebb háttérrel nyer akkor, ha az európai kultúrhistoria és eszmetörténet távlatában tesszük vizsgálódás tárgyává; vajon lehet-e pl. megnyugtató, történetileg és pszichológiailag hiteles képet kapnunk Ady és a polgári radikalizmus viszonyáról (ami pedig alapkérdés), ha nem ismerjük e korabeli eszmeáramlatnak az elhelyezkedését abban a bonyolult intellektuális térben, amit európai (és magyar) eszmetörténetnek

hívunk? Hogy mi Adyban a költői génusz szülte, valóban eredeti igazság, azt csak akkor fedezhetjük föl igazán, ha tudjuk, hogy mi a polgári radikálisoknál a tévedés, ez pedig európai összehasonlítás nélkül nem lemérhető. Az előadó vitatkozik azokkal, akik a magyar századvég uralkodó szellemi áramlatának a pozitívizmust tekintik. Ilyen felfogásban nem tisztázódik, hogy a szó filozófiai-történelmi értelmében beszélünk-e pozitívizmusról, vagy csupán valami, a XIX. sz. utolsó negyedében működő metodológiai irányzatot értünk-e rajta? Vitatkozik továbbá azokkal, akik azt vallják, hogy a magyar századelő fő jellemzője eszmetörténelmi szempontból az, miszerint minden abszolútumot megkérdőjeleznek, feloldanak a relativizmus világnézetévé. Ez csupán féligazság, ténylegesen fennálló részlet-konceptiókat állít általános érvényű összképként a kor eszmetörténelmi tengelyébe. Ady és Nietzsche *nihil*-élményét hozza példának; a kettő között éles a különbség, Ady nemcsak következetesen a régi, elavult abszolútumokat tagadja, hanem helyettük újakat keres, talál és prófétál. Ady világnézete lényegesen meghaladja mind az európai, mind a magyar századelő átlagos pozícióját az abszolútum és relatívum viszonyának kérdésében.

A továbbiakban Mátrai akadémikus felvázolta az európai filozófia történetének fő vonalait, a XVIII. század végétől a századelőig. E bölcséleti összefüggések vonatkozásában – állapította meg – kell megkeresnünk azokat az európai eszmei áramlatokat, amelyek Adyra hatottak, amelyeket elfogadott vagy visszautasított. Csak ennek alapján láthatjuk, mi az, ami Ady életművében a saját ellentmondás, az egyéni paradoxia. Ady intellektusát a leginkább a polgári radikalizmus határozta meg, ez az önmagában is paradox irányzat, különösen a XIX. század végéhez közeledve. Egyesek szerint ugyan a politikai irányzatok nem sorolhatók a szellemi áramlatok közé, de ez metodológiai és tartalmi tévedés, mivel a politikai eszmék története szerves része az európai és a magyar művelődéstörténetnek, másrészt a polgári radikalizmus volt Ady első és döntő eszmeélménye, széles kapu, melyen át áramlottak felé Európa és a haza egyéb eszmei törekvései. Az előadó felhívta a figyelmet néhány téves felfogásra. Ezek közül a Szerb Antalnál is idézett nézetre a „tanáros és újságíró” költőkről, ami az Ady–Babits-párhuzamot meg nem engedett ellentétte torzította.

A polgári radikalizmus politikai atmoszférája filozófiai áramlatként elsősorban az evolucionizmust ismertette meg Adyval, aki nehezen tűrve az elmaradott magyar viszonyokat, lelkesen üdvözölte a fejlődés gondolatának minden formáját. A magyar viszonyok között sok elemet fel lehetett használni az evolucionizmusból és a pozitívizmusból is a feudális maradványok, a klerikalizmus elleni harcban, ez azonban mit sem változtatott a filozófiák tárgyi helytelenségén és végső soron apologetikus jellegén. Ugyanekkor hódítanak tért Nietzsche eszméi, a minden fennálló tagadása; az *Umwertung aller Werte* hirdetésének „radikalizmusa” teszi Spencer és Darwin mellett Nietzschét is „szalonképessé” a radikálisok táborában. Ami magát Ady gondolkodását illeti: a kultúrkritika radikalizmusán kívül inkább csak a költői motívumokat veszi át Nietzschétől, de nem veszi át annak filozófiai irra-

cionalizmusát, ami felvilágosult szabadkőműves által nehezen is lett volna elfogadható. E téren a magyar szakirodalom túlbecsülte a Nietzsche–Ady-rokonságot. A szerző szerint az arisztokratikus, antidemokratikus Nietzsche én-kultusza nem igazi rokona Ady „Magunk szerelmé”-nek, hanem ez jobban ráhangzik a francia Henri Bataille „Culte de Moi”-jára. Ady szabadkőműves racionalizmusa fékezte az irracionalizmus szellemi áramlatának hatását akkor, amikor a századforduló nem egy jelentős gondolkodója is behódolt az irracionalizmusnak. Ebben a vonatkozásban a szabadkőművesség, mint világnézeti eszmeáramlat is jelentős társadalmi mozgalom, külön figyelmet érdemel. Mátrai akadémikus a továbbiakban a szabadkőművességnek a XVIII. századból származó hagyományaira, és a XX. században a magyar viszonyok között pozitív társadalmi funkciójára utalt. Ady élelítésére vall, hogy a századforduló után nemsokára kiábrándult a szabadkőművesség akkori formájából, látva egyrészt a mozgalom erőtlenné válását, másrészt látva, hogy a magyar társadalom betegségei (klerikalizmus, antiszemitizmus, antidemokratizmus) már a páholyokba is behatolnak. Evvel kapcsolatban idézte az előadó az 1903-as „Ars muratorum liberorum” c. cikket, melyben nem minden irónia nélkül latinizált nevével nevezi meg a szabadkőművességet, de fenntartás nélkül üdvözli a szociáldemokrata Bokányi Dezsőnek nagyváradi zászlóbontását.

A kutatás még nem derítette fel minden részletében a polgári radikalizmus filozófiai szerkezetét. Ady életében is megjelent a pozitivistá filozófia és elsősorban annak Spencerre hivatkozó angol változata, Pikler Gyulának és Somló Bódognak a közvetítése révén. Kulcskérdés Adynak a polgári radikalizmushoz, mint politikai és eszmei áramlathoz való viszonya: ez egyaránt fényt vet Ady gondolkodásának eredetiségére és a mozgalom belső ellentmondásaira. A radikalizmus elemei mind megtalálhatók Adyban, de Ady túlnő a radikalizmus korlátain. Az előadó tudatosan éles megfogalmazásában: az irányzat túl polgári volt ahhoz, hogy igazán *radikális* lehessen, és túl radikális, hogy a szó helyes értelmében *polgári* legyen. Képviselői aszerint helyezkednek el az eszmeáramlatok ideológiai spektrumában, hogy ezt az ellentmondást melyik tényező javára tudják kiegyeztetni, ha ugyan annak egyáltalában tudatára ébrednek. A magyar polgári radikálisok közül nem egyről derült ki, és nem is egy kérdésben, hogy inkább polgáriak, semmint radikálisok, és ezt a próbát Adynak is állnia kellett.

Pikler Gyula és Somló Bódog nézetei Herbert Spenceréihez tapadnak, akiknek *filozófiája* jottányit sem különbözik Ernst Machétól. Ady sok mindent „átvett” a polgári radikálisoktól, de – többek között – filozófiát nagyon keveset. Ezt azért tartja az előadó fontosnak, mivel a filozófiátlanság ugyan eszmei negatívum, de az adott összefüggésben a divatos, de téves filozófiák át nem vétele az egészséges költői disszimuláció pozitív tünete. Ennek illusztrálására körvonalazta a szerző Pikler és Somló eszmerendszerét, annak hatását, vonatkozásait Emil Laskkal kapcsolatban, akitől a szálak Lukács Györgyig és Babitsig vezetnek. Ady filozófiai eszmét vajmi keveset vett át Pikler és Somló elméleti nézeteiből. A szerző ezután tért rá az Ady–Nietzsche „rokonság” megvilágítására. Ady tisztelte ugyan bizo-

nyos mértékben Nietzsche, éppen harcoss, radikális bírálata miatt. Ami azonban Nietzsche irracionálisát illeti: annak arisztokratizmusa, reakciós, tömegellenes pártosza miatt abból Ady tartalmi, filozófiai szempontból semmi lényegeset nem vett át, s ez ismét csak helyes megérzésre mutat a „minden értékek átértékelése”-nek csábító, mert részben helyes perspektívájában. Jó példa erre Adynak a szecesszióról írott korai karcolata, melyben a szecesszió angol eredetét vizsgálva világosan társadalomkritikát látott a kultúrkritika mögött.

Mátrai akadémikus ezután arra mutatott rá, hogy a Magyarországra eljutó eszmeáramlatoknak volt egy szűrője, amely Ady korában kikerülhetetlennek mutatkozott, s ez az Osztrák–Magyar Monarchia szellemi atmoszférája volt. A behatoló szellemi áramlatok nem tiszta formájukban jelentkeztek, kompromisszumos keverék jött létre, az eredetinek valamiféle K. u. K. változata, egy negatív variáns (ausztro-marxizmus, ausztro-cionizmus etc.). Ez a Monarchiának mind gazdasági, mind társadalmi, mind pedig kulturális fejlődése során létrejött különlegességéből, az európaiótól való eltéréseiből magyarázható. Ez megfigyelhető a szépirodalomban (Proust, Joyce, velük szemben Rilke, Kafka). Az alapját vesztett felépítmény sorsa éri utól az osztrák irodalmat, de ez sem sújtja ilyen mértékben az itt élő nemzeti kultúrákat, mert azok többé-kevésbé meg tudnak kapaszkodni a saját hagyományaikban, saját népükben, saját jövőjükben. Ezért vitatkozik Mátrai akadémikus Hanák Péterrel, aki szellemes fordulattal, de túl erős akcentussal tesz hasonlóság-jelet Kafka Kastélya és Ady „Ugar”-ja közé. Egyetért Király Istvánnal (Ady és a Monarchia c. tanulmányával), de ezzel kapcsolatban fölvetette a kérdést: milyen volt Ady viszonya a Monarchia szociálpszichológiai valóságához? Szerinte szoros kapcsolatban kellett állnia a K. u. K. atmoszférával, a bécsi szecesszió (Kozma Lajos grafikáin keresztül) hatott rá, s talán ez volt az az eszmei áramlat, amelyet a legkevésbé cenzúrázott meg a maga számára, noha az annyira gyűlölt Bécsből jött. Ebben a vonatkozásban vont Mátrai akadémikus párhuzamot Léda és Lou Andreas-Salomé között: Ady próféta volt, mint Nietzsche, elmagányosodott lírikus volt, mint Rilke, és a tudatalatti mélységek nagy ismerője, mint Freud. Vagy gondolhatunk – mondta – nem egy Arthur Schnitzler-novellára, melyben az utazás, a férjes asszony és az erotika szervesen egybefolyik, de gondolhatunk az osztrák szecesszió más alkotóira, például Gustav Klimtre, akinél az erotika a szépség és alkotás elválaszthatatlan alkotórészévé vált.

Előadása befejező részében Mátrai akadémikus arra utalt, hogy az a sokrétű hatás, melynek alkotórészei nem csupán egymásnak mondhatnak ellent, de nemegyszer önmaguknak is, nem válik és nem vált Ady gondolkodásában zavaros eklektikává, lapos racionalizmussá vagy ködös misztikává. Ady tehetségének eredeti ereje egységes életmű egészébe tudta foglalni a századelő európai és magyar eszmeáramlatainak sokféleségét. Ez annak köszönhető, hogy Ady egy sor tévedést nem fogadott el a hozzáérkező eszmeáramlatokból, még akkor sem, ha igazságukat elfogadta, ellentétben nem egy kortársával, aki tévedéseivel együtt tett magáévá egy-egy szellemi törekvést, világnézeti állásfoglalást. Jól bizonyítja ezt a háború kérdé-

sében elfoglalt álláspontja. E vonatkozásban Ignotusszal állítja szembe. Ady átveszi a „kalapáccsal filozofáló” Nietzsche kultúrkritikáját, de nem fogadja el arisztokratikus Übermensch eszméjét, nagyra becsüli Balázs Bélát, de nem veszi át Kierkegaardot és Schopenhauert követő irracionálisizmusát, ő is specialistája a halálélménynek, de nem veszi át Balázs Béla Halál-esztétikáját, ismeri Freudot, de tanaiból nem formál filozófiai világnézetet. Ady forradalmiságának tartalma a tömegek forradalma, a jövő forradalma, a szocialista forradalom, a proletárforradalom, és a proletár Ész győzelme. Ez az a klasszikusan tiszta eszmei mondanivaló, mely Adyt minden korok számára aktuálissá teszi, s ez az, ami által Ady össze tudja kapcsolni a forradalmár Petőfit a forradalmár József Attilával, mert Ady sem alkuszik.

Mátrai László akadémikus után először Hanák Péter kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa mondta el „*A Szent Lélek lovagjától az Új versekig*” címmel előadását, amelyben az Új versek nyitó költeményéből indult ki. Föltette a kérdést: miért követi a jelen döngését a „megkérdelem”, amely a vers kéziratában még „megkérdem” alakban szerepelt. Király István szerint: a vers a múltból indít a jelen felé, már megvívott küzdelmekről szól és reménytelenségről ad hírt. Hanák annyit módosít e magyarázaton, hogy konkrétan meghatározottnak érzi a visszautalást, befejezetlen múltidőnek, amelynek időszűrése éppen 1905 végén sűrűsödött verssé.

A továbbiakban arról szól, hogy miféle sirásokra gondolt vissza a költő. A „magyar Ugar”-versek, az Ismeretlen Korvin-kódex margójára cikk túl közeli élmény, – a kaput-falat döngetés, a sors-siratás élménye valószínűleg Nagyváradhoz, a fiatal újságíró harcos radikalizmusához fűződik. Ady tudatosan vállalta az újságíró hivatást, vonzódott az irodalomhoz is, a politikához is, lázadt a kanonizált rend, a feudális múlt és a kapitalista jelen ellen. A továbbiakban Hanák részletezte az Ady szemléletét formáló tényezőket (racionális evolucionizmus, természettudományosan irodalmi társadalomanatómia, a századvégi életfilozófia stb.). Nem a kiforratlan költő elekticizmusa magyarázza a sokirányú tájékozódást, hanem olyan ambivalencia, amely „egy ágban szabadulás, béklyó”, egyszerre protestált benne a hit, s vétózta önmagát is a küldetés. A szerző jellegzetes kor- és rétegspecifikus szellemi attitűdnek látja ezt a jelenséget. A nemesi hagyománnyal szakító Adyban a század elején az evolucionista társadalomkritika vonulata dominált. Újságírói kibontakozása a nagyváradi évekre esik. A szerző a nagyváradi cikkeket nemcsak időben tagolja, hanem műfaji csoportokat is megállapított. Először: a közvetlen napi politikai cikkek, amelyekben többnyire a szerkesztőség liberális irányvonalát követte; másodsor: a nagy politikai problémákat tárgyaló, radikális szellemben kifejtett cikkek; harmadszor: szemléletének és meggyőződésének mélyebb rétegeit feltáró cikkek, főleg kritikák, amelyekben hangot ad kultúrkritikai kétkedéseinek.

Mindhárom réteget jellemzi, hogy Ady kíméletlenül leleplezi a reakció nyílt brutalitását és alattomos uszítását. Harcol a klérus, a nagybirtok ellen, bírálja a

Kártevő Sándorokat, a csaholó hazafiakat, a korrupt vármegyét, az irodalmi reakciót. Ír a paraszti nyomorról, az éhező varrólányokról, az analfabétizmusról, az ízlésrombolásról, a feudális szellemi igazságszolgáltatásról, a gondolat üldözéséről. Egészükben társadalmi-nemzeti bajaink bontakoznak ki. 1902 karácsonyán, a *Societas leonina* c. cikke szinte összefoglalja e témákat. Pár hét múlva a *Nostra res agitur* c. cikkében érlelődik meg benne az antif feudális program radikális eleme, amely egy előző cikkben még csak ötletvillanás volt. Magyarországon még nem volt a francia forradalomhoz hasonló változás, de a harmadik rend „máris lejárt magát”, tehát vele is végezni kell. Hanák ezt a megállapítást a szocializmus szövetkező radikalizmus útkeresésének nevezi. A cikk zárószövegeiben értelmezik a „*Nostra res . . .*”-t. Ady a haladás ügyét az egész magyarság ügyének tekintette, ezért nemcsak a belső reakció, hanem Bécs ellen is felvette a harcot. Az új magyarságeszmény együtt és egyszerre formálódik a nagyváradi évek alatt a radikális antif feudális programmal. Ez azonban – Hanák szavaival – elhivatottság és elkötelezettség is. 1903. március 1-én jelenteti meg Ady apjához írt levelét, a meggyőzés és önigazolás vallomását, amelyben magyarázza és vállalja a Szent Lélek lovagja szerepét. Április–májusban aztán fokozatosan szólal meg a csüggedés és fáradás hangja cikkeiben. Megírja, hogy undorodik a politikától. November végén arról vall: befutotta az első nagy stációt, Szent Lélek lovagja volt, becsületes újságíró.

Hanák fölteszi a kérdést: miért ez a reményvesztés, miért menekül Ady Párizsba?

Hanák előbb felvázolja az esztendő politikai fejleményeit. Szól a hadseregfejlesztési javaslat elleni obstrukcióról és Adynak reagálásáról, a sűrűsödő sztrájkokról és Ady evvel kapcsolatos megjegyzéseiről; az exlex állapot napi szenzációról és Ady Endrének a gondolatszabadságért Somló Bódog védelmében vívott harcáról, a reakció előretöréséről, valamint az *Egy kis séta* c. cikkéért elszenvedett három napi fogházbüntetéséről. A kétséghez csakhamar a nemzetpusztulás komor víziója társul. *Bilek* c. cikkében – későbbi nagy verseihez hasonlóan – vádolja a militarizmust (a júliusi hadgyakorlaton agyongyötört katonák haláláért). A kapufalat döngető, a magyar sorsot-népsorsot sirató publicisztika ebben a cikkben érte el csúcspontját. Nem lát kiutat, nem lehet az írás fegyverével feltartóztatni a reakciót. A fogházból kiszabadulva, néhány nappal később születik meg a *Vízió a lápon* c. vers (1903. jún. 10 körül). E versében már jelen vannak az Új versek több nagy költeményének vezérmotívumai. E versben is megtaláljuk a későbbi költeményekre jellemző mozzanatot: a világtisztító rombolás és az élve-halva beteljesülő szerelem egybekapcsolását.

A kiábrándulás és elvágyakozás nyári napjaiban jött el Adyhoz-Léda. Hanák így körvonalazta Ady szerelmének szerepét: Léda célt és formát adott az alakatlanul gomolygó, végtelen vágyaknak, életreményt a politikai reményvesztésnek. Ady úgy érzi, hogy a világ lázban ég, a Kozmosz vajúdik. A szerző szerint Ady hangja és látása ekkor a szecessziós életfilozófiáé. Lédához írt levelekben is érzé-

kelhetjük a csömört és a menekülési vágyat, amely Adyt ekkor elfogta. Egyesek a politikai élet alakulásában látják a csömör és a menekülési vágy hirtelen kirobbanásának magyarázatát. Hanák ezt csak az egyik oknak tartja. Az obstrukció szárnyai alatt ugyanaz a reakció búj meg, amely ellen korábban maga is harcolt. Az általa ekkor még nagyra becsült Tisza Kálmán-féle liberalizmus fokról fokra elenyészik, s szerinte a „csaholó hazafiság” terrorja nehezedik a közéletre. Ady a szocialisták mellett elsőként leplezi le a hazafias szólások mögé rejtőzött magatartás igazi természetét (az imperialista vonásokat, a nemzetiségek meghódítására irányuló törekvéseket). Ady a politikától visszavonulóban is tiltakozik az álhazafiság ellen. Ez az undorodás és kiábrándulás vezethetne fegyvertársaihoz, a szocialistákhoz. Ady azonban – bár velük, de nem köztük – harcol, és nem az azonosulásban keresi a kiutat. Akad olyan magyarázat, amely a lángelme individualizmusával magyarázza ezt. Hanák ezt is csak féligazságnak tartja. Szerinte Ady riasztotta a szociáldemokrata világlátás vulgár-racionalizmusa, egysíkú, lineáris evolucionizmusa. Ebben is megvoltak a szellemi rokonai (K. Kraus, Max Weber, Kafka, Lukács György köre). A II. Internacionálé vezető irányzata nem volt képes arra, hogy teljes értékű magyarázatot adjon a kapitalizmus strukturális változásaira, még kevésbé az imperializmus jelenségeire. Megmaradt a XIX. századi eszményei mellett, s nem értette a XX. században jelentkező új törekvéseket. Amit nem tudott a racionalizmusból megmagyarázni, azt értelmiségi nyavalygásnak tekintette (így pl. az imperializmus elidegenedett világának létszorongásait). Ady nem azonosulhatott evvel a szociáldemokrata szemlélettel, hiszen ő már ismerte és értette a szimbolizmust, a szecessziót, az új filozófusokat, Nietzschét, Ibsent, Tolsztojt – mindazokat, akik választ kerestek a válságtünetekre, amelyeket a XIX. századi Rációból kiindulva már aligha lehetett értelmezni. Ady az új kor költője volt, aki egy időben Rilkével, Freuddal és Musillal, de Magyarországon először, a megérthetetlennek vélt mögé akart látni; aki először zárta versbe a magányban didergő lélek démonait, először érezte meg a lélek mélyén cseleit szövő magányt. 1903 tavaszán-nyarán úgy érezte, hogy költő lényét eddig az újságíró, a politikus háttérbe szorította.

A kinőtt és megunt politikából – fejtegeti a szerző – nem vezetett közvetlenül út egy megújult, forradalmi politikába, hanem először a politika tagadásába. A kivonulásnak három útja kínálkozott: az elvándorlás, a szerelem és a lélek. E három út egyszerre nyílt meg előtte akkor, amikor Lédával találkozott, és kiment Párizsba 1904 elején.

Hanák a szecesszió útjára lépő költő útjában jellegzetes művészi magatartást lát. A szecessziót nem csupán művészi irányzatként, hanem tágabb értelemben: *a közéletből való kivonulásként* értékeli. A művészi irányok, a filozófiai áramlatok, a pszichoanalízis freudi iskolája megegyeztek abban, hogy elavultnak tartották a klasszikus filozófia, a liberális-racionális értékrend eszményeit, kifejezési formáit, morális normáit. Ahogy elutasították az akadémizmust, ugyanúgy kivonultak a közéletből is. A művészek, tudósok stb. szecesszióval jellemezhető magatar-

tását a szerző az uralkodó nagyburzsoázia elleni politikaelenes lázadásának fogja föl. E magatartásból az utak szerteágaztak: a Nihil, az értelem felbomlása felé is – a humanizmus megújítása felé is. Ez a szecesszió különösen sok értéket adott Ausztriának, Bécsnek, Prágának. A bécsi kulturális forrongás olyan történelmi szituáció kifejezése, amelyben a kor kulcskérdései nem a politikában, hanem a kultúrában fogalmazódtak meg, és ezért közéleti visszahatásuk gyenge vagy érvénytelen volt. Efféle hatások érték Adyt Párizsban is. A párizsi hatásokat tükrözi az *Új versek* nyitóciklusa, a „Léda asszony zsoltárai”, valamint „A magyar Ugaron”. Az első ciklusban a szerelem nemcsak az élet beteljesülése, hanem a halál rokona is. A Magyar Ugaron ciklusban ugyanez az életérzés szólal meg: a párizsi távlatból az ország a lelkek temetője lesz, a halálszagú róna. S az ellenkép a napfényváros, a daloló Párizs, nemcsak a földjéről elűzött, hanem a hazai valóság elől menekülő költő menedéke.

Hanák Péter véleménye szerint az *Új versek*, valamint a *Vér és arany* nem az egyenesvonalú, forradalmi fejlődés költői dokumentumai. Művészileg feltétlenül az irodalmi forradalom kifejeződései, politikailag azonban a radikális forradalmár útja szempontjából megtorpanás, meghátrálás, „szecesszió”.

Ady 1905. január elején tér haza a „Grand Guignol”-országba. Keserűségét akkori leveleiben tárja föl. Ennek nem mond ellent, hogy az első napoktól kezdve részt vesz a választási agitációban. Cikkeiben azonban több a rutin, mint a szenvedély. A választások után visszahúzódik a magyar politikai élet kommentálása elől. A koalíciós válaszfelirat vitájakor írja „A lelkek temetője”, a nemzeti ellenállás meghirdetésekor A magyar Ugaron c. versét. A Budapesti Napló munkatársaként támogatja a darabont kormányt, hivatalt vállal, cikkeiben a kormány programja mellett korteskedik.

Hanák nem mentegeti Ady „darabontságát”, hanem a közéleti szecesszió szerves részeként fogja föl, vagyis végső soron menekülésének az 1905-ös hazai viszonyokhoz alkalmazott formája volt. Ezt a véleményt támogatja az „Ismeretlen Corvin-kódex margójára” c. cikk is. A szerző kulcsszavának tartja ezt az esszét, elemzi mondanivalóját, és Ady darabontságának végső értelméül és távlatául a halálra szánást, a magyar megújulás mártíriumát tekinti.

A közösségi sorsvállalás nem közvetlenül az aktív politikában jelentkezett. Költészete erkölcstelennek, betegnek tartott vonásaira, önostorozó hazaszeretetet hirdető verseire figyelt föl „Pusztaszer”, s a konzervativizmus világában a meg-hökkentőnek tartott ritmus, szófűzés, új jelképek lázításnak számítottak, nem is szólva a modern szekszualitás zsoltárrá avatásáról. Aki újat akart, nem menekülhetett; de az sem, aki megőrizte népi és nemzeti identitását. Ady felszisszent az őt ért bírálatokra, ledorongolásokra. Verseskönyve levonatát javítva megérezte, hogy nem a politikából, hanem az irodalomból, a kultúrából indítható el a megújító forrongás. Ekkor bukkant föl ismét, 1903 lázongó nyara óta először az érc-kaput hiába döngető Góg és Magóg népe, és felcsendült az „és mégis”. Ez a visszaérzés adott értelmet a „mégis megkértem” múlt idejének, ez ihlette a „mégis

csak szálló” új dalt, a „mégis győztes, mégis új és magyar” hitet. Ebben az összefüggésben Ady forradalmiságának költői átlényegülése két dolgot jelentett. Egyrészt azt, hogy a Duna-tájon a társadalmispolitikai valóság nem engedte meg a művészi szecessziót, a tiszta esztétikumba menekülést. Másrészt azt jelentette, hogy a progresszió tábora még nem készült föl a politikai támadásra, tehát ennek a megújhodásnak a kultúrából kellett megindulnia. A magyar szellemi forrongásnak tehát közéletivé kellett válnia.

A szerző Király Istvánra hivatkozva fejtegeti az „és mégis-morál” tartalmát. A haldokló Ady haldokló búcsújában a „mindegy” fáradt legyintésében az „és mégis”-t véli fölfedezni, ezt viszont a „mégsem” követi. A hit és kételkedés együttese Ady utolsó kötetében teljesedik ki. A „Mag hó alatt” után közvetlenül a kurucok keserű beszélgetése következik. Így lesz teljes az Adyban megtestesült szintézis, így csatlakozik a társadalmi haladás és a nemzeti megújhodás, a népi és a nemzeti, a magyarság és az emberiség, az optimista társadalomkritika és a kételkedő kultúrkritika összefogásához a „mindegy, ki esz bennünket” lemondása az *és mégis megőrzés* humánus szintézise.

A következő hozzászóló *Mucsi Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese volt, aki „*Ady, Vészi József és a Budapesti Napló*” címen tartotta meg előadását. Bevezetésül elmondotta, hogy a Budapesti Napló nagy szerepet játszott Ady fejlődésében. Ady egyik vallomása erősíti ezt a tételt, továbbá Vészi Józsefnek egy 1929-ből származó emlékezése. Ady 1905 januárjától 1906. június végéig volt a lap munkatársa.

A Budapesti Napló politikai iránya nem volt idegen Adytól. Mucsi a továbbiakban vázolta Ady újságírói éveinek nagyváradi szakaszát, s megállapította, hogy a költő világnézetére ekkor a Jászi körül csoportosuló radikális szociológusok hatottak a leginkább, ezt megerősítette a „Margita élni akar” c. műben („A Jásziság én akart ideálom”). Ady osztotta a társadalomfejlődésről vallott felfogásukat. A „Nostra res agitur” c. cikkben látszik felismerni, hogy többről van szó, mint csupán a „Nyugat utoléréséről” (1903.). A tőkés rendet nem látja végcélnak, azt is ostromolja már a munkásság erősödő mozgalma. 1903-ban írt cikkeiből derül ki, hogy szolidaritást vállalt Somló Bódoggal. A Somló Bódog-ügyből országos ügy lett, a tudományos, a gondolati szabadság sikerrel megvívott védelme. E harcban Ady is részt vett, a Budapesti Naplóban közölt vezércikkével (Pör a gondolkodás ellen).

A hozzászóló a továbbiakban azt fejtegette, hogyan került kapcsolatba egymással Ady és Vészi József; hogyan lett alkalmi cikkek szerzőjéből állandó munkatárs.

Az előadás következő része áttekintette a Budapesti Napló történetét 1896. augusztusi indulásától kezdve. A baloldali liberális beállítottságú lap mindig kiváló gárdát vonultatott föl (Papp Dániel, Thury Zoltán, Molnár Ferenc, Lyka Károly). Kosztolányi nagy elismeréssel szólt Vészi József vezércikkeiről. Ezután kerül sor

Vészi pályájának vázlatos bemutatására, főleg Kosztolányi és Sebestyén Károly írásainak figyelembe vételével.

Vészi a dualista rendszer híve volt, támogatta a szabadelvű párti kormányokat. 1903-tól a párt balszárnya felé közelített, útja ekkor kezdett elválni Tisza Istvánétól, aki új szabadelvű lapot indított *Az Újság* címen. Ez a lap a városi kö-zép- és kispolgárság konzervatív érzelmeit fejezte ki.

Vészi álláspontját jól mutatja magatartása, amelyet az 1905 eleji parlamenti választások idején tanúsított. A szabadelvűeknek ekkor azt tanácsolta, hogy vonuljanak ellenzékbe, hirdessenek demokratikus programot. A párt bukását abban jelölte meg, hogy az „merőben konzervatív hivatást teljesített”. 1905 tavaszán a Budapesti Napló nézeteihez az MSZDP álláspontja is közel állt: a koalíciótól a közjogi követelések „kikapcsolását” és széles körű demokratikus kormányprogram vállalását követelte. Ez a felfogás Ady radikális meggyőződésétől sem állt távol. Ady élehangú cikkeiben támadta Kossuth Ferenc szövetkezését Rakovszky Istvánnal és Apponyival. Leleplezte a győztes koalíció demagógiáját, újságcikkeiben Bajthy Kamill figuráját megteremtve hadakozott a felelőtlen, a törtető, tehetségtelen képviselői magatartással. „A nacionalizmus alkonya” és „A hazafiság revíziója” c. cikkeiben a nacionalizmus és a hazafiság ellentétes, egymást kizáró voltát hangsúlyozta, összekapcsolva a haladást és a hazafiságot.

Mucsi megállapítja, hogy a Budapesti Naplónál eltöltött időszak Ady újságírói tevékenységének legtermékenyebb periódusa. A jelzett másfél esztendőben 340 aláírt cikke jelent meg, továbbá 150 névtelen, de bizonyosan tőle származó írás; 80 azoknak a cikkeknak a száma, amelyet idáig még nem azonosítottak. Emellett hónapokon át leveleket írt a „Magyar Közélet”-nek, ekkor jelent meg az „Ismeretlen Corvin-kódex margójára” c. cikke is a Figyelőben. 1905 októberétől kezdve rendszeresen írt glosszákat, jegyzeteket, amelyek 3–4 témát is átfogtak. Az írások legtöbbször a század eleji publicisztika remeke. Ugyancsak ebből az időszakból származott az „*Új versek*” kötete, illetve ezek nagy része. Belőlük 46-ot a Budapesti Napló közölt első ízben.

A politikai válság, a koalíció elleni küzdelmek továbbfejlesztik Ady társadalombírálatát. Erősen hatnak rá az első orosz forradalom eseményei, mint azt újságcikkei bizonyítják. („Turgenyev leányai”, „Földindulás”, „Oroszország nagy napjai”, „A mukdeni lángok”.) Az orosz forradalmi mozgalmakkal kapcsolatosan Mucsi megállapítja, hogy Adyban a forradalom élménye: 1. megerősítette felfogását a kelet-európai kétsétségről; a két forradalom történelmileg elkerülhetetlen egybekapcsolódásának szükségességéről; 2. jobban felismerte a néptömegek történelemformáló szerepét; 3. ehhez kapcsolódik, hogy világosan látta a proletárság történelmi szerepét.

Mucsi további következtetése: Ady nem vált forradalmárrá, de radikális reformersége felerősödött. Ezután az elmélyülő politikai válságból való kibontakozásban aktívan részt akart venni, s vállalta a kibontakozás demokratikus-jozefi-

nista színezetű alternatívájának támogatását. S ebben együtt haladt a lap főszerkesztőjével és munkatársi gárdájával.

Támogatta a Fejérváry-kormány választójogi manővereit; a szociáldemokratákkal, a radikális szociológusokkal és Vészivel együtt azt remélte, hogy a koalícióról sikerül leválasztaniok a demokratikus elemeket, s azok majd vállalják a kormányzást az általános választójog programjával. A koalíció azonban mereven elzárkózott mindenféle demokratikus reform elől, s a kormány manővereihez ekkor csatlakozott a hazai progresszió. Az illúziókban osztozott a Budapesti Napló köre is. Vészi – miután Kristóffy József felkereste – valóságos propagandistája és szervezője lett a belügyminiszter tervének: a napi hírlapi polémiáktól a haladó polgári és értelmiségi erőket tömöríteni hivatott választójogi Liga aktív szervezéséig, sőt, Vészi volt az, aki a vörös pénteken a munkásság 50 tagú küldöttségét Justh Gyulához vezette. Lapja pedig a darabont kormány félhivatalosa lett.

Ady és Jászi nem utasították el annak gondolatát, hogy a tervezett kormány-párt tagjaiként képviselői mandátumot vállaljanak. Ady támadásai a koalíció ellen mind erőteljesebbé váltak. Ezt bizonyítja „Az ige veszedelme” c. 1905. okt. 21-i cikke, amelyben a magyar parlament életképtelenségét bírálja. Azt hangsúlyozta, hogy „A reformokban van a magyarság, az élet, az igazság, a kultúra, a szabadság, a haladás. Minden.” 1905 karácsonyán pedig az „európai Magyarország” körvonalait véli fölfedezni. A Budapesti Naplóhoz kapcsolódott ekkor Jászi Oszkár és Rácz Gyula, Bíró Lajos a mágnás- és dzsentriuralom alóli felszabadulás lehetőségét hangsúlyozta. A magyar polgárság azonban nem sorakozott föl a darabontok mögé, Tisza István támogatta. Vészi támadta Tiszát, szemére vetette, hogy a koalíció kezére játszik, s megakadályozza az ország megújulását.

A darabont kísérlet kudarcot vallott. Akik a demokratikus átalakulást őszintén hitték, nem tagadták meg harcukat, így Ady sem. A koalíció kormányra kerülése megnehezítette a Budapesti Napló helyzetét, Vészi kénytelen volt 1907-ben megválni a laptól és Berlinbe távozni. A lap elszürkült, Ady is megvált tőle 1908 elején.

Vészi 1906 nyarán vállalta Ady párizsi útjának finanszírozását s ezzel lehetővé tette további eszmei-politikai fejlődését, újabb halhatatlan művek létrejöttét.

Befejezésül Mucsi célzott Vészi további életútjára, de érdemét a századelő progressziójában játszott szerepében és Ady támogatásában látta.

Erényi Tibor, a történettudományok doktora, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos osztályvezetője „*Ady és a szociáldemokrácia*” címen tartott előadást. Bevezetőjében feltette a kérdést: milyen tényezőkre vezethető vissza Ady ellenzékiisége, mivel magyarázható, hogy már legelső írásaiban mint politikai gondolkodó túlhaladt a hagyományos függetlenségi ellenzékiiségen, eljutott nemcsak a polgári radikalizmusig, hanem a szociáldemokrácia közelébe is.

A szocialista mozgalomról Ady már 1899 júliusában írt debreceni cikkében megemlékezik, még hozzá nemzetközi összefüggésben is.

Erényi Ady cikkéből két szót emel ki: a *szocializmust és a demokráciát*. Szerinte a költő gondolatmenetéből kiviláglik, hogy a liberalizmuson túlhaladó demokrácia következetes alkalmazásával, a radikalizmussal még megelőzhetőnek tartja a szocializmust. Vagyis a polgári demokratikus reformpolitika elodázhathatja a szocialista átalakulást.

Az alternatíva felvázolásánál már akkor sem utasítja el a szocializmust. Nem érti még meg teljesen, de társadalmilag indokoltnak tartja.

A történeti kutatás feltárta, hogy Ady rendszeres olvasója volt az 1900-ban induló Huszadik Századnak. A lapból feléje áramló polgári radikális hatásban a marxizmus némely eleme is jelen van. Erényi a továbbiakban elemezte a Huszadik Század nézeteit, Jászi Oszkár álláspontját a marxizmussal kapcsolatban. Megállapította, hogy a munkásosztály történeti szerepét Jászi lényegében Marx alapján ítélte meg. Az adatok arra mutatnak, hogy a nagyváradi évek elején fokozódik Ady a munkásság, a szocialista mozgalom iránti érdeklődése. Bóka László szerint Ady az első váradi években „A munkásmozgalmat tudomásul veszi, de egyelőre éppen úgy fél tőle, mint a polgárság”. Ez a megállapítás korrekcióra szorul. 1900 márciusában írt cikkében, a Március 15-ben „a hazatagadás piros lobo-gójá”-ról ír, egy másik, szintén márciusi írásában ezt olvashatjuk: „A nép, a felséges tiszta nép? . . . Kenyérért ordít, s most esküszik sorba-sorba a vörös zászló alá . . .” Ady viszont 1901 márciusában, Hétről hétre címmel megemlékezik arról, hogy „ma már nem háborogna” azokon az oldalba ütéseken, amelyeket még a 90-es évek végén, egyik budapesti tartózkodása alkalmából mint 48-as függetlenségi, a Marseillaise-t éneklő, tüntető szocialista munkásoktól kapott. Megérti az elkeseredés okát. Ezt a megértést a „Még egyszer” c. kötetben megjelent Reviczky társadalomszemléletén már messze túlmutató Ady-versek is jelzik (pl. „A kenyér”).

Ady figyelemmel kísérte a Népszavát. Egyetértett a szociáldemokrata párt közvetlen politikai követeléseivel, ezeket annak bizonyosságául sorakoztatta föl, hogy a liberális eszmék kihunyása a fokozódó konzervatív, klerikális aktivitás radikalizálódására vezet. A polgári radikális Ady és a szociáldemokraták fegyverbarátsága 1902–03-ban jött létre Nagyváradon. Ez a rokonszenv a szociáldemokrata agitációért fogházba kerülő Vántus Károlyról szóló „Füst a börtönben” c. novellában is megmutatkozik. Erényi megemlékezett Ady és az 1903-as Garami-féle pártprogram ügyéről. Ady a Nagyváradi Napló 1903. február 14-i számában elismeréssel fogadta a szociáldemokrata propagandatervezetet. A végleges program kidolgozásakor a pártvezetőség Kautsky módosító javaslatát vette figyelembe. Ady a program reformista részével nem foglalkozik, jöllehet a program egészéről elismerőleg nyilatkozik. Bár a Nagyváradi Naplóban 1903. február 13-án egyetértőleg ismertette a programot, a bevezető „szocialista” részről nem szólt. Ezt a mind az Ady-cikkből, mind a programismertető írásból hiányzó bekezdést Ady minden bizonnyal túlságosan távolinak, a kispolgári-paraszti olvasók számára nehezen érthetőnek, esetleg riasztónak vélhette.

Ezután Erényi arról szólt, hogy ha Ady lényegében egyetértett a szociáldemokrata pártprogrammal, szolidáris volt a szervezett munkásság küzdelmével, miért nem azonosította magát teljesér az MSZDP-vel, miért a vissza-visszatérő elhatárolódás, miért hangoztatott a Párt politikájával szemben bíráló megjegyzéseket? Mert voltak fenntartásai. Elterjedt nézet az, hogy Ady a párt radikalizmusát hiányolta. Lett volna alkalma arra, hogy a politikai radikalizmust, a forradalmiságot ez idő tájt számon kérje a szociáldemokratáktól. Ez nem történt meg. Még nem vált világossá, hogy a pártvezetőség a reformizmus felé hajlik. Ady úgy vélte, hogy ha a szociáldemokrata mozgalom nem ér el kellő eredményeket, akkor a munkásmozgalom tovább radikalizálódik, Ezt a váradi évek során még nem látta időszerűnek. Amikor beszélt róla, a „jövendő harcára” gondolt (vö. 1902 augusztusában megjelent „Marseillaise” c. cikk). Erényi szerint az említettekén kívül Adynak a szociáldemokráciával kapcsolatos fenntartásai más okokra is visszavezethetők. Hatottak rá a felszabadult egyéniség kultuszát hirdető gondolkodók, mint például Nietzsche és a különböző evolucionista nézetek. Az evolúció tanáról – a Somló Bódog elleni „hivatalos” hajsza kapcsán Ady is hosszasan nyilatkozott.

Ady az 1903 májusában elfogadott szociáldemokrata pártprogram bevezető, szocialista részét nemcsak pillanatnyilag tartotta időszerűtlennek, hanem attól bizonyos mértékben idegenkedett, bár ennek az elméleti idegenkedésnek közvetlen bírálat formájában nem adott hangot. Az evolúcióról szóló írásából kitűnik, hogy túlságosan kategorikusnak tartotta, s a program osztályelemzése helyébe az „örök harc” tételét állította. Ady idegenkedett bizonyos fajta szociáldemokrata dogmatizmustól. Eppen e dogmatizmus volt fenntartásainak egyik fő oka. Erre vall némely ironikus megállapítása (ld. a „Kik az izgatók” c. cikkét). Még nagyobb akadályt jelentett a nemzeti kérdés. A szociáldemokraták az internacionalista elveket túlságosan elvontan hangoztatták, s nem kísérelték, korabeli állapotában talán nem is kísérelhették meg a magyar progresszív történelmi hagyomány meghatározását és beépítését a maguk elméleti-politikai munkájába. Ady bírálatára e kérdésben mértéktartó, nem a szociáldemokrácia ellen érvelő, de erőteljes. Szeptember 7-én jelent meg Adytól A Nagyvárad Napló és a szocialisták c. glossza, amely a Népszava támadó, fenyegető hangját kifogásolta. Jászi és Ady véleménye a forradalom kérdésében a század első éveiben még közel volt egymáshoz. Ady bírálatára szerint „a revolúciónál van nagyobb igazság: az evolúció”. A kérdés felvetésében megmutatkozott a különböző evolucionista elméleteknek Jászi és Somló Bódog közvetítette hatása. Az Ady-szövegből ugyanakkor az is kitűnik, hogy a revolúció fogalmát a szerző nem azonosítja teljes mértékben a forradalom fogalmával, inkább a frázispufogatást, az elhamarkodott, kalandor lépéseket értette rajta. A szociáldemokrata megnyilatkozások megítélésekor figyelembe kell venni, hogy még mindig 1902 őszéről van szó. A magyarországi szociáldemokrácia még a tömegmozgalommá fejlődés útján volt. E helyzetben rendkívül fontos a munkáspárt teljes elméleti és politikai önállóságának biztosítása, a szigorú és következetes el-

határolódás a különböző polgári álláspontoktól. Gyöngé, kialakuló szocialista mozgalom aligha folytathatott korszerű „szövetségi politikát”.

Erényi ezután azt a kérdést vizsgálta, mit értett Ady nagyváradi évei során forradalmon. Szerinte semmi esetre sem holmi elvetélt, üres ribilliót, hanem nagy és radikális társadalmi átalakulást. Olyat, amelynek mozgató ereje az elnyomott és kizsákmányolt néptömegek feltörő indulata, egy új társadalmi rend megteremtésének a vágya. A nagy társadalmi átalakulást érintő álláspontját világítja meg az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását megjövendölő „István király országa” s novemberben kelt „Forradalom” c. cikke (1902. augusztus). Magyarországon Ady szerint nem egyszerűen forradalomra van szükség, hanem a szocialista forradalomig elvezető forradalmi folyamatra, amelynek különböző fázisai vannak. Ezt a gondolatot tartalmazza „Nostra res agitur” c. írása. A század elején megmutatkozott Ady és a szociáldemokraták között a szociáldemokrata mozgalom jellegében és végső célkitűzésében kiütöző különbség. A korai szociáldemokrata mozgalmakat az úttörők messianizmusa hatotta át. Ady többször mutatott rá szociáldemokrata hibákra és tévedésekre, a szociáldemokrata mozgalmat nem tartotta bírálhatatlannak, nem hitt egy abszolút értelemben vett társadalmi megváltásban. Nem hitt egy minden szempontból tökéletes, kivétel nélkül minden embert boldogító társadalmi rendszer megszületésében. Szkepszisét a korabeli szociáldemokrata gyakorlat egyes jelenségei is élesztették. A francia szocialista mozgalom erősödése érlelte meg Adyban a meggyőződést; a francia szocialisták már igen közel vannak ahhoz, hogy kormányra kerüljenek. E kritikus helyzetben következett be a szocialisták körében az a meghasonlás, amelyre egyébként a Sas és kakas a vörös lobogókon c. cikkében utalt. A szocialisták és a hatalom kapcsolata bizonyos aggodalmakkal töltötte el Adyt. Ezt növelte találkozásai a francia anarchistákkal. A hatalom és haladás, a hatalom és erkölcs kérdése már első párizsi tartózkodása idején megkísértette Adyt. Figyelemre méltó, hogy Ady a francia polgári radikalizmust indokoltan negatívabban ítélte meg, mint a magyart. Nyilvánvaló különbséget tett a szabadkőműves Clemenceau és a szabadkőműves Jászi közt. A magyar szociáldemokrata vezetéssel kapcsolatos túlzott aggálya tünt ki Jaurèsről írva. Ady úgy vélte, hogy a társadalmi átalakulás a szocialista munkásság vezette népförradalom lesz. Az 1905. január 15-én a Budapesti Naplóban megjelenő, az Új versekbe is besorolt Ady-vers, a „Vörös szekér a tengeren” szinte a foglalata mindannak, amit a költő a jövőről mindaddig írt. A Budapesti Napló 1905. augusztus 18-i számában jelent meg Ferenc József 75. születésnapja alkalmából a „Király” c. cikke. Itt már világos utalás történt az uralkodótól várt reformokra. 1905. október 7-én kelt nyilvánvalóan a koalíció ellen irányuló „Nem kell hadsereg” c. glossza. Októberben látott napvilágot a Figyelőben „Ismeretlen Corvin-kódex margójára” c. írásának első része. Az 1905. október 21-én megjelent „Az ige veszedelme” c. cikkből is a „darabont Ady” szól. A reformok fontosságát hangsúlyozó írása után két hónappal tette közzé az orosz forradalommal szolidáris „Földindulás” c. cikkét. Nem jelent-e ellentétet, ha az az Ady, aki

elragadtatottan ünnepli az orosz forradalmat, Magyarországon a tanulságok levonására buzdít, de mint „darabont”, reformokat szorgalmaz? Ady meg volt győződve arról, hogy a tömegmozgalmak, a haladó politikai erők által kikényszerített reformok még alkalmassá tehetik az országot a nagy társadalmi átalakulásra. Erényi Ady Lajossal ért egyet, aki azt mondja, hogy Ady meggyőződéses darabontnak nevezte magát még 1917-ben is. A forradalmas Ady a forradalomért lelkesedve nem adta fel a reformok jogosultságába vetett hitét sem. De sem Párizsban, sem Budapesten nem a pártklubokban folyó alkudozásoktól, parlamenti vitáktól remélte a reformokat. 1906 elején a legnagyobb elismeréssel írt a radikális, sőt ebben az időszakban nemegyszer forradalmian ható tömegmozgalmakról, az aratósztrájkokról. 1906. március végén jelent meg a „Sztrájk az Érmelléken” c. írása. Csák Máté földjén c. versében fogalmazta meg Ady a magyar munkásosztály küldetéséről, történelmi szerepéről szóló véleményét (Népszava 1907. május 9.). S még sorolhatnánk a „Vér és Arany” és az „Illés szekerén” c. verseit. A forradalmi versek zömének elsősorban Garami, Kunfi, Révész Béla, Bresztovszky Ernő jóvoltából a Népszava adott otthont. A Kunfi szerkesztette Szocializmus 1908–09-es évfolyamában jelent meg az *Irodalmi háborgás és szocializmus*. A „Népszava”-vita Ady értőinek és védelmezőinek győzelmével végződött. A politikában Ady a „kétfelgyőződésű forradalmiság” időszakában is együtt haladt az ugyancsak kétfelgyőződésű, ha többnyire nem is forradalmárok által vezetett szocialista mozgalommal, sőt szorosabban zárkózott fel melléje, mint korábban bármikor. A kapcsolat 1911–12-ben tovább erősödött, hamarosan azonban új fenntartások jelentkeztek.

A „Vérvörös csütörtökhöz” kapcsolódó forradalmi verseket követően kiűnt, hogy a taktikázó pártvezetőség nem szívlelte meg a „Rohanunk a forradalomba” ajánlást, nem kívánt forradalmi politikát folytatni. A párt politikája kiábrándította a költőt. Mindehhez járult az állandóan ható, progresszív, reformer Jászi-hatás is, amely Ady figyelmét már egy évtizede az elméletileg igényes, útkereső polgári radikalizmus felé irányította. Erősödött rokonszenve a Galilei-kör, annak értelmiségi ifjúsága iránt. „Új tavaszi sereg-szemlét” látott, 1909 és 1914 között több forradalmi verset küldött a körnek, amelynek életét áthatotta költészete. A polgári radikális hatás, az új intelligencia szerepének kiemelése a szabadkőműves Adynál nem állt ellentétben a szocialista mozgalommal való kapcsolatokkal. A hazai polgári radikalizmusnak kiváltképpen nagy jelentőséget tulajdonított: a szociáldemokráciát és a polgári radikalizmust *együttesen* tekintette a leghaladóbb magyar politikai erőnek. Jóllehet a „Jásziságot” vallotta „akart ideál”-jának, továbbra is hangsúlyozta szociáldemokrata kapcsolatai jelentőségét.

Pölöskei Ferenc, a történettudományok doktora, az ELTE BTK tanszékvezető egyetemi tanára „*Ady és a politikai irányzatok 1910–1914*” című előadásában abból indult ki, hogy a történelem is kell hogy érdekelje a nagy költők-művészek tevékenysége, mivel gyakran léptek ki a költészet köréből, és váltak történeti nagyságokká. Ezért foglalkozott Ady Endre pályájának egy szakaszával, amelyet

politikátörténeti oldalról igyekezett megközelíteni. Itt nem szól a szociáldemokrata és a polgári radikális irányzatokról, mivel ezekről – Adyhoz való kapcsolatukról – más előadások hangzottak el.

Az irodalom- és a történettudomány periodizációja különbözik, mert a koalíciós kormány 1906-tól 1910-ig tartó uralmát csak 1910-ben váltja fel a régi szabadelvűeket képviselő Nemzeti Munkapárt. A politikátörténetben 1910 a korszakhatár, annak ellenére, hogy az 1906–1910 között uralmon levő koalíciós kormány bomlása korábban kezdődött. 1908-ban már megerősödtek az ellenzéki irányzatok; Pölöskei ezt a művészet új jelenségeinek (Nyugat, Bartók, Kodály) fölbukkanásával igazolja.

Ady költészete az elsődleges forrásanyag költői pályájának megrajzolásában, s ezt a történész sem hagyhatja figyelmen kívül, bár szempontjai nem az irodalomtörténésziéi.

A továbbiakban Pölöskei Szekfü Gyula Három nemzedék c. könyvének az első világháborút megelőző évekről szóló részeit idézte, s ezekhez fűzött megjegyzéseket. Ennek alapján vázolta föl az Ady–Tisza István-ellentétet, azt hangsúlyozva, hogy a koalíciós kormány időszakában vált Ady költészete mind teljesebbé, ekkor lesz a költő tudatos forradalmárrá, a társadalmi átalakulás legtisztább megsejtőjévé. 1910-ben a munkapárti kormányzás a rendszer megmentésének újabb kísérlete volt. Ady így jellemezte Tiszát: „A mester jött a kontárok után”. Ady azonban az összes politikus közül Tiszát gúnyolta a leginkább, neki jutottak a legbecsmérlőbb jelzők. Fölénye Tiszával szemben reális jövő belátásából, a politikus elkerülhetetlen kudarcának fölismeréséből fakadt. Ezt bizonyítja a „Csaba új népe” c. versével.

Ady fölfigyelt a Tisza István támogatta keresztényszocialista mozgalomra is. E mozgalom legjelentékenyebb képviselője Prohászka Ottokár volt, aki hidat akart építeni az egyházak – a kereszténység jegyében –, valamint a társadalmi osztályok közé a keresztényszocializmus révén. Ady figyelmeztetett a keresztényszocializmus igazi lényegére, mivel benne az emberiség „nyűgökben tartásá”-nak célját fedezte föl. Közben az ultramontanizmust, az agresszív katolicizmust is ostorozta. Evvel párhuzamosan a protestantizmus terén a „kálvinista pápa” Tisza István törekvéseit tartotta rendkívül veszedelmesnek. Erről ír a költő „*Kálvin hívői térdepelnek*” c. cikkében. Ady és Tisza céljai, ti. a vallási béke megteremtése, csak látszólag harmonizálnak, valójában belső tartalmuk alapján alapvetően különböznek. Tisza a dualista államszerkezet fenntartásának rendelte alá a felekezeti békét, Ady pedig a régi rendszert megsemmisíteni igyekvő nézetek, az új Magyarország nevében szállt szembe a forradalmi erőket gyengítő felekezetiiséggel (vö. A protestáns tévedés c. cikkét). Adyt támadták magatartásáért, de a támadások nem rettentették vissza, még viharosabb ellentámadásra serkentették (A Muszáj-Herkules c. verse). Bírálata túlment a polgári radikálisok álláspontján, a feudalizmus maradványai mellett a kapitalizmust is ostorozta. Forradalmi demokratizmusát mé-

lyítette, hogy fölismerete a munkásosztály történelmi hivatását, mint ezt a „Robbanó ország” c., 1910. dec. 25-i cikke mutatja.

Ady első világháború előtti világnézetének kulcskérdése volt a polgári demokratikus átalakuláshoz és a szocializmushoz való viszonya. Sok versében és cikkében vállalta a szocialista távlatot. Külön kérdés Ady és a Szociáldemokrata Párt kapcsolatainak problémája. A költő másképp látta a magyarországi belpolitikai helyzetet, mint a szociáldemokraták, nézeteiket gyakran korrigálta, összhangba hozta, sőt éppen 1910–1912 között olykor eltúlozta.

Ady a paraszti politikai irányzatok közül Áchim András pártjának útját kísérte a legnagyobb figyelemmel. Fölfigyelt a párt előretörésére, vezetőjének markáns egyéniségére. Az Áchim-párt lendülete azonban 1910 után megtört. Pölöskei szerint Áchim paraszti demokratizmusa 1910 előtt még elegendő volt a mozgalom fellendüléséhez, a világháború előtti években azonban, amikor a rendszer válsága tovább mélyült, az elért szervezkedési szint megtartásához kevésnek bizonyult. Programja nem bővült az antikapitalizmussal, s Áchim nem volt képes a továbblépésre, nem találta meg az utat az SZDP-hez sem. Ady felismerte Áchim mozgalmának ellentmondásos voltát, mint erről a Világ 1911. nov. 24-i számában írt. A mártír parasztdemokratát mély együttérző tisztelettel, de egyben kritikával is siratta el.

Előadása következő részében Pölöskei felvetette a kérdést: hogyan ítélte meg Ady a parlamenti ellenzék szerepét? Idézi versrészleteit a Parlamentről (Dal a Hazugság-házról); Ady bírálta az 1911-ben induló parlamenti obstrukciót (Ficánkol a parlament). Apponyi Albertet szinte szájalmas, anakronisztikus és egyben bámulatra méltó figuraként, a „Jókai embere”-ként tartotta számon (Nyugat, 1911. ápr. 16.). Ady csak 1912 után figyelt föl valójában a Tisza-ellenes radikálisokra, bár látja ellentmondásos voltukat. Eleinte gúnyosan nyilatkozik Károlyi Mihályról, később azonban hangja megváltozik, főleg akkor, amikor megszilárdul Károlyi és Justh Gyula szövetsége.

A költő által álmódott forradalmi hullám visszaszorult, mielőtt diadalmasodhatott volna. „Ez a hőkölő harcok népe” – írta egy versében. A menekülő élet, A magunk szerelme, a Ki látott engem? c. kötetek jelzik a költő fájdalmas megtorpanását. A megváltozott viszonyokat példázzák a kuruc versek és a Galilei-kör lelkes, változásra készülő fiataljaihoz intézett márciusi üzenetei is. 1912/13 után kuruc verseiben egyre gyakrabban jelennek meg a bújdosás és a csatavesztés motívumai. Valamint újra és újra feltűnik a vezértől és seregtől egyaránt magára maradt Mikes Kelemen alakja. A költő azonban továbbra is hitt a társadalmi átalakulásban, bár rendkívül küzdelmesnek és súlyosnak találta. Nem hisz a forradalom végső vereségében, a reakció győzelmét ideiglenesnek tartja (A Hőesés átka). Ady nem azonosul Ignotus pesszimizmusával, „Hadd jöjjön a sajtószabadság” c. cikkében (1913. dec.) titkos forradalom várásáról vallott.

Új vonás Ady magatartásában, hogy kereste a baloldali ellenzék körében lehetséges szövetségeit, s ezt a kört mindjobban tágitani igyekezett. Türelmeseb-

bé váltak velük szemben alkalmazott kritikái is (vö. 1914 májusában írt levelét Hatvany Lajoshoz). Ady a baloldali ellenzék részköveteléseit foglalta egységbe költészetében és prózájában.

Befejezésül Pölöskei megállapította, hogy 1912–14 között Ady látta a legvilágosabban a magyar társadalom problémáit, sürgette a progressziót a forradalmibb cselekvésre. A világháború kitörése azonban szétfoslatta reményeit. A költő pályája mégsem futott zátonyra, egyre magasabb csúcsokat hódított meg.

Vezér Erzsébet kandidátus „Ady és a radikálisok a háború alatt” címmel – egy hosszabb tanulmányának részletét – olvasta föl. A teljes tanulmány az Irodalomtörténet c. folyóirat 1977. évi 4. számában jelent meg.

Elhangzott előadásában Ady Endrének az első világháború idején tanúsított magatartását, a Jászi Oszkár vezette Polgári Radikális Párthoz való viszonyát vizsgálta meg. Bevezetőben bemutatta, hogy Ady elkésettnek érezte már a közvetlenül a világháború előtt alakult Radikális Párt zászlóbontását. A „Tűz ünnepe” című verse bizonyítja a költő csüggedt hangulatát. A „Levél a Végekről” című versét pedig a párt országos alakuló gyűlésére küldi – maga helyett, és a pártalakuláshoz kapcsolja a „Tábortűz mellett” c. költeményt is, főleg a versek hasonló motívumai alapján. . . S bár üdvözli a Radikális Párt létrejöttét, lelkesedését inkább a régi harcok emléke szítja. Ennek ellenére csatlakozik a párthoz, más lehetőséget nem lát a maga számára, mint ennek a pártnak az elfogadását. Az előadó szerint a függetlenségi pártot – bár Károlyival rokonszenvezett – nem érezhette magáénak, mert nagyrésze még túlságosan kötődött a feudális nagybirtokhoz, a közjogi politikához. A szociáldemokratáktól elválasztotta a véleménykülönbség a nemzeti kérdésben, a parasztpolitikában, továbbá a pártvezetőség gyakran megalkuvó magatartása is riasztotta. Felmerült a lehetősége annak, hogy a költő megőrizze szigorú pártonkívülségét. Ezt nem tehette akkor, amikor régi bajtársai, valamint több író- és költőtársa párttá, nevezetesen éppen a Radikális Párttá szerveződtek. A pártalakítás érdekében emelte föl szavát a galileista Polányi Károly is. Ady tudta, hogy a magyar polgárság erőtlen és korrumpálódott, nem lehet igazi vezetője a radikális küzdelemnek. Jászi Oszkárral szemben ezért volt szkeptikusabb, kétségeinek inkább hangot adó. Ady ítéletét Jászi Oszkárnak egy, az 1930-as évekből származó emlékezése hitelesítette. Az első világháború még tovább gyengítette a radikálisok politikai lehetőségeit. Ez a reformista párt nem volt képes arra, hogy hatásos békepropagandát fejtessen ki, mivel hiányoztak megfelelő tömegkapcsolatai, s nem volt elég szervezett.

A háború kitörése a legtöbb embert megzavarta, a radikálisok – bár a maguk módján szembeszálltak a háborús hangulattal – tiszteletben tartották a Burgfriedent, főleg a háború első szakaszában. Magatartásukat a hallgatás jellemezte akkor, de ez beszédes hallgatás volt. Később főleg gazdasági problémákat vetettek föl. Csak Ady látta az első pillanattól fogva teljesen reménytelennek a háborút Magyarország számára, s ezért még Jászi is túl pesszimistának tartotta a költőt. Jászi abban reménykedett, hogy a háborút hosszan tartó béke fogja követni, s evo-

lucionista beállítottságának megfelelően hitt a népek soha nem látott mértékű integrációjában. Ennek az illúzióknak dokumentuma a Huszadik Század 1914. decemberi száma. Ebben a számban még Szabó Ervin is közel került a háborúnak, mint kész ténynek igenléséhez. A folyóirat következő számában azonban Szabó Ervin már korrigálta előző nézetét. Jászi következetesen elutasítja a háborút, de okait túl nagy mértékben vezeti vissza kulturális tényezőkre (vö. Háború és kultúra c. cikkét).

A továbbiakban Vezér Erzsébet vitába szállt Király István „Ady és a Monarchia” c. tanulmányával. Nem értett egyet azzal, hogy Király Jászit monarchikus nacionalistának tartja. Szerinte Jászi egy demokratikus, a népek egyenjogúságán alapuló föderáció lehetőségében bízott (más kérdés, hogy mekkora realitással). Az ő Közép-Európája nem volt azonos a monarchia fenntartásának elképzelésével. Vezér azt írja, hogy egy államszövetség önmagában sem nem haladó, sem nem reakciós, ez attól függ, hogy mi a tartalma. S szerinte még Király sem vitatja, hogy Jászi „az uralkodó osztályokétól éllel elütő, mind kulturáltabb, demokratikusabb formákat keresett”. Tehát Jászi nem a monarchikus elképzelések híve volt, hiszen a Monarchiát „merev feudális-bürokratikus néphalmaznak” jellemezte Ignotusszal szemben, aki ragaszkodott a Monarchia területi épségéhez. Egyetért Királlyal abban, hogy Jászi föderáció-tervezetének célja az ország földarabolásának megakadályozása volt. Ebben nem áll egyedül, még a mérsékeltbb román politikusok is Magyarországon belül képzelték el a román kérdés megoldását. Az Ady–Goga-polémiának is az a kulcsa, hogy a román költő-politikus a Liga Politica nevű szervezet tagjaként Erdély elcsatolásán munkálkodott. Ady távirata is azt dokumentálja, hogy 1918-ban bízott a radikálisok föderációs elképzeléseinek megvalósításában.

Ady és a Radikális Párt egyezett a háború elutasításában, bár Ady ezt nagyobb intenzitással, érzelmileg telítettebben fejezte ki. Egyezett abban is, hogy a demokratikus jogokat a háború ellenére is meg kell valósítani. Jászi ugyan túlzott jelentőséget tulajdonított a háború okai közül a tudati tényezőknak, ez elhomályosította tisztánlátását. De nem oly mértékben, hogy a háborúval kapcsolatban föl ne vessen lényeges erkölcsi problémákat. Tagadja, hogy a háború Malthus törvényének következménye lenne. Vele szemben Ignotus például a háborús gazdálkodásban a szociális állam csíráját vélte fölfedezni. Vitázott Prohászka Ottokárral, aki a háború erkölcsi regeneráló munkáját magasztalta, ostromozta a háború vámszedőit, az uszító sajtót. Jászi is – mint Ady – elhatárolja magát a háborúért lelkesedő tömegektől. Ady hangsúlyozza a „rabbiság sorsát”, az „elit kálváriáját”. E magatartásukkal szembeszálltak a háború nyájembereivel, az árral úszókkal, védtek harcos múltjukat, a személyiség függetlenségét. Felvették a küzdelmet azok ellen, akik az individuum csődjét hirdették, és egy anakronisztikus, középkori szervezetszerű tömegtársadalomban látták a fejlődés útját (mint pl. Szabó Dezső). Ennek az illúzióknak és evolucionista szemléletnek fényében kell látnunk és értékelnünk Jászi Közép-Európa-elképzelését, vallja az előadó. Ez még szubjektíve sem

lehetett a német imperializmus és militarizmus helyeslése. Olyan Közép-Európáról álmodott, amely egy széles körű vámunió keretében, a csereviszonyok lehetőségének kiszélesedésével számottevő gazdasági fejlődést eredményez majd Magyarország számára. Jászi szerint a kisállamok önmagukban életképtelenek, a nagyhatalmak piaci konkurrenciája megfojtja őket. Vezér is utópiának látja Jászi tervét, de hangsúlyozza Közép-Európája demokratikus voltát. Jászi érdeme, hogy felismerte: a világtörténelem a nagy gazdasági integrációk irányába fejlődik. Számításából azonban kihagyta, hogy közbülső állomásként a nemzeti államok felvirágzásának fázisa következik. Jásziék elgondolásának, Szabó Ervin azt kifejtő elméletének hatása lényeges az irodalom vonatkozásában, mint azt Babits Mihály „Free trade” c. verse bizonyítja. Jászi maga is tagadja, hogy bármikor lelkesedett volna Naumann imperialista Közép-Európájáért, a népek demokratikus és pacifista szövetségéért szállt sikra. E Közép-Európa az első lépcső lett volna az Európai Egyesült Államok felé vezető úton. Emellett a nemzetiségi kérdést is föderatív alapon akarták megoldani. Jászi elméletének a radikálisok táborán belül – mintegy fele-fele arányban – akadtak hívei és ellenzői. Ady elítélte a Nyugatban a „száz fajtájú Közép-Európa tervezetéseket”, azt tartva, hogy a német szövetség mindig bajt hozott az országnak. Ady cikkét a Nyugatban Lengyel Géza értekezése előzte meg, ebben szintén bírálta a Naumann-féle tervezetet. S bár Ady a kérdésben nem egyezett Jászival, ezt az ellentétet nem szabad mélyreható ideológiai nézeteltéréssé felnagyítani. Egy év múlva Jászi belátta tévedését. Az alapvető kérdésekben: a háború megítélésében és a demokratikus jogok kivívásában nem volt közöttük vita.

Vezér Erzsébet előadása következő részében Irinyi Károly könyvének idevonatkozó helyeit idézi, amelyben mintegy összefoglalja a Közép-Európa-tervvel kapcsolatos viták tanulságait.

Az 1917-es oroszországi forradalmi mozgalmak megváltoztatták a magyarországi progresszió gondolatvilágát. Egyre erőteljesebbé vált a törekvés a béke megteremtésére, aktívabbá vált a békepropaganda. E propaganda mind forradalmibb kicsengésű lett, amit jól mutat Jászi Oszkár beszéde Szabó Ervin temetésén. A magyar progresszió forradalmat készített elő, bár féltek a forradalom következményeitől, s nem vették számba, harcuknak kik lehetnek a támaszai. Vértelen forradalomról ábrándoztak, s a forradalmi vezérkar, a Nemzeti Tanács megszervezését is későbbre halasztották. Így történhetett, hogy a forradalom lényegében véve előkészítőktől függetlenül tört ki. Ady igazi forradalmár volt, megváltásként áhított a forradalmat. Felismerte, hogy e változáshoz szervezett tömegekre van szükség. Jól látta a háború elembertelenítő hatását, átélte annak borzalmait, s rettegett az összeomlás következményeitől. Minden aggodalma ellenére bizakodva várta a forradalmat, látomásaiban megjelent a világforradalom víziója is.

Ady és a radikálisok nem egyeztek a forradalom megítélésében. Ady azonban felismerte a radikálisok szerepét a forradalom előkészítésében. Ugyanis, bármikor alakult ki forradalmi helyzet, a radikálisok a forradalom mellé álltak vagy

éppen annak élére kerültek. 1918-ban Ady már inkább jelképe, mint vezéregyénisége volt a forradalomnak, de az őszirózsás forradalmat a sajátjának vallotta.

Az előadás befejezésül Vezér Erzsébet föltette a kérdést: magányos volt-e Ady Endre. Magányos volt – szerinte – annyiban, amennyiben az emberi lét megfejthetetlen nagy kérdéseivel találkozott. És annál magányosabb, mivel a lét szomorú titkait mindenki másnál mélyebbről és makacsabban faggatta, fürkészte. Magányos, mint akinek lesújtó és felemelő küldetésként adatott, hogy a Mindent hurcolja. De az előadó szerint – nem volt abban az értelemben magányos, hogy megtalálta azt a társadalmi-politikai közeget, amely kortársainak legjobbrait tömörítette. Velük együtt harcolhatott az emberi haladásért és a magyar nép szebb jövőjéért.

Király István akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Huszadik századi magyar irodalomtörténeti tanszék egyetemi tanára „*Ady és a Naumann-terv*” című előadásában azt hangsúlyozta, hogy három számottevő ideológiai irányzat befolyásolta döntően Adyt fejlődése során. Az *egyik* a sajátos, a korai s így nemzeti-vallásos formát öltő magyar polgári gondolat; a *másik* a felvilágosodás kori örökség, a Nagyváradtól kezdve egész életét végigkísérő progresszív, modern polgári értelmiségi eszmekör, az ún. radikalizmus; a *harmadik* a nem annyira filozófiai, de elsődlegesen művészi-irodalmi hatásokon át érvényesülő, századvégi, század eleji anarchisztikus-életfilozófiai érzelmi forradalmiság, a kultúrkritika, a modernista antikapitalizmus. Az előadó kiemelte, hogy Ady nem ideológiákon keresztül és az ideológiákon belül maradván élte meg a társadalmi változásokat, hanem közvetlenül a valóságon át. Történelmi-társadalmi jellegű élmények jelentették számára a fő meghatározót. Mátrai László véleményéhez kapcsolódott: Ady a körülötte levő eszmeköröket szabadon használva, azokat kritikailag átalakítva, egy a valóság törvényeinek engedelmeskedő külön világlépet alkotott. Az őt ért ideológiai hatásokhoz viszonya ellentmondó volt. A radikalizmus vonatkozásában polémiaja még nem tisztázott. Éppen ezért jelentős az 1916-ban írott, a Naumann-féle Közép-Európa-tervről szólót vitába kapcsolódó *Ellenségekkel egy szándékon* c. cikk. Ebből világlik ki, hogy milyen ellentmondásos volt Ady és a radikalizmus viszonya.

A továbbiakban *Király* akadémikus a német imperialista törekvések közép-európai vonatkozásait mutatta be, ezen belül külön hangsúllyal szólt a Naumann-tervről. Jásziék mellette voltak a Naumann-tervnek, mivel a spenceri differenciáció-integráció törvényét vallva úgy érezték, a fejlődés irányába visz e gondolat. Hiszen a nemzeti széttagoltság után a kanti álmokat, a „nagy népszövetség álmát”, a hobsoni „világállamot” valósítja meg, és elősegíti „a nemzeti partikularizmusokon túlemelkedő világgazdasági szervezetnek” a megteremtését, s előreviszi ezzel a városiasodást, az ipar fejlődését, a kultúrát, a demokratizálódást s nem utolsósorban a nemzeti-nemzetiségi kérdések megoldását is.

Olyan eszmék voltak ezek mind, amelyeket Ady is vallott. Ennek ellenére „ellenségekkel” lett „egy szándékon”, Jásziéktól eltérően gondolkodott. A „nagy

Egy-világ” neki is álma volt. Az emberi integráció századának tekintette ő is a XX. századot. Más állásfoglalást diktált azonban számára, de ez nem a nemzeti elzárkózás, hanem az antiimperialista beállítottság: a megélt peremvidék.

Révai József álláspontjához csatlakozva, Király akadémikus kifejtette, hogy Jászi az imperializmus tényével sosem vetett komolyan számot: világképének kialakításába ez nem játszott bele. Végző soron technokrata-ökonomista haladás-konceptió jellemezte. Nem tudatosodott előtte a kapitalizmusnak az a betegsége, amelyet már Durkheim konzervatív módon is megélt, az elidegenedés.

Jászi álláspontja megfelelt ugyan a polgári demokráciáért vívott harcban, de az imperializmus ellen ez már kevésnek bizonyult. Nem vette figyelembe az egyenlőséghiány problémáit. Illúziókat táplált a Nyugattal, a fejlett világgal kapcsolatban, előítélettel volt Kelet-Európa egészével szemben.

Naumann jelszavának „a hatalom politikáját képviselni kifelé és a reformét befelé”, csak az egyik, a reform oldalát vette észre Jászi. Sőt, meggyőződése volt, hogy „a német műveltség, szervezés és fegyelem” a „legalkalmasabb” arra, hogy „Közép-Európát és a Baikánt nyugat-európai fokra emelje”, s hogy „kitűnő iskola” lesz az a magyarság számára. Másodrendűnek vette ez a szemlélet a nemzeti függetlenségnek a modern nagytőkés imperializmus elleni harc szempontjából oly igen fontos kérdését.

Ady Endre viszont másként gondolkodott. Az ő németellenessége elvált mind a kurucos, mind a proesztérn típusoktól. Antiimperialista németellenesség volt. Annak a civilizációs hübrisznek, fölényérzetnek szélsőséges, kiélezett változatát látta ő csupán a német dölgyfben, amely az imperializmus korába érve fejlett, iparosodott tőkés országokban oly könnyen felnőtt. Hiszen átalakult az imperializmus beköszöntével a polgári fejlődés hőskorszakának hagyományos demokratikus nemzettudata. „A kolonizáló, harcbavívó kultúrállamoknak” civilizáló fölényérzetétől féltette Ady nemzetét. Ady Érdmindszent felől jól látta, hogy mi Magyarország valóságos helye a világban. „Magyar Makedónia ez” – írta. Tudta, hogy odasorozta a „fölényes germán szomszédság”. Mint antiimperialista patriotizmus éledt újjá nála a hagyományos kurucos szabadságharcok hazaszeretete. Ennek a nemzettudatnak voltak hírhozói a kései „magyarság”-versek. Adynál öszszetartozott az imperializmustól való félelem és a „szétszóródás előtt” tragikus bánata. Előtérbe került nála a nemzeti függetlenség kérdése. S ezzel együtt tudatosodott a kelet-európai magyar elrendeltség. „Nyugattól tanulva és mégiscsak Bizánc felé kedvelek fordulni” – írta a Naumann-féle tervvel vitázón. S ezzel élesen eltért a leghűségesebb fegyvertársaktól. Nemcsak a reakció oldalán volt adott a háború érdekében folyó kulturális civilizatórikus argumentáció, hanem a haladó erők között is kísértettek ilyen előítéletek. Andrassy Gyulának Kemény Zsigmondtól örökölt „külpolitikai veszélyeztetettségi koncepciója” köztük is hatott. Igaz, más forrásokból eredt a kétfajta Kelet-ellenesség. A továbbiakban az uralkodó osztály és a progresszívak Kelet-ellenességének eredőit és fő jellemzőit mutatta be Király akadémikus. Elemezte Kunfi Zsigmond, Ignópus nézeteit, majd rá-

tért Jászi állásfoglalásaiban jelentkező ellentmondások megvilágítására. Kiemelte, hogy a gondolkodók látását is elhomályosította a világ városiasodott részeit eltöltő század eleji kultúrfölény érzése, a kelettől való idegenkedés. Ettől tudott elszakadni Ady. Irodalomtörténetírásunkba beidegződött az a nézet, amely a nyugati kulturális-emberi orientációban látta az Ady-életmű egyik fő vonását. E megállapítását Szerb Antal véleményének idézésével dokumentálta. Ez a szemlélet nem vette figyelembe, hogy fejlődő világkép, fejlődő költészet volt végig az Adyé. Csak változásaiiban lehet megítélni a nyugatosság kérdéseit is. Eleinte nála is haladás- és civilizációellenességgel azonosult a Kelet-fogalom. A következőes antifeudalizmus az égtájak nyelvén is beszélt. Ugyanakkor már ebben az időszakban adott volt nála a gondolatoknak egy más sodrása. Hiszen e világképben meghatározóan jelen volt a szabadságharcos-kurucos tradíció és a modernista antikapitalista kultúrkritika is. S minél tudatosabbá vált benne a társadalmi forradalmiság, annál inkább előtérbe került világképében egy antiimperialista jellegű, immáron nem elvontan keleti, de konkrétan, meghatározottan: kelet-európai öntudat, rendeltség.

A marxista irodalomtörténetírás már hangsúlyozta, hogy nemcsak a nyugatos Ady létezett, de a kései, a mélyebb, a gondolkodóbb. Itt Király akadémikus Révai József, Bölöni György és Balogh Edgár idevágó megállapításait idézte. Arra azonban az figyelmeztetett, hogy az örök nyugatosság mítoszával hiba lenne szembeállítani az örök keletiség mítoszáét. Adyból hiányzott minden mitizálás, minden romantika. Egyértelműen s határozottan kelet-európaiságot jelentett ez már, jóllehet tudta, hogy a Nyugat a fejlettebb, több ott a kultúra. De azt is tudta, hogy a haladottabb, műveltebb világ nemegyszer tölti be a „héja” szerepét. Nemcsak tanulni: félni is kell tőle. Az *Utálatos szerelmes nációim* c. versének szavaival szólva: A „Nyugat ellen Nyugatot hozz” volt itt a törvény.

1911-es *Jelkiek és Csomaiak* c. cikke tanulsága szerint: „ellenségekkel” lett már „egy szándékom”. Azokkal „rémült”, akikkel együtt rémülni sohasem szokott: óvott a csak Nyugatra néző Jelky Andrásoktól.

Az imperializmus korába érve „egy saájtságos helyzetű és sorsú ország” külön törvényeire emlékeztetett. Tudta, hogy hazájának ott van a helye Kelet-Európa szélekre szorult, elmaradott népei között. „De az bizonyos – írta –, hogy török időbeli csibéinkre hirtelenül csapott rá a finom, de éhes nyugati héja”. Ezt a török korban rekedt, elesett népét szerette volna védeni. Felnőtt tehát az antiimperializmus megjelenési formájaként egy saájatos kelet-európai hely- és öntudat. Egy 1913-as cikke szerint a gráci vonattal utazva a „rettegő”, „éhező”, „két zsúfolt kocsinyi”, „mosdatlan” kivándorló rutént érezte közel magához, s nem a szomszéd vagonban utazó éneklő osztrák diákokat. „Oláh, magyar és szláv bánat” egybeforrasztása nemcsak a nemzeti kérdés megoldására mutatott irányt: egy újfajta magyar helytudat, a kelet-európai helytudat felnövekedését is jelezte. Ennek szellemében üdvözölte 1914 áprilisában írt *Szentpétervári út* c. cikkében Károlyi Mihály tervezett, de meg nem valósult oroszországi látogatását.

Ady azért állt e vállalkozás mellé, mert meggyőződése volt, hogy az Oroszországhoz való viszony az adott történelmi időpontban a Balkán népeihez, a Kelet-Európához való viszonyt is magában foglalta. Ady Endre a kelet-európai közös sorsot, közös feladatot hangsúlyozta akkor, amikor Károlyi mellé állt. S a Naumann-terv kapcsán az *Ellenségekkel egy szándékon* c. cikkében is a kelet-európai öntudatot fogalmazta meg. Itt visszatért Király akadémikus az előadása bevezetőjében hangsúlyozott gondolathoz, s a cikk kapcsán érvényre jutó új, magyar helytudatot, a Kelet-Európához való tartozás tudatát emelte ki, mint Ady lényegi mondanivalóját. Ezt diktálta neki az imperializmus új valóságával való számvetés is.

A tudományos ülészek második napján *Tolnai Gábor* akadémikus elnökölt. *Czine Mihály*, az irodalomtudományok doktora tartotta a főelőadást Ady és a kortárs irodalom címen. A főelőadás után következtek: *Bodnár György*: Ady Endre irodalomszemlélete, *Szabó Miklós*: Közéleti elkötelezettség és művészeti korszerűség egysége Ady költészetében, *Kenyeres Zoltán*: Lukács György Ady-élménye, *Veres András*: A tragikum problémája Ady háború alatti költészetében, *Schweitzer Pál*: Békevágy és emberhez méltó élet: a háborús élmény Ady költészetében, *Szathmári István*: Megjegyzések Ady stílusforradalmához, *Kiss Ferenc*: Ady utóéletének elvi, politikai tanulságai c. előadásai.

Az ülészek harmadik napján *Király István* akadémikus elnökölt. A főreferátumot *Újfalussy József* akadémikus tartotta: Ady Endre kapcsolata korának zenéjével címen, majd *Vargyas Lajos*: Ady ritmusa Bartók és Kodály dallamaiban, *Demény János*: Ady Endre és a korabeli művészetek, *Szabadi Judit*: A szerelemfelfogás rokonsága Ady lírájában és a szecesszió képzőművészetében, *Kovalovszky Miklós*: Szecessziós elemek Ady stílusában c. korreferátumai hangzottak el.

Soós István

75 ÉVES A PSZICHOLÓGIAI INTÉZET

A Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetének jubileumi tudományos ülészsaka az intézet megalapításának 75. évfordulóján.*

Szentágothai János ünnepi megnyitója

A Pszichológiai Intézet kezdetét, mi több, teljes kontinuitását is visszavezethetjük a Ranschburg Pál által a Gyógypedagógiai Intézet mellett 1902-ben magán-erőből megalapított Mosonyi utcai Pedagógiai Laboratóriumhoz. Nem lehet már bizonyos meghatódottság nélkül olvasni a jubileumi ülészsak alkalmából összegyűjtött dokumentumgyűjteményt arról az önzetlen lelkesedésből fakadó harcról, amelyet Ranschburg Pál és munkatársai – akik közül számos nagy nemzetközi név került ki – folytattak az intézmény elismertetéséért, sőt pusztá léteért. A „Nagyméltóságú Miniszter Úr”! „Kegyelmes Uram”! megszólítás és a „Legalázatosabb szolgálója” befejező szavak, már akkor is üres formság jellege mellett kifejezően érzékeltetik azt a légkört, amelyben elődeinknek működniük kellett. Nem kívánok elébe vágni Pataki Ferenc bevezető előadásában adott mélyenszántó történeti bevezetésnek és elemzésnek, mely az intézet korai fejlődését sajátos társadalmi viszonyainak összefüggéseiben tárgyalja. Engedjék meg, hogy ehelyett a pszichológia fejlődésének hazai jubileumától független aktualitásához fűzzek néhány gondolatot, egyik lényeges társtudománya – és történetesen saját szakterületem –, a neurobiológia időszerű kérdései szemszögéből.

Eléggé általánosan ismert, hogy néhány más természettudományhoz hasonlóan a neurobiológia az utóbbi két-három évtizedben forradalmi változáson ment át. Elég talán utalnom a neuroanatómia fejlődésére, gondolok itt különösképpen a neurális kapcsolatos finomabb szerkezetének elemzésére, specifikus neuronfajták hisztológiai kimutatására és neuronhálózatok strukturo-funkcionális elemzésére, mind kvantitatív, mind pedig elméleti eszközökkel is. Az idegélettan fejlődésében a klasszikus neurofiziológia sherringtoni előforradalma után a nagy változást a sejtszintű vizsgáló módszerek és újabban a sejtszintű vizsgáló módszerekhez kapcsolódó „on-line” számítógépes adatrögzítés és adatfeldolgozás eredményezte; a neurokémia területén pedig egyes idegelemek specifikus anyagcsere-mechanizmusainak a felderítése. Az egész élővilágban nincsen olyan nagymérvű specializálódás anyagcsere vonatkozásában, mint az idegelemekben, hiszen tudjuk na-

* Az itt közölt köszöntések és előadások az 1977. november 21–24-e között megtartott négynapos ülészsak első napját ölelik fel; mindenekelőtt a Pszichológiai Intézet múltjára vonatkoznak. Az ülészsak további három napján az Intézet tudományos osztályai szármoltak be kutatásaikról.

gyon jól, hogy genetikai hibából létrejött egyetlen enzim zavara bizonyos speciális idegsejtcsoportoknak jellegzetes, régebben heredogenerációs betegségek alatt összefoglalt elváltozásait hozza létre. Nemkülönbön fontos azonban a transzmitterek és a transzmitter-receptorok ismerete – nem a szokványos értelemben vett perifériás receptorokra, hanem a kémiai mediáció molekuláris receptoraira gondolok –, melyek nélkül alig hiszem, hogy valaha is meg tudnánk érteni a memória és a tanulás mechanizmusait. Ezeket az ismereteket hasznosítja a neurofarmakológia annak elemzésével, hogy mi módon lehet gyógyszeresen befolyásolni e mechanizmusokat. Mindannyian tudjuk, hogy a neurofarmakológia fejlődése a szó legszorosabb értelmében forradalmasította az ideg- és elmegyógyászatot, és ma egy jól vezetett elmeógyógyintézmény radikálisan más képet mutat, mint amilyen egy nagyon tisztességesen és jól vezetett, vagy akár nagyon jómódú pácienseket kezelő intézmény állapota volt például a harmincas években vagy a negyvenes évek elején. Mindannyian tudjuk, hogy óriási a fejlődés már ma is, de azt is érezzük, hogy ez a fejlődésnek tulajdonképpen még csak a kezdetét jelenti, hiszen bizonyos belső hatóanyagok – emlékezzünk csak például az enkephalin, az endomorfinek óriási problematikájára – gyógyszeratanának és klinikai alkalmazásának igazán a legkezdetén, az elméleti alapok lerakásánál vagyunk.

Hasonlóan nagyarányú a fejlődés a neurobiológia és a pszichológia határterületein. A jelen levők nálam sokkal jobban ismerik az experimentális pszichológia, a pszichofiziológia és a pszichofizika eredményeit, például az érző kéregterületek receptív mezőinek vizsgálata terén, ahol mindjobban előtérbe lépnek a telemetrikus (teleregisztrációs, távingerléses) módszerek. A természetes vagy mesterséges stimuláció programját számítógépbe lehet táplálni, hiszen a kísérletezőnek olyan pontos és előre átgondolt feltételeket kell teremtenie, hogy azokat ma már nem bízhatjuk az ember pillanatnyi ötleteire.

Hasonlóképpen teljesen új és ma már a biológiai tudományokban általánosan elismert módszer az etológia, az állat természetes körülmények közötti magatartásának kísérleti vizsgálata. Ennek emberen történő alkalmazása, melyről, mint a programban láttam, szó lesz, ma még vitatott, de nem kétséges, hogy módszeratanának és gondolati kincsének a kora gyermekkorra vonatkoztatva óriási jelentősége van. Egy másik tudományág, amely ezzel rokon, a magatartás-genetika különösen sokoldalú gazdasági jelentősége folytán fontos, hiszen a modern mesterséges körülmények közötti állattartás, valamint a kártevők elleni integrált küzdelem feladatainak megoldásával közvetlen gazdasági hasznosságú tudománynak ígérkezik.

Ennek ellenére, a két tudományág, a neurobiológia és a pszichológia területén elért nagy fejlődés mégsem vezetett oda, hogy akár még a legkezdetlegesebbnek nevezhető tudományos agyelmélettel rendelkezni. Sajnos, meg kell vallanunk, ellentétben talán egyikünkkel, másikunkkal, akiknek ebben nagyon erős meggyőződésünk van, hogy az objektív szituáció az, hogy a csodálatos részletek megismerése ellenére a szigorúan vett neurobiológia és a magasabb idegműködések közötti érintkezési pontok igazán még csak érintkezési csúcsok egyes speciális

helyeken, amelyek talán biztatóak, de mégis nagyon messze vannak attól, hogy az eredményt valóban tudományos agyelméletnek lehessen nevezni. Az agyelméletek mai kezdeményeinek sajátos módon – és ez teszi mai tudományos ülésünket oly aktuálissá – két homlokegyenest ellentétes irányzata van világszerte. Az egyik a vulgáris mechanisztikus redukcionista szemlélet, mint például a pszichoneurális identitás elmélet. Ezek az elméletek nem önmagukban károsak vagy hátrányosak, de veszélyük abban áll, hogy – miután velük a magasabb rendű idegműködéseket nyilvánvalóan elvileg sem lehet megmagyarázni – ez sokakat elvezet valamiféle „agy-elme” („brain-mind”) dualizmust és interakciót képviselő elmélethez. Ezeket tudományos értelemben nem nevezhetjük elméletnek, mert a tudományos elmélet mindkét alapismérve, az igazolhatóság lehetősége, vagy helytelen voltak tudományos bizonyítása – eleve lehetetlen. Tulajdonképpen nagyon szerencsétlen, hogy ilyen gondolatok széles körben ma mint új „tudományos miszticizmus” tudományos elméletek képében jelentkeznek. Nem óhajtok beszélni olyan elméletekről, mint az úgynevezett „panpszichizmus”. Vannak világhírű fizikusok, akik ilyen obskurantista gondolatokat komolyan vesznek. Véleményem szerint ez amolyan ezoterikus szellemi játék, annak feltételezése, hogy anyagnak elemi attribútuma lenne valamiféle pszichikai jelenség. A vulgáris mechanisztikusan redukcionista agyelméletek veszélye éppen az, hogy azt a látszatot keltik, mintha ezek vagy a dualista elméletek lennének a tudományos agyelméletek két egyetlen lehetséges variánsai, pedig távolról sincs így. Ebben a bevezetőben nyilvánvalóan nem térhetek ki annak taglalására, hogy hol látunk ma már valódi tudományos alternatívát.

Pataki Ferenc előadásában részletesebben fogja elemezni, hogy az ember és a pszichikum társadalmi-történelmi dimenziójának elhanyagolásából milyen következmény adódik. Én ezt csak azzal kívánom kiegészíteni, hogy teljességgel hiú ábránd, hogy egy olyan komplexitású mechanizmus, mint az emberi, vagy akár az állati agy, fizikai, azaz értsd ezen szorosban természettudományos leírása annak végleges megértésének kulcsa is lenne. Ez még olyan komplex, ember által készített berendezéseknél sincsen így, mint amilyen az elektronikus számítógép. McKaynek van egy szellemes hasonlata, hogy egy computer és a benne realizált fizikai és műszaki ismeretek és tények bármely tökéletes fizikai, anyagi leírása még nem tartalmazná, vagy nem szükségszerűen tartalmazná azokat a matematikai elméleteket, amelyek alapján egy adott programot ezzel a számítógéppel el lehet végezni. Ez persze durva metafora, de azért bizonyos mértékig mégiscsak érezzük, hogy az agyvelő olyan hihetetlenül komplex mechanizmus, hogy annak részleteiben való bármilyen pontos megismerése – pedig alig hiszem, hogy ez belátható időn, századokon, vagy akár évezredekben belül is lehetséges lenne – még nem lenne önmagában elégséges olyan sajátos, az agy részletműködései fölötti általánosabb és magasabb szintű anyagmozgás szuperstruktúráinak leírására. Ezek az utóbbiak pedig nem más, mint a magasabb idegműködések pszichológiai ekvivalensei. Egyes tudományos agyelméletek azt kívánják, hogy minden mentális kategóriát ki kell szűrni agyelméleteinkből. Azt hiszem, hogy az eleve helytelen megközelítés, mert

sajátos fogalomkincs és sajátos stratégia kell ahhoz, hogy ezeket a mechanizmusokat valóban megismerjük. Ez pedig nem más, mint a pszichológia. Ezen tudományos ismeretanyag, fogalomkincs és gondolati stratégia nélkül tudományos agyelméletről tehát aligha lehet szó.

Ez adja rendkívüli aktualitását a mai modern társadalomban a pszichológiának, nem gondolva itt rengeteg más, nevelés- és szociálpszichológiai, és az emberi magatartásnak deviáns irányáival foglalkozó területeire, melyeknek jelentősége igen nagy és legalább olyan fontos.

E gondolatok jegyében és a tudomány nagy társadalmi fontosságának hangsúlyozásával kívánok jubileumi ülésünknek sikeres és hasznos munkát.

A PSZICHOLÓGIAI INTÉZET 75. ÉVFORDULÓJÁRA

KÖPECZI BÉLA

A magyar tudományos élet egyik nagy hírű műhelyét köszöntjük fennállásának 75. évfordulója alkalmából, amely alkalom lehetőséget ad arra, hogy múltról és jövőről egyaránt szóljunk. Magam a jövőről kívánok néhány szót mondani, mégpedig az intézet helyével és szerepével kapcsolatban, a tudományos kutatásban és a társadalmi gyakorlatban.

A magyar pszichológia fejlődése többször is megtorpant az elmúlt háromnegyed század alatt, ma azonban arról beszélhetünk, hogy külső akadályok nem gátolják a fejlődést, sőt olyan új társadalmi szükségletek és tudományos igények jelentkeztek, amelyek nagy feladatok elé állítják a pszichológiai kutatást, s ezen belül az intézetet. Az új társadalom építésének mostani szakaszában előtérbe került az ember és a természet, az egyén és a társadalom közötti viszonylatok bonyolultságának, árnyaltságának, gazdagságának a felismerése, s ezzel együtt a személyiség fejlődésének olyan problematikája, amely a biológiai és társadalmi tényezőket szintézisben akarja látni. A pszichológia az a tudomány, amely a leginkább össze tudja kapcsolni az embernek, mint természeti és társadalmi lénynek a vizsgálatát, s ilyen módon feltárni gondolkozásának, magatartásának és cselekvésének motívumait, amelyeknek megismerése hatással lehet a természethez és társadalomhoz való viszonyának alakítására, az e célból választható eljárások, módszerek és eszközök helyes megválasztására. A pszichológiának ez a pozíciója a kutatásban is megköveteli a komplex megközelítést, az interdiszciplináris módszer alkalmazását, sőt majdnem azt mondhatnám, hogy ebből a szempontból a pszichológia kulcshelyzetet foglal el és más tudományágakra is hathat. A jövő egyik feladatát tehát abban látom – s erre az intézet mai struktúrájában egyre inkább alkalmas lesz –, hogy ezt a látásmódot érvényesítse, mégpedig nem pusztán a belső tudományos fejlődés, hanem a társadalmi gyakorlat szempontjából is.

Az elméleti és módszertani orientáció ugyanis szorosan kapcsolódik azokhoz a témákhoz, amelyeket perspektivikus tervünk megjelöl s amelyeknek többségében az intézetnek is vannak vállalásai. Elég, ha csak a bioreguláció, a környezetvédelem, az életmód és a tudat vagy a pedagógiai kutatások kérdéseire utalok. Ezeknek a témáknak a kutatása megkívánja a különböző tudományágak együttműködését, s a pszichológiai kutatás lényeges hozzájárulását. A társadalomépítés nem szemlélheti az embertől elvonatkoztatva sem a gazdagságot, sem a szociális

struktúrát, sem az egyéb külső tényezőket. Ahhoz viszont, hogy az ember kerüljön a középpontba, arra van szükség, hogy a társadalmi körülmények összességét helyesen értelmezzük, az embert a maga teljességében lássuk. Kutatásaink akkor lesznek valóban hatékonyak, ha ezt a szempontot érvényesíteni tudjuk a kutatási irányokban, hiszen a gyakorlat csak így tudja felhasználni az eredményeket.

A kutatandó problematika egyébként olyan széles, hogy az emberben gyakran merül fel a kérdés, vajon a pszichológiai kutatás meg tud-e felelni a követelményeknek. A tudományos utánpótlás elégtelensége éppen ebben az összehasonlításban látszik teljesen nyilvánvalónak, s én itt most csak az intézet kutatási területéről beszéltem, nem is szóltam a klinikai pszichológiáról vagy a munkalélektanról, ahol a hiányok nem kevésbé állnak fenn. Mindez azt jelenti, hogy a közeljövőben a tudományos kutatást minden területen úgy kell végezni, hogy ezzel párhuzamosan gondot fordítsunk a fiatal kutatók, a fiatal pszichológusok nevelésére, a kutatóbázis állandó szélesítésére.

A Magyar Tudományos Akadémia az Intézet vezetőségével, munkatársaival együttműködve az elmúlt években arra törekedett, hogy egyrészt ebben a szorító helyzetben szűkítse a kutatási tematikát, és súlypontokat alakítson ki, másrészt ehhez biztosítsanak – amennyire azt az objektív helyzet lehetővé tette – személyi és tárgyi feltételeket. A pszichológiai kutatás továbbra is megkívánja az erők és eszközök jobb összefogását, koncentrálását, de – más tudományágaktól eltérően – szükség van az extenzív fejlesztésre is.

Mindez azt jelenti, hogy az intézet előtt nagy feladatok állnak, s talán azt is hozzátehetjük: nagy lehetőségek. Az elmúlt évek eredményei bebizonyították, hogy az intézet képes megbirkózni a feladatokkal, és élni a lehetőségekkel.

Kívánom, hogy az intézet egyre inkább olyan tudományos műhellyé váljék, amely magas szintre tudja emelni a pszichológiai kutatást, s eredményeivel szolgálni tudja azt a közösséget, amely tőle is várja, hogy valóban emberhez méltó életet élhessen.

A 75 ÉV NÉHÁNY IDŐSZERŰ TANULSÁGA

PATAKI FERENC

Napjaink magyar pszichológiájának hiányos és korlátozott a történeti tudata. Ennek csupán egyik oka az, hogy jószerivel semmifajta kutatás nem folyik a hazai pszichológia történetéről. Ez a tény – bármiként szemléljük is – mindenképpen különösnek ítéhető, és alighanem egyedülálló. A hazai pszichológiai kutatás és gyakorlat sajátos jelenidejűségben él és fejlődik: kevéssé kapcsolódik akár igenlően, akár kritikusan önnön történeti múltjához, tudománytörténeti előzményeinek tanulságokban gazdag hagyományaihoz. Nem kívánjuk túlbecsülni e tény következményeit, de aggálytalanul sem térhetünk napirendre felette. Már csak azért sem, mert ezáltal fontos elméleti és gyakorlati tapasztalatoktól fosztjuk meg magunkat, s mert olykor teret engedünk különböző előjelű legendáknak.

A vázolt körülmények között érthető, ha a tudomány történetének nevezetes jubileumai fokozott mértékben felkeltik érdeklődésünket. Alkalmat adnak ugyanis arra, hogy említést tegyünk tudományunk történeti útjának egynémely tanulságáról, s emellett számot vessünk mai helyzetének néhány eredményével és gondjával.

1.

A magyar pszichológia viszonylag későn kapcsolódott bele a korszerű pszichológiai gondolkodásnak és kutatásnak abba a hullámába, amely a múlt század utolsó harmadában ívelt fel – főként Németországban, Franciaországban és az USA-ban. Ennek a – kelet-európai országokra általában jellemző – ütemhátránynak a társadalmi-történeti okai ismertebbek annál, semhogy ezúttal hosszasan ecsetelnünk kellene őket. Bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy számos tudománytörténeti tény és fejlemény mindmáig nélkülözi a mélyreható elemzést. Így egyebek között az is, hogy a volt Osztrák–Magyar Monarchia különös szellemi légkörében kifejlődött pszichológiai tudományosság – szemben a természettudományos kísérletezésre mintázódó törekvésekkel – miért éppen a pszichoanalízis alakjában jelent meg a legátütőbb módon.

Mindenesetre az első kísérleti pszichológiai laboratórium éppen húsz évvel Wundt nevezetes lipcsei laboratóriuma után szerveződött a budapesti orvosgyetemen, Ranschburg Pál kezdeményezésére és Laufener Károly támogatásával

(1899). Ez a magánalapítványból létesített kicsiny műhely lett a magyar kísérleti pszichológia s benne Ranschburg munkásságának keretévé, jóllehet csak igen rövid időszakra. Laufenauer halála után ugyanis az egyetem vendégszeretete hamarosan megszűnt, s Ranschburg 1902-ben a Mosonyi utcai kisegítő iskola falai között lett újra otthonra. Itt jött létre a „Gyógypedagógiai Intézetekhez kapcsolt Pszichológiai Laboratórium”, amelyet 1906-ban államosítottak, s vezetését változatlanul alapítójára bízta. Ezt az 1902-ben lezajlott eseményt tekinti maga Ranschburg is – a rövid orvosegyetemi epizód után – intézménye valódi születésének. Ez az intézmény fejlődött tovább számos átalakuláson keresztül az MTA Pszichológiai Intézetéig. Ezért bizonyára jogosan döntött úgy az Intézet kollektívája, hogy eddig a pontig vezeti vissza a maga szerves előtörténetét, s az ehhez fűződő évforduló kapcsán emlékezik létrejöttének s egyúttal az intézményes pszichológiai kutatás hazai alapvetésének 75. évfordulójára.

A jubileumi emlékezés kapcsán mindenekelőtt azt kívánjuk nyomatékosan kiemelni, hogy, sokfajta tévhittel ellentétben, a magyar pszichológia – a késői kezdetek ellenére is – tisztas hagyományokat mondhat a magáénak, s nemzetközi mércével mérve is jelentős a hozzájárulása a tudomány haladásához. Jóllehet a felszabadulást követően a hazai pszichológia gyökeresen új társadalmi-ideológiai feltételek közé került, s programszerűen a marxista-leninista elmélet és metodológia alapjaira helyezkedett, fejlődése e nagy jelentőségű történeti fordulat ellenére is számos szállal kapcsolódott az előzményekhez. E fejlődési íven belül az egyes történeti szakaszoknak természetesen változó értékük és jelentőségük van. Az alábbiakban ennek a máig vezető, törésekben és feszültségekben bővelkedő történeti útnak néhány általános vonását kívánjuk kiemelni – a tényszerű teljesség és részletezettség igénye nélkül. Főként azzal a céllal, hogy a pszichológia mai helyzetének néhány jellemzőjét történeti összefüggésben szemlélhessük.

2.

Figyelmet érdemlő körülmény, hogy a magyar pszichológia első kutatási bázisa az orvostudomány intézményes keretei között jött létre, vagyis már kezdeténél határozott *gyakorlati irányulás* jellemezte. A kutatás eleven kapcsolata a gyakorlattal (ez esetben a *gyógyító neveléssel*) kölcsönösen megtermékenyítő volt, s ez máig ható tanulságokkal szolgál. Egyebek között azzal is, hogy nincs és nem is lehet elvi természetű ellentét a magas színvonalú kutatás és e kutatás gyakorlati irányulása között, még ha ez utóbbi többszörösen közvetett is. Mindezt éppenséggel Ranschburg példája szemlélteti a legmeggyőzőbben, hiszen az általános lélektan fejlődésében nemzetközi figyelmet keltett eredményei a Mosonyi utcai kis laboratóriumban születtek, amely már nevében is ott viselte a gyakorlati tennivalók programját.

A hazai pszichológia haladó vonulata kezdettől fogva szoros és mindmáig élő, termékeny kapcsolatot létesített természettudományos határterületeivel. S bár ez nem mindig óvta meg a pszichológiát az ez irányból fenyegető redukcionista törekvésektől, a természettudományos materializmus egyoldalúságaitól, egyúttal termékeny ösztönzések forrása is volt. A lényeget illetően s egy összefüggésben pedig híven tükrözte a pszichológia sokarcúságát, a pszichikus jelenségek-több irányú megközelíthetőségét. Napjaink korszerű pszichológiája láttán e fejlemények kiáltóképpen említésre érdemesek.

Ezzel kapcsolatban némileg általánosabban s kissé előre pillantva meg kell jegyeznünk az alábbiakat. A magyar pszichológia felszabadulásig ívelő fejlődésének egyik sajátos – de az ismert történeti-ideológiai okok miatt érthető – vonása volt, hogy a pszichológiai tudományos gondolkodás és kutatás a „hivatalos” tudományosság keretei között a mindvégig nagy befolyást élvező, dualisztikus vagy nyíltan spiritualista törekvések nyomása alatt állott. Olykor eladdig, hogy a pszichológia kinyilvánított módon a teológiai elmélkedés terepévé vált.

A nyíltan spiritualista vagy a dualisztikus szemléletmód, illetve a materialisztikus törekvések hol nyílt, hol láppangó szembesülései át- meg átszötték a hazai pszichológia első évtizedeinek történetét, s erőteljesen befolyásolták a szaktudományos tájékozódás irányait is. Teljességgel érthető hát, hogy ilyen körülmények között az újra és újra megfogalmazódó, majd a 20-as évektől a marxista gondolkodással is érintkező természettudományos materialista törekvések (lásd pl. Gergő Endre: *Materialista lélektan*, 1925) tudománytörténetileg feltétlenül progresszív szerepet játszottak tudományunk fejlődésében. Feltehető, hogy a haladó társadalmi-eszmei áramlatok képviselőinek a pszichoanalízis iránti – akár csak átmeneti – rokonszenve jórészt, bár nem kizárólag, ugyancsak az irányzat materialisztikus vonásaiból táplálkozott.

Ma már könnyű természetesen megállapítani, hogy az ember és a pszichikum társadalmi-történeti dimenziójának mellőzése miért és miképpen jelentett és jelent ma is szükségképpen korlátozott látásmódot, s ennél fogva tudományos tévutat. De e természettudományos materialista törekvések pozitív tudományos és ideológiai szerepét sokoldalúan méltányolnunk kell, mint tudományunk számottevő haladó örökségét.

A pszichológia hazai meghonosodásának körülményeit vizsgálva, az imént némileg egyoldalúan emeltünk ki egyetlen jellegzetes vonást. A kép azonban csálóka és egyoldalú lenne, ha nem tennénk tüstént hozzá e korszak egy másik sajátos jellemzőjét.

A századelő korszakát a történettudomány joggal nevezi a „második reformnemzedék” időszakának. Tudott, hogy a Monarchia kibontakozó válságának körülményei között nem csupán a lírában hangzottak fel az „új idők új dalai”, hanem a társadalomtudományokban és a politikai dinamizmusokban is.

A hazai pszichológia megkülönböztető jellemzője, hogy kezdeti kialakulása, meghonosodása egybeesett a Monarchia kibontakozó válságával, s ezért és egy-

úttal szorosan egybekapcsolódott a polgári radikális és a szocialista mozgalmak felívelésével, illetve ezek egyes fontos tudományos kísérőjelenségeivel is. A szociológia és a pszichológia divatos tudomány e korszakban: ez a pszichológia (és a szociológia) első nagy divathulláma hazánkban. A „pszichológiai divatok” azonban már ekkor is megszünték a maguk árnyoldalait. Ki gondolná, hogy az alábbi sorok a Huszadik Század 1914-es évfolyamának egyik számából valók (651. old.): „Figyeljük meg, hogy ez a szó, »pszichológia«, napjaink legdivatosabb frázisa különben. Nincs még egy olyan tudomány, hacsak a szociológia nem, melyre való untalan hivatkozás annyi burkoltságot, semmitmondást, frázist, sőt visszaélést takarna . . . A modern lélektan, napjainkban bátran elmondhatjuk: a dolgok »izéje«.” Kemény és epés szavak, bizonyára túlzóak is, de ki tagadhatná, hogy egyben-másban nem tanulság nélkül valók.

A korszak fő jellemzője azonban a pozitív építkezés, az új tudomány birtokba vételének óhaja, az eleven és mindenirányú nyitottság és érdeklődés. Eleget egy pillantást vetni a Huszadik Század lapjaira és a korszak egyéb folyóirataira, a könyvkiadásra, a Galilei-kör vitáinak programjára, hogy levonhassuk a következtetést: a magyar pszichológia a maga természettudományos határterületei mellett kezdettől fogva bevonta érdeklődési körébe a társadalomtudományokat és a filozófiát, vagyis magukat a valóságos társadalmi dinamizmusokat és a bennük cselekvő embert. A kor haladó pszichológiai gondolkodása a természettudományos materializmus mellett a korabeli társadalomtudományi és szociálpszichológiai gondolkodás vívmányaira is támaszkodott. Széleskörűen vitatták Wundt és Tarde eszméit, a pszichológia és a szociológia kölcsönviszonyát. Ekkor lát napvilágot Braun Róbert nagyszabású kutatása, az első magyar leíró szociálpszichológiai vizsgálat, amely mindmáig érdeklődéssel olvasható (A falu lélektana, 1913).

A pszichológia iránti érdeklődés e széles háttéren a tudományos kutatás mind több területén alakultak ki eredeti kutatási irányok. Különös – jóllehet teljességgel érthető – az a körülmény, hogy pszichológiai rendszeralkotókként igen gyakran más tudományágak neves képviselői léptek fel. Így pl. Pikler Gyula, a jogi kar kiváló jogfilozófia-tanára még a századforduló előtt egy – lényegét tekintve – természettudományos materialista pszichológiai rendszert, mint Ranschburg írja, egy sajátos „biológiai pszichofizikát” dolgozott ki, amelynek keretei között nagyszabású spekulatív erőfeszítéssel önálló rendszert kísérelt meg létrehozni. Úgy vélte, hogy a pszichikus élményekben a teljes organizmus aktív alkalmazkodási folyamatai tükröződnek vissza. Széles körű tájékozottsága s német nyelven közzétett munkája (Das Grundgesetz alles neuropsychischen Lebens, Leipzig, 1900) itthon és külföldön egyaránt érdeklődést keltett, s számos reflexió tárgya lett.

Pikler vállalkozása mindemellett már korán jelezte a fiatal tudomány egyik sajátos kockázatának lehetőségét: a szó eredeti – tehát nem pejoratív – értelmében vett dilettáns bekapcsolódását a tudomány művelésébe – éspedig főként a korban egyébként is dívó „nagy elmélet” tiszta teoretikus erőfeszítéssel történő létrehozásának igényével. Minden tudomány bölcsőjénél ott találhatjuk ezt a kü-

lönös jelenséget: a tudomány tárgyát alkotó jelenség átfogó és mindenre kiterjedő magyarázatának szándékát valamely – rendszerint egy vagy néhány felismeréssel és tényezővel operáló – „nagy elméletben”. Amikor még szűkös a jelenségek módszeres elemzése révén nyert ténybázis, mindig esély kínálkozik a tudomány művelésének erre a módjára, amely – tegyük hozzá – történetileg progresszív szerepet játszhat egy-egy fiatal tudomány alapkérdéseinek megfogalmazásával és éles felvetésével.

A pszichológiai kutatás és gondolkodás szempontjából kedvező légkör viszonyai között a továbbiakban főként a Nagy László nevével fémjelzett hazai fejlődéslélektani iskola megalapozása, Révész Géza kezdeti munkássága, valamint a pszichoanalízis leginkább Ferenczi Sándor, Róheim Géza, Bálint Mihály és Hermann Imre által képviselt budapesti iskolájának megerősödése érdemel figyelmet.

Jóllehet Nagy László már jelentős mértékben támaszkodhatott Waldapfel János, Pethes János és mások munkáira, ill. párhuzamos ösztönzéseire, sok tekintetben jogosultan a nevéhez kapcsolható a magyar fejlődéslélektani kutatások korszerű színvonalra emelése, intézményesítése és a gyakorlati nevelésügy szolgálatába állítása. A „Magyar Gyermektanulmányi (s Ifjúságlélektani) Társaság” az ő kezdeményezésére jött létre, akárcsak 1907-ben a Társaság folyóirata „A gyermek”, amelyet haláláig szerkesztett (1931). A folyóirat Nagy halálát követően is, egészen a második világháború végéig, a hazai kutatások és a nemzetközi tudományos tájékozódás egyik vezető tudományos orgánuma volt, bár alapítójának halála után – s főként a háború éveiben – sok tekintetben elkanyarodott annak szemléletétől és szándékaitól.

Nagy László tudományos és tudományszervező tevékenysége, széles körben ismert tudományos munkája a gyermeki érdeklődés fejlődéséről, a gyermekrajzok lélektanáról írt művei, tantervi és iskolareform-koncepciói a hazai pszichológia történetének legjelentősebb lapjaihoz sorolhatók. Egyúttal arra is figyelmeztetnek, hogy a pszichológiai kutatásnak ez az iránya mily fontos elméleti és gyakorlati adalékokkal járulhat hozzá nem csupán a korszerű tudományosság fejlődéséhez, hanem a gyakorlati – elsősorban nevelésügyi – tennivalók megoldásához. Aligha véletlen, hogy a Magyar Tanácsköztársaság nagyszabású iskolareform-tervezete jórészt Nagy László szellemi hatását és korábbi gyakorlati munkásságának eredményeit tükrözte. A reform gyakorlati munkálóinak sorában pedig tisztes hely jutott tanítványainak és munkatársainak is.

Révész Géza Ranschburg mellett minden kétséget kizáróan a hazai kísérleti pszichológia első korszakának legjelentősebb alakja, noha munkásságának mind kezdeti, mind záró szakasza külföldön zajlott le. Göttingából hazatérvén, ő hozza létre Tangl professzor kóréletteni intézetében a második kísérleti pszichológiai laboratóriumot, ahol neveléslélektani és pszichofiziológiai kutatásokat egyaránt folytat. A tehetség természetéről – közelebbről a zenei tehetségről – írott munkája (*Psychologische Analyse eines hervorragenden Kindes*, 1916) a nemzetközi tudományosságban is úttörő jelentőségű volt, akárcsak kibontakozó érzékelés-lélektani

és összehasonlító pszichológiai munkái. A Tanácsköztársaság bukása utáni kényszerű emigrációja egy fontos itthoni kutatási irányt tört derékba, s ezáltal hosszú időre visszavetette a korszerű kísérleti pszichológia kibontakozásának menetét. Révész munkássága amszterdami korszakában teljesedett ki: teljesítményét joggal sorolhatjuk a magyar pszichológia kiemelkedő és példaadó életművei közé.

Aligha véletlen, hogy mind Révész Gézá, mind pedig Ferenczi Sándort éppen a Tanácsköztársaság juttatta egyetemi katedrához; az utóbbi révén a pszichoanalízis a világon elsőként kapott egyetemi képviselőt.

Kétségtelen és vitathatatlan tény, hogy a pszichoanalízis korai és nagy hatású megjelenése idején, majd a második világháborúig ívelő fejlődése során hazánkban mindig a haladó társadalmi törekvések rokonszenvét élvezte, és mindig a hivatalos tudomány ellenszenvének tárgya volt. Ferenczi katedrája sem élte túl a Tanácsköztársaság fennállását. Természetesen a „haladó társadalmi törekvések” minősítés meglehetősen heterogén irányzatokat fog át, s a polgári liberális áramlatokat éppen úgy megtaláljuk körükben, mint a marxista álláspontokat. Ez utóbbiak kapcsán elegendő csupán József Attila és Donáth György nevére utalnunk. Más szóval a pszichoanalízisről szólván világos különbséget kell tennünk az irányzat társadalmi funkciói és konkrét szaktudományos tartalma között, mert egyiknek az önálló minősítése és megítélése sem helyettesítheti a másikat.

Amiként az utóbbiról szólván, ugyancsak célszerű világosan megkülönböztetni a pszichoanalízis személyiségdinamikai eredményeit, amelyek ma már nem mellőzhetők, ha a korszerű pszichológiáról beszélünk, valamint az irányzat diagnosztikai és terápiás álláspontját, főként pedig indokolatlan társadalom-ontológiai túláltalánosításait, társadalomelméleti ambícióit. Úgy véljük, a nyugodt és módszeres elemzést és számvetést egyaránt gátolja a 40-es és 50-es évek „antipszichologizmusának” öröksége, továbbá egyes marxistáknak (pl. Molnár Eriknek) a 30-as években lefolytatott vitái a pszichoanalízis ellen s e viták olykor túlságosan is sommás megállapításai, még ha ezek, sokszor aktuális társadalmi-politikai elemzésekhez kapcsolódva, joggal bírálták is a freudizmus naturalisztikus materializmusából fakadó és történeti idealizmushoz vezető társadalomontológiai következményeit.

Mindenképpen bizonyos, hogy a magyar pszichológia fogyatékos történeti tudata e bonyolult kérdések mai kezelésében is szembeötlő: eljött az ideje a nyugodt és módszeres vizsgálódások és elemzések folytatásának. E ponton sűrűsödnek ugyanis a pszichológia mai helyzetének fontos elméleti kérdései, amelyek nem csupán a klinikai pszichológia elméletét és gyakorlatát, hanem a tudomány egészét érintik.

3.

A forradalmak bukása után a 25 éves ellenforradalmi rendszer megalapozása a pszichológia fejlődésében is éles törést jelentett, akárcsak a többi társadalomtudomány életében. Ebben számos ok közrejátszott: a tudomány számos kiváló művelőjének kényszerű emigrációja (Révész Géza, Róheim Géza stb.), a haladó törekvések kielezett diszkriminációja, egyes határtudományok korszerű művelésének gyakorlati megszünte (szociológia), a tudomány fejlődésében némileg sajátos szerepet játszó faji kérdések tendenciózus beállítása, az eklekticizmus, valamint a spiritualista és a szellemtörténeti befolyás növekedése. E korban a pszichológia sohasem nyerte el az „akadémia tudomány” rangját, kutatási bázisa és intézményrendszere szűkült.

Csupán a 30-as évek elején kezdődött némi fellendülés. Ezt két körülmény is ösztönözte. Egyfelől 1932-ben megszerveződött a budapesti egyetem Lélektani Intézete, amelynek vezetője Harkai Schiller Pál lett. Az intézet meglehetősen széles körű nemzetközi orientációt képviselt. Tudományos szemléletében a kísérleti pszichológia s azon belül is főként a Lewin által ihletett cselekvéslélektan mellett kötelezte el magát, jóllehet kutatásaiban jóval szélesebb tudományos szemléletet képviselt. Az intézet évről évre megjelenő tanulmánykötetei a hazai kutatások jelentős orgánumává váltak. Köröttük nőtt fel a magyar kísérleti pszichológia több érdemes művelője, akik a felszabadulás után – nem törések nélkül ugyan – részt vettek a tudomány fejlesztésében. Így a 30-as években az említett egyetemi Lélektani Intézet, amely egyébként mindvégig Ranschburg támogató rokonszenvét élvezte, a Ranschburg-laboratórium művét folytató, Schnell János vezette Gyermelelektani Intézet, Szondi Lipót laboratóriuma és a Pszichoanalitikai Társaságba tömörült orvosok és pszichológusok képviselték a hazai pszichológia vezető intézményeit. Mellettük fokozatosan nőtt a pedagógusképző intézményekben dolgozó pszichológusok munkásságának jelentősége (pl. Várkonyi Hildebrand, Karácsony Sándor). A korszerűbb pszichológiai törekvések hatására az iskolai gyakorlatban is érdemes és újszerű vállalkozások születtek (Új Iskola, Családi Iskola).

Ez utóbbi területről szólván, sajnálatos módon mindmáig nélkülözzük Karácsony Sándor számos eredeti kérdésfeltevést s legalább annyi vitatható mozzanatot tartalmazó életművének átfogó és objektív elemzését. Holott ennek elvégzése igencsak időszerű volna, hiszen Karácsony munkássága, amelyben megkísérelte egybekapcsolni a perszonalista filozófiai előfeltevéseket az újszerű társaslélektani és nemzetkarakterológiai szempontokkal, nem kevés aktuális tanulsággal szolgálhatna.

A másik ösztönzés merőben más természetű volt. A háború közeledtével mindinkább erősödött a nacionalista hangulatok ereje és az ideológiai befolyásolás szándéka. A kormány részéről ez a – főként a Teleki Pál és Szekfü Gyula által megalapozott és a korábbi „kultúrfőlény”-ideológiát az új helyzethez igazító – „nemzetnevelés” eszmekörében jutott kifejezésre, amely sokoldalú gyakorlati funk-

ciókat kívánt ruházni a pszichológiára is. A hivatalos szervek ezért számos módon és a korábbinál határozottabban ösztönözték a pszichológia fejlődését. (Lásd a Nemzetnevelők Könyvtára köteteit!)

Ez a körülmény kiélezte a pszichológián belüli feszültségeket és a polarizálódást. Ebben a polarizációban jelentős pozitív szerep hárult az ekkoriban már erősen megosztott és a harmadik Nyugat-nemzedék esszéistáinak képében humanisztikus és antifasiszta irányzatot is kifejllesztett szellemtörténet új törekvéseire (Mátrai László).

Mintegy előlegezte ezt a fellendülést a Magyar Psychológiai Társaság megalakulása (a pszichológusok eladdig a Filozófiai Társaságban tömörültek) és folyóiratának, a Magyar Psychológiai Szemlének a megindítása (1928). Több éves kényszerű szünet után ez a társaság nyújt ma is társadalmi keretet a magyar pszichológusoknak, s 1960-tól ez a folyóirat vált ismét a szakmai vezető tudományos orgánumává.

A 30-as évek második felében a marxista teoretikusok és szakemberek figyelmé is felerősödött a pszichológia iránt. József Attila tanulmányai, Mód Aladár Materialista lételmélet c. könyve, Molnár Erik vitairatai, Donáth György munkája (Mágikus és logikus világbép, 1940), Mérei Ferenc ekkoriban született írásai, Gergő Endre: Dialektikus lélektan és nevelés (1942) c. írása jelezték, hogy a hazai marxista gondolkodás is jelentős figyelmet fordít e tudományra. Magán a tudományon belül is tudatosan és programszerűen vállalt marxista törekvések fogalmazódtak. E fejlemények kedvező hatása, bár többet derékba tört a háború, a felszabadulást követően mutatkozott meg.

4.

A felszabadulást követően – miként általában az ország életében – a pszichológiai tudományos körökben is pezsgő és eleven korszak kezdődött, ugyanakkor számos tisztázatlanság is terhelte a képet. Széles ívű tudományos programok fogalmazódtak. A szűkös bázison újjászerveződött s a háború alatt súlyos veszteségeket szenvedett pszichológia számos ponton igyekezett bekapcsolódni az új társadalom intézményeit korszerűsítő folyamatokba: a nevelésügy fejlesztésébe, a mentálhigiéniai feladatok szolgálatába, a gyógyítás tennivalóiba. A felszabadulás pillanata elvileg és gyakorlatilag is tág teret nyitott a pszichológiai kutatás és gyakorlat előtt, egyebek között úgy is, hogy megszüntette egyes pszichológiai iskoláknak és művelőinek a korábbi diszkriminációját.

Ebben az időszakban a marxista pszichológia pozíciói érthető módon még korlátozottak és gyengék voltak: kevés marxista iskolázottságú és meggyőződésű pszichológus tevékenykedett. Erőiknek java részét pedig igénybe vették az aktuális politikai és tudománypolitikai feladatok. Ekkor még a szovjet pszichológia eredményei sem voltak kellően hozzáférhetőek, jöllehet a magyar pszichológia művelői

kezdettől fogva élénk érdeklődéssel fordultak a szovjet pszichológia eredményei és történeti útjának tanulságai felé. Teljes joggal úgy tekintették, mint a marxista–leninista elmélet és a szocialista valóság alapján formálódott tudományt. A szovjet pszichológia ettől kezdve meghatározó szerepet játszott a magyar pszichológia újszerű tájékozódásának kialakításában, belső átépülésében és a fiatal szakemberek kiképzésében.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy amikor a szovjet pszichológia eredményei fokozatosan ismertté váltak, az alapvető és a lényegét meghatározó vívmányok mellett számos vonatkozásban magukon viselték annak a kedvezőtlen fejlődésnek a tüneteit is, amelyek a 30-as évek elejétől-közepétől erősödtek fel, s amelyeket a személyi kultusz tudományos következményeinek szoktunk minősíteni.

A 40-es évek végétől kezdve, az ismert politikai fejlemények következtében hazánkban is kedvezőtlenebbre fordultak a pszichológia művelésének lehetőségei: jórészt működésének intézményes keretei is felszámolódtak. A marxista pszichológia pozícióit nem türelmes tudományos vitákban, nem a tények és a kutatási eredmények meggyőző nyelvén terjesztették ki, hanem főként adminisztratív intézkedésekkel, olykor durva és mechanisztikus beavatkozásokkal. A tudomány egyes művelői formálisan arra kényszerültek, hogy egyfajta „frazeologikus marxizmus-hoz” vagy különös – máig sem teljesen megszűnt – idézgetési eljárásokhoz folyamodjanak, olykor belső meggyőződéseik ellenére is. Felszámolták a Pszichológiai Társaságot, megszűnt a tudomány folyóirata, számos pszichológiai intézmény működési lehetősége bezárult. A Kardos Lajos vezetésével korszerűen megalapozott egyetemi pszichológusképzés megszűnt. Csupán az Oktatási Minisztérium, majd 1955-től az MTA keretébe illesztett Gyermeklélektani Intézet őrizte meg e nehéz körülmények között is a pszichológiai kutatás folytonosságát. Akkori vezetője (Molnár Imre) és munkatársai ezzel jelentős érdemeket szereztek tudományunk előtt. Munkásságuk számos területen segítséget adott a nevelésügy fejlesztéséhez. Az intézet a maga tanácsadói és klinikai tevékenysége révén őrizte a magyar pszichológia segítő-terápiái hagyományait is.

Mindez azt is jelenti: a számos kedvezőtlen fejlemény ellenére a hamis legendák sorába kell utalnunk azt a hiedelmet, hogy ekkoriban a pszichológia mint olyan, mint önálló tudomány vált tilalmassá és üldözés tárgyává. A tudomány történeti folytonossága fennmaradt, sőt művelőinek száma mennyiségileg gyarapodott. Több területen – elsősorban a nevelésügy terén – határozott igények fogalmazódtak meg vele szemben. A pszichológiai irodalom – bár korlátozottan és egyoldalúan – ugyancsak növekedett.

De az ekkortájt megjelenő elméleti és kritikai cikkek gyakorta nem tudományos funkciót teljesítettek, hanem pusztán egyes adminisztratív intézkedések alátámasztásának feladatát látták el. Ilyen körülmények között a pszichológiában mintegy „betokosodtak” és elodázódtak a tudomány helyzete és fejlődési kilátásai feletti időszerű eszmecserek. Egyebek között azok is, amelyek a marxista pszichológia kiépítésnek időszerű elméleti és gyakorlati kérdéseit érintették. A terepet

deklaratív megállapítások uralták, amelyek pedig mindinkább elszakadtak a pszichológia nemzetközi fejlődésének fejleményeitől.

Ebben a közegben a marxista pszichológia szinonímjaként egyfajta leegyszerűsített pavlovizmus jelentkezett, amely egyoldalúan és korlátozó módon kezelte Pavlov kiemelkedő, tudománytörténeti jelentőségű kutatásának pszichológiai következtetéseit. E kutatások eredményeinek megismerése és elsajátítása e korszak máig ható jelentős eredménye. Az időszak uralkodó szemlélete azonban végül is számos tekintetben naturalisztikus redukcionizmussal oldotta meg a marxista pszichológia kiépítésének feladatát. Különösképpen fájó hiányként látjuk ma már annak a törekvésnek mellőzését, amelyet Vigotszkij és iskolája képviselt, s amely az emberi pszichikum történeti-társadalmi dimenzióját állította a tudományos érdeklődés előterébe. Vigotszkij munkái magyar nyelven csak a 60-as években váltak hozzáférhetőkké, csak ekkor épültek be szervesen a magyar pszichológia fejlődésébe.

Mindezek oda vezettek, hogy ebben az időszakban a pszichológiai kutatás számos ága figyelmen kívül maradt. A gyakorlati pszichológiai tevékenység, a pszichológiai kutatások alkalmazási igénye is szűk körre korlátozódott. A pszichológiai kutatás kevés kivétellel lényegében véve visszaszorult a pedagógusképzés és a hazánkban kiváló iskolákkal és hagyományokkal rendelkező élettani kutatás határai közé, s főként nevelés- és fejlődéslélektani alakjában, valamint az ún. filozófiai pszichológia és a feltételes-reflex-kutatás képében létezett.

A vázolt helyzet – nem törések és következetlenségek nélkül – nálunk is, miként a többi szocialista országban, csupán a 20. kongresszus után kibontakozó légkörben számolódott fel; abban a szellemi és politikai környezetben, amelyet Lukács György oly szívesen illetett a „marxizmus reneszánsza” elnevezéssel. Magyarországon az 50-es és a 60-as évek fordulóján kezdett kirajzolódni gyökeres fordulat a pszichológia művelésében. Ez a fordulat egy sok tekintetben kedvező – jellegét tekintve azonban szükségképpen extenzív – fejlődés alapjait vetette meg. Ez a folyamat lényegében véve napjainkig is tart, amikor is mindinkább a pszichológia művelésének és alkalmazásának intenzív, a minőségi megfontolásokat kiemelő jellemzőire terelődik a figyelem.

5.

Az 50-es évek végén és a 60-as évek elején rendkívül gyors ütemben és nagy lélegzetű programok alapján szerveződött újjá a pszichológiai kutatás és gyakorlat intézményrendszere: újjáéledtek a kutatás és a tudományos közélet keretei. És pedig olyan feltételek között, amelyek – mint láttuk – magukon viselték a magyar pszichológia ellentmondásos múltjának kedvezőtlen vonásait.

A pszichológiának ez a fellendülése nem érthető meg kellőképpen, ha nem kapcsoljuk össze számos más – korábban mellőzött – társadalomtudományi ku-

tatási irány (pl a szociológia) újjászerveződésével, a társadalmi irányítás tudományos alapokra helyezésének növekvő igényével, a tudomány nemzetközi kapcsolatainak fokozatos bővülésével, sőt a divatszerezőség és a szubjektív mozzanatok bizonyos elemeivel is.

Az MTA és II. osztálya különösen jelentős szerepet játszott ebben az újjászületési folyamatban. Mind nagyobb és mind ösztönzőbb figyelmet fordított a tudományág állapotának kérdéseire; határozottan ösztönözte a kutatások fellendülését és gyakorlati jelentőségük felismertetését; állhatatosan hangsúlyozta a minőség elvét. A saját keretei között Gegesi Kiss Pál akadémikussal az élen létrehozta és a szokatlanul széles hatáskörrel ruházta fel a Pszichológiai Bizottságot. Reorganizálta (1965) a korábban főként alkalmazott kutatásokkal foglalkozó Gyermeklélektani Intézetet, s az MTA Pszichológiai Intézeteként létrehozta a főként alapkutatások művelésére szánt új kutatóbázisát. Az átszervezett és a rendkívül széles profillal felruházott intézetnek az elmúlt évtizedben érthető nehézségekkel kellett megküzdenie. Sem korábbi kutatási tapasztalatai, sem szellemi-tudományos kapacitása nem állott és sok tekintetben még ma sem áll maradéktalanul összhangban azokkal a nagyszabású tennivalókkal, amelyek elvben reá hárulnak. Ne feledjük: a magyar pszichológia fejlődéséből különböző okok és körülmények miatt egész nemzedékek hullottak ki.

A korábbinál jóval szélesebb mederben megindult a pszichológiai könyvkiadás, újjáéledt a Magyar Pszichológiai Szemle (1960), napvilágot láttak a Pszichológiai Tanulmányok (1958) és a Pszichológia a Gyakorlatban c. kiadványok kötetei (1963). Sokoldalúbbak lettek a magyar pszichológia nemzetközi kapcsolatai; mind kiterjedtebbé vált a személyes érintkezés és nemzetközi együttműködés, főként a szocialista országok kutatóival.

Újjászerveződött a Magyar Pszichológiai Társaság is, amely jelenleg közel 900 tagot számlál, jelezvén, hogy alig egy évtized alatt milyen ugrásszerűen megnőtt a pszichológiával hivatásszerűen foglalkozók száma. 1957-ben újra megindult a pszichológusképzés a budapesti egyetemen, a közelmúltban pedig Debrecenben is kezdetét vette a pszichológus-szakképzés.

Mindezzel párhuzamosan szinte alig elhithető ütemben bővült ki a pszichológiai tevékenységgel hivatásszerűen foglalkozó intézmények köre. Kiepiült a munkalélektani és ergonómiai laboratóriumok hálózata, a nevelési tanácsadók és gyermekpszichológiai szakrendelők, a pályaválasztási intézetek, a klinikai pszichológiai laboratóriumok és munkahelyek intézményrendszere. Létrejöttek a tömegkommunikáció, valamint a közművelődés kérdéseivel foglalkozó kutatócsoportok, továbbá a közlekedépszichológiai, a kriminálpszichológiai, sportpszichológiai kutatások bázisai. Hazánkban a pszichológiai tudomány szinte valamennyi területén folynak kutatások és gyakorlati műveletek. Szinte alig hihető, hogy alig egy-másfél évtized alatt ily gyökeresen átalakuljon a kép: e tekintetben alig van még tudomány, amely a pszichológiáéhoz fogható heves, a kamaszkort idéző növekedést élt volna át.

E vázlatosan áttekintett képnek természetesen nem kevés az árnyoldala: a rohamos extenzív fejlődés szükségképpen megszülte a maga ellentmondásait is.

Az előadás második, itt nem közölt része a pszichológia mai helyzetét elemzi, számos kérdést, nehézséget és ellentmondást vesz számba: a pszichológia és a pszichológus a közvéleményben (igények, értékelések); a pszichológia tárgyának és kutatómódjának fel-fogása (deduktív és pozitivista-szcientista megközelítés); a gyakorlati pszichológia helyzete, a gyakorlati pszichológus közérzete, teljesítményigénye, környezetének tájékozottsága; pszichológiaoktatás, pszichológusképzés.

A teljes előadás a Magyar Pszichológiai Szemle 1977. 6. számában jelent meg.

RANSCHBURG MUNKÁSSÁGÁNAK ÁLTALÁNOS PSZICHOLÓGIAI JELENTŐSÉGE

TÁNCZOS ZSOLT

Két címszóval párosítva találjuk Ranschburg nevét leggyakrabban a szakirodalmi leírásokban, éspedig a Ranschburg-féle emlékezetvizsgáló, más szóval mnemométer és a homogén gátlás törvényszerűsége, a Ranschburg-féle törvényszerűség címszó alatt. E két fogalom nemcsak a tájékozódásban segít, hanem szemléletesen jellemzi Ranschburg kutatói erényeit is: új kísérleti eszköz készítője, így az addiginál egzaktabb emlékezetvizsgáló módszer kidolgozója, ugyanakkor új törvényszerűség felismerője, megfogalmazója. Az alakilag hasonló emlékezeti anyag gátlásának általánosabb összefüggéseit is vizsgálja, bevonva a vizsgálatba a patológias esetek széles körét és az agy funkcionális állapotainak tanulmányozását. A kutatói erények e kettős jellege, a módszertani újítás és a törvényszerűség-feltárás, ill. az elméleti érdeklődés alapján joggal sorolhatjuk Ranschburg Pált a kutatók ama klasszikusai közé, akik önmagukban, saját munkájukban valósítják meg a tudomány két alkotóelemének, elméletnek és módszernek többnyire csak történetileg, a tudomány fejlődésében és logikájában adott egyesítését.

Nyilvánvaló, hogy az említett módszertani és elméleti irányultság kettőssége a kutatói erények megosztásának csak egyik lehetséges formáját, egyik igazságát fejezi ki. A kutatásban nyilván az is nagyon jó, ha a kutatói erények nem esnek messze egymástól. Ámde Ranschburg példája megmutatja azt is, hogy a két tendencia egyesíthető. Kevés kutatóról mondhatjuk el, hogy a fő kutatási ágát körülvevő tudományterületeken oly szisztematikusan mélyedt volna el, olyan alapos ismerettel rendelkezett volna, mint Ranschburg Pál. A jelen időkben – az interdiszciplináris kapcsolatok iránti növekvő figyelem szakaszában – érdekes lehet a kérdés, hogy miként is érte el Ranschburg a rokon területek szélesebb körének bevonását vizsgálataiba. Ezt a kapcsolatot talán leginkább így jellemezhetjük: otthonosan mozogott és mondhatjuk, könnyedén alkotott a határtudományok széles területén. Ezzel talán azt a tanulságot is szolgáltatja, hogy a tudományterületek közötti határok nem annyira a tárgyakban, hanem bennük vannak. Sok mindent magyaráz ugyan Ranschburg alapképzettsége, mégis figyelmet érdemelhet a pszichológia és határterületeinek az a kapcsolata, amit Ranschburg képviselt; neurológia, pszichiátria, gyógypedagógia és pszichológia egybefonódásában talán nem is annyira a humán formációk vizsgálata emelhető ki, hanem inkább a részletes, a kvalitatív elemzés (pl. az esetleírás) közös jelentősége domborodik ki.

Dehát mi is az a kérdéskör, melynek vizsgálata Ranschburg laboratóriumában hosszú időre meghonosodott és számos tudományterületre kiterjedt? A múlt század végén, a századfordulón és a század első évtizedeiben a szellemi érdeklődés nagyon jelentős kérdése volt az emlékezet tanulmányozása, mind kísérletileg, mind elméletileg, és nemcsak pszichológiai szempontból, hanem pl. általánosabb értelemben is, mint az élő anyag sajátos működési módja, vagy mint az akkoriban újraértelmezett idődimenzió vizsgálata. S mivel pszichológiai kísérletek igazolták azt a tényt, hogy az emlékezés területén is lehet törvényszerűségeket feltárni – és pedig számszerűen követhető precizitással – éppúgy, mint ahogy azt valamivel korábban az érzékeléskutatás, ill. a pszichofizika területén sikerült, Ebbinghaus úttörő kísérletei nyomán sok pszichológus kezdett foglalkozni az emlékezés és a pszichikus funkciók kölcsönhatásában, szintézisében jelentősnek tartott asszociációs mechanizmusok vizsgálatával. A kutatók nagyon különböző kiindulópontokat és módszereket választottak. Többé-kevésbé ismertek a Wundt-i és a G. E. Müller-i laboratórium szisztematikus vizsgálatai a képzetek kapcsolódásáról. Ide tartozik tulajdonképpen Thorndike kísérlete is az állati tanulás vizsgálatáról, vagy pl. Volkelt munkája a 10-es években az állati emlékezés sajátosságairól. De emellett számos szerző munkájában találunk utalásokat, állásfoglalásokat alkalmasszerűen is az emlékezet értelmezéséről. Pl. az érzékelésfiziológus, Hering foglalkozott az emlékezés alapjaival, és tanítványa, F. Hillebrand egyik ünnepi beszédét az emlékezés kérdésének szentelte. De talán még ennél is jóval jelentősebbek a határterületeken folyó emlékezetvizsgálatok, pontosabban szólva, emlékezetelméletek kialakulása. Semon ismert engramelmélete mellett, legjelentősebb Monakov neurofiziológiai, agyfiziológiai emlékezetelmélete a 10-es évekből. Érdekes kérdés, hogy egy tudományterület korai szakaszában, nyilvánvalóan nagyon hiányos tárgyi ismeretek birtokában, a legkülönbözőbb területeken, a legkülönbözőbb kiindulópontokból elméletek kialakulásával találkozunk. Nincs itt valami félreecsúszás, az ütemérzék hiánya? Minden valószínűség szerint nincs. Talán túlságosan megszoktuk, hogy az elméleteket a fejlett tudományterületek (pl. a fizika) késői, kutatási eredményeket összegző szakaszában keletkezett elméleteihez hasonlítsuk, amelyek többnyire kitűnnek monumentalitásukkal és precizitásukkal. És talán hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy a kutatás korai szakaszában – nagyon is hiányos ismeretek birtokában – ugyancsak szép számmal születtek elméletek, mintegy az adott jelenségről való ismeretünk lehetséges összefoglalására. És ezek – nem annyira a konkrét tartalmuk, hanem a benne foglalt általánosítások révén – alapvető ösztönzőerőt jelentettek egy-egy tudományág kialakulására. Nemcsak a korai pszichológiai vagy a biológiai elméletekre gondolhatunk itt, hanem pl. a korai atomelméletekre vagy az égés elméletére stb. Mindenesetre Monakov idejében számos, főként neurológiai tény állt már rendelkezésre az emlékezeti vagy emlékezetszerű kiesések változatos formáiról, azok lehetséges agyi korrelátumairól, elsősorban a különböző agnóziák és afáziák esetében. Ezek nyomán Monakov kialakította azt az elméleti elgondolást, hogy az emlékezés az agyban a bevésés idejé-

től függően különböző mélységű rétegekben történik. Vagy más szóval, az engramok nemcsak pusztán lenyomatait a külső benyomásoknak, hanem sajátos rendeződésen mennek át az emlékezeti bevézés és raktározás során; idői koordinátákba rendeződnek. Az engramoknak koordináták szerinti elrendeződésére szolgáltatott nagyon szemléletes bizonyítékokat más oldalról ugyancsak ez időben feltárt Korszakov-szindróma, amely azt mutatja be, hogy az emlékezeti anyag téri koordinátáinak és a bevézés téri tényezőinek elvesztése esetén a téri orientáció, de az egész mentális élet nagyon sajátos, ámde ugyanakkor nagyon határozott zavara jön létre. Másfelől a recens memória és a tartós memória között felismert és jelenleg sokat vizsgált különbség, vagy a shock eltérő hatása a különböző időben bevésített emlékezeti anyagra, vagy pl. Ebbinghaus néhány megfigyelése a korábban bevésített emlékezeti anyag nagyobb hatékonyságáról, mindez némi igazolást szolgáltathat Monakov elméletéhez. Fontosabb azonban ennél az az általánosabb jellegű következmény, hogy az emlékezeti tartalmak a kívülről irányított hatásokon kívül – mint amilyen az ismétlés, jutalmazás stb. hatása – valahogy belsőleg, egymás között is rendeződnek.

Ranschburg kutatásai ehhez a kérdéshez kapcsolódnak. Kísérletei tulajdonképpen a külsőségekben hasonlítanak Ebbinghaus vagy a képzetasszociációk folyamatait részletesen vizsgáló G. E. Müller és Schumann, valamint Pilzecker módszeréhez. Emlékezeti anyagot, többnyire értelmetlen szótagot mutatott be a személyeknek előre meghatározott sorozatokban, gondosan ügyelve a bemutatás időpontjának és tartamának pontos betartására, és vizsgálta a felismerési, ill. felidézési folyamatot. A hasonlóság azonban az általa használt módszer és Ebbinghaus vagy G. E. Müller módszere között valóban inkább csak külsődleges. Az emlékezeti anyagot bemutató ún. emlékezeti dobát átalakította, hogy nagyobb precizitást tudjon biztosítani. Az emlékezeti dob addig alkalmazott folyamatos mozgását rugós lépésekkel váltotta fel. Így az általa kívánt ezredmásodperces nagyságú expozíciós idők betartására nyílt lehetőség. Hangsúlyozottan az volt a célja e kísérleti eszközzel, hogy a vizsgálatokat a pszichofizikai kísérletezés egzaktságának a szintjére emelje. Továbbá, hogy az emlékezetvizsgálatok mellett a neurológiai-pszichiátriai vizsgálatokban pszichofizikai típusú vizsgálati eszközként használja. E módszerrel valóban lehetőség nyílt nemcsak szukcesszív, hanem szimultán ingerexpozíciókra, és a felfogás terjedelmének vizsgálatára az expozíciós idő függvényében. Eszközeinek másik sajátossága abban állt, hogy nemcsak értelmetlen szótagokat, hanem változatos optikai jellegű ingermintákat, értelmes szöveget, képeket stb. is bemutattott.

Ranschburg kutatásának fő területe az emlékezetben fellépő homogén gátlás vizsgálata. Az alakilag, az érzékleti tulajdonság szempontjából hasonló elemekre a felismerés, felidézés rosszabb; ezek az elemek az emlékezetben gátolhatják egymást. E gátlás mértékének meghatározására számos kísérletet végzett. Különböző érzékleti minőségek szempontjából vizsgálta az emlékezést; vizsgálta az agy állapotát, különböző kórformákat. E kísérletek a törvényszerűség általános jelle-

gét igazolták. Így főként ezeknek az adatoknak nyomán, nagyrészt hasonlóan a korabeli szerzők említett irányulásához, a homogén gátlást, mint az emlékezés vagy mint az agyműködés általános törvényszerűségét fogalmazta meg. Megjegyezzük, hogy a hasonló emlékezeti elemek között kölcsönhatást az idő tájt G. E. Müller és Schumann is leírta és retroaktív hatásnak nevezte. De szisztematikusan és nagyobb elméleti igénnyel, főként pedig egzaktabb eszközökkel Ranschburg vizsgálta először e jelenséget, és így joggal kapcsolódott a törvényszerűség Ranschburg nevéhez.

Ezen kívül egyik kedvenc kísérleti területe volt pl. e készülékkel a percepció terjedelmének vizsgálata, különböző minőségű ingerek tekintetében, kóros esetekben. Egyik legjelentősebb és legkidolgozottabb tanulmánya ugyancsak a közvetlen percepció terjedelméről szól. Azt vizsgálja, hogy a percepció terjedelme mennyiben függ az egyidejűleg exponált ingerek hasonlóságától vagy különbözőségétől (Über Hemmung gleichzeitiger Reizwirkungen); és ugyanazt találja, amit emlékezeti kísérleteiben is: a hasonló elemek számottevően rontják a percepció terjedelmét.

Ezek az eredmények jelen ismereteink tükrében is nagyon hasznosak lehetnének; hiszen a közvetlen percepció terjedelmének jelenlegi értelmezésében nem kis gondot okoz, hogy e terjedelem küszöbe különböző érzékleti minőségeknél szabályszerűen változik. Az elemek közötti hasonlóság, ill. különbözőség valóban nagyon kézenfekvő magyarázatnak látszik. Az effajta tények és számos más gyakorlati vonatkozású eredmény sok tekintetben alátámasztják Ranschburg ama tételét, hogy itt az agy általános működési módjáról van szó.

A későbbiekben, főként a 20-as évek végén és a 30-as évek elején, több szerző is igen alaposan vizsgálta a Ranschburg-féle homogén gátlást az emlékezés területén. Különösen a Krüger által vezetett lipcsei laboratóriumban dolgozó Ipsen, és még inkább a berlini egyetemen Köhler vezetése alatt dolgozó Restorff tanulmányozta részletesen és nagy apparátussal a Ranschburg-féle jelenséget. E vizsgálatok teljességgel igazolták Ranschburg adatainak helyességét. E munkákban Ranschburg kutatási teljesítménye is megfelelő elismerést nyert. Tulajdonképpen még nagyobb mértékben méltatja Ranschburg munkásságát Sanders későbbi, 60-as évekbeli közleménye, amely kiemeli és mint szinte páratlan teljesítményt értékeli Ranschburgnak a századfordulón végzett tevékenységét.

Ranschburg eredményei tulajdonképpen Ipsen és Restorff közleményei nyomán vonultak be a kísérleti pszichológiába az őket megillető helyre. Vagyis kb. 28–32 évvel azután, hogy a szerző nagyszabású, nagy terjedelmű kísérleti közleményei megjelentek az akkor vezető orgánumnak számító „Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane”-ban (1902). A jelenség elnevezése azonban, főként az alaklélektanilag orientált szerzőknél, megváltozik; szívesebben használják a homogén gátlás vagy a korábban használt retroaktív kölcsönhatás helyett „az emléknymok autonóm szerveződése” fogalmat. Ez az elnevezés jobban kifejezi azt a tényt, hogy itt az emlékezeti anyag a bevésés-, ill. tanulás ismert

külsőlegesen irányító elveivel szemben a belső hasonlósági viszonyok szerint szerveződik. Ez a jelenség bizonyos fokig hasonlítható ahhoz, amit Monakov feltételezéseivel kapcsolatban mondtunk. Elmondhatjuk azt is, hogy a Restorff-féle leírás tulajdonképpen – végső konzekvenciáit tekintve – az emlékezés alaklélektani értelmezését nyújtja. Az emlékezés alaki szerveződését legáltalánosabban Koffka fogalmazta meg híres 1935-ös könyvében; különböző példák nyomán mutatja be, hogy az érzékleti tulajdonságok, mint alak, szín, nagyság-benyomás, az emlékezetben megváltoznak. Asszimiláció jön létre; alak, nagyság – az ún. alaki szerveződés elvei szerint – a szimmetrikus alakok felé tolódik el, a szín viszont – legalábbis a leírás szerint – pl. telítelenebbé válik az emlékezetben. Számos kísérlet történt a tétel igazolására a későbbiekben is, elsősorban a különböző formákra való emlékezésnél vizsgálták az emlékezet torzító hatásait a formákra (főleg a 40-es években pl. Dunker). De meg kell mondanunk, hogy ezek az eredmények nem túlságosan meggyőzőek, vagy pedig csak kifokú alaki asszimilációs hatást mutatnak ki. A tény az, hogy az emlékezeti anyag alaki szerveződésének leghatásosabb, és leginkább szabályos törvényszerűségét továbbra is a Ranschburg-féle homogén gátlás jelenségre adja. Érdekes azonban még egy másik jelenségcsoportot is megemlíteni itt, amely – legalábbis a vizsgálat kezdeti szakaszában – az engramok közötti alaki, érzékleti természetű kölcsönhatások tanulmányozásának frappáns és minden eddiginél egzaktabb módját ígérte. Ez pedig az időhiba jelensége, amely akkor áll elő, ha két fizikailag azonos, egymás után exponált inger nem tűnik azonosnak az összehasonlításkor, hanem a legegyszerűbb esetben kis szünet esetén az első ingert nagyobb, nagyobb szünet esetén kisebbnek érzékeljük. Közelfekvőnek tűnt, hogy itt az első inger által keltett engram emlékezeti hatásának szerepére, különböző fázisaira kell gondolnunk. Hamar meg is születtek Köhler és más alakpszichológusok elméletei az engramok alaki szerveződésének, asszimilációjának lehetséges mechanizmusairól. Az is kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy az ilyen összehasonlító kísérleti helyzet igen precíz méréseket nyújthat, hiszen szinte teljességében valósíthatja meg a pszichofizikai küszöbmérések egzaktosságát. Az időhiba-kísérletek azonban mégsem váltották be az elméleti várakozásokat és tulajdonképpen az időhiba kísérletek alapján semmi biztosat nem mondhatunk az engramok dinamikus szerveződéséről. Ezt pedig leginkább annak kell tulajdonítanunk, hogy e kísérletekben – mint főként a 40-es években végzett vizsgálatok eredményei mutatják – a két gondosan ellenőrzött inger mellett egy harmadik tényező is szerepet játszik, amely sokszor, főként pedig a látásérzékletek területén nagyon nehezen ellenőrizhető. Az ellenőrizhetetlen tényező pedig az, hogy nem tudjuk, a személy milyen viszonyítási alapot használt mindkét inger érzékleti minőségének megítélésekor. Végül is azt állíthatjuk, hogy az emlékezeti anyag alaki, azaz érzékletszerű szerveződésének legjobb kísérletileg vizsgálható példáit továbbra is az említett homogén gátlás jelensége nyújtja.

Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy jelentős különbségek állnak fent az engramok érzékleti tulajdonságok szerinti szerveződésének kérdésében a klasz-

szikus alaklélektani álláspont és a Ranschburg-féle felfogás között. Az egyik jelentős különbség inkább külsőleges oldalról ítélhető meg. Nevezetesen abból a szempontból, hogy milyen szerepet tulajdonít e jelenségnek a tanulás többi törvényszerűségéhez lépest. Az alaklélektani emlékezet- és tanulásfelfogás sarkalatos pontja, hogy a tanulás és emlékezés jól ismert és nagyon hatásosnak bizonyuló törvényszerűségeit, mint az ismétlés, beválás, azaz jutalom és büntetés törvényszerűsége – az emlékezet alaki szerveződésének elvéhez képest másodlagosnak tekintti, az előbbieket az utóbbiból próbálja levezetni. Kísérletet tesz annak igazolására, hogy az előbbi, a valóság tükrözését igen jól szolgáló törvényszerűségek az alaki szerveződési formákon keresztül érvényesülhetnek csak. A fentebb vázlatosan bemutatott kísérletek felidézése könnyen meggyőzhet bennünket arról, hogy a felfogás igen távol áll a bizonyíthatóságtól. Ranschburg maga nem foglalt határozottan állást a klasszikus tanuláslélektani törvényszerűségek és saját felfogása közötti kapcsolatban. Ha ugyan nyilvánvaló is, hogy az általa felfedezett jelenséget egyetemes összefüggésnek tekintette; mind fogalmazásmódja, mind a jelenségek tárgyalásának tartalma elvileg is megadja a lehetőségét, hogy más típusú emlékezeti tényezők szerepe is hangsúlyozhatóvá váljék. De fontosabb és érzékletesebb az a felfogásbeli különbség, amely a hasonlósági szerveződés hatásmechanizmusának értelmezése kérdésében fennáll az alaklélektani álláspont és Ranschburg felfogása között. A századfordulón, valamint a tízes és húszas években sokáig úgy tűnt, hogy az alaki hasonlóság vagy azonosság fontos szerepének a felismerése a pszichikus működésekben tulajdonképpen az alaki szerveződés lényegének a megragadását is jelenti. Azok a szerzők, mint pl. G. E. Müller vagy Schumann, akik ilyen felismerésekre jutottak, ilyen vizsgálatokat kezdeményeztek és e kérdés fontosságát hangsúlyozták, joggal hitték, hogy az alaki szerveződés fontos gondolatának képviselői, netán úttörői. Azonban azok a többnyire éles, szinte késhegyig menő viták, amelyeket az alaklélektan klasszikusai – főként Köhler és Koffka – folytattak a századforduló több nagy kísérletezőjével, világossá tették, hogy az olyan kategóriákra építő alakiszerveződés-felfogás, mint hasonlóság vagy ellentétség, nem azonos az akkor jelentős szerephez jutó klasszikus alaklélektani felfogás integrációs modelljével, fiziológiai sémájával. Nem elég az azonosságot vagy hasonlóságot a hagyományos fizikai kategóriákban, statikusan, az elemek minőségi sajátosságai alapján felfogni, hanem az alaki szerveződést dinamikus erők kölcsönhatása eredőjének kell tulajdonítani; és e dinamikai hatás fókuszja az alak kontúrja. A kontúrok mentén – az eltérő tulajdonságok következtében – feszítő erők lépnek fel, amelyek meghatározóak a kontúron belüli tulajdonságokra. Vagyis, hogy durván, szemléletesen fejezzük ki a különbséget a két felfogás (modell) között, az érzékleti vagy emlékezeti alaki szintézis, a hasonlóság szerinti kölcsönhatás nem annyira az ábrák, a dolgok anyagából, elemeire bontható tulajdonságaiból fakad, hanem inkább formai-geometriai, illetve topológiai sajátosságaiból. A kontúrok e leírásokban dinamikai felületi feszültséghez hasonló erőket nyernek, elsősorban geometriai tulajdonságaik következtében és ezek arányában. E különb-

ségtétel a hasonlóság, ill. azonosság és az alak fogalma kérdésében leghatározottabban egy kiváló olasz érzelépszichológusnak, Gemellinek és Köhlernek a húszas években lefolytatott vitái nyomán vált világossá. Ranschburg nem nyilatkozott a vitákban, és érdekes módon, ellentétben kortársaival – hogy úgy mondjuk – „alaklélektani felvilágosításban” sem részesült, pl. Restorff részéről. De nem kétséges, hogy szemlélete, eljárás módja az elemek számlálgatása és szerkesztése tárgyában egyértelműen az alaki szerveződés hagyományos elvének táborába sorolja. Harkai Schiller Pál, aki Ranschburg tanítványának vallotta magát, nagyon találóan „pregestaltosnak” nevezte Ranschburgot. De elmondhatjuk, hogy ez a megnevezés ráillik az alaki szerveződés hagyományos képviselőinek széles körére G. E. Müllertől Höffdingig vagy Rubinig és Katzig. A szóban forgó különbség legfontosabb gyakorlati következménye az említett jelenségek vizsgálatában az, hogy míg az alakpszichológiai felfogás szerint a kölcsönhatás vagy kölcsönös taszítás az ábrák, illetve az emlékezeti vagy érzékleti egységek határán a legnagyobb, addig a hagyományosabb alaki felfogás szerint a kölcsönhatási erő nagysága a távolság növelésével csökken. És ismerve a kísérleti tényeket, állíthatjuk, hogy a kontúrokat megalapozó dinamikai erők tétele vagy – hogy úgy mondjuk – „a feszített határok” tana, talán a sors sokat emlegetett különös iróniájaként, az alaklélektani felfogás leggyengébb pontjának bizonyult. Azok a kísérletek, melyekben igazolni próbálták, hogy a kontúrok mentén az agyban sajátos feszültségkülönbségek lépnek fel, egyértelműen kudarcot vallottak. Leginkább az ún. széli kontraszt jelensége felelhetne meg a felületi erőknél, azonban a távolsággal ez is csökkenő tendenciát mutat és nem követi egyértelműen az alaki tulajdonságokat. Valójában nagyon kevés tény támasztja alá azt, hogy felületi erők fizikailag inhomogén rendszerben összetartó szerepet játszanak, akár az alapvető fizikai-kémiai vagy biológiai összetartó erők tükrében, akár az agyi folyamatok szerveződési elveinek fényében nézzük a kérdést. De talán nem is az a fő kérdés, hogy van-e ilyen szerveződés, vagy nincs, hanem inkább az, hogy vajon csak egyetlen szerveződési elv érvényesülhet-e a magasabb idegfolyamatokban vagy a pszichikus működésekben, vagy pedig több is lehetséges. Talán éppen az a legnagyobb problémánk a sokszor oly nagyszerűen felépített elméletekben vagy dedukciókban, hogy ezek már szerkezetüknél fogva előírják egy fő, másból nem dedukálható, mással össze nem vethető alaptételt, ill. alapösszefüggést, amelyről rendszerint csak azt mondhatjuk, hogy nem a tények, hanem az elmélet követeli meg létüket.

Az emlékezet szerveződése mindenesetre nem az a terület, ahol éles kontúrok dominálnák a jelenségeket. Különösképpen pedig nem az az autonóm emlékezeti szerveződés területe. Az emlékezeti anyag kvalitatív megjelenése, az emlékezet fakóbb, elmosódottabb, vázlatosabb, más tartalmakkal való összeolvadásra hajlamos jellege talán éppenséggel az ellenkező leíráshoz vezet: mindezek a kvalitatív változások tulajdonképpen olyanok, mintha a kontúrfunkció gyengült volna meg. Másfelől, ha a fentebb említett döntő szerveződésbeli különbség alapján a kritikus elem távolságának függvényében vagy pedig a homogén vagy az ellenté-

tes elemek száma függvényében vizsgáljuk a kölcsönhatás erejét, feltűnően szabályszerű és feltűnően pontos görbéket kapunk a homogén elemek téri helye vagy a homogén elemek száma vagy homogenitásuk foka szerint. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy effajta változókra való érzékenység jelentősen meghaladja sok más pszichikus funkció területén található érzékenységi szintet. Ezeket az eredményeket eredetileg maga Ranschburg érte el a többször említett precíziós műszereivel, illetve Ranschburg munkatársai megerősítették őket. De más vizsgálatok is igazolnak ilyen típusú hatást az értelmetlen szótagok tanulásában. Például híresek Thorndike kísérletei az ún. effektus téri terjedéséről. Ez abban áll, hogy ha értelmetlen szótagokból álló sor egyik tagját „megerősítjük”, azaz jutalmat vagy büntetést adunk, ennek hatása átterjed a kritikus szótaggal szomszédos szótagokra is; éspedig a szótagtól való távolsággal arányosan csökken az effektus. De felsorolhatunk más tényeket is. Például azt, hogy a felismerés vagy felidézés reakcióideje a hasonlósági foktól függ, a hasonlósági fokkal nő. Ez azt jelenti, hogy a homogén gátlás időt igénylő folyamat. De részben itt idézhetők azok a – főleg a 60-as évektől napjainkig folyó – igen érdekes kísérletek, amelyeket az emlékezeti raktározás (kódolás) minimális idejének meghatározására végeznek, vizsgálva a minimálisan szükséges expozíciós időt az elemek számának függvényében. Ebben a helyzetben, amelyet az ún. közvetlen emlékezet vizsgálatának is neveznek, esetleg több funkció is összekapcsolódhat, például a percepció aktuális terjedelme is többé-kevésbé meghatározó. Az effajta kísérletek számos változatában azonban nagy egyértelműséggel derül ki az, hogy a bevésés (illetve felidézés) teljesítménye az elemszám függvénye; több elemből álló minta bevésése hosszabb időt igényel, és egyszerű kísérleti helyzetben meg lehet határozni az egy elem bevéséséhez szükséges időt, illetve a szükséges időtöbbletet, amely 10 msec-es nagyságrendben van. Idézzük itt most fel Ranschburg erőfeszítéseit, elemi igényét arra, hogy az emlékezeti vizsgálatokban msec-os vagy 10 msec-os pontosságot érjen el. Ez az igény a maga idejében, de azután is hosszú ideig, enyhén szólva furcsaságnak, vagy indokolatlan, értelmetlen precizitási kényszerességnek tűnhetett. De most 70 vagy 60 év távlatából teljességgel igazolást nyer, hogy az emlékezet-elemző vizsgálati helyzeteiben – különösen ha a szukcesszív és szimultán ingerbemutatást nem választjuk el élesen egymástól, amint ahogy ezt Ranschburg sem választotta mindig el – a msec-os, 10 msec-os pontosságú expozíció nagyon is reális igény; hosszabb expozíciós idő a jelenségeket komolyan befolyásolja. Vajon Ranschburg felismerte-e azt a törvényszerűséget, hogy tudniillik adott esetben 10 msec-os expozíció-növekmények kellene egy következő elem bevéséséhez, vagy csak valahogy megérezte? Talán e kérdés megválaszolása nem is olyan fontos. Sokszor kifejezték már és nyilván nem ok nélkül, hogy a nagy kutatók tudatos felismerései és megérezései nincsenek messze egymástól. Visszatérve mármost az emlékezet autonóm szerveződésének fiziológiai értelmezéséhez, pregestaltos modell, tehát a térben a centrumtól csökkenő hatékonysággal terjedő kölcsönhatási erők sémája, bontakozik ki a tényekből. Ilyen elképzelést az említett kísérleti pszichológiai adatokon kí-

vül számos anatómiai és fiziológiai ismeret támaszt alá. A receptorok és az agy felépítése, a kollaterálisok, ideghálózat korrigáló szerepe, többszörös projekció az idegrendszerben – mind ahhoz vezethetnek, hogy olyan ingerületi minták képződjenek, ahol az izgalom maximuma a részleges fedések és az átlagolások következtében a terület geometriai súlypontjában van; a kölcsönhatási funkció pedig a centrumtól való távolság függvényében csökken. Többször rámutattak már, először talán Ruch írta le, hogy az ilyen szerkezet nemcsak az érzékenységi szint nagyobb fokú emelkedéséhez vezet, hanem egyúttal a felbontás, pl. a kontúrképződés alapját képező téri felbontás teljesítményét is fokozza. De fogalmazhatunk erősebben is. Tulajdonképpen ez a szerkezet teszi lehetővé a finom téri felbontást. Pl. a legfinomabb téri felbontás, tehát a legfinomabb kontúr, melyet az ún. finom beállításnál és a téri lokalizációnál találunk, minden valószínűség szerint úgy jön létre, hogy a rendszer az izgalmi súlypontokban képzett maximális ingerületi értékeket kiemeli és átlagolja, ahogy ezt Westheimer vizsgálatai leírják. A folyamat feltehetőleg több lépcsős integráción alapul, feltehetőleg a kéregben. E felfogás alátámasztására megemlítjük, hogy a szóban forgó látásélesség a retinális receptor, a csap nagyságának tizede, huszada. Tehát egy aktív idegi kiemelő, erősítő funkció feltételezése mindenképpen szükségesnek látszik. Ez tehát példa lehet arra, hogy milyen elképzelést állíthatunk a kontúrfunkciók értelmezésében a korábban említettek helyére. Jelen ismereteink tükrében úgy tűnik, hogy a figuraérzékelés egész mechanizmusában ilyen, az ingerületi átlagok és csúcsok többszörös, több szinten megvalósuló extrakciója és összevonása képezi a fő műveletet. Főként a figuraérzékelés számítógépes elemzése veti fel a figura-, illetve kontúrképzés mechanizmusát újból, és bizonyos értelemben a megoldáshoz vezető utat is kínálja. Persze a kutatás még ma távol van attól, hogy végleges megoldást adjon, inkább talán csak a felületi elhatárolások leírását nyújtja. De látnunk kell azt a lehetőséget, hogy ha végül is elő kívánjuk állítani a tényleges agyi folyamatoknak megfelelő kontúrt vagy ábrát, úgy az szükséges, hogy e kontúr definíciója (programja) megfeleljen, ekvivalens legyen a tényleges retinális, ill. agyi folyamattal. David Marr, aki talán legtovább ment a vizsgálatokban, több, öt-hat szintű szerveződési módot ír le az ábraérzékelés folyamatában, nagyjából az érzékleti minőségnek és az optikai kép – téri helyzet, alaki tényezők fokozatos finomításának megfelelően. Tudománytörténetileg is érdekes e különböző, a fokozatos finomítás irányába működő szervezési szintek fogalmának előtérbe kerülése. Ez felidézi egy másik pregestaltos szerző, Poppéreuter felfogását az érzékelés hierarchikus felépítéséről, melyben a nagyobb diszkriminációt, nagyobb felbontást igénylő funkciók kerülnek magasabbra. Annyi mindenesetre bizonyossággal leszögezhető a fentiekből, hogy a pontos, precíziós funkciók, mint a kontúrképződés is, időt és számos neuron együttes működését igénylik, és valószínűleg csak az idegrendszeri szerveződés több lépcsőjében valósíthatók meg. Vagyis az alaki szerveződés pregestaltos gondolata csak erősödik növekvő ismereteink fényében és bizonyos fokig annak arányában is, ahogy halványul az alaklélektani leírás újszerűségéből, formai ele-

ganciájából, a szemléletest és dinamikust egybekapcsoló szuggesztivitásából származó erő. Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy tulajdonképpen mi a helye az emlékezet eme autonóm szerveződési jelenségeinek az emlékezet reális teljesítményeiben. Ezt a problémát leginkább az amerikai pszichológusok hasonló jellegű vizsgálataiban követhetjük nyomon. A 20-as, 30-as és 40-es években az amerikai kutatók által végzett vizsgálatok mindenben megerősítették a homogén gátlás kérdésében a Ranschburg-laboratóriumban találtakat. Sajnos, Ranschburg neve nem kerül említésre ezekben a munkákban, helyét Restorff veszi át 1933-tól. Talán részben amiatt a bizonyos fokig vitatható szokás miatt, hogy az idézetekben sokan a recencia, az utolsó közlemény elvét követik, és talán amiatt is, mert Restorff anyaga (vagy a berlini iskolához való tartozása) nagyobb elméleti érdekességet ígért, talán jobban beleillett az iskolák közötti harc kedvelt, de szintén vitatható formáinak sorába. (Zárójelben megjegyezhetjük, hogy Restorff munkája éppen az ilyen elméletibb természetű kérdések eldöntésére bizonyult alkalmatlannak; ugyanis együtt változtatta kísérletében a bevésendő elemek közötti hasonlósági tényezőt és a másik kritikus mozzanatot, az ismétlések számát. Így a kívánt jelenséget, a hasonlósági effektust, nem tiszta formában állította elő.) Állíthatjuk, hogy e kérdések eldöntésében a Ranschburg által közölt adatok még mindig sokkal alkalmasabbnak bizonyulnak. És alkalmasnak bizonyulnak a jelenség természetének végleges megítélésében is (éppúgy a tanuláspszichológia által felvetett kérdések eldöntésében). Főleg McRobinson, majd később, a 40-es években Osgood vizsgálta a jelenséget meggyőzően, és elsősorban Osgood osztályozása nyomán az értelmetlen szótagsorok tanulásának jelensége bevonult a verbális sortanulás kategóriájába. Ez a tény gyakorlatilag annyit jelent, hogy a jelenség megítélésében számottevő tényező az a hasonlóság, amely egyfelől a verbális sortanulás, másfelől például egy mozdulatsor megtanulása, vagy bizonyos fokig az útvesztő-tanulás között van. Ismereteinknek, az állítások súlypontjának ilyen átszerveződése nyomán az egykor híres Ebbinghaus-kísérlet inkább csak a tanulási-emlékezeti görbék standard felvételének egyik forrásává vált. Az amerikai kísérletezők azonban néhány új elemet is bevontak a jelenségek természetének leírásába. Így Osgood értelmes szótagokból képzett sorok emlékezetével foglalkozott és meglepő módon a hasonlósági gátlást, tehát a hasonló értelmű szótagok közötti gátlást, amit e munkákban retroaktív kölcsönhatásnak neveznek, ugyanúgy megtalálta. De bevezette a szótagok ellentétes tulajdonságok szerinti osztályozását is. És más szerzőkkel összhangban azt az igen érdekes összefüggést találta, hogy az ellentétes szótagok közötti kölcsönhatás (serkentő kölcsönhatás) jóval nagyobb, mint a hasonlók közötti, azaz a gátlás. E felismerések súlya látszólag nem különösen nagy. Mégis, ha egy pregestaltos kölcsönhatási modell jövőbeli kidolgozásának szempontjából nézzük e megállapításokat, jelentőségük szinte felbecsülhetetlen. Az utóbbi tétel, az ellentétes elemek közötti kölcsönhatás nagyságrendje megmutatja, hogy a hasonlósági viszonyt (a hasonlósági modellt) milyen viszonyban kell kitégítanunk; melyek az alapidimenziói ennek a kölcsönhatási sémának. És érdekes módon olyan szervező-

dési elv kerül előtérbe, nevezetesen az antagonista szabályozás elve, melyet az érzékelépszichológiában és a reflexfiziológiában is általános érvényűnek találunk. Felvethető talán, hogy ez a fő elv az emlékezeti anyag szerveződésében is, és a homogén gátlás – mint zéro-antagonizmus – ennek egyik aloszata. De az előbbi megállapítás, az értelmes szótagok közötti kölcsönhatásról is nagyon érdekes. Mintha nem lenne különbség az emlékezeti kölcsönhatásban érzékleti jellegű anyag és értelmes anyag, illetve értelmi műveletek tekintetében. Ez a gondolat tulajdonképpen benne van Ranschburg felfogásában és a törvényszerűség általa szorgalmazott általános értelmezéséből következik is. Természetesen mondhatjuk, hogy mindkét jelenség, szenzoros és értelmi anyag kölcsönhatása az agy terméke; és végül is nem lehet meglepő, ha bizonyos aspektusokban azonosságot vagy hasonlóságot találunk. Elég emlékeznünk arra, hogy az alakpszichológusok előszertettel mutattak be formai hasonlóságokat érzékelés és gondolkodás, ill. a mentális műveletek között. Mondhatunk talán olyasmit is, hogy homogén anyag bemutatásakor, ha csak egy tényező változik az elemek között és a személy diszkriminációkra állítódik be, nem nagyon várhatunk mást a homogenitás csökkenésekor, mint az ellentétbe való átcsapást. De korábbi, az alaki szerveződésre utaló gondolatmenetünket követve, felvethetjük azt is, hogy tulajdonképpen mindkét esetben, a szenzoros és a mentális anyag esetén, elhatárolásról, kontúrképződésről van szó. És felismerve azt, hogy a vizuális egységalkotás, a kontúrképzés nem egyszerűen optikai probléma és nem is egyszerű automatikus, reflexív jellegű folyamat, hanem bonyolultabb, több fokozatban megvalósuló analízisek és szintézisek eredménye, kérdezhetjük, hogy ezekben a jelenségekben vajon nem a pszichikus tartalmak elhatárolásának általánosabb, érzékelésre, mentális, tartalmi, adott esetben emlékezetre egyaránt érvényes szabályait követjük-e nyomon.

Érthető módon felvetették az amerikai kutatók az emlékezeti anyaghoz, az értelmetlen szótagokhoz kapcsolódó reakciók szerepének kérdését, elsősorban természetesen a homogén gátlás (vagy retroaktív kölcsönhatás) alapjainak magyarázatában.

Robinson, E. J. Gibson, Underwood, Osgood és mások sok érdekes megfigyelést és gondolatot vetettek fel az értelmetlen szótagokhoz fűződő reakciók vagy reakciófogalmak bevezetése nyomán. Elsősorban az értelmetlen szótagokra megtanult reakciók generalizációjának kérdése vált világosabbá az anyag homogenitásának és heterogenitásának függvényében. A homogén gátló, ill. retroaktív hatás fő magyarázó elve e munkákban a szótagokhoz kapcsolódó reakciók küzdelme, ill. az ellentétes reakciók gátlása lett. Később ebben az elméleti vázlatban még egy további fogalom bevezetése is szükségessé vált, nevezetesen a szótagok diszkriminabilitásának fogalma. Ez a mozzanat végül is arra utal, hogy a percepció jelenségkörének bevezetése nélkülözhetetlennek tűnik a szóban forgó jelenségek leírásában. De mit értsünk pontosabban a szótagok diszkriminabilitásának fogalmán? A szerzők alapján véve nyitva hagyják ennek a kérdésnek megválaszolását. De a legközelfekvőbb feltevés, hogy a diszkriminabilitást azoknak a feltételeknek a függ-

vényében határozzuk meg, amelyek mellett ez a jelenség létrejön vagy eltűnik. És a homogén gátlás fogalma épp ezt fejezi ki. Ama két eseményt foglalja gondolati egységbe, amely szerint egy elem határozott feltételek mellett diszkriminálható, más, jól körülhatárolható feltételek mellett diszkriminálhatatlanná válik.

Ami pedig a szótaghoz kapcsolt reakciók alapvető szerepét illeti, arra döntő cáfolatot éppen Ranschburgnak a percepció terjedelmével foglalkozó, említett munkája nyújtja. A homogén elemek gátlása mind a jelenség lefolyása tekintetében, mind pedig mennyiségileg ugyanúgy működik az ingerek egyidejű expozíciója esetén, mintha egymás után exponálnánk az ingereket. Márpedig négy-öt vagy hat reakció egyidejű küzdelme és ezek meghatározó szerepe a percepció kialakulásában, talán az egyik legvalószínűtlenebb összefüggés, amit a pszichikus folyamatokról – a realitások bizonyos fokú figyelembevétele esetén – el tudunk képzelni. E megállapítások tükrözhetik azt a felismerést, hogy Ranschburg Pál kutatása, mind az adott jelenségek konkrét vonatkozásainak kérdésében, mind általánosabb eszmei tartalmának értelmezése tekintetében, ma is élő és igen hasznos része a jelenkor tudományos gondolkodásának.

A RANSCHBURG-LABORATÓRIUM PÉLDÁJA

ILLYÉS SÁNDOR

A Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetének 75 éves történetében kiemelkedő korszak az intézet megszületése után eltelt csaknem három évtized.

Az 1902-ben Gyógypedagógiai Pszichológiai Laboratórium elnevezéssel létrehozott, majd 1906-ban államosított és 1929-ig Gyógypedagógiai Pszichológiai Magyar Királyi Laboratórium névvel működő intézmény fennállása alatt méreteiben és eredetiségében számottevő tudományos tevékenységet fejtett ki, és hazánkat a külföld által is elismerten az európai pszichológiai kutatás élvonalába emelte.

A laboratórium munkássága meghonosította a kísérleti pszichológia gyakorlatát, utat mutatott a lelki jelenségek közös vizsgálata felé, felmutatta ennek a megközelítésnek az értékeit és korlátait, és ezzel jelentősen formálta azt a képet, amely a századelő tudományos és közgondolkodásában a pszichológiáról élt.

Melyek voltak a forrásai a 75 éve alapított laboratórium tudományos produktívásának? Miből eredt munkásságának a kortársakra és az utódokra tett hatása? Mi az, ami az elmúlt 75 év alatt ebből a munkásságból felmutatásra érdemes példává nemesedett? – Ezek azok a kérdések, amelyeket a mai ünnepi évforduló alkalmából érdemes megvizsgálni, különösképpen akkor, ha valóban mérlegelni akarjuk a 75 éves múlt mának szóló tanulságait.

A tanítványok, munkatársak, tisztelők és utódok visszaemlékezéseiből legpregnansabban a laboratórium munkatársainak, elsősorban a laboratórium megalapítójának és vezetőjének Ranschburg Pálnak az emberi példája, tudományos ethosza domborodik ki.

A laboratórium létrehozásakor Ranschburg mögött már jelentős tudományos múlt állt, szakmai körökben ismerték a 32 éves tudós eredményeit, tehetségét és szorgalmát. Ranschburg azonban nem talált teret kutatásai számára az orvoskar klinikáin és intézményeiben, melyek egyikén, a Laufenauer klinikán kutatásait megkezdte. Ennek oka talán az volt, hogy Ranschburg új utakon járt. A pszichológiai jelenségek mérésével, vagyis olyan kutatásokkal próbálkozott, amelyeknek hazánkban sem tudományos múltja, sem tekintélye nem volt. A szóba jöhető orvoskari intézmények a kor más áramlataira figyeltek és ezekben a mellőzésre és

meg nem értésre amúgy is érzékenyen reagáló Ranschburg nem tudott megfelelő munkafeltételeket kialakítani új törekvései számára.

Ranschburg tudományos pályafutása ezért a század első éveiben válaszütt elé érkezett, vagy el kellett volna fogadnia a tehetségét és ambícióját méltányoló felkéréseket és be kellett volna kapcsolódnia valamelyik orvoskari intézet kutatómunkájába, ezzel többé-kevésbé feladva új tudományos törekvéseit, vagy pedig saját erejéből kellett megpróbálnia a kutatásaihoz szükséges munkafeltételeket megteremtenie. Ranschburg a második utat választotta.

1902-ben dr. Sarbó Artúr, a neves ideggyógyász közbenjárására egy helyiséget kapott a siketnémák Festetics utcai intézetében, ahol saját laboratóriumot tudott kialakítani, majd 1906-ban laboratóriumával átköltözött az állami kisegítő iskola újonnan épült, szomszédos Mosonyi utcai épületének négy helyiségébe, ahol laboratóriuma és ennek utódai hosszú évtizedeken át működtek.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyes haladó gondolkodású vezetői Ranschburg tehetségét és tudományos törekvéseinek jelentőségét már ekkor felismerték, és közbenjárásukra a minisztérium Ranschburg számára erkölcsi támogatást biztosított. Ennek eredményeként a siketnémák intézetében 1902-ben létrehozott laboratórium megalakulásától kezdve államilag elismerten a gyógypedagógiai intézmények részeként működhetett, majd 1906-ban a laboratórium hivatalosan is önálló állami intézménnyé vált.

Az erkölcsi elismerésen túlmenően azonban a laboratórium az első időkben semmilyen és a későbbiekben is csak igen szerény állami anyagi támogatásban részesült. Szinte hihetetlenül hangzik, hogy az 1906-ban államosított laboratórium munkatársai kutatómunkájukat évtizedeken át minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül, vagy jelképes fizetésért, kenyérkereső orvosi, tanári foglalkozásuk mellett napi szabad idejükben végezték.

A laboratórium gazdag tudományos eredményeinek létrehozásában a munkatársak tudományos ethosza mellett a pszichológiai jelenségek természettudományos megközelítése és vizsgálata játszotta a döntő szerepet.

A századforduló táján a magyar szellemi életben is egyre erőteljesebben tükrözödték azok a pszichológiai irányok, amelyek empirikus úton próbálták megközelíteni a pszichológiai törvényszerűségeket. Ismertté váltak Wundtnak és tanítványainak, valamint Ziehennek munkái. A pszichiátriában Kraepelin, majd később Rossolimo és Netsajev kísérleti munkássága keltette fel a figyelmet, akik a kísérleti lélektan új eszközeit alkalmazták patológiás jelenségek vizsgálatára. Charcot és iskolájának a hipnózis és a tudatjelenségek területén végzett vizsgálatairól szintén közlések érkeztek, melyek nyomán Schaffer, Hőgyes és Laufnauer végeztek hipnotikus reflexvizsgálatokat. 1900-ban megjelent Pikler könyve, amelyben egy új „biológiai pszichofizika” alapjait körvonalazta. Megélenkül a gyermekkor lélektana iránti érdeklődés is, több gyermeklélektani összefoglaló mű jelent meg és megindult a tudományos gyermektanulmányozás.

Ranschburg ebben a tudományos légkörben kezdi munkáját és mesterei ha-

tására először a hipnózis és a hisztéria jelenségeivel foglalkozik. Mivel ezeket a jelenségeket a természettudomány akkor ismert módszereivel nem tartja megközelíthetőnek, figyelme egyre inkább a wundti iskola munkássága felé fordul, és az ő kutatásait követve próbálja saját elképzeléseit kialakítani. Természettudományos érdeklődése és az egzaktitás iránti igénye szerencsésen találkozik a német nyelvterületen kibontakozó kísérleti pszichológiai kutatás új metodikai áramlataival. Ez a találkozás egy életre szólóan meghatározza Ranschburg pszichológiai nézeteit.

A kor egyik ígéretes és termékeny pszichológiai áramlatához való csatlakozás önmagában azonban még sem itthon, sem külföldön nem biztosíthatta volna a laboratórium tudományos munkásságának elismerését. Ehhez a laboratóriumnak színvonalasan, eredeti ötletekkel és főként sokrétű kísérleti tevékenységgel kellett ezt a progresszív tudományos programot valóra váltania.

Voltak-e tematikus meghatározói e tudományos program megvalósításának? Milyen közvetítéssel kerültek a kor egyes elméleti és gyakorlati problémái az experimentális vizsgálódás érdeklődési körébe?

A gyógypedagógiai intézmények körébe való tartozás, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága részben a pszichológiánál tágabb tematikus szabadságot, részben a pszichológián belül tematikus megkötöttséget jelentett a laboratóriumban folyó kutatómunka számára.

A gyógypedagógiai jelleg lehetővé tette azt, hogy a laboratóriumban a pszichológiai kutatások mellett orvosi, patofiziológiai, klinikai kutatások is folyjanak. Ranschburg például foglalkozott az idegek anasztomozisával, az idegvarratok eredményességével, a homloklebenyek kórtanával, valamint a belsőelválasztású mirigyek kóros működéséhez kapcsolódó kórképek leírásával. Orvos munkatársai pedig rino-otológiai vizsgálatok eredményeit, valamint lueszes kórképek és endokrinológiai zavarok leírását ismertették.

A gyógypedagógiai munkaterület és a minisztériumi fennhatóság bizonyos tematikus megkötöttséget is jelenthetett, amelynek mértékéről és természetéről azonban történeti kutatások hiányában nincsenek pontos adataink.

Ez a megkötöttség egyrészt abban jelentkezhetett, hogy a laboratóriumnak vizsgálatai döntő többségét nem felnőtteken, hanem gyermekeken kellett végeznie. Ezzel kapcsolatban Schnell János, az intézet későbbi igazgatója Ranschburgra emlékezve a következőket írja:

„Sokszor megvallotta, hogy – bár új munkaterületét nagyon szerette, de ez mégis igen nagy lemondásába került, mert ő úgy érezte, hogy igazi hivatása a pszichiátria terén megalapozatlan pszichológiai problémáinak előbbre vitele lett volna és évekig, évtizedekig nem tudta végleg leküzdeni a fájdalmas érzést, hogy tulajdonképpen problémáitól meg kellett válnia.” (1946)

A másik megkötöttség abból adódhatott, hogy a gyermekkorra korlátozott kutatásokban a hangsúlyt a patológiás lelki folyamatok, a fogyatékos gyermekek lelki jelenségeinek vizsgálatára kellett helyezni. Tóth Zoltán a Gyógypeda-

gógiai Tanárképző Főiskola egykori igazgatója erről a következőket írja: „... a gyógypedagógiai pszichológiai laboratórium működése nemcsak a nem normális gyermeki és emberi elme fejlődésének és jelenségeinek kutatására terjed ki, hanem vizsgálat tárgyává tette egyidejűleg a normális elme működésének törvényszerűségeit is. Sokan kifogásolták és kifogásolják még ma is a gyógypedagógiai laboratórium ilyen irányú működését és nem akarják elfogadni azt az indoklást, hogy a normális elme megismerése nélkül a gyógypedagógiai pszichológiai laboratórium, a gyógypedagógia és a gyógyítva nevelés számára nem lett volna képes annyi értéket szolgáltatni, mint e kétirányú kutatással kapcsolatban szolgáltatott.” (1929)

Schnell János és Tóth Zoltán megjegyzései arra utalnak, hogy a kutatási témák és irányok kijelölésekor Ranschburg és munkatársai egyéni tudományos érdeklődése mellett a laboratórium intézményes helyével összefüggő elvárások is szerepet játszhattak.

A laboratórium munkatársainak felkészültségét, a laboratórium tudományos színvonalát azonban éppen az jelzi, hogy ezen a pszichológia egészét tekintve periferikus kutatási területen az experimentális kutatás olyan formáit tudták kibontakoztatni és olyan eljárásokat, kutatási elveket alkalmaztak, amelyek érvényessége és jelentősége a pszichológia más területeire is kiterjedt. A laboratórium kutatási eredményeinek általánosabb mondanivalója és haszna mindenekeelőtt a vizsgálatok összehasonlító jellegéből adódott.

Ranschburgot és munkatársait kutatásaikban az a meggyőződés vezette, hogy a normális lelki jelenségek, valamint a patológiás lelki jelenségek specifikumai összehasonlítás útján ismerhetők meg. Ezért gyermekeken végzett vizsgálataikban általában ép és fogyatékos gyermekekből álló kísérleti csoportokat alkalmaztak, de gyakran hasonlították össze egymással a különböző fogyatékos csoportok lelki jelenségeit is.

A laboratórium kutatási eredményeinek általános mondanivalója, eredményeik értelmezési módjával, a lelki folyamatok élettani magyarázatára való törekvéssel is összefüggésben állt. Ranschburg és munkatársai a kísérleteikben feltárt pszichológiai összefüggéseket igen gyakran élettani szinten igyekeztek megérteni, és azokat az idegrendszer funkciós módjára vonatkozó korábbi ismeretekkel vagy az ezekről kialakított új hipotézisek segítségével magyarázták.

A pszichológiai jelenség ily módon élettani háttérével együtt vált kutatásaik tárgyává. Ez a pszichofiziológiai jellegű megközelítés a kísérleti helyzeteken túlmutató általánosabb idegéletteni következtetések levonását is biztosította. Ranschburg nagy fontosságot tulajdonított ennek a kettős – pszichológiai és biológiai – megközelítési módnak és ezt elmetani vizsgálódásnak nevezte. „Úgy gondolom tehát – írja egyik jelentősebb munkája előszavában –, hogy – élve nyelvünk kifejezésbeli gazdagságával – lélektanról beszéljünk, ahol a psziché lényegét, eredetét, avagy a testtől függetlenül vett működéseit tárgyaljuk, vagy a lélek működéseit vizsgáló oly tudományban, mely a tudat jelenségeit, mint olyanokat kutatja, a szervezettel való vonatkozásait ellenben legfeljebb mellékesen tárgyalja. Ezzel szem-

ben az elmetan a pszichológiának azt az ágát kell hogy jelentse, mely a tudatfolyamatokat, mint szervezetekhez kötött, sajátserű életjelenségeket, a maguk szubjektív mivoltjukban is a biológiai gondolkodás keretein belül kutatja.” (1923)

A laboratóriumban folyó kutatásoknak a gógyepedagógiai pszichológia területén túlterjedő mondanivalóját az a körülmény is biztosította, hogy a kutatásokban alkalmazott módszerek, kutatási eszközök legtöbbször nem kapcsolódtak elválaszthatatlanul egy meghatározott kérdésfeltevéshez vagy valamely kísérleti csoporthoz, hanem más kísérleti helyzetekben, más csoportoknál is alkalmazhatók voltak.

A századforduló egyébként is pszichofizikai mérésben, az eszközök és eljárások konstruálásában hősora volt, és a Ranschburg-laboratórium ezt a koráramlatot is követte.

Ranschburg maga is több tudománytörténeti érdekességű vizsgáló és demonstrációs műszert szerkesztett. Ezek közül legjelentősebb volt a külföldön is elterjedt mnemométer, mellyel optikai ingereket lehetett tetszés szerinti ideig megjeleníteni. Orvosi célokat szolgált Ranschburg cranio-kefalográfja, amely az antropometriai méréseket könnyítette meg, valamint a mikrostat, mellyel elektroterápiát lehet végezni. Módszerei közül legismertebb a szópár-módszer, melyet az emlékezeti funkciók vizsgálatára a pszichiátriában még ma is alkalmaznak.

A laboratórium munkatársainak nevéhez szintén többféle eljárás kidolgozása fűződik. Dévai Flóra mesemódszert, Kaufmann Irén az íráskészség, Schnell János a felfogó típus, Szondi Lipót a mechanikai kombináló képesség, Schmidt Ferenc a rajzolás képesség vizsgálatára alkalmas eljárást állított össze, melyeket a laboratóriumban rendszeresen alkalmaztak ép és fogyatékos gyermekek vizsgálatára.

A laboratórium tudományos tevékenységének még egy olyan területe volt, amelynek jelentősége túlmutatott a gógyepedagógiai pszichológia körén. Ranschburg és munkatársai a pszichológiai mérésben több gyakorlati problémájával is foglalkozott és kísérletet tettek új eljárások kidolgozására is. A teljesítményértékeléshez új szempontokat figyelembe vevő képletet javasoltak. Megvizsgálták a korrelációs számításoknál egyszerűbb összehasonlító eljárás, a coincidencia módszer alkalmazhatóságát, Szondi pedig összefoglaló monográfiát közölt a tesztek pszichometriájáról. Ez utóbbi munkában már 1922-ben megfogalmazódtak azok a követelmények, melyektől a tesztek megbízhatósága függ és melyeknek figyelmen kívül hagyása esetén a teszt elveszti tudományos értékét.

A Ranschburg-laboratórium nemzetközileg elismert tudományos munkásságának forrásai közül az eddigiekben a munkatársak tudományszeretetét, a korszellemnek megfelelő természettudományos megközelítési módot, a kutatómunka nagyfokú igényességét, valamint a kutatómunka általánosabb érdeklődésre számot tartó vonásait emeltük ki.

A laboratórium munkatársai a laboratórium csaknem három évtizedes munkássága során 200–250 közleményt publikáltak. E közleményekben ismertették

szerteágazó kutatási eredményeket – amelyek a laboratórium tekintélyének nyilvánvalóan leglényegesebb forrását képezték – a jelen előadásban nem tudjuk áttekinteni.

Röviden utalni szeretnénk azonban azokra a kutatási területekre, amelyek a napjainkban is vizsgált, vagy előtérben álló kérdések szempontjából különösen fontosnak tűnnek.

Ranschburg és a laboratórium tudományos hírért elsősorban a Ranschburg által leírt homogén gátlás jelenségköre alapozta meg. E jelenség vizsgálata és magyarázata a kísérleti pszichológiában az elmúlt 75 év alatt többször újra előtérbe került. Ranschburg és a laboratórium ez irányú munkásságának jelentőségével ezért részletesen az előbb hallott előadás foglalkozott. (Tánczos Zsolt előadását ld. fenn.)

A laboratórium munkatársai kiterjedt vizsgálatokat végeztek az írási, olvasási és számolási teljesítmények életkorra, osztályfokra és fogyatékosági típusokra jellemző normáinak megállapítása érdekében. Ezek a vizsgálatok lényegében a ma születő tantárgytestek, illetve normalizált tantárgyi követelmények előkészítésének tekinthetők. A Ranschburg-laboratórium munkatársai már 60–70 évvel ezelőtt felismerték a kvantifikált, normákra támaszkodó teljesítméymérés fontosságát és megállapították az első tájékozódó jellegű normákat. Ha kutatásaiknak az elmúlt évtizedekben folytatói lettek volna, akkor ma bizonyára jelentős tudományos eredményekről adhatnánk számot a pedagógiai pszichológia ezen aktuális területén is.

A gyógypedagógiai pszichológia területén végzett vizsgálatok közül a legjelentősebb a gyermekkori írás, olvasás- és számolászavarok megjelenési formáinak leírása és okainak elemzése. Ranschburg és munkatársai e problémakör felismerésével és rendszeres feldolgozásával évtizedekkel megelőzték a külföldi gyógypedagógiai pszichológiai kutatásokat. A legaszténia, dyslexia, dysgráfia és dyscalculia kérdései csak napjainkban váltak a külföldi gyógypedagógiai pszichológiában egész intézetek által kutatott és önálló tudományos társaságok által képviselt központi problémakörökké. A laboratórium ez irányú munkásságának és kezdeményezéseinek a későbbi években történő megszakadásával a hazai gyógypedagógiai pszichológia nagy lehetőséget szalasztott el. Elvesztette azt az előnyt, amelyet Ranschburg eredeti problémafelismerése a hazai gyógypedagógiai pszichológiai kutatás számára biztosított. A laboratórium olvasás-, írás- és számolászavarokkal kapcsolatos tudományos eredményei ma már főként tudománytörténeti jelentőségűek, mivel e kérdéskör vizsgálatának megközelítési módjai a pszichológia fejlődésével változtak. Egyes megállapításaik azonban ma is helytállóak. Ranschburgot pedig a nemzetközi szakirodalom úgy tartja számon, mint e problémakör első experimentális feldolgozóját.

A gyógypedagógiai pszichológiai magyar királyi laboratórium kutató tevékenységének vázlatos ismertetése után röviden meg kell emlékeznünk arról is, hogy

a laboratórium milyen szálakkal kapcsolódott a hazai tudományos közülethez, mindenekelőtt a pedagógiához.

E kapcsolatok alakulását főként az a körülmény határozta meg, hogy a laboratórium egy kiegészítő iskola épületében, nevelésügyi és ezen belül is gyógypedagógiai intézmények rendszerén belül működött, és a laboratórium felügyeletét is nevelésügyi hatóság látta el.

A laboratórium munkatársai ebben a közegben igen szoros kapcsolatba kerültek a kor pedagógiai áramlataival. Vizsgálataik során a gyógypedagógusok és pedagógusok iskolai munkájával és az ebből fakadó nehézségekkel is megismerkedtek. Közleményeikben számtalan utalás tanúsítja a kor gyógypedagógiájának és pedagógiájának életközeli ismeretét.

Ranschburg, Nagy László törekvéseit megértve, részt vett a Magyar Gyermektanulmányi Társaság megalapításában és vezette a társaság kísérleti szakosztályának munkáját. A kultuszminiszter felszólítására 1905-ben megírta: „A gyermeki elme ép és rendellenes működése, egészségtana és védelme” c. összefoglaló művét, amely évtizedeken keresztül a gyógypedagógus-képzés és a pedagógus-továbbképzés egyik fontos támpontja volt.

Ranschburg és munkatársai számtalan tanfolyamot és előadást szerveztek ép gyermekekkel foglalkozó pedagógusok számára. Ranschburg pedagógiai tájékozottságáról és érzékről tanúskodik az a javaslat, amelyet a középiskolák tervezett reformjáról a kultuszminiszter számára készített.

A laboratórium hosszú évtizedeken át jelentős szerepet játszott a gyógypedagógiai tanárképzésben. Ranschburg évtizedeken át tartott élettani és kórtani előadásokat a leendő gyógypedagógiai tanároknak. Amikor 1928-ban a főiskolán új szervezeti szabályzatot dolgoztak ki, Ranschburg javaslatára bővítették a képzési anyagot elmetani és pszichodiagnosztikai ismeretekkel.

A laboratórium egész munkásságának és Ranschburg néhány hazai tanulmányának jelentős szerepe volt abban, hogy hazánkban meghonosodott a gyógypedagógia elnevezés. A gyógypedagógiai tevékenység lényegét érintő és mindmáig folyó vitában a Ranschburg-iskola azt az álláspontot képviselte, hogy a gyógypedagógia gyógyító jellegű tevékenység. Ranschburg erről 1909-ben a következőket írta: „... a »gyógypedagógia« elnevezés – bizonyos nyelvészeti hibásgaitól eltekintve, melyekben azonban, úgy hiszem, a rokon »gyógytorna« kifejezésen kívül az általánosan használatos: tantárgy, tanterv, tanmenet stb. is szenvednek – egészen elfogadható, sőt találó kifejezés.

A »gyógy« fő révén magában foglalja, mert elengedhetetlenül feltételezi a tanulók »abnormitásának« fogalmát, valamint kifejezetten a nevelés »gyógyító« célzatát s a gyógytudományokkal való kapcsolatot.

Nem mondja, hogy a nevelés feltétlenül gyógyít, de a nevelést és a gyógyítást egymás mellé rendelt egyenrangú célként tűzi ki. Az se baj éppenséggel, hogy az elnevezés nem dönti el teljes határozottsággal, a kettő közül melyik álljon a másik szolgálatába, miáltal mindkettő elé végcélként az abnormis fejlődésű

egyenek lehetőleg normálissá való fejlesztését állítja oda.” Az idézett felfogás hatása napjainkban is érződik a gyógypedagógia „természettudományos”, „orvostani” szemléletében és hagyományos módon alakítja a gyógypedagógia és a nevelés-tudomány kapcsolatait.

A gyógypedagógiai magyar királyi laboratórium munkásságáról felvázolt kép elsősorban a laboratórium fennállásának első két évtizedére volt jellemző.

Mindazok a szemléleti és módszerbeli elkötelezettségek, amelyek a laboratórium megalapításakor a tudományos kutatás progresszív jellegét biztosították, a későbbi évtizedekben az experimentális pszichológia fejlődésével részben túlhaladtakká váltak. Bár Ranschburg és munkatársai nyitottak voltak az experimentális pszichológia fejlődésében felbukkanó új gondolatok és megközelítési módok számára, kérdésfeltevéseikben és eredményeik értelmezésében jobbra a század első évtizedében kialakított hagyományos álláspontjaikat követték.

Ranschburg 1926-ban megvált a laboratórium közvetlen vezetésétől, melyet orvos-gyógypedagógus tanítványa Schnell János vett át. Az ezt követő években a laboratórium két ágra oszlott. Schnell János 1929-ben megszervezte az „Állami Gyógypedagógiai Nevelési Tanácsadót”, Szondi Lipót pedig a „Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Gyógypedagógiai Kórtani és Gyógytani Laboratórium”-át. A Schnell által vezetett intézetből alakult ki az MTA Pszichológiai Intézete, Szondi laboratóriuma pedig a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola pszichológiai tanszékének vált jogelődjévé.

A laboratórium átszervezésével a Schnell János által vezetett intézet munkásságának experimentális jellege háttérbe szorult és a klinikai gyermekpszichológiai, pályaválasztási és iskolapszichológiai kérdések kerültek előtérbe.

A Ranschburg-laboratórium tudományos munkásságának experimentális arculata azonban példaként és eszményként továbbra is elevenen élt a magyar pszichológiában. A Ranschburg-iskola kutatásaiban alkalmazott experimentális laboratóriumi megközelítési mód a magyar pszichológiában a tudományosság egyik elfogadott mércéjévé vált. Ezért, ha 75 év után napjaink laboratóriumi feltételek mellett dolgozó kísérletező pszichológusa munkáját illetően megértéssel és megbecsüléssel találkozik, tudnia kell, hogy ebben a megbecsülésben jelen van az az ismerés is, amit hazánkban a Ranschburg-iskola vívott ki e kísérleti munka számára.

A Ranschburg-laboratórium kutatómunkájának eredményei egyre inkább tudománytörténeti érdekességűekké válnak. E munkásság kortársakra és utódokra gyakorolt hatása azonban még hosszú ideig élni fog a magyar pszichológia eszményeiben.

*

A fenti előadásokat további kettő követte, Hirsch Margit és G. Donáth Blankáé. E két előadásról összefoglalót közlünk.

HIRSCH MARGIT: AZ AMBULÁNS MUNKA

Az Intézet ambuláns tevékenysége eredetileg Ranschburg Pál kutatásaira épült. Az ambulancia 1929-ben, Schnell János vezetésével önálló intézménnyé vált (Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadó, 1934-től Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet, 1945-től Állami Gyermeklélektani Intézet néven). 1955-től tíz éven át az immár akadémiai Intézet klinikus osztályán működött.

Az ambuláns munka komplex – orvosi, pszichológiai, pedagógiai, gyógypedagógiai – kutatások alapján gyermek- és fiatalkorúak személyiségzavarainak vizsgálatára és korrekciójára irányult. A diagnosztikai és pszichoterápiai eljárások mindinkább kiterjedtek a személyi kapcsolatok, társas viszonyulások vizsgálatára és a gyermek környezetének domináns személyeivel, elsősorban a szülővel való foglalkozásra is. Az intelligencia-vizsgálatok és egyéb teljesítménypróbák mellett előtérbe kerültek a projektív személyiségtesztek.

A felszabadulás után megindult sokoldalú képzés és továbbképzés jelentékenyen hozzájárult a munkatársak szakmai horizontjának kiterjesztéséhez és társadalmi szemléletük fejlődéséhez. Az addig többségükben társadalmi munkában dolgozó munkatársakat hivatalosan kinevezték. Sajátos kutatási és gyakorlati feladatok jelentkeztek, így a tünetképződés és a pszichoterápia kérdései egyes elhagyottá vált gyermekeknél mutatkozó látszólagos értelmi fogyatékosság és más háborús eredetű családi nehézségek esetében.

Az ötvenes években a klinikai pszichológia kedvezőtlen hivatalos megítélése az ambuláns munkát az iskolai és óvodai témákra korlátozta; a publikálásra szánt tanulmányokat csupán szűkebb szakmai nyilvánosság ismerhette meg. 1957-től az ambuláns munka újból teljes kapacitásában bontakozhatott ki. Az új Pszichológiai Bizottság az Intézetet bírta meg az ambuláns munka elméletének kutatásával, ami átfogó személyiség- és szociálpszichológiai szemlélet kialakítását igényelte. Jelentős eredménynek minősíthetők a pszichoterápia időtartamának rövidítésére kidolgozott és alkalmazott módszerek. A diagnosztika és a terápia három új eljárással gazdagodott: a foglalkoztató műhelyben és a játszószobában alkalmazott módszerekkel, valamint az iskolai teljesítményzavarok megszüntetésére irányuló eredeti eljárásokat érvényesítő egyéni és csoportos foglalkozással.

Az ambulancia termékeny kapcsolatot létesített különböző egészségügyi, pedagógiai és jogi intézményekkel; munkatársai – számos tudományos mű publikálásán túl – nemzetközi kongresszusokon vettek részt, oktatói, előadói, tankönyvírói tevékenységet is kifejtettek.

G. DONÁTH BLANKA: AZ ISKOLAÜGYI KUTATÁSOK

Az utolsó másfél évtizedben folyó módszeres iskolaügyi kutatások elméleti és gyakorlati előzményekre épülnek: tanulás-, nevelés- és gyermeklélektani eredményekre, Ranschburg kísérleti pszichológiai munkásságára, vizsgálati módszereire, szemléletmódjára, amelyek hatással voltak az Intézet munkatársaira. Az előzmények főleg a megismerő funkciók vizsgálatát jelentik: gondolkodás (Gleimann Anna) logikai képesség, vizuális formaelemzés, verbális soralkotás, intelligencia; intelligenciateszt-sztenderdizálás és intelligenciafelmérés (Lénárt Edit, Baranyai Erzsébet), számtan- és nyelvtanítás; munkás- és parasztfiatalok beiskolázás-vizsgálata (Molnár Imre). Az ötvenes évektől előtérbe kerültek az oktatáspszichológiai vizsgálatok: természettudományos és erkölcsi fogalmak kialakulása; számtan- és írástanítás (Justné Kéry Hedvig). Tárnyilag és metodikailag jelentősebb eredményeket foglalnak össze Mesterné Boda Fiore – Mezeiné Erdély Éva Követelmény, jutalom, büntetés (Akadémiai K. 1959) és Forrainé Bánlaki Erzsébet Iskolai teljesítmény és szorongás (Akadémiai K. 1968.) című könyvei.

Az 1961-es iskolareform után új feladatok merültek fel; a gyakorlati eredetű és célú, ám tudományos igényű munka különös módszertani figyelmet követelt. 1963-tól rendszeres iskolai kutatás indult meg. Az Intézet Pedagógiai Pszichológiai Osztálya bázisiskolához jutott, amellyel – Lénárd Ferenc vezetésével – kiterjedt együttműködést alakított

ki. Itt és más kísérleti iskolákban eleinte főleg oktatás-, majd egyben személyiség- és közösség szempontú vizsgálatok folytak, amelyek kimutatták az aktív, problémamegoldásra irányuló magatartás, illetve a teljesítményekről való rendszeres tanári visszajelzés teljesítménynövelő és személyiségfejlesztő hatását. Más, azóta is folyó kutatások a tanulási stratégiákat vizsgálták (Kürti Istvánné). A személyiség- és szociálpszichológiai irányú kutatások – a régebbi klinikai és nevelépszichológiai eredményekre is támaszkodva és közvetlen előzményükből, az 1950-ben Harsányi István vezetésével megalakult Irodalmi Munkacsoportból kifejlődve – a tanulók személyiségét, motivációját és teljesítményét, valamint a tanárok és tanulók közötti, illetve a tanulók egymás közötti kapcsolatait vizsgálták. E kutatások egyre inkább szociálpszichológiai jellegűvé váltak, hangsúlyozva, hogy az iskolai történések jellegzetes csoporthelyzetben zajlanak le.

BESZÁMOLÓ

A NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SZIMPOZION („MOGERSDORF”) 1977. évi SZLOVÉNIAI ÜLÉSÉRŐL

A magyar (részünkről Vas megye által a Magyar Történelmi Társulattal együttműködve, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének mindenoldalú támogatásával szervezett), szlovén, burgenlandi és horvát regionális történeti kutatások fórumaként 1969-ben életre hívott Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion 1977. július 5–8-án a szlovéniai Radenciben tartotta idei ülészakát. A szimpozion, amelynek ülészakáin magyar, osztrák, szlovén és horvát történészek vesznek részt, és amelyeket 1970-től évente felváltva rendeztek meg a szerződő felek saját hazájukban, a régió történetének számos fontos közös problémáját tárgyalták már meg. (Így a nemzetiségi kérdést, a városfejlődés problémáit, a parasztmozgalmak, a korai munkásmozgalom kérdéseit, az alsó- és középfokú oktatás történetét.)* Ezúttal a terület gazdasági fejlődésének szempontjából különleges jelentőséggel bíró közlekedés történetének kérdéseit tűzték napirendre.

A megnyitón *Vladimir Bracic*, a maribori egyetem rektora, külön is hangsúlyozta a téma jelentőségét. Kiemelte, hogy őseink az egykori pannon térségben a szárazföldi, vízi, majd vasutakon nemcsak anyagi javakat, hanem szellemi termékeket is szállítottak, melyek az itt élő soknyelvű népek körében a kultúrát, a barátságot és a megértést is szolgálták. Ennek a gondolatnak a jegyében szólaltak fel a rendező országok képviselői: így *Rudi Cacinovic*, a szlovén kormány elnökhelyettese, azután *Gerald Mader* burgenlandi kultúrtaácsos és *Gonda György*, Vas megye Tanácsának elnöke is. Még a megnyitó ülésen került sor *Bratko Kreft* professzornak az előadására, melyben a Mura és a Dráva közötti szlovén vidék kulturális hagyományait elemezte. Előadása első részében rövid áttekintést nyújtott a szlovén nép múltjáról. Többek között említette, hogy ez a vidék ezer esztendeje határterület, éppen ezért a népeknek osztozniok kellett az itt lezajlott tragikus események következményeiben. E vidék különösen a keleti frank állam keretében (9. sz.) emelkedett jelentősen, amikor hercegségi terület lett. Ezután – a magyar honfoglalás következtében – e terület a magyar állam részévé vált, majd Magyarországgal együtt a Habsburg-monarchiához került. Az előadó szerint a

* Az 1976. évi Kőszegen tartott szimpozionról I. T. Mérey Klára beszámolóját Közleményeink 1976. évi XXVI. kötet 1–2. számában.

Monarchiában a szlovén nép hátrányos helyzetben volt, melyet csak 1918 után, a függetlenség elnyerésével számolt fel. A szlovénok monarchiabeli helyzetéről szólva rávilágított még arra, hogy sok tudóst, azután kiváló katonákat adott e terület a Habsburgoknak. A tudósok közül Miklosicról, a kiváló szláv filológusról szőtt bővebben, majd megemlítette, hogy az osztrák egyetemeken sok szlovén származású professzor tanított.

Július 6-án *Joze Sorn* professzor „A közúti és a víziút-hálózat korszerűsítése a mai Szlovén Szocialista Köztársaság területén 1713-tól 1830-ig” című témájának ismertetésével kezdődött az érdemi munka. Az előadás a merkantil gazdaságpolitika térhódításával hozza kapcsolatba az úthálózat korszerűsítését, illetve az erre irányuló törekvéseket. Persze nagy szerepe volt ebben a 18. század elején a politikai viszonyok konszolidálódásának, aminek következtében szabaddá vált az adriai hajózás és ahová most már akadálytalanul szállíthatták a magyarországi agrártermékeket is. Az utak korszerűsítése a 18. század első felében a helyi hatóságok feladata volt. Ezek a parasztek közmunkáját vették igénybe, és igyekeztek ezzel az utakat járhatóvá tenni. A primitív javítási módszerek azonban a megnövelt szállítási követelményeknek nem feleltek meg. Még mindig a természeti környezet és a táj adottsága határozta meg az utak állapotát. (Például, ahol kőfejtés volt a közelben, ott bőven alkalmazták a követ, de ezt messzebbre már nem szállították el. Az is megtörtént, hogy téglával rakták le az utat, mert a tájon csak agyag volt, melyből téglát állítottak elő.) Az utak állapotában javulás csak az állami beavatkozás során következett be. 1760 körül Lamberg gróf lett a karintiai kereskedelmi utak bérlelője, aki az út használati díjak fejében fenntartotta azokat. Ezzel megszűnt a parasztek közmunkája az utakon, és helyettük – mérnökök irányításával – bér munkások javították az útszakaszokat. A bérleti rendszer 1800 után is megmaradt Karintiában, s ez a magyarázata annak, hogy itt általában korszerűbbek az utak, mint a Monarchia más tartományaiban. Kidolgozták a vízi közlekedés megjavításának, illetve a vízszabályozásoknak a terveit is. Megvalósításukra francia és angol mérnökök, illetve a Monarchia hadmérnökeinek irányítása mellett került sor. E nap második előadójaként *Bernard Stulli* a horvát Országos Levéltár igazgatója „Horvátország közlekedési problémái 18. század elejétől 1918-ig” című referátumával szerepelt. A szerző többek között hangoztatta, hogy e területen egységes közlekedési rendszer 1918-ig nem alakult ki. Ennek okát végső konklúzióként Habsburg politikai manővernek tekintette, 1867 után pedig az osztrák és a magyar kereskedelmi politika ellentétéivel magyarázta. Ugyanakkor végigtekintette a 18–19. századi horvátországi politikai helyzetet is, amelyből kiderült, hogy a horvát terület széttagoaltsága, azután a bizonytalan politikai viszonyok voltak az okai annak, hogy a legjobb közlekedési koncepciókat nem sikerült Horvátországban realizálni. Volt azonban más hátráltató tényező is. A természeti viszonyok mostohasága rendkívül megdrágította volna a közúti és a vasúti építkezéseket. (Például a dalmát tengerparti vasút teljes kiépítése nem 1918-ig, hanem a legújabb időkig elmaradt.) Az előadó ugyanakkor megállapított-

ta, hogy a Dráva és a Száva közötti területen nagy a közutak és a vasutak sűrűsége, de ezek a vonalak nem voltak alkalmasak arra, hogy Horvátország gazdasági érdekeit szolgálják. A magyar kereskedelmi körök felfigyeltek a gazdag boszniai nyersanyagokra, melyet kormánytámogatással meg akartak szerezni. Így a vasutak Horvátországon keresztül épültek ki, de magyar érdekeket szolgáltak, s lehetővé tették nemcsak a gazdasági, hanem a politikai expanziót, illetve annak stabilizálását. Az előadó a horvát vízi utak, a folyami és a tengeri flotta kiépítésében is az alárendeltséget fedezte fel. Végül azt az általános érvényű következtetést vonta le, hogy a horvát érdekű közlekedéspolitikát az osztrák–magyar érdekek háttérbe szorították, s az végig a Monarchia fennállása idején alárendelt szerepet játszott. Ez különösen a vasutak kiépítése kapcsán mutatkozott meg, amikor egyes területek fejlődését a vasút elősegítette, másokat viszont a kiépülés korabeli állapotában konzervált. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az előadás nemegyszer a hajdani horvát sérelmi politika érveire alapozta koncepcióját, amely így a sok értékes adat és megállapítás mellett egyoldalúnak hatott.

Paul Mechtler az Osztrák Közlekedési Levéltár igazgatója „A vasúti közlekedés fejlődése Kelet-Ausztria területén” című előadásában érzékeltette, hogy a modern közlekedés kiépítése elengedhetetlen szükségszerűséggé vált a 19. század második felében. Az 1859. és az 1866. évi háborúk éppen a lassú csapatfelvonulások miatt jártak a Habsburg Monarchiára nézve tragikus következményekkel. Az osztrák–magyar kiegyezés után a vasútépítkezések kedvező politikai feltételek mellett indultak meg. A magántársaságok, éppúgy mint az állam, hatalmas tőkebefektetésekkel igyekeztek a modern közlekedést megteremteni. A magántársaságok közül messze kimagaslott a császári, királyi szabadalmazott Déli Vaspályatársaság, amely nagy nemzetközi tőkeérdekeltsége miatt éppen a kutatott térségben a Monarchia fennállása alatt monopolhelyzetet élvezett, s magába olvasztott több kisebb tőkével rendelkező társaságot is. Államosítására éppen nemzetközi kapcsolatai miatt gondolni sem lehetett.

E nap utolsó előadása egy lényegében programon kívüli korreferátum volt, amelyet dr. Karel Pahor szlovén professzor tartott az adriai tengerészet személyzetéről, azután azokról a fuvarosokról, akik a kikötőkbe hosszú mérföldeken át szárazföldi utakon szállították az árut. Ezek útközben, természetesen a legkülönbözőbb személyekkel kerültek kapcsolatba, s tengerészletről szóló meséiknek révén is jelentős szerepük volt a hadi és a kereskedelmi flotta személyzetének utánpótlásában.

Július 7-én a tanácskozás *Bencze Géza* zalaegerszegi muzeológusnak „Közlekedési viszonyok és az úthálózat Délnyugat-Dunántúlon a 18–19. század fordulóján” című referátumával kezdődött. Az előadás két vármegye – Zala és Somogy – egykori útviszonyaival foglalkozott. A szerző előljáróban megállapította, hogy a 18. században is a magyar középkorban létezett utak voltak használatosak. Ezek közül azokat fejlesztették, amelyek a kereskedelmi, katonai szállítások szempontjából fontosak voltak. Zala vármegye területe beleesett a távolsági szállítások

irányába, így itt viszonylag korszerűbb szárazföldi közlekedést fejlesztettek ki, Somogy vármegyében pedig csupán a helyi gazdasági érdekeknek megfelelően alakultak az utak. Amíg Zalában a szárazföldi utak összefüggő láncolatot alkottak, addig Somogyban csak töredékek, néhány mérföld hosszúságú utak vannak, melyeket uradalmak, falvak, mezővárosok a maguk igénye szerint építettek meg. Az útjavítás és építés a vármegyei hatóság feladata, amely a dicák alapján rótták ki a közmunkát. Zalában a kereskedőutakra nagyobb figyelmet fordítottak. A 18. század végén 40%-kal több munkanap esett a kereskedelmi utak javítására, mint a katonai és a postautakéra. Az utak állapotát befolyásolták a javításnál alkalmazott burkolati anyagok is. Zalában ez jórészt a kő, míg Somogyban a kevés kő mellett fát, földet, szalmát, gallyat és rózsét is alkalmaztak. Feltűnően jó állapotúak a Muraköz útjai, amelyek sűrűségükkel felülmúlják Zala vármegyének a Murán inneni részeit is. Igaz, igen fontos kereskedelmi útvonal húzódik e vidéken keresztül; a lövő-csáktornyai út, amelyen még a 200 mázsás terhet szállító szekerek is közlekedhettek. Ebbe torkolltak bele Zalában azok az inkább helyi érdekeket képviselő utak, melyek a paraszti árutermelésből származó termékeket szállították 25–30 mázsa teherrel megrakott szekereken. Zala vármegye az útviszonyok területén Somoggal szemben a 19. század első felében mindvégig megtartotta elsőbbségét. 1830 körül Zalában 18 km, Somogyban 7 km közlekedési út esik 100 km²-ként, holott Somogy vármegye uradalmi is ezekben az évtizedekben tértek át az árutermelő gazdálkodásra.

Ezután *Deák Ernő*, a bécsi egyetem munkatársa „Távolsági utak az ipari fejlődést megelőző korban és az iparosítás korai szakaszában Nyugat-Magyarország burgenlandi területén” címmel tartott referátumot. Előadásában a szárazföldi utak helyzetével foglalkozott, mivel a folyami szállítás jelentéktelen volt, a vasutak pedig ezen a határterületen csak helyi érdekeket szolgáltak, s a távolsági kereskedelmet a fővonalak bonyolították le. A szerző a kereskedelmi forgalom élénkülését a magyarországi mezőgazdasági nagyüzemeknek az árutermelésbe történő bekapcsolódásával magyarázta, bár adatokat hozott fel korábbi időszakokra is, melyek azt jelzik, hogy a nyugat-magyarországi területek és a szomszédos tartományok között az árucere korán kifejlődött. Az úthálózat ebben a térségben is a késő középkori utak nyomvonalain haladt. Az előadás ezután az országúti közlekedés kiépítéséről, a közlekedési biztonságról, a hidak, gátak, utak állapotáról, a közlekedési eszközök fejlődéséről, a személy és az áruforgalom alakulásáról, valamint a katonai szállításokról adott áttekintő képet.

Jozse Curk maribori levéltáros „A közlekedésügy fejlődése Északkelet-Szlovéniában” című előadásában az őskortól napjainkig adott áttekintést e terület közlekedési viszonyairól. Említette többek között, hogy a római uralom idején épített utak egy fél évezredig funkcionáltak, de nagyobb részük még a népvándorlás idejéig is túlélve a késő középkorban is használatos volt. Az utak több nagybirtokos tulajdonában voltak, akik bár vámokat szedtek a kereskedőktől, az utak fenntartását már nem tudták vállalni. A késő középkorban az utak észak–déli irányúak,

s csak a magyar áruforgalom megnövekedése tette forgalmassá a kelet-nyugati–délnyugati irányú közlekedési utakat. (Pl. Légrád–Ptuj–Celje–Ljubljana.) A 16–17. században a bizonytalan politikai helyzet miatt (török veszély) a paraszti bér-fuvarozás és a falusi kereskedelem túlszárnyalta a városi kereskedelmet. Az előadó a továbbiakban a 18. századi útügyi igazgatásról adott átfogó képet, amely korántsem egységes. Ez csak a tőkés fejlődés eredményeként jött létre, de ekkor is kétféle útügyi szervezet működött; az állami és a törvényhatósági. A közúti közlekedés a kapitalizmus idején nem fejlődött dinamikusán, mert a vasút hamarosan háttérbe szorítja a szárazföldi és a vízi utakon folytatott kereskedelmet. A vasutakat két fázisban: az 1848–1863. és az 1890–1907. években létesítették e térségben.

Othmar Picklnek, a gráci egyetem professzorának „A Mura és a Dráva mint közlekedési utak délkelet felé” c. előadásából kiderült, hogy e két folyón már a 16–18. században nagy mennyiségű árut (sót, fát, vasat) juttattak el Stájerországból a horvát-szlavon tartományokba, és a szlovénok lakta területekre. Ugyanakkor a törökellenes felszabadító háború során a császári csapatok (Dráva hadtest) utánpótlási vonalai is ezek a folyók voltak. A 18. század elején épülnek a kikötők: például a Mura mentén Wernsee, Szerdahely, Légrád, Drnje. A Mura és a Dráva vízállása azonban szélsőséges, s ez a szállítást gyakran akadályozta. A dereglyéken (sajkák) és tutajokon ilyen alkalmakkor csak korlátozottan lehetett szállítani, míg normális vízállásnál (pl. 1755-ben) a Murán egy dereglyére 170–250 mázsa árut is lehetett rakni. A jelzett évben Radkersburgtól Szerdahelyig a dereglyéken szállított áruk mázsájáért 12 forintot, Légrádig 22, Drnjéig 24 forintot kértek. Ez a dunai szállítási összegeknél jóval többbe került. A 18–19. század fordulóján mindkét folyón a szállításban hanyatlás következett be. 1810-ben Grázból 90 tutaj és 334 dereglye fuvarozott a Murán lefelé, és 10 év múltán már csak 22 tutaj és 129 dereglye volt szállítóképes állapotban. A Mura és a Dráva medrei egyre inkább alkalmatlanok lettek a vízi járművek közlekedésére, a tisztítást a hatóságok elhanyagolták. A szállítást ekkor szekérfuvarosok vették át, a 19. század közepétől pedig a vasút. A Dráva és a Mura ezután csak kisebb szakaszokon segítette a kereskedelmi szállításokat, természetesen sok átrakodással.

Sáry István győri levéltáros „Nyugat-Dunántúl fő vasútvonalainak kiépülése és hatása a társadalmi, gazdasági viszonyokra” című referátuma az 1836: XXV. tc.-nek a vízi és vasúti közlekedés kiépítésekre vonatkozó előírásaiból indult ki. Megállapította, hogy az itt meghatározott vasútépítési tervek nemzeti érdekeket szolgáltak, de akkor megvalósításuk tőke hiányában nem látszott reálisnak. Bécsi üzletemberek (Rotschild, Szitányi, Ullmann, Sina) azonban hajlandónak mutatkoztak arra, hogy a magyarországi vasútépítési tervekbe bekapcsolódjanak. 1847-re a Bécset és Sopront összekötő vasút meg is épült, azután 1855-re a bécs–győri, 1865-re pedig a Sopront és Szombathelyt Nagykanizsával összekötő vonalat építették ki. Győr közvetítő kereskedelme 1855-től megélénkült, de ezt az 1860-ban újszóny–székesfehérvári és főleg az 1861-ben megnyílt Székesfehérvár–Nagyka-

nizza vonal elvonta. Ennek áthidalására 1862-ben a győri kereskedők felvetették egy új vonal létesítésének tervét, amely Pápán és Sümegen keresztül Keszthelyt kötötte volna össze Győrrel. Ez azonban nem valósult meg. Helyette a győr–gráci vonalat építették ki 1871, illetve 1872-re. Az új vonal mellett egyes települések gyors fejlődésnek indultak: így Szombathely, Sárvár, Celldömölk, Pápa. Ezután gyorsan épültek ki a többi nyugat-dunántúli vasútvonalak is: így 1876 elejére a győr–soproni, 1879-ig a petőházi, és az 1890-es években a Pápa–Csorna, illetve a Pozsony–Csorna–Répcelak–Porpác vonal, míg végre, 1884-ben Győr is közvetlen vasúti összeköttetésbe került a magyar fővárossal.

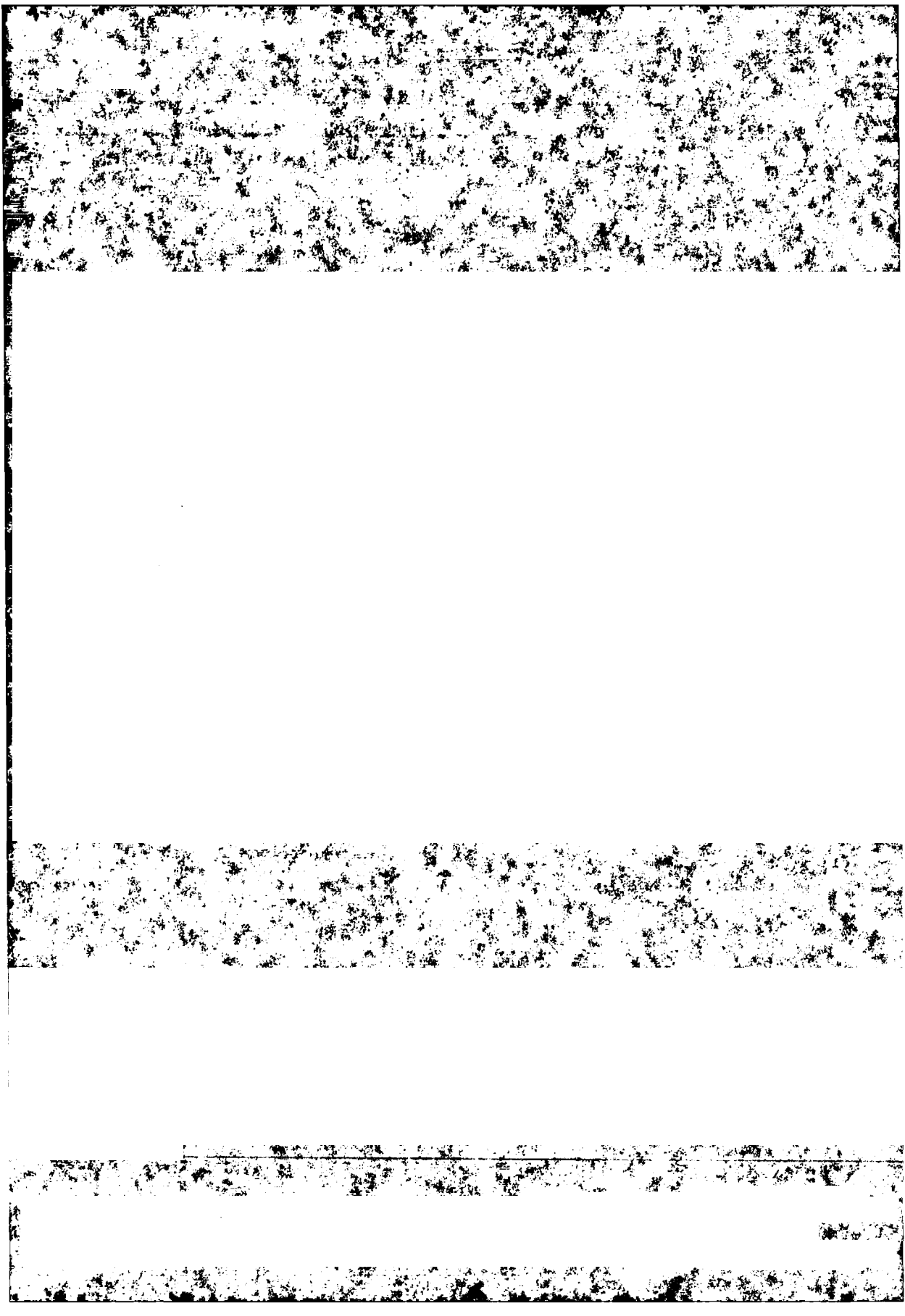
A konferencián az utolsó előadást *Josip Adamček* zágrábi professzor tartotta, „Észak-Horvátország kereskedelmi kapcsolatai a tengerparttal a 16. és 17. században” címmel. Megállapította, hogy a török behatolása Közép-Európába, majd a hódoltság kiépítése veszélyeztette a tengerparttal folytatott kereskedelmet. Ez jórészt Gorski Kotaron át bonyolódott. A bizonytalan politikai helyzetben megnőtt a határvidéken szolgálatot teljesítő katonaság szerepe a kereskedelmi szállításokban. (A Zrínyi, a Frangepán és a Nádasdy családok uradalmi). A birtokosok ezt a helyzetet ki is használták és kereskedelmi monopóliumot vezettek be birtokaikon. A bécsi udvar kezdettől fogva szemben állott különösen a Zrínyieknek ezzel a gazdasági törekvéseivel és ennek megszüntetésére törekedett. Erre azonban csak 1671 után, a Zrínyi és Frangepán vagyon konfiskálásával egyidőben került sor.

Az előadásokat a hozzászólók tanulságos adatokkal egészítették ki. *T. Mérey Klára* tudományos munkatárs felszólalása Bernard Stulli referátumához kapcsolódott: a Horvátországban 1918-ig kiépült vasúti hálózat sűrűségéről, s az ennek kapcsán ott is beállott gazdasági progresszióról beszélt. Felszólalásából kiderült, hogy egyes horvátországi települések kizárólag a vasúti forgalomnak köszönhetik felemelkedésüket. *Hans Paul* bécsi történész az útmesterekről beszélt. Ezt az intézményt még 1851-ben hozták létre, s alkalmazottként írástudókat, főleg leszerelt katonákat vettek fel. *Farkas Gábor* a Fejér megyei Levéltár igazgatója a modern közlekedési viszonyok kialakításával foglalkozott Kelet-Dunántúlon. Elmondta, hogy a vasúti fővonalak a hagyományos útvonalak irányát követték, azaz a fővárost kötötték össze az ország nyugati területeivel, illetve a tengerparttal. Beszélt még arról, hogy a Kelet-Dunántúlon a vasutak kiépítését először a Ferenc József Keleti Vaspálya Társaság vállalta (1856), de részvényeit végül a Déli Vasúti Társaságnak adta át (1858), mely Kelet-Dunántúlon 1860-ban és 1861-ben két fővonal építését be is fejezte. A vasúti fővonalak mellett évtizedek során (a 20. század elejéig) épültek ki a helyi érdekű vasutak, amelyeket az e területen élő nagybirtokosok és tőkésék finanszíroztak. A modern vasúti közlekedés alapján változtatta meg a közlekedési struktúrát, Kelet-Dunántúlt bekapcsolta a nyugati kereskedelmi szférába, de a forgalmi viszonyokban is alapvető változásokat hozott. A vasútépítés az ipari fejlődés első fázisában zajlott le. Érdemes lenne külön konferencia keretében ezt a problematikát is megvizsgálni – javasolta a felszólaló.

A záróülésre július 8-án a déli órákban került sor. Itt a rendezőbizottság értékelte a konferencia eredményeit. Magyar részről ezt *Vörös Károly* végezte el kiemelve, hogy a tájnak azon kulturális-társadalmi-politikai közös vonásait, melyekről az eddigi szimpozionokon méltán oly sok szó esett, a gazdasági élet s annak éppen az az ága alapozta meg, amelyben a közlekedés játszott a főszerepet nemcsak áruk és személyek, de az eszmék és tapasztalatok gyorsuló és bővülő terjedését is biztosítva. Egyúttal kifejezte a magyar fél reményét, hogy a további ülésszakok során a kultúrát így oly sok oldalról befolyásoló gazdaság további, a táj közös vonásait még jobban megvilágító elemei is tárgyalásra fognak kerülni.

Végül a horvát fél, *Ivan Kampus* professzor személyében bejelentette, hogy a következő Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpoziont 1978-ban a horvátországi Eszéken rendezik. A rendezőbizottság erre következő zárt körű tanácskozásán meghatározta az ülésszak témáját is, mely a régió korai kapitalista ipartörténetével fog foglalkozni.

Farkas Gábor

Tanulmányok

RÉGÉSZETI KULTÚRA—ETNOGENEZIS—ETNOSZ*

ERDÉLYI ISTVÁN

Egy-egy nép mindig több etnikai összetevő eredményeként jön létre.

Egyszerű, bár ugyanakkor alaposan idealizált lenne feltételeznünk, valami-féle „ősnépet” (a neki megfelelő „ősnyelvel”), amely hógolyóként növekedve teszi meg történelmi útját, még ha közben el is vettett egyes csoportokat eredeti etnikai anyagából. Úgy vélem, hogy minden etnikai képlet (néptörzs vagy törzsek) életútján olyan súlyos minőségi változások mennek végbe embertani tekintetben, egyúttal az anyagi és szellemi kultúra terén, valamint az életmódban, hogy őshazákat keresni, megkísérelni egyes népek életének „filmjét” visszafelé pergetni, csak erős korlátozással lehetséges. Csupán azokat a térségeket jelölhetjük meg, ahol egy adott életforma mellett, egy bizonyos idő-intervallumban a kutatott etnikum létezett. Az eddig már leírt régészeti kultúrák további beható tanulmányozása során, miközben fény fog derülni a köztük levő kapcsolatokra, eltűnésükre és egymásba való átfejlődésükre, juthatunk közelebb nehezen körvonalazható célunkhoz. A régészeti kultúra kérdésére alább még visszatérünk. Amennyiben már írásos források adnak közvetlen vagy közvetett utalásokat egy bizonyos etnikum léteire vonatkozólag, akkor már világosan következtethetünk, de nem szabad elfelejtenünk, hogy még óriási a szakadék nyelvtörténeti eredmények és régészeti emlékek „egymásra illesztésekor” az őshazakutatásban.

I. Orosz és szovjet etnológusok az etnoszról

Egyes orosz, illetve szovjet etnográfusok megkísérelték az etnoszok fejlődésének általános törvényszerűségeit felderíteni. Az 1920-as évek elején Sz. M. Sirokogorov, a Vlagyivosztoki Egyetem egykori tanára, monográfiát szentelt a kérdésnek¹, melynek egész sor tézise vitatható ugyan, de kétségtelen, hogy ő vetette először papírra az etnosz meghatározását az orosz néprajzi irodalomban. Ez így hangzik: az etnosz az a forma, melyben a kultúra elemei lehetőséget nyernek a keletkezéshez, fejlődéshez és elhalálzáshoz². Az etnosz egyben olyan népcsoport,

* Elhangzott 1977. november 30-án, a Régészeti Intézet tudományos ülészakán.

¹ Sirokogorov, Sz. M., *Etnosz. Izv. VF-ta GDU LXVII. 1. Sanghaj 1923.*

² I. m. 28.

melyet egységes nyelve, egységes eredettudata, szokásai, életformája, élő hagyományörzése és más népektől való különbözőség élő tudata jellemez³. Vessük ezzel az elképzeléssel egybe Bromlej akadémikus álláspontját: „Az etnosz olyan emberek történelmileg kialakult együttese, akik közös, viszonylag stabil kulturális vonásokkal rendelkeznek, tudatában vannak egységüknek, valamint más hasonló együttesektől való különbözőségüknek.” A kultúra újratermelése bizonyítja az etnikai áramlat megőrzését.⁴ A két vélemény összevetéséből láthatjuk, hogy *Ju. V. Bromlej* hangsúlyozza a történelmi kialakulás fontos vonásait. Nem kevésbé fontos, hogy *Bromlej* az etnosz jellemzésekor nem ismertetőjegyek összegét írja le, hanem egységes rendszerről beszél. „Az etnosz az emberek olyan közössége, amelynek viszonylag stabil kulturális jegyei, ennek megfelelő lelki alkata, egységtudata van és endogén jellegű”.⁵

II. Szovjet régészek véleményei az etnosz és a régészeti kultúra összefüggéseiről

Különösen a régészeti anyagra áll az, hogy a pszichikai, tudati tényezőkről csupán külső ismertető jegyek alapján tudunk képet alkotni magunknak, habár a sajátos művészeti emlékek és ami még lényegesebb, a temetkezési szokások segítenek ebben bennünket.

Természetesen nem a régészet feladata, hogy az etnikum terminus értelmét meghatározza. Amíg ezen a téren a filozófiai ontológia nem ér el kellő sikereket, a régészeknek is (ugyanúgy, mint láttuk, az etnográfusoknak) sok bizonytalansággal kell számolniuk a meghatározások terén. Ezekkel a nehézségekkel a szovjet régészek is küszködnek. *M. I. Artamonov* régebben például az etnikai egységet nem közös eredetből vezette le, nem annak eredményeként fogta fel, hanem gazdasági-társadalmi viszonyok eredőjeként.⁶ Ennek értelmében például az összeolvadó avar maradványok, meg a szlávok a jövevény magyarokkal lényegében egy új etnikumot alakítottak ki, és hasonló folyamat játszódott le előbb más eredménnyel, de megintcsak új etnikumot hozva létre, az avarság betelepülésével. Hasonló esetek sorozatára utalhatunk a magyar föld népeinek őstörténete során. A régészeti kultúra nem egyértelmű és nem is azonos ütemben követi a változásokat és ha a fenti tételt vesszük alapul, akkor ellentmondásba kerülünk az egy nép = egy régészeti kultúra tézissel.⁷

Valahogy tehát úgy áll a dolog, hogy mondjuk egy szövehez hasonlítható etnikumot nem a maga egészében, hanem csak bizonyos és egyre fogyó szárait le-

³ Uo. 13.

⁴ Bromlej, Ju. V., *Etnosz és etnoszociális szervezet*. Bp. 1970. 4. (rotaprint)

⁵ Uő. *K voproszu o szuscunoszty etnosza*. *Priroda* 2. 1970. 55.

⁶ Artamonov, M. I., *K voproszu ob etnogenyeze v szovjetszkoj arheologii*. KSZ XXIX. 1949. 8.

⁷ Uo. 12.

het visszakövetni az őshazáig, ám azok a szálak végeredményben más és más „szövetekben” más és más „mintákhoz” vezetnek. Etnikai fejlődési ciklusokat újabbak követnek, melyben az előzőből ezek szerint csupán alárendelt és szétszórt töredékek maradnak: Ezek nyomait kell tehát még tovább kutatni az idő mélyében, a feladat egyre nehezebb, egyre szűkül az ismertetőjegyek köre. A feladat természetesen nem reménytelen, csak végcélként nem valamilyen idealizált ősnépet és délibábos őshazát kell magunk elé képzelnünk. A feladatot megkönnyíti az igazán „szavahihető” primer források szakadatlan áradása: újabb és újabb régészeti emlékek felbukkanása, különösen ha ezeket szakemberek tárják fel. A feladat most a régiek számbavétele, szigorú megrostálása és újabbak módszeres felkutatása kell legyen.

A népek mozgása az egyes etnikumok szinte állandó kialakulását és eltűnését hozta magával a korai középkorban is, előidézve az egyes népek osztódását⁸. A régészet, amennyiben megmarad hagyományos és viszonylag szűk keretei között, csak bizonyos síkban vizsgálhatja és meghatározott idő- és térbeli határok között vázolhatja fel a kultúrfejlődést, az etnoszt. Ezért erősen véges a régészeti jellegű őshazakutatás.

Amint láttuk, *Ju. V. Bromlej* nem tartja a nyelvet etnikus ismertetőjegyek. Ezzel szemben más vezető kutatók, így elsősorban kaukázusi nyelvészek, azt tartják a legfontosabbnak.⁹ De ilyen véleménye volt az egyik legnagyobb szovjet etnológusnak, *P. I. Kusnyernek* is.¹⁰ Az etnoszt végső soron kultúrájának egysége határozza meg és ez a néprajzkutatók által felállított tétel számunkra, régészek számára különösen fontos.¹¹ Nem kevésbé lényeges az a megállapítás sem, miszerint az etnikai alakzatok egységét nem csupán az ismertetőjegyek egyszerű összessége jelenti, hanem szoros kölcsönhatásokról és kölcsönös feltételezettségükről van szó. Ami magát a nyelvet illeti, anélkül az egységes rendszer hatékony működése elképzelhetetlen volna.¹² Az kétségtelen viszont, hogy a nyelvét veszített, asszimilált nép is az új nép őseinek tekintendő, az alapvető nyelvi és etnikus elem mellett.

* * *

A továbbiakban néhány szót szeretnék szólni a *régészeti kultúra* fogalmáról. Ez a régészeti terminus szoros összefüggésben van természetesen magával az emberi kultúrával, annak egészével, ami „a nem örökletes információknak olyan együttesét jelenti, amelyet felhalmoznak, őriznek és átadnak egymásnak a külön-

⁸ Gumiljov, L. Ny., Etnosz i landsaft. Izv. VGO 100. 3. 1968. 200.

⁹ Gaglojti, L. Sz., Alani i voproszi etnogenyeza oszetyin. Tbiliszi 1966. 6, Abajev. VI. Isztorija jazika i isztorija naroda. Vopr. Tyeorii i isztorii jazika. Moszkva 1952. 45.

¹⁰ Kusnyer, P. I., Etnyicseszkiye tyerritorii i etnyicseszkiye granyici. Tr. IE XV. 1951. 77.

¹¹ Bromlej, Ju. V., Etnosz és néprajz. Bp. 1976. 80.

¹² I. m. 81.

böző emberi társadalmak”¹³. Nos a régészeti kultúrára is ráillik mindez, kivéve az átadást, amely a föld alá került emlékek vonatkozásában már nem történhet meg, illetve csak akkor, ha azokat feltárják. A régi kultúrák emlékeiből a termelési folyamatra és a társadalomszerkezetre vonatkozó információkat kinyerni van hivatva a régészet. Ehhez a célhoz módszertani arzenálja egyre jobban és jobban gazdagodik. Első lépés ehhez a meglévő leletek rendezése, és egybevetése térben és időben egymással és a rokonleletekkel, valamint újak feltárása. Már a feltárás során értékes információkat nyerhetünk (vagy éppen semmisíthetünk meg) a leletek fekvése stb. alapján. Szem előtt tartva azt, hogy egykor minden társadalom „élő szövet” volt, azt sem szabad elfelejtenünk, hogy annak lecsapódását, a régészeti emlékeket is csupán az analízis kedvéért bontjuk fel, daraboljuk szét és próbáljuk tipologizálni. A régészeti kultúra fogalma is tulajdonképpen a feldolgozást szolgálja elsősorban. Ezért is fogalmazták és fogalmazzák meg másként és másként ma is a különböző iskolákhoz tartozó kutatók annak értelmezését. A régészeti kultúrának ugyanakkor meg kell közelítenie az egykor létezett valós struktúrát, szisztemátát.

Az emlékek feldolgozása során, a munka elején, amikor a klasszifikáció problémái állnak még az első helyen, akkor van a legnagyobb szükség a régészeti kultúrára. A korai középkortól (népvándorláskor) kezdve Kelet-Európában, a régészet konkrét népelemekhez igyekszik már kötni a leletanyagot, ezért a régészeti kultúra terminust kevésbé, vagy más értelemben használjuk, mint az ősrégészek, habár törekvéseink hasonlóak, azaz a cél maga egy bizonyos reális egység (pl. etnikum) megragadása. Ezt kartográfiai (topográfiai) módszerrel, az időrendi határok szigorú betartása mellett lehet elérni, de a legfontosabb a kultúra ismertetőjegyei egymás közti funkcionális kapcsolatainak a felfedése. Az egyes edény- vagy eszköztípusok elterjedési zónái önmagukban nem lehetnek etnikumjelzők. Erre elsősorban a néprajzi kutatások figyelmeztetnek.

A szovjet régészek egy része a régészeti kultúrák mögött tudatosan nem is keres etnikumot és tulajdonképpen a régészeti kultúra terminust a „régészeti leletegyüttesek” terminussal helyettesíti az ősrégészetben.¹⁴ Ez a fogalom tulajdonképpen strukturálisan is része egy tágabb egységnek, a régészeti kultúrának.¹⁵ Ennek lényeges tárgy-típusok (edények, eszközök, házak, temetkezési szokások, ékszerek, fegyverek – fontossági sorrendben haladtunk) egész sora egymással kölcsönös összefüggésben levő, rendszert alkotó együttesének kell lennie.

Tehát olyan régészeti emlékek csoportját nevezük kultúrának, amely meghatározott (rendszerint zárt vagy legalábbis összefüggő) területen fekszik, egyidejű, valamint több jellegzetes ismertetőjegy tekintetében egyöntetűséget mutat.

¹³ Lotman, Ju. M., K probleme tipologii kulturni. Tr. po znakovim szisztyemam III. Tartu 1967. 30. (Ucs. Zap. TGU 198. 30–38.)

¹⁴ Zaharuk, Ju. Ny., Problemi archeologicseszkoj kulturni. Arheologija 17. Kijev 1964. 14–22. (ukrán nyelven)

¹⁵ Klejn, L. Sz. A., Problema opregyelenijija archeologicseszkoj Kulturni. 1970. 2. 47.

A legutóbbi vonás jelenti a legnehezebb oldalát a kérdésnek. Elméleti alapvetés híján igen sok esetben megtörténik ugyanis az, hogy térképre visznek egymás mellé olyan ismertetőjegyeket, amelyek nem egyenértékűek, más szóval súlyuk nem egyforma az adott kultúrán belül sem, azaz mögöttük más és más történeti jelenségek rejlenek. Ebből következően a kultúrák földrajzi határai erősen megkérdőjelezhetők lesznek.

Még egyszer szeretném aláhúzni, hogy a régészeti kultúra mindenekelőtt anyagi kultúra, vagy másként szellemi kultúra anyagi vetülete. A régészeti kultúrák nemcsak az etnikai megközelítéshez adnak alapot és lehetőséget.

A régészeti kultúra nem mindig felel meg egy adott etnikumnak, egy népen belül is több régészeti kultúra létezhetett, etnikumtörédekeknek, csatlakozott népeknek megfelelően, amelyek a fejlődés során (pl. letelepülés) egymáshoz közeledtek, sőt nivellálódtak, vagy azonos jellegű gazdálkodási és életforma alapján már eleve is sok rokon vonást mutattak. Emellett állandóan folyt új egységek kialakulása az együvé került népek kultúrája terén.

Mégis mi az, ami a régészeti kultúrában megfoghatóvá teszi magát az etnoszt? Mindenekelőtt nem egyszerűen a termelőeszközök típusai, formái, vagy a házak, amelyek elsősorban a termeléssel, vagy a földrajzi környezettel vannak közvetlen és szoros kapcsolatban. Maradnak a szívós hagyományú művészeti, rituális, vallási stb. vonások, illetve összetevők.¹⁶ A kultúrában változás történik, amikor gyökeresen megváltozik az addigi társadalmi szerkezet és az ideológia. Ezeket a pontokat kell nekünk is megkeresnünk. A kultúrák határait népek vándorlásai is módosíthatják.

¹⁶ Mongajt, A. L., *Arheologija Zapadnoj Jevropi. Kammenij vek.* Moszkva 1973. 77., 87.

ERDÉLYI GEPIDÁK — TISZA-MENTI GEPIDÁK

(Régészeti kutatás-módszertani és leletértelmezési problémák)

I.

A Kárpát-medence első népvándorlás kori gepida lelete 1856 augusztusában Erdélyben került elő s jutott tovább a mai bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményébe. Kleinschelken lelőhellyel tiszteletre méltó gyorsasággal már 1860-ban közzétették.¹ A manapság Seica Mica-Kisselyk néven idézett fibulának és fülbevalónak² különös, már-már szomorú jelentősége van: az egyetlen gepida kori gepida lelet az egész Kárpát-medencében, amelynek korát és népi meghatározását eddig nem vonták kétségbe – legalábbis tudtommal nem.^{2a}

A Tisza-vidékről csak az 1870-es években kezdtek gepida sírleletek a Nemzeti Múzeumba kerülni, az első régészeti ásatással feltárt sírról 1879-ből tudunk (Tiszaörvény).³

A „Bökénymindszent” lelőhellyel összefogott (1880 tavaszán különböző helyeken feldúlt) sírokból jutott a Nemzeti Múzeumba az első fibulasorozat.⁴ Közlőjük, Pulszky Ferenc „meroving stílusúnak” határozta meg és avar korinak vélte őket – némi joggal, mivel a leletek közt kora avar lószerszámdíszek is vannak (1881).⁵

A lassan szaporodó rokon leletek körét először Hampel József foglalta össze. A népvándorlás kori vagy meroving stílusú bökénymindszenti leleteket ő köti

¹ F. Kenner, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen XXIV, 1860, 392–393, 81–82. kép. E. v. Sacker – F. Kenner, Die Sammlungen des k. k. Münz- und Antikensabinet, Wien 1866, 338, Nr. 87 (fibula)

² Csallány 1961, 198–199, 212. t. 1,10 (Kenner rajzai után), 218. t. 3. (ugyanaz a poliéder-fülbevaló más rajz után –, tévesen, mintha az előző párja lenne). Jó közlése fényképekkel: K. Horedt SCIV 15 (1964) 197–198, 8–9. kép. A fibuláról pontos leírás és fotó: R. Noll, Vom Altertum zum Mittelalter (Katalog der Antikensammlung I.) Wien 1974, 51, C. 19., 38. kép.

^{2a} E kézirat lezárása után 1977-ben Kleinschelken-Seica Mica először (!) maradt ki az erdélyi „Reihengräberkultur” elterjedési jegyzékéből. Egyrészt, mint a fenti fogalomba be nem illeszhető (?) „Schatzfund” vagy „Fürstinnengrab” (amiről szó sem lehet), másrészt egy teória következtében, amely 450–500 (pontosabban: 454–471) között inkább hajlik Erdély osztrógót, mint gepida megszállása felé. Horedt 1977, 255 és 16. j., valamint 264.

³ Csallány 1961, 216–217

⁴ MNM 75/1881

⁵ F. Pulszky, Arch. Ért. 1(1881) 203. – Vele nagyjából egyidőben Hampel József a nagyváradi leleteket (ékköves díszcsatot – jelenleg a baltimore-i Walters Art Gallery-ben, vö. Arts of the Migration Period, Baltimore 1961, 50–51, 13a, és ékköves fibulát, uo. 13b) már népvándorlaskori „merovingienne”-nek határozta meg. Arch. Ért. XIV, (1880) 80.

először „az Alföldön, az egykor gepidák lakta vidéken” korhoz és néphez (1897).⁶ Nagy német nyelvű összefoglalásában már a szentes–berekhádi temető első 128 sírjára is támaszkodva, teljes határozottsággal összefoglalja a korszak leleteinek körét (Berekhát, Szerb-Nagyszentmiklós, Bökénymindszent, Nagyvárad, Kecskemét–Lakitelek).⁷ A meroving stílusú⁸ ékszereket szolgáltató temetők az Alföldön egy germán néptől maradtak ránk. Már az V. században elkezdődnek, de igazi virágkoruk a VI. század. „Es ist das Volk der Gepiden”⁹ – írja a történeti források biztos ismeretében.

Hangsúlyozni szeretném: Hampel volt az, aki elsőnek, hibátlanul, a mai napig érvényesen meghatározta az alföldi gepida régészeti kultúra nemzetközi fogalmát, korát és népi hovatartozását. Már csak azért is, mivel a nagy gepida monográfia kutatástörténeti áttekintése e tekintetben korántsem teljesen tárgyilagos.¹⁰

Csallány Gábor 1903-ban kezdi el a Szentes környéki nagy temetők feltárását. Mai szemmel nézve a berekhádi temető ásátása múzeumi anyaggyűjtésnek s nem tudományos feltárásnak tekinthető – ám nem lehet s nem szabad mai szemmel nézni. Ha az élete végéig kedvtelésből ásogató és kedves leletei számára múzeumot alapító Csallány Gábor nem tárt volna fel 3 temetőben mintegy 450 gepida sírt – ma nem lenne miről vitatkoznunk.

A „Vater der Gepidenforschung”-ot, ahogyan Csallány Dezső nevezi,¹¹ a valóságban élete végéig nem nagyon érdekelte, hogy melyik germán nép temetkezett Szentes határában. Két dologra volt mindvégig büszke: ő ásta ki a *legnagyobb* és hite szerint a *legkorábbi* „régí germán sírmezőt”.¹² – Vagyis beleesett ugyanabba a csapdába, amelybe előtte a Keszthely környéki sok ezer népvándorlás kori sírt feltáró Lipp Vilmos¹³, valamint a késő avar temetőinket (II. csoport) az avarok megjelenése előttre keltező Hampel József¹⁴ is beleesett: abszolút keltező értéket tulajdonított a berekhádi síroknak elvéve előforduló II. és IV. századi római pénzeknek. Ma – hét évtizeddel később – már tudjuk, mert keservesen megtanultuk, hogy az imperium kis ezüst- és bronzpénzeinek telepeken és temetőkben egyaránt 1000 esztendő folyamatos utóélete van a Kárpát-medencében. (Alig képzelhető el tehát kevésbé szilárd alapokon álló módszer annál, amely szórványos római pénzek elterjedésének a pénzek korára vonatkoztatott településtörténeti, gazdaságtörténeti, sőt etnikus jelentőséget tulajdonít).¹⁵ Csallány Gábor a

⁶ Hampel J., A régibb középkor emlékei Magyarhonban II. Bp. 1897, 20–21.

⁷ J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I. Braunschweig 1905. 776–778.

⁸ Uo. 491.

⁹ Uo. 776.

¹⁰ Csallány 1961, 17

¹¹ Csallány 1961, 9

¹² Csallány G., Arch. Ért. 23(1903) 21, Arch. Ért. 24(1904) 153 és Dolg. 8 (1932) 155.

¹³ Lipp V., A keszthelyi sírmezők. Bp. 1884, 50–51.

¹⁴ J. Hampel, Alterthümer i. m. I. 790–794.

¹⁵ Különösen a daciai népi kontinuitás igazolására gyakori ez a módszer. Elméleti meg-alapozója: D. Protase, Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii. (Bibl. Arch. IX.) Bukarest 1966. A „postaurelianusi” korszak pénzforgalmának egyik ilyen szellemű legutóbbi összefoglalása: C. Preda SCIV 26(1975) 441–486.

berekhádi temető használatát a Marcus Aureliustól Nagy Konstantinig terjedő időre helyezte¹⁶ s ezt a véleményét még 1932-ben is fenntartotta. (Berekhát kora: 170–275 közé esik, vagy a VI. század, teszi hozzá megengedőleg).¹⁷ Népi meghatározása mindvégig váltakozott: gót, „gót–gepida”, gepida, keletigót, vagyis valamilyen „germán ízlés”.¹⁸ – A kutatás súlypontja az 1910-es évek után egyébként is Erdélyre tevődött át.

Az 1906–1907-ben Kovács Istvántól mintaszerűen feltárt majd közzétett 187 síros mezőbándi temető a mai napig legfontosabb tárháza az erdélyi VI–VII. századi régészeti kultúrának, valamint az alább tárgyalandó s ma sem szűnő sok-sok vitának is.¹⁹ A vitapartnerek azonban olykor feledni látszanak azt, amit Kovács a legtöbbször hangsúlyozott: „a temetőnek úgyszólván minden sírja rabolt vagy bolygatott”²⁰ volt több sírból még a csont is hiányzott.²¹ Az egyetlen kivétel (148. sír) az alföldi gepida és a dunántúli langobard temetőkből is jól ismert, pár centi mélyen zsugorítva, minden melléklet nélkül elásott rabszolga – ezeket sehol sem rabolták ki. „A sírablók felületességének köszönhetjük . . . , hogy az aranygyűrű is kikerülte figyelmüket” – írja.²² Olyan szerencse ez, amely – sajnos nem elég gyakran – előfordul magyarországi gepida, langobard és avar sírablók nyomán is. Arra is van példánk a 43 síros kajdaci langobard temetőben, hogy a temető szélén fekvő egyik fibulás sírt elfelejtették kirabolni, holott a csontokon levő patinanyomok alapján legalább 10 hasonló volt a temetőben. Így lett ebből ma – régész szemmel nézve – „szegény” temető. Csakhogy már Kovács tudta: „A gazdagság lehetett szülő oka a határtalan sírablásnak, amelyet úgyszólván temetőnk minden sírjánál észleltünk.”²³ S levonta a megfelelő következtetést is: „E bolygatásnak nagyon kitett temető emlékei alapján ethnicus meghatározásokba bocsátkozni nagyon kétes eredményű vállalkozás marad mindig”²⁴, s munkáját úgy fejezi be, hogy a bolygatások miatt nincs elegendő biztosíték arra, „hogy emlékeinket ethnicus vonásaiban tisztán, végérvényesen ítéljük meg”.²⁵

Mindezek ellenére a régészeti leletek és a temetkezési rítus – akkor lehetséges – példás elemzésével mindmáig szilárd eredményekre jutott.²⁶ Lényege a következő:

1. A mezőbándi kultúra lényeges vonásaiban (beleértve a temetkezési rítust is) különbözik a marosszentannaitól, annál későbbi.

¹⁶ Csallány G., Arch. Ért. 23(1903) 22.

¹⁷ Csallány D., Dolg. 8(1932) 17.

¹⁸ Csallány G., Arch. Ért. 23(1903) 16 és 19. – Egyébként szó sincs róla, hogy Berekhátot s azon keresztül a rokon leleteket ő határozta volna meg gepidának. Mindössze a 6. jegyzetünkben idézett Hampel helyet veszi át szóról-szóra.

¹⁹ Kovács 1913, 279–389

²⁰ Uo. 279

²¹ Uo.

²² Uo. 319

²³ Uo.

²⁴ Uo. 387

²⁵ Uo. 388

²⁶ Uo. 372, 385–388

2. Erdély területén a hunok bukása után a vezető szerep a gepidák kezébe kerül, akik az V. század második felétől új otthont nyernek itt, sőt egy időre új nevet adnak a területnek (Gepidia). Száz éven át a gepidák zavartalanul bírták e területet, egészen az avar uralomig.

3. A temető *közepén* a leletek tanúsága alapján germánok, a történeti forrásokat figyelembe véve *gepidák* temetkeztek.

4. A temető Ny-i és K-i *szélén* 14 sírban lócsontok tűntek fel, ebből 4 részleges lótemetkezés volt, másik 4 ugyanerre utaló csontmaradvány, míg a többi csak pár lófog.

5. A lovassírokhoz kapcsolódnak a legkésőbbi leletek, köztük – többek között – a gömbcsüngős fülbevaló, a préselt boglárók és a csont botvég.

6. E lovas elem későbbi időben telepedett a már itt élt germánok közé! Bár kengyel, zabla nem volt sírjaikban, mégis a temető központját jelentő *gepidák* körül „a hódítónak feltűnő lovas elembe csak az avarokat sejtethetjük”.²⁷

7. A temető – tehát az *egész* temető: a gepida és avar *együttesen* – kora: az V–VII. század.

Mindmáig érdemtelenül kis figyelmet kapnak az 1909–1910-ben Marosvásárhelyen (Țirgu Mureș) feltárt sírok.²⁸ Holott a tájolásban, rítusban eltérő mezőbándi típusú B. sírcsoport 6 sírja stratigráfiailag is mintegy rátelepült a maroszentannai típusú A. sírcsoportra. Kovács lényeges mondanivalója: „Mezőbándon . . . a *temető szélén* feltűnnek már a *fiatalabb kori* lovassírok” – ilyenek M. vásárhelyen nem voltak.²⁹

Roska Márton, amikor 1934-ben közzéteszi a még 1914-ben feltárt marosveresmarti (Unirea) temetőrészletet, véleményét röviden foglalja össze: „Das Inventar der Gräber stimmt mit dem der bisher bekannten *gepidischen* Gräberfelder des 6/7 Jahrhundert überein, wodurch sich die zeitliche Ansetzung ergibt.”³⁰ – Nincs tehát nyoma, hogy Veresmart valamiféle különleges helyzetét észrevénné.

* * *

Magyarországon pedig közben valóban különleges dolog történt: kerekén 30 esztendőre eltűntek a kutatás színteréről a gepidák.

Constantin Diculescu könyveiben³¹ elfogadja Csallány Gábor keltezését s ennek alapján a lakring vandálok II–III. századi hagyatékának véli a berekháti temetőt. Diculescu érvelését 1931-ben az Alföld római kori barbár leleteit össze-

²⁷ Uo. 388

²⁸ Kovács 1915, 278

²⁹ Uo. 295

³⁰ M. Roska, Das gepidische Grabfeld von Vereșmort–Marosveresmart (Turda–Tordaanyos, Siebenbürgen) Germania 18(1934) 130

³¹ C. C. Diculescu, Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes I. Leipzig 1922. *Uő*, Die Wandalen und Goten in Ungarn und Rumänien (Mannus-Bibl. 34), Leipzig 1923, 6–8.

foglaló nagy munkájában Párducz Mihály is átveszi. Mindössze a temető korát helyesbíti a IV. század végére vagy az V. század elejére, mégpedig a berekháti „leletekben előforduló lapos pajzsdudorok miatt, amelyek a sziléziai IV. századi vandál leletekre jellemzők”.³² Eduard Beninger a szentesi múzeumban a berekháti leletekkel együtt kiállított (valójában Fábiansebestyénről származó)³³ „nyugatigót fibula” nyomán alkot véleményt. 400 körüli nyugatigót alapításának véli a temetőt, határozottan e korai időbe sorolva a jellegzetes berekháti keramika egy részét is.³⁴

A Kossina–Götze–Åberg-féle interpretált leletek kora ez. Európa benépesül „gót” csatokkal, „keletigót”, „nyugatigót”, „gepida”, „frank” stb. fibulákkal, amelyek – tekintet nélkül a történeti földrajzra és a történeti időrendi adatokra – ma már hajmeresztőnek tűnő új Európa-történetet eredményeztek. Egyik főképviseelője Duna-medencei viszonylatban E. Beninger volt.³⁵

Eléri az interpretált fibulák és csatok elmélete a Szentes határában feltárt temetőket is. Csallány Gábor 1932-ben (Csallány Dezső kutatásaira hivatkozva), Berekhátot már keletigót temetőnek nevezi.³⁶ A nagyhegyi híres sasos csatok első közlésükben (a Csallány Dezsőtől a krími Suuk-Su-ban talált párhuzamokra, valamint Kossina egyik meghatározására hivatkozva) szintén keletigótként vonulnak be az irodalomba.³⁷ Hú maradt azonban önmagához: korukat berekháti és kökényzugi római érmek alapján III–IV. századnak határozta meg³⁸ – jól tükrözve, mennyire távol állott mindenféle történeti szemlélettől.

Egy évvel később (1933–34) Csallány Dezső olyan új elmélettel lépett a gepida kutatás színterére, amely hatásaiban mindmáig nyomon követhető. Röviden: felfedezi Suuk-Sut és mindent ráépít. S mivel akkoriban Suuk-Sut krími gótok és kuturgur-bolgárok közös temetőjének véli, ugyanezen két nép hagyatékának határozza meg a szentes-nagyhegyi („keletigót”) és a szentes-lapistói („kuturgur-bolgár”) – egyébként egymással semmiféle közvetlen összefüggést nem mutató – sírleleteket. Korukat is Suuk-Su-hoz igazítja.³⁹ Végeredménye: az avar néparadat „krími gót törzseket” s velük vegyesen kuturgur-bolgárokat sodor Szen-

³² Párducz M., Dolg. 7(1931) 151.

³³ Vö. Csallány G., Dolg. 8 (1932) 157.

³⁴ E. Beninger, Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa (Mannus-Bibl. 51), Leipzig 1931, 16, Nr. 8.

³⁵ E. Beninger éles kritikájára, aki a történészek tevékenységét a „Bodenarchäologie” szemszögéből ítélte meg E. Polaschek így válaszolt: „Es vermittelt ja der Historiker ebensowenig 'Theorien' wie der Kulturarchäolog nur 'Tatsachen'. Ein schriftlicher Quellentext ist an sich genau so eine Tatsache wie eine Fibel; konjiziert oder interpretiert man aber daran, so verlieren beide ihren objektiven Charakter. Eine ‚westgotische' Fibel (so vor Beninger schon Åberg) ist keine reine Tasache mehr”. WPZ, 19, 1932, 257, 44. j.

³⁶ Csallány G., Dolg. 8(1932) 156

³⁷ Uo. 160, 162, 49. t. 1–2., – valamint: 158

³⁸ Uo. 156. „Keleti gótnak tartjuk a most ismertető nagyhegyi madárfejes csatokat, III–IV. századnak a berekháti és kökényzugi temetőben talált mintegy tíz darab III–IV. századi lyukasztás nélküli érem alapján”.

³⁹ Csallány D., Dolg. 9–10, (1933–1934) 208–211.

tes környékére, mégpedig Suuk-Su-nak szinte mindenben megfelelő összetételben.⁴⁰

Az ily módon éppen Csallány Gábortól és Csallány Dezsőtől immáron csaknem eltüntetett gepidákat azonban – szerencsére – ugyanabban az esztendőben ismét felfedezi a kutatástörténetben alig méltatott Banner János.

Banner, aki 1926-ban a magyarcsanád–bökenyi gepida temető népét még III–V. századi „germán hatású szarmatáknak” véli,⁴¹ 1930-ban Hódmezővásárhely–Gorzsaán 32 síros temetőt tárt fel. A 19. sírban a csontváz bal kezében – a kutatás nagy szerencséjére! – I. Iustinus (518–527) arany solidusa került elő. A temető leleteit Banner Berekhát, Magyarcsanád–Bökény, Mezőbánd és Bezenye egykorú leleteivel részletesen összevetette, majd az érem segítségével *gepida* eredetűnek határozta meg.⁴² Ami mind a magyar, mind a német nyelvű publikációban elsőnek jelentkezik *cím*ben is: „Der gepidische Friedhof von Hódmezővásárhely–Gorzsa”.⁴³ 30 esztendő alatt tehát ugyanoda jutott vissza a kutatás, ahol Hampel 1905-ben tartott!

Budai Árpád és Banner János szegedi iskolájának érdeme az is, hogy a gepida kérdés összefoglalása felé irányította Török Gyulát. A Móra Ferentől feltárt, mintegy 150–160 gepida sírt tartalmazó kiszombori temető közlése volt hivatott a munka alapjává válni (1936). Amely – sajnos – magán viseli az úttörő kísérletek minden nyomát.⁴⁴ Török ugyanis a leletinterpretáló iskola módszerével dolgozott. Számára *gepida* lelet volt mindaz, amelyben ötgombos félkorongos fejű fibula rombusz vagy ötszögletű testtel, ovális csat és bepecsételt díszítésű edény fordult elő.⁴⁵ Így válnak „gepidává” a Lajtától a Marosig és az Al-Dunáig különböző korú, t. között pannóniai langobard leletek éppúgy, mint az avar kori ötgombos bronz és potin fibulák (Leithaprodersdorf, Vecel, Várhely–Gradiştea, Gátér, Maros–Gombás stb.). 63 lelőhelyéből mindössze 28 a valóban V–VI. szá-

⁴⁰ Uo. 212.

⁴¹ Banner J., *Dolg.* 2(1926) 113. – Valószínűnek tartom, hogy Banner publikációja hatással volt a Csallány 1961, 12 valamint 315–318 lapokon kifejtett – a történeti forrásokat alapjaiban félreértő – régészeti-történeti elméletre. Az aláhajtott lábú vasfibulák és a gyöngymelléklet alapján Banner a germánokkal közvetlenül találkozó szarmata népeiségre gondolt, az érintkezés időpontja az ásatás előtt feldúlt sírból származó Zeno solidus alapján adva volt: „az V. század végénél nem lehet korábbi” (uo. 112). Vagyis annak a különös elméletnek, hogy a hun nagyhatalmat 454-ben legyőző gepidák csak 472-től „a szarmaták elvonulása után” tudták volna birtokukba venni az Alföldet a régészeti alapjai valahol itt rejtőznek. Holott a Priscosra visszavezethető Jordanes 264. e téren *egyértelmű*: „Nam Gepidi Hunnorum sibi sedes viribus vindicantes totius Daciae fines velut victores potiti nihil aliud a Romano imperio, nisi pacem et annua sollemnina, ut strenui viri, amica pactione postulaverunt” – ami egyébként Dacia megszállására is vonatkozik. Uo. ez *után* kapják meg az osztrogótok Marcianustól Pannoniát (456).

⁴² Banner J., *Dolg.* 9–10(1933–1934) 255 – „A gepida temető”. Valamint uo. 264–265.

⁴³ J. Banner, *MAG* 63, 1933, 375–380.

⁴⁴ Török 1936, 101–177

⁴⁵ Uo. 144–146

zadi gepida – köztük Erdélyben egyedül Kisselyk helytálló.⁴⁶ Ugyanezzel a „beningeri” módszerrel határozta meg a „gót” (csak így!) lelőhelyeket is.⁴⁷

Következményeiben mindmáig élő és ható legnagyobb hibája, hogy Mezőbándot és körét „kitagadta” a gepidák közül. Reménytelenül összekeverte egymással Marosszentanna, Marosvásárhely és Mezőbánd temetőit – egységesen a „gót” emlékek közé sorolva őket. Figyeljünk azonban jól. Töröknel „Az erdélyi sírmezők a történeti források és a negyedik század első feléből származó germán leletek alapján csak a gótoké lehetnek”.⁴⁸ Igaz ugyan, hogy forrásait nem árulja el, de az is igaz, hogy nem fiatalabbnak, hanem *idősebbnek* véli őket az alföldi gepida temetőknél. A két „idősebb” mellett, amelyekben nem fordul elő bepecsételt keramika, „a fiatalabban (ti. Bándon), amelynek kora a gepidák dáciai uralmának felel meg”, *már* előfordul.⁴⁹

Mindez történt pedig ugyanabban az 1936-os esztendőben, amelyben Fettich Nándor – éppen Mezőbánd alapján – megalkotta „az erdélyi gepida kultúra” fogalmát.

Fettich már 1926-ban foglalkozott Mezőbánddal. A 39. sír aranygyűrűjét vetette össze egy keszthely-fenekpusztai szórványos ezüst gyűrűvel. Nem említi, hogy ugyanazt előtte már Kovács István is megtette.⁵⁰ A munka mégis rendkívül fontos volt, mivel a mezőbándi gyűrűt pontosan beillesztette az avarkor első évszázadának művészetébe, a fogazásos II. állatstílussal díszített emlékek körébe.⁵¹ – Egy évszázad kutatása nyomán ma már biztosan tudjuk, hogy ez a fogazott II. stílus nem lép fel 568, vagyis az avar honfoglalás előtt. A Fettichtől⁵² s néha Wernertől⁵³ is „II. stílusúnak” tartott bezenyei, szentes–nagyhegyi állatornamentika valójában a Salin-féle I. stílus kései változata, manapság a Haseloff I/B. fokozatnak⁵⁴ felel meg. Az így díszített fibulák száma 550 körül megszorodik a langobard (Tamási, Kajdacs, Gyöng, Szentendre) és gepida (Szolnok–Szanda)⁵⁵ temetőkben, míg 568 utáni példát egyelőre nem ismerünk. Világos tehát, hogy a bándi 39. sír gyűrűje 567/568 után készült s még később került sírba. Ami végső soron az egyik legfontosabb útmutató, a temető késői germán sírjainak keltezésében. Viszont az sem mellékes, hogy a sír a temető Ny-i szélén, az avar lovassírok csoportjai közt helyezkedett el.

⁴⁶ Uo. 139, Nr. 30.

⁴⁷ Uo. 148

⁴⁸ Uo. 149

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Kovács 1913, 374. – Sőt a madarasi avar fejedelmi leleten keresztül hibátlanul beillesztette a *legkorábbi* avar leletek közé!

⁵¹ Fettich N., Az avarkori műipar Magyarországon. (Arch. Hung. I.) Bp 1926, 15–16, I. t. 15.

⁵² Fettich N., Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez (Arch. Hung. XXXI.) Bp 1951, 46–55, XXX. t.

⁵³ J. Werner, Die Langobarden in Pannonien. München 1962, 102–104.

⁵⁴ G. Haseloff, Der germanische Tierstil, seine Anfänge und der Beitrag der Langobarden. In: La civiltà dei longobardi in Europa, Roma 1974, 375–386. *Uő* in: R. Pirling, Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep, Berlin 1974, 208–215.

⁵⁵ Bóna 1976, 60–66, 26. t., 49–57. t.

Fettich különös irányból jutott el Mezőbándhoz. Hátat fordítva az avar bronzművesség kelet-ázsiai eredetéről írott könyvének⁵⁶ teljes egészében *helyi* elemekből kísérli meg levezetni a késő avar griffes-indás bronzöntő művészetet. A bronzból öntött csuklós vagy nem csuklós szíjvégek, az öntött vagy bronzlemez-ből kivágott téglalap alakú övdíszítmények viszik Mezőbándra, ahol a temető „csaknem tisztán képviseli a szóban forgó garnitúrák kultúráját”.⁵⁷ E „helyben virágzó kultúra”⁵⁸ szétsugárzását 3–4 (főleg dunántúli) avar leletben véli felismerni, hordozóit mindenütt gepidának tartja. „A mezőbándi kultúrát . . . gepidának fogadhatjuk el. Feltűnő vonása, hogy a fibula háttérbe szorul, amennyiben pedig mégis szerepel, akkor archaikus (sic!) formát mutat, ellenben virágzik az öv felszerelésének készítése.”⁵⁹ – E „kultúra” elkeveredik az avar területeken, ahol „mindenütt megtaláljuk”.⁶⁰ – Megtalálta tehát a gombot, amelyhez a ruhát lehetett varrni. Csakhogy Fettich jól tudta, hogy a griffes-indás művészet kialakulást nem lehet a VII. század végénél korábbra helyezni. Nem maradt más hátra: az erdélyi gepida kultúra életét kellett megnyújtania.

Időrendjében a VI–VII. század: „Az erdélyi gepida kultúra *kifejlődésének* ideje: Mezőbánd, Marosveresmart.” A teljes VII. század: „A gepida formák és ornamentika térhódítása . . . avar területeken”, amelynek végeredményeként a század végén: „megindul a griffes-indás bronzöntés”.⁶¹

Az elmúlt négy évtizedben – tudtommal – nem akadt kutató, aki a griffes-indás művészet gepida eredetét elfogadta volna. Ám ösztönösen, kellő kritika nélkül, vagy éppen tekintély tiszteletből, egyre többen elfogadták Fettich Mezőbándra alkalmazott „hosszú” kronológiáját. – Pedig ennek Mezőbándhoz nincs köze, hiszen egy eleven kész elmélethez igazította az erdélyi temetők időrendjét. S ami még különösebb – amit a legtöbben észre sem vesznek – *egyetlen szóval sem ír arról a Tisza-vidéki nagy gepida „kultúráról”, amelyre a hódító avarok közvetlenül rátelepedtek.*

Fettich élete végéig hadakozott elmélete mellett. 1964-ben csaknem szándékos megtevesztéssel vádolta azokat, akik Várpalotát és Jutast valamiféle langobard megszállás bizonyítékainak vélik – ezek szerinte avar kori gepida, ill. avar kori avar–langobard temetők.⁶² Utolsó könyvében (1965) külön fejezet szól „Über die Dimension und Bedeutung der gewerblichen Tätigkeiten der Gepiden”. 568 után a gepidák és (most első ízben) a rómaiak kezdenék el az avar, a kagáni

⁵⁶ N. Fettich, *Bronzeguss und Nomadenkunst*. Praga 1929.

⁵⁷ Marosi A.–Fettich N., *Dunapentelei avar sírleletek*. (Arch. Hung. XVIII.), Bp 1936, 66

⁵⁸ Uo. 67

⁵⁹ Uo. 69

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. 97–98.

⁶² Fettich N., *VMMK* 2 (1964) 84 és 88.

műhelyben a griffes-indás bronzöntést. „Bizonyítéka” nem változott, legfeljebb szaporodott: a csuklós nagyszíjvégek feltétlen gepida eredetébe vetett hit.⁶³

Az avar-gepida teóriával Csallány Dezső röviden végzett. Kimutatta, hogy az alapul vett gepida övek egytől egyig női övdíszek (hozzátehetnénk: mégcsak nem is mindig övdíszek, hanem különböző csüngők fémdíszítményei), amelyekből az eurázsiai nomád férfi fegyveröveket nem lehet⁶⁴ – hozzátehetjük: de nem is szükséges – levezetni.

-- --

1941-ben egy kellőképpen meg nem alapozott állításokkal zsúfolt nagy dolgozatban Csallány Dezső feleleveníti a Suuk-Su-i vonalat, ezúttal azonban már nem népi hatásként, hanem időrendi bázisként. Banner eredményei után többé nem lehetett kétségbe vonni a Szentés környéki nagy temetők gepida népi meghatározását, legfeljebb szét lehetett őket választani. Időrendileg 1. 456–568 közötti, a gepidák politikai uralma alá eső temetőkre és 2. avar koriakra, amelyek azonban nem terjednek túl a VII. század elején. A dolgozatban ismertetett gyulai csatokat és a nagyhegyi 84. sír skandináv eredetű egyenlő karú fibuláját helyezi az első csoportba, míg a nagyhegyi 15. és 77. sírok sasos csatjait, a hódmezővásárhely–kishomoki 23. sír övcsatját s – különös módon – magát a nagyhegyi 84. sírt, összes többi leletével együtt, a második csoportba. Amely „már az avar időkre, körülbelül az 580–620-as évekre esik”.⁶⁵

Végső konklúzióját ismerve meglepő, milyen gyakran hivatkozik a bemutatott leletek mezőbándi párhuzamaira (Nagyhegy 84. késtok = Mezőbánd 21. és 106. sírok, nagyhegyi ovális csatok = Mezőbánd 8., 29., 39., 141. sírok, nagyhegyi szíjvégek és ornamentikájuk = Mezőbánd 11., 13., 29., 34., 59., 70., 157., 174. sírok – beleértve az ereklyetartó poncolt díszítését is, amely „egyidős a mezőbándi temető hasonló ornamentikájával”).⁶⁶ Még ennél is meglepőbb azonban, hogy a népileg *gepidának* tartott nagyhegyi, kishomoki és gyulai leletekkel szemben milyen élesen állást foglal Mezőbánd gepida meghatározása ellen: „A mezőbándi temetővel képviselt erdélyi keleti germán jellegű kultúrát a Tisza-vidéki gepida emlékkanyagból levezetni nem lehet, tehát az *nem gepida* és nem erdélyi gepida kultúra, mint ahogy azt Fettich Nándor egyik munkájában állítja”⁶⁷ – írja alig leplezett éllel. Ami közös bennük, az szerinte az egyidejűség és az avar kori keresztény (?) hatás. Ami viszont elválasztja őket, abban Törököt követi: „A mezőbándi leletanyag eredete a marosszentannai nyugati gót sírmezőben gyökerezik,

⁶³ N. Fettich, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. (St. Arch. III.), Bp. 1965, 107–112.

⁶⁴ Csallány 1961, 353–354

⁶⁵ Csallány 1941, 142

⁶⁶ Uo. 143

⁶⁷ Uo. 143

de a Tisza-vidéki régiségek *semmiféle* erdélyi korai germán emlékanyaghoz sem fűzhetők.”⁶⁸

Hogy a kutatók mennyire emberek s hogy véleményük mennyire nem azonos az „objektív” igazsággal, arra Csallány Dezső két évvel későbbi tökéletes pálfordulása az egyik szép, sőt kitűnő példa. Nehezen elérhető, a nemzetközi kutatásban nem, vagy alig ismert, tanulmányról van szó, amely a Szegedi Városi Múzeum Kiadványai sorozat II. 3, 1943. füzeteként, ténylegesen 1944-ben jelent meg teljes magyar és német szöveggel.⁶⁹ Csallány Dezső gepidákkal foglalkozó munkái közül messze kiemelkedő, mai szemmel nézve is csaknem hibátlan, szigorúan kritikus írás.

A gepida régészeti kultúra meghatározásának alapja: Szentés-Berekhat tetetője és valamennyi régészeti lelete.

A történeti keret szigorúan ragaszkodik az írott forrásokhoz: 454–568.

A területi elterjedés alapja is a VI. század közepének történetére épül: Diculescra.⁷⁰ (Valójában Jordanes 113-ra a Marisia, Miliare, Gilpil, Crisia adatra,⁷¹ viszont nem tud Jordanes 33. és 74-ről, ahol a régi Dacia is szerepel a gepidák országaként.)⁷² Ami régészeti lelet ezen kívül esik, az csak feltételesen lehet gepida.

Török lelőhely-kataszterét revideálja, tudományos szakirodalmunkban korábban szokatlan keménységgel megkritizálja. Az avar kori „germán színezetű” leleteket figyelmen kívül hagyja, „mert ma még tisztázatlan kérdés, hogy ezek a gepida emlékegyanyag folytatásának tekintendők-e. Fibulák és ovális alakú csatkarikák előfordulása avarkori sírleletekben még nem bizonyíték a gepidákhoz való tartozandóság mellett.”⁷³ Térképen is szereplő 84 lelőhelyből ma is mindössze négyet fogadhatunk kritikával (ebből három Borsodban, Miskolc környékén)⁷⁴ az összes többi kétségkívül V–VI. századi gepida. Török 53 lelőhelyből 23-at ki-

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Csallány 1943, Anmerkungen zu den archäologischen Fundorten der Gepiden (454–568 n. Chr.), 32–37.

⁷⁰ Uo. 27

⁷¹ Jordanes, Get. 113 „quo tempore erant (i. e. Vandali) in eo loco manentes, ubi nunc Gepidas sedent, iuxta flumina Marisia, Miliare et Gilpil et Grisia, qui omnes supra dictos excedet”. (Ablabius)

⁷² Jordanes, Get. 33: „in qua Scythia prima ab occidente gens residet Gepidarum, qui magnis opinatisque ambitur fluminibus, nam Tisia per aquilonem eius choromque discurrit, ab africo vero magnus ipse Danubius, ab eoo Flutausis secat, . . . intorsus illis Dacia est, ad coronae speciem arduis Alpinibus emunita” (Cassiodorus) Hasonlóképpen a Get. 74: „Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur. quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cinguntur, duos tantum habens accessus, unum per Boutas, alterum per Tapas. haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur, tunc ab oriente Aroxolani, ab occasu Iazyges, a septentrione Sarmatae et Basternae, a meridiae amnis Danubii terminabant” (Cassiodorus) – Bármit is mondjanak a régészeti leletek, Gepidia itt leírt egykorú politikai határai egyértelműek és vitathatatlanok.

⁷³ Csallány 1943, 28

⁷⁴ Ezek: az avarkori Csökmő (uo. 8.), Edelény Borsodban (uo. 9. sz.), Miskolc (két lelőhely 48. és 49. sz.) –, az utóbbi három lelőhelyen V. századi arany fülbevalók kerültek elő, tehát etnikailag meghatározhatatlanok. Csallány 1943, 33–34.

hagyott, mivel sem területileg, sem korban nem gepidák, illetve „mert ezek részben avar kori leletek”.⁷⁵

Az 568 előtti gepida kori temetők közt szerepel ezúttal Hódmezővásárhely–Kishomok (26. szám), Kiszombor (40. szám) és Szentes–Nagyhegy is (60. szám). Erdély azonban, az egyetlen Kisselyket leszámítva, indokolás nélkül kimarad.

Talán érthető ezek után, hogy 1963. évi bírálatomban miért támaszkodtam Csallányra Csallány ellenében.⁷⁶ Az 1961-ben megjelent nagy gepida-monográfia az 1943. évi eredményeket kivétel nélkül megtagadja.⁷⁷ Szemléletében Törökhöz kanyarodik vissza, sőt túl is szárnyalja. Ami szempontunkból a legmeglepőbb: az egész Kárpát-medencét felölelő 248 „gepida” lelőhely közt kereken 40 lelőhellyel tekintélyes helyet foglal el Erdély, amelynek 1960 tájáig ismert V–VII. századi népvándorláskori leletei, Bánddal az élen, végre maradéktalanul bekerültek a gepida korpuszba.

Felelevenedik a Suuk-Su elmélet is ismét újabb köntösben. Korábban helyesen ismerte fel a krími összefüggéseket és helyes volt Nagyhegy VI. század végi–VII. század eleji keltezése is – írja. De gótok nélkül. Suuk-Su bizánci temető. Szentes–Nagyhegy rokon elemei is avar kori bizánci hatások.⁷⁸

A „Werner–Rybakov” típusú fibulák szláv meghatározását „túlhaladott” elképzelésnek véli, az összes ilyen fibulát avar kori gepidának tartja.⁷⁹

Az Alföldön Attilától Bajánig Szentes lesz a világ közepe. Az uralkodó népek, hunok, gepidák, avarok mindig a Körös–Maros közt laktak. Körbevéve a VI. században már régen nem számottevő szarmaták, a VII. században pedig a kuturgur–bolgárok ezreivel.⁸⁰

Kronológiai rendszere érthetetlen és megindokolatlan. Milyen meg gondolások alapján kezdődnek temetők vagy temetőrészek a 472., 480., 500., 520., 530., 534., 550., 568. években, éppúgy rejtély marad, mint az, miért szűnnek meg 500, 568, 580, 600, 679-ben. Régészetileg nem indokolja adat Csongrád–Kettőshalom 520–580, Szentes–Nagyhegy 568–600, Kishomok 500–679, Szőreg 500–600, Kiszombor 472–600, valamint a közöletlen Szanda 472–600 keltezését.⁸¹

Az erdélyi „alapteretők” keltezése sincs megindokolva, egy ponton mégis figyelemre méltó. Marosvásárhely 550–600, Marosveresmart 550–600, Mezőbánd 550–679 (Fettich-hatás!).⁸² – Vagyis Csallány szerint is mindhárom 567 előtt, még a gepida korszakban elkezdődött. Azzal viszont adós marad, hogyan lehet egykorú Bánddal Gombás, Várhely–Gradiştea, Vecel, Coşşoveni de Jos s a többi hasonló lelet.

⁷⁵ Csallány 1943, 31

⁷⁶ Bóna I., Arch. Ért. 90 (1963) 137–140

⁷⁷ Csallány 1961, 104–247 közti lelőhely leírásaiból mintegy 30–40.

⁷⁸ Csallány 1961, 328, 359

⁷⁹ Uo. 21, 268, 355–356

⁸⁰ Uo. 314–319 és térképek

⁸¹ Uo. 329–334

⁸² Uo. a Nr. 124, 129 és 130.

Valamivel korábban Kurt Horedt már kidolgozta a maga önálló erdélyi kronológiai rendszerét (1958).⁸³ Az 1. leletcsoporttal itt nem foglalkozunk. Mádik a

Fundgruppe Morești. VI. századi, annak is inkább az első feléből. Alapja az akkor 79 síros morești–malomfalvai temető. A vele egyező capuşu marei–nagykapusi, lekencei, csapói, ocnițai–mezőaknai sírok és temetőrészletek, valamint a morești, csapószentgyörgyi stb. telepek leletei alkotják a horizontot. Kétségtelenül „gepida-kori” gepida leletek. Egyedül a sasfejes-csatokkal kapcsolatban kísért nála is a kercsi datálás lehetősége, ezek lesznek Erdélyben is a csoport legkésőbbi leletei (Maroscsapó, Fundatura–Kisjenő) a VI. század végéről vagy a VI/VII. század fordulójáról.⁸⁴ Harmadik a

Fundgruppe Band–Veresmort. Egyértelműen a VII. századba kerül, mivel temetői „különböznek” Moreștitől. Bár óvatosságra int Bánd – egyetlen sír kivételével – teljes kirablása miatt, amely mint írja: hiányos inventárra vezethet, mégis a továbbiakban a különbségekre kerül a hangsúly.⁸⁵ Az egyik – mindmáig – legfontosabb: „Sprossenfibeln des germanischen Typus völlig fehlen”⁸⁶ (v. ö. Fetich 1936), néhány más „különbséggel” alább foglalkozunk. Már itt megfigyelhetjük, hogy az *egész* temető keltezésében előtérbe kerülnek azok a tárgyak, amelyeket Kovács még mint a temető legkésőbbi elemeit tartotta számon. Moreștivel és Veresmorttal szemben különbségként jelentkezik a Bándon gyakori edénymelléklet is. (NB. Kovács István a marosvásárhelyi temetőben még annak alapján különítette el többek között a Marosszentanna típusú A. sírcsoporttól a mezőbándi típusú B. sírcsoportot, hogy „a keramikus anyagnak . . . alárendelt szerep jut”).⁸⁷

Noha Veresmort tipológiailag – mint Horedt rámutat – Morești és Bánd között⁸⁸ helyezkedik el, keletkezésében mégis a különbségek és a temető (valójában csupán temető-szél) legkésőbbi tárgyai lesznek irányadók: „das Fehlen von Fibeln, sowie die Verwendung von tauschierten Beschlagteilen”.⁸⁹ Ezek révén válik Veresmort Bánddal egykorúvá, vagyis a VII. század első évtizedeibe kerül. És bár ennek Veresmorton a szerző szerint sincs semmi nyoma, mégis: „Die beiden Gräbfelder reichen bereits in die Zeit der awarischen Vorherrschaft hinein”.⁹⁰ Végül (a jogos) kételyek: „im Gegensatz zu Morești in Band und Veresmort keine Sprossenfibeln gefunden wurden, wobei es offenbleibt, ob diese in Band wie auch in Tîrgu Mureș geraubt oder nicht meht getragen wurden”⁹¹ – vagyis a kérdés a fibulák körül forog. Azok körül a fibulák körül, amelyeket az Alföld

⁸³ Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*. Bukarest 1958, 51–55, 87–91. Valamint: Horedt 1958

⁸⁴ Horedt 1958, 97–100

⁸⁵ Uo. 100–104

⁸⁶ Uo. 101

⁸⁷ Kovács 1913, 295

⁸⁸ Horedt 1958, 102

⁸⁹ Horedt 1958, 101

⁹⁰ Uo. 102

⁹¹ Uo. 103

számos teljesen kirabolt gepida temetőjében vagy temetőrészében is hiába keressük. Jelentősebb temetők „Sprossenfibel” nélkül: Kétegyháza, Klárafalva, Békésszentandrás,⁹² Tiszafüred–Nagykenderpart,⁹³ Derecske⁹⁴ s főleg Hódmezővásárhely–Kishomok 105 teljesen kirabolt sírja.⁹⁵ Kiszomborban a 153 sírban 3 maradt meg, vagyis minden 50 sír után 1–1. Pannóniában a mintaszerűen feltárt és közzétett 37 síros vörsi langobard temetőben egyetlen „Sprossenfibel” sem maradt. Megmaradt azonban a 26. sírban az egyik fibuláról a temetkezés után levált két díszgomb és fibuláról lecsüngő szalagok ezüst díszei.⁹⁶ Ha ez nem lenne, a bolygatásból és a patinanyomokból amúgyis tudnánk, hogy legalább 6–8 sírből kiemelték a sírrablók a „Sprossenfibelpaar”-t.⁹⁷ A példák száma Ausztriából, Morvaországból és Csehországból szinte tetszés szerint szaporítható. A rosszul dokumentált kirablott temetőkkel való negatív érvelés tehát ma már idejétmúlt!

Két évvel Csallány korpuszának megjelenése előtt látott napvilágot az első nagy tanulmány, amely az erdélyi és Tisza-vidéki gepida leletek egyik kiemelkedő jelentőségű és szépségű csoportját együttesen tárgyalta (1959). Mircea Rusu a csapói és a kisjenői (Fundatura) sasfejes övcsatok publikációja során a típus irodalom alapján elérhető 42 „pontusi” változatát elemzi a Kubántól a Tiszáig.⁹⁸ Tipológiai felosztásában a Pontus-vidéken talált változatoktól (I. és II.) megkülönbözteti az erdélyi-szerémségi III/a és a Tisza-menti III/b változatot.⁹⁹ Vagyis tipológiailag elsőnek s világosan elhatárolja egymástól a pontusi-krími, másrésztől a Kárpát-medencei példányokat, – ami már önmagában is sokat mondó különbség. A Kárpát-medenceiek keltezését is helyesbíti, feltétlenül VI. századnak tartva őket.¹⁰⁰ Az egész elemzés megbillen azonban, amikor az éppen sikeresen ki-elemzett jelentős formái, technikai és ornamentális különbségek *ellenére* a III. Kárpát-medencei változatot is boszporuszi műhelyek termékének véli.¹⁰¹ Mégpedig J. Werner¹⁰² és Kovrig Ilona¹⁰³ ekkor már kifejtett véleményével szemben,¹⁰⁴ akik az eredeti darabokat tanulmányozva, arra a következtetésre jutottak, hogy a szentesi, szolnoki és kosseweni sasos csatok Tisza-vidéki gepida műhely alkotásai. Magam is jónéhány krími¹⁰⁵ és valamennyi (meglevő) magyarországi sasos csatot tar-

⁹² Csallány 1961, 106 (Nr. 22–24), 115–119 (Nr. 43–44), 168–169 (Nr. 90).

⁹³ Fodor I. ásatása (1975) és Bóna I. ásatása (1976) a MNM-ban

⁹⁴ Mesterházy K., DMÉ 1965, 28–30, 9–10. kép

⁹⁵ Ásatás Bóna I. és Nagy M. (1967–1970). A Tornyai János Múzeumban, Hódmezővásárhely

⁹⁶ Sági 1964, 381–382, 401, 33. t. 7, 10–11.

⁹⁷ Uo. a 9, 13, 16, 18, 20, 28, 30 és 31. képek (sírrajzok)

⁹⁸ M. Rusu, Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf (VI–VII. Jh. u. Z.). Dacia III, 1959, 458–507

⁹⁹ Uo. 510

¹⁰⁰ Uo. 511–513

¹⁰¹ Uo. 515

¹⁰² J. Werner, Reinecke-Festschrift, Mainz 1950, 167

¹⁰³ I. Kovrig, Archäologische Funde in Ungarn, Bp 1957, 308

¹⁰⁴ M. Rusu i. m. 63. j.

¹⁰⁵ A British Museumban az Evans-gyűjtemény példányait (1969) és a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum példányait (1971)

tottam kézben, jól tudom, hogy csak fényképen és rajzban hasonlítanak egymásra. Közös műhelyükről nem lehet szó, legfeljebb közös eredetükről. Ami viszont egészen más probléma.

Rusu nagy érdeme még, hogy elsőnek ismerte fel a feldúlt sírokból származó töredékek alapján a sasos-csatok általánosabb Tisza-vidéki elterjedését (Nagyhegy 64, Berekhát 202).¹⁰⁶ Azóta az agyonkopott, toldozott-foldozott, éviüzedeken át használt hódmezővásárhely-kishomoki (77. sír)¹⁰⁷ példánnyal a Nagyhegy–Szanda típus száma (beleértve Kossewent is) már hatra emelkedett. Ezzel egyszer s mindenkorra elvesztették alapjukat azok a spekulációk, amelyek annak idején még az *unikális* szentes-nagyhegyi csatokra épültek. E hat csat technikai részletei aprólékosan megegyeznek a Tisza-vidéki egyéb gepida csatok és fibulák elemeivel,¹⁰⁸ tehát okvetlenül 567 előtti helyi készítmények.

Amit Rusu a sasos csatok (szintén elsősorban Suuk-Su-ra alapozott) krími eredetére épít, az – anélkül, hogy ismerné Csallány Dezsőnek egy avar ezüst öv-készlet publikációja során, tehát idegen köntösben kifejtett – munkáját, nagyon emlékeztet Csallány 1933/34. évi elképzeléseire. Azzal a különbséggel, hogy a krími gótok elvi okokból kimaradnak belőle. Rusu sem tartja kizártnak, hogy keleti (avar, kuturgur és uturgur) népelemek viselték eredetileg e csatokat s hozták magukkal a Tisza-vidékre.¹⁰⁹ Jobban hajlik azonban másik elgondolása felé, hogy ti. „divatcikkkel” állunk szemben, amelyet a legkülönbözőbb népek viselhettek.¹¹⁰ Az erdélyi példányok (Csapó és Fundatura) keltezése megfelel annak az időnek, amikor a kuturgurok a gepidák szövetségeseiként benyomultak (549–550)¹¹¹ – korántsem biztos tehát, hogy a gepidákhoz köthetők. A biztos korabeli gepida lelet számára is Şeica Mica-Kisselyk.¹¹²

A Tisza-vidéki csatokkal kapcsolatban is nyitva hagyja a kereskedelmi áru vagy az 568 utáni avar-kutrigur behatolás lehetőségét.¹¹³ Csak hogy ha ez így lenne, a Tisza-vidéken alig lennének 567 előtt gepida temetők, csak 568 utáni avar-kutrigur-gepidák!

1960-ban az erdélyi Bakó Géza K. Horedt időrendi és elméleti alapjairól elindulva elemzi Bándot.¹¹⁴ Maximális különállását bizonyítandó szinte pontról-pontra idézi Csallány 1941. évi eredményeit, egészen addig a megállapításáig, hogy a Tisza-vidéktől „idegen”¹¹⁵ a bándi kultúra. Új fogalom azonban Bakónál, legalábbis Bánddal kapcsolatban „keveréknép”¹¹⁶ elnevezés.

¹⁰⁶ *M. Rusu* i. m. 492, 5. j. – Csallány 1961 alapján még többet sejtethetünk.

¹⁰⁷ *Bóna* 1976, 119, 14. t.

¹⁰⁸ *Csallány* 1961. 14. t. 6, 24. t. 17, 83. t. 8. 108. t. 1–2, 179. t. 2, 196. t. 7, 9, 207. t. 9, 208. t. 2,4, 215. t. 11.

¹⁰⁹ *M. Rusu* i. m. 519

¹¹⁰ *Uo.* 519, 522

¹¹¹ *Uo.* 520

¹¹² *Uo.* és 94. j.

¹¹³ *Uo.* 520

¹¹⁴ *Bakó* 1960, 22–31

¹¹⁵ *Uo.* 22

¹¹⁶ *Uo.* 23

Bonyolult, valóságos „rácsrendszert” eredményező térkép-elemző módszerrel¹¹⁷ (amelyben László Gyula¹¹⁸ és Bóna I.¹¹⁹ egymással aligha összeegyeztethető „módszerét” követi) szárnyakat, csoportokat, nagycsaládokat, nemzedékeket vél kimutatni.

A szerinte csak 600-ban keletkező temető területén a lovassírok megjelenését – szintén Horedt nyomán – 630 utánra helyezi, ám – Csallány Dezső elméleteit követve – kuturguroknak véli őket.¹²⁰ Övvereteik „a 679 után megjelenő lemezis övveretekkel vannak kapcsolatban”,¹²¹ – tűnik elő Fettich elmélete is.

Egykorú közvetlen keleti eredetűnek véli a háromélű nyílhegyeket, a sisakot és a kifli alakú fülbevalókat. Bakó azt állítja, hogy Bándnak nincs sok köze az erdélyi (malomfalvi) gepida kultúrához sem, mivel „a bándi kultúra” hunkori pontusi „keveréknép” és egy másik lovas „népraj” (– gondolom ezek a kuturgurok –) összeolvadásából keletkezett. Élete (Marosvásárhellyel és Nagykapussal együtt) 679-ig tartana, ekkor dűlják fel és szüntetik meg keletről érkező újabb „néprajok”.¹²² Úgy tűnik, itt valamennyi elszett elmélet közös nevezőre jutott.

Noşlac előzetes jelentésében Mircea Rusunál is rokon gondolatokat olvashatunk. Arról, hogy „egyesek” Bándot és Veresmartot germánnak „deklarálták”, gepida eredetűnek vélték.¹²³ Holott – szerinte – Bándon, Veresmarton és Noşlacon (Nagylak) csak a fémtárgyak egy része mutat kapcsolatot a langobard és gepida temetőkkel, valamint az összesen 4 db pecsételt díszű edény.¹²⁴ A bándi sisak szerinte is pontusi, Noşlac és Veresmart kardjai római-bizánciak, a csatok késői és távoli (Italia, Hispania) kereskedelmi áruk – talán frank közvetítéssel. Ugyanilyen úton került ide a néhány állatstílussal díszített germán tárgy és a tausírozott övdíszek.¹²⁵ 1975-ben e germán hatásokat (langobard vagy frank?) Bándon, Veresmarton és Noşlacon már kevésbé jelentősnek látja a „helyi lakosság” életében. Vagyis, legalábbis Nagylak–Noşlac lakosai, keresztény sóbányászok lettek volna, főleg a helyi lakosság köréből.¹²⁶

A só körül mozog az a kronológiailag egy évszázad régészeti kutatásaival és módszertanával szakító, történelmileg megalapozatlan elmélet is, amellyel a környei avar temető publikációjában Salamon és Erdélyi hozzájárultak a helyzet bonyolításához. 547–582 között – ismeretlen okokból – a Kárpát-medence széles térségein állomásoztatott bizánci zsoldoscsapatokhoz (akik közt nagyon sok

¹¹⁷ Uo. 24 és 2. kép

¹¹⁸ Gy. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars.* (Arch. Hung. XXXIV.), Bp 1954, 21 skk.

¹¹⁹ Bóna I., Arch. Ért. 84 (1957) 165 skk

¹²⁰ Bakó 1960, 28

¹²¹ Uo.

¹²² Uo. 29–30

¹²³ Rusu 1962, 288, – „certain scholars who studied the cemeteries of Bandul de Cîmpie and Veresmort have already declared themselves in favour of a Gepid origin”

¹²⁴ Uo. 289.

¹²⁵ Uo. 290.

¹²⁶ Rusu 1975, 137., Rusu 1962, 290–292.

„nyugati” germán is volt) kötik Mezőbánd és Veresmart – tágabb értelemben a „Maros-völgy”-temetőit is.¹²⁷

K. Horedt a Környe-könyvre alapozott kritikai tanulmányában, s aligha véletlenül éppen abban, időrendileg a klasszikus álláspont felé közeledik. Veresmartot és a hozzá hasonló *kis* temetőket (valójában inkább *feltáratlan* temetőkről van szó) egykorúnak tartja a Tisza-vidéki gepida temetőkkel. Csak a nagy temetők lennének 567 utáni avar telepítések, pl. Bánd és Nagylak-Noșlac. Ezek Környével egykorúak.¹²⁸

A Reallexikon „Band” címszavában már 567 és a VII. század első évtizedei közé keltezi a temetőt. Gepida meghatározása helyett azonban „eine Mischbevölkerung” szerepel.¹²⁹

1975-ben megjelent munkájából következően „rövid kronológiája” csak átmenetinek tűnik. A meroving kori temetők kezdetét ugyan az avar hatalom telepítésével magyarázza, használatukat Erdélyben azonban „until the middle or at the latest, until the third quarter of the 7th century”¹³⁰ terjeszti ki.

* * *

A történelmi, településtörténeti kérdések régészeti megközelítésében a régészeti kutatások intenzitása sem mellékes.

Magyarországon a Tisza-vidék gepida temetőiben 1903–1956 között mintegy 1150 hiteles sírt tártak fel, ebből 1961-ig kb. 900 sírt közzétettek. Erdélyben 1906–1956 között mintegy 300 sír feltárássá került sor,¹³¹ amelyet 1974-ig többé-kevésbé teljesen közzétettek. Minőségében, megfigyelések dolgában, általában felülmúlják az egykorú magyarországi ásatásokat. Az egyébként sem kiegyensúlyozott arányok az utóbbi időben további eltolódást mutatnak. A Tisza-vidéken 5–8 temető kereken 400 sírja, mégpedig immáron jobban vagy igen jól ásott és dokumentált sírja áll közlés előtt (Szolnok–Szanda, HMV–Kishomok, Tiszafüred, Biharkeresztes, Derecske stb.) míg Erdélyből (Malomfalva–Moreștin kívül) csak csak 3–6 síros temetőrészletek¹³² előkerüléséről értesülünk. A háttérben ugyan

¹²⁷ A. Salamon–I. Erdélyi, Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe (St. Arch. V.) Bp, 1971, 68–70.

¹²⁸ K. Horedt, Die Deutung des Gräberfeldes von Környe. JbRGZM 18 (1971) 205–207. – Veresmartot kifejezetten egykorúnak tartja a Tisza-vidéki gepida temetőkkel.

¹²⁹ K. Horedt, Band in: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde II/1. 28. – a továbbiakban: Horedt, Band

¹³⁰ Horedt 1975, 112

¹³¹ Ebből azonban Mezőbánd, Marosvásárhely és Marosveresmart századeleji ásatás. Összesen 206 sír.

¹³² D. Popescu–K. Horedt SCIV 3 (1952) 311 –, Nagykapus–Capușu Mare–Kenderáj, D. Popescu–K. Horedt, SCIV 4 (1954) 199 –, Maroscsapó–Cipău, Horedt, 1958, 75 –, Kolozsvár–Szamosfalva, Cluj–Someșeni, St. Ferenczi, Omagiu lui C. Daicoviciu. Bukarest 1960, 193 –, Kolozsvár–Kardosfalva, Cluj–Cordoș, G. Arghel–M. Blajan, Apulum 12, 1964, 319 –, Szentmiklós–Sînmiclăuș, N. Vlăsa, MCA IX, 1970. 529 –, Kolozsvár–Cluj, St. Danila, MCA IX, 1970, 435 –, Mezőakna–Ocnița, M. Comșa–D. Ignat, Dacia XV, 1971, 349 –, Medgyes–Mediaș, I. Hica, SCIV 25 1974, 517 – Mezőceked–Valca Lărga. –

meghúzódik Baráthely-Bratei 3. temetőjének 298 sírja,¹³³ ez azonban – úgy tűnik – a román kutatók egy része számára éppoly rejtélyes, mint a mi számunkra. Korban egyébként is (Nagyak-Noşlac-kal együtt) inkább az avar időkhöz tartozik, amelyben korábbi 20 000 sírunkat csak az elmúlt két évtizedben vagy 6000-el növeltük.

Alaposan elmaradtunk viszont – Moreştihez¹³⁴ és Csapóhoz¹³⁵ képest – a telepkutatásban s ezt az előnyt egyhamar be sem tudjuk hozni. Battonya,¹³⁶ Tiszafüred¹³⁷ házai, Derecske és Szarvas környékének telepkutatásai egyelőre csak a biztató kezdet.

Mindezzel már csak azért is tisztában kell lenni, hogy bizonyos óvatosságra intünk. „Az egész Tisza-vidéket” ma már nem szabad Csallány 1961. évi monográfiája nyomán jellemezni.¹³⁸ Másrészt az erdélyi gepida temetők kutatása csak részben látszik e „kisebb” Gepidia tényleges jelentőségének.

Jelentős eredmények születtek a Felső-Tiszavidék korai, IV–V. századi gepida kutatásában. Hiteles szép temetők Ártándon kerültek elő.¹³⁹ Ezek területileg és korban Valea lui Mihai-Érmihályfalvához csatlakoznak,¹⁴⁰ újabb Szamos és Ér menti kutatásokról azonban nincs híradásunk.

Hampel óta tudjuk s ma különös módon egyre világosabb lesz, hogy a Tisza-vidéki és erdélyi „gepida” kultúra tulajdonképpen az Atlanti-óceántól Erdély pereméig terjedő nagy „meroving” kultúra legkeletibb csoportja. Kapcsolatai a Merovingok országaival a Duna mentében, Itáliával a Dráva–Száva völgyében zajlottak le. Vagyis mindkét esetben Pannónián keresztül. És éppen itt sikerült 1957–1974 között olyan minőségi fordulatot előidézni, amelyhez képest Beninger 1940.,¹⁴¹ Bóna 1956.¹⁴² és Werner 1961.¹⁴³ évi összefoglalásai ma már csupán előtanulmányoknak tekinthetők. Még kevésbé lehet és szabad tehát ezeket a munkákat a „Pannóniai langobard kultúra” bibliájaként idézni vagy éppen aposztrofálni.¹⁴⁴

A Székudvaron (Socodor) feltárt 4 sír az alföldi gepida tömbhöz tartozik. *D. Popescu*, MCA II, 1956, 78–80, 36–38. kép.

¹³³ *I. Nestor-E. Zaharia*, MCA X, 1973, 191–201.

¹³⁴ *K. Horedt*, Dacia XVIII, 1974, 177–188

¹³⁵ *K. Horedt*, SCIV 6, 1955, 661 –, III. t. Teljes ásatási alaprajz: *D. Protase*, Acta Musei Napocensis 3, 1966, 405–407, 7. kép. (11 házzal).

¹³⁶ *Szabó, J. J.* Arch. Ért. 102 (1975), 291, 103 (1976) 287–288. *Uő* in: Újabb ásatások Békés megyében (B. csaba 1977) 19., 10. kép. 6 cölöplyukas „malomfalvi típusú” ház alaprajza, és 12. kép, a házból előkerült jellegzetes V–VI. századi gepida fésűk.

¹³⁷ *Bóna* 1976, 29, 2. kép 4. Közöletlen anyaga a szolnoki Damjanich János Múzeumban.

¹³⁸ Vö. alább a 156–163 j.-ben idézett munkákat.

¹³⁹ *Mesterházy K.*, DMÉ 1965, 61–67

¹⁴⁰ *Andrássy E.*, Közl. IV, 1944, 91–96.

¹⁴¹ *E. Beninger*, Die Langobarden an der March und Donau. In: Vorgeschichte d. deutschen Stämme II. (Leipzig 1940) 827–864.

¹⁴² *I. Bóna*, Die Langobarden in Ungarn (= Bóna 1956)

¹⁴³ *J. Werner*, Die Langobarden in Pannonien, München 1961

¹⁴⁴ Mint a 138. j.

17 lelőhelyen nagy és kis temetők sorozatát sikerült teljesen feltárni (Szentendre 90, Hegykő 81, Bezenye [a teljes] 77, Tamási 53, Kajdacs 43, Vörs 37, Rácalmás 20 sírral) összesen mintegy 400 jól megfigyelt és dokumentált temetkezést. Két új temetőt (Vörs és Mohács)¹⁴⁵ már publikáltak, a többről vagy 10 bőségesen illusztrált előzetes jelentés¹⁴⁶ nyújt keresztmetszetet. Az osztrákok közölték régi és új ásatásaikat: Nikitsch¹⁴⁷, Poysdorf¹⁴⁸ Rohrendorf, Erpersdorf,¹⁴⁹ Mannersdorf,¹⁵⁰ Steinbrunn¹⁵¹ temetőit s új nagy temetőket tártak fel Hauskirchenben és Oberbierbaumban (az utóbbi 90 síros).¹⁵² A morvák is közzétették régi langobard ásatásaikat¹⁵³ s újakkal gyarapították őket.¹⁵⁴ Ma: a langobard síranyag tízszereése az 1956–1961. évinek, megfigyelések (rítus, viselet) és összefüggések tekintetében pedig szinte csak az új anyagra lehet támaszkodni.¹⁵⁵

A hazai eredményeket az 1974–1976 között négy nyelven (magyar, angol, német, francia) megjelent tudománypopularizáló kismonográfiában (Gepidák és langobardok a Kárpát-medencében) már megkíséreltem röviden összefoglalni.

Fontosabbak azonban az ásatásokból, kutatásokból levonható általános tapasztalatok:

1. Nemhogy két egyforma temető, de két egyforma sír sincs. Pontos dokumentáció nélkül – s az eddig közzétett összes erdélyi és magyarországi gepida temetők ezek közé tartoznak! – különbségekről-hasonlóságokról nehéz nyilatkozni.

2. Ahogyan nincs két egyforma sír, úgy nincs két egyforma síregyüttes, sőt tovább megyek, lelet sem. Még az azonos öntőmintából származó fibulapárok méretei és részletei is különböznek. „Hajszálpontos” egyezésekre, ezért sem Morești,

¹⁴⁵ K. Sági, Das langobardische Gräberfeld von Vörs (= Sági 1964). A. Kiss–J. Nemeskéri, Das langobardische Gräberfeld von Mohács. JPMÉ 1964, 95–127.

¹⁴⁶ I. Bóna, Langobardisches Grabfeld in Rácalmás. Alba Regia 1 (1960) 167–170. Uő, Das germanische Gräberfeld aus den 6. Jh. in Hegykő. Soproni Szemle 14 (1960) 233–241, 15 (1961) 131–140, 17 (1963) 45–74. Uő, Neue Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Langobarden in Pannonien. Aus Ur- und Frühgeschichte. II. Berlin 1964, 104–109. Uő, Fejér megye története 5. A népvándorlás kora Fejér megyében, Székesfehérvár 1971. Uő, Langobarden in Ungarn. Arch. Vest. 21–23, 1970–1971, 45–74. Uő, I longobardi e la Pannonia. La civiltà dei longobardi in Europa. Roma 1974, 241–225. Uő, Neue Langobardenfunde in Ungarn. (Novi Sad s. a.)

¹⁴⁷ E. Beninger–H. Mitscha–Märheim, Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch. WAB 43. Eisenstadt 1970.

¹⁴⁸ E. Beninger–H. Mitscha–Märheim, Der Langobardenfriedhof von Poysdorf, Arch. Aust. 40 (1966) 167–187.

¹⁴⁹ F. Hampl, Die langobardischen Gräberfelder von Rohrendorf und Erpersdorf. Arch. Aust. 37 (1965) 40–78.

¹⁵⁰ H. Mitscha–Märheim, Völkerwanderungszeitliche Gräber aus Mannersdorf am Leithagebirge. Arch. Aust. 22 (1957) 45–53.

¹⁵¹ Uő, Das langobardische Gräberfeld von Steinbrunn. Festschrift f. Alfons A. Barb. Eisenstadt 1966, 102–114.

¹⁵² H. Adler, MAG 100 (1970) 138–147.

¹⁵³ J. Tejral, Grundzüge der Völkerwanderungszeit in Mähren. (Studia Arch. IV. 2.) Praga 1976.

¹⁵⁴ J. Tejral Pam. Arch. 64 (1973) 301–339. Uő összefoglalóan: Zum langobardischen Nachlass in archäologischen Quellen aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. Slov. Arch. 23 (1975) 379–446.

¹⁵⁵ Bóna 1976.

sem Bánd, sem más temetők esetében nem lehet számítani. A vagy 600 magyarországi gepida és langobard edényből csak 2–2 példányról állítható (mind a kettő egy-egy sírból származik), hogy ugyanazon mester sorozatárúja. A mintegy 100 gepida és langobard pecsételt edény mintáit megvizsgálva eddig nem sikerült azonos pecsételővel díszített edénypárt találni. És így tovább.

3. A gepida és langobard korszak temetői közt mutatkozó különbségek csak ritkán utalnak eltérő etnikai vagy kronológiai alapokra. Zömmel gazdasági (állattartók, földművelők, erdőlakó vadászok és legeltetők) és társadalmi alapokra vezethetők vissza. Más egy *szabad*, esetleg vérrokonokból álló köznépi temető s ismét más a nemesek, családtagjaik, kíséretük körül temetkező félszabadokból-szolgákból álló közösség temetője. A határok közelében előfordulnak kifejezetten katonai jellegű települések, a településterület belsejében az ilyenek ritkák. A legpregnansabb különbségek (fegyveresek+ékszeres nők, másrészt mindezek hiánya vagy alárendelt szerepe, esetleg gyenge minősége, mint olcsó bronz ékszerek és üveggyöngyök) az adott korszakon belül ezekre a társadalmi különbségekre vezethetők vissza.

4. A temetőket csak a sírablások aránya és módszere maximális figyelembevételével lehet értékelni –, ami dokumentáció nélkül legtöbbször lehetetlen. Nem az a gazdag temető, amelyben a soha el nem rabolt olcsó edények, a sírban gyorsan tönkremenő vasak és esetleg bronz vagy rossz ezüst fibulák megmaradnak (p. Szentés-Kökényzug), hanem az, amelyből az arany és ezüst ékszereket mind vagy csaknem mind kirabolták. Ilyen a teljesen feltárt 105 síros kihomoki temető, amelyben a módszeres sírablás nyomán egyetlen „Sprossenfibel” sem maradt meg (csak a ráutaló csüngődíszek!) s ilyen a tiszafüredi temető, ahol a rozsdás pajszdudorok és kardok éppúgy megmaradtak, mint Kishomokon, de a fibulákra csak patinanyomok utalnak. Ilyen a legtöbb érintetlen langobard sír is, amelyben gyakran találtunk akár 4 darab fibulát is, de aranyat soha! Azok a szomszédos, mélyebb, nagyobb sírokban voltak. S ilyen Mezőbánd és Marosvásárhely is, amint azt már ásatójuk és közvétezőjük nyomatékosan hangsúlyozta.

A korszak anyagi művelődését nem az köti tehát össze, ami nincs, ami hiányzik, hanem az, ami ténylegesen megmaradt!

II.

Az 1966. évi prágai VII. Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Kongresszuson tűnik fel először egy elmélet,¹⁵⁶ amelynek bizonyításában megalkotója következe-

¹⁵⁶ K. Horedt, Die Siedlung des 6. Jhs u. Z. aus Morești, Zentralrumanien. Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 21–27. aout 1966. 2. Praga 1971, 1044–1047. – Amennyiben az irodalmat jól áttekintettem. Az első összefoglaló beszámolóban (K. Horedt, Die Befestigte Ansiedlung von Morești und ihre frühgeschichtliche Bedeutung. Dacia I, 1957, 297–308) mindenesetre még nincs nyoma.

tesen az újabb magyar régészeti kutatások eredményeire hivatkozik. Korántsem közömbös tehát számunkra.

Az elmélet a morești telepen talált *bronz stilus-tűk*, valamint az egyszerű, ívelt hátú ún. aláhajtott lábú fibulák családjába tartozó *vasfibulák* értelmezésével foglalkozik.

Előljáróban annyit, aligha valami nagyszámú, fölöttébb jellemző leletcsoportról van itt szó. Az egyik közleményből megtudjuk, hogy stilus-tűt a 37 házból álló település négy „lakó”-gödrében találtak (13, 19, 28, 36) míg vasfibulát háromban (17, 20, 28).¹⁵⁷ Mindenesetre a két – fényképekkel is illusztrált – közleményben kétszer is *ugyanazt* a 3 stilus-tűt és *ugyanazt* a 4 vasfibulát láthatjuk.¹⁵⁸ Egy korai előzetes közleményben egy díszítetlen negyedik bronz stilus-tűt is közzétettek.¹⁵⁹ Az ásató „in auffallender Anzahl”, illetve „kamen wiederholt Stilusnadeln und Eisenfibeln, die demnach häufiger getragen wurden” jellemzése egyelőre tehát nem teljesen világosak. Annál egyértelműbb a következtetés, amit levon belőlük:

„Im Corpus der Gepidenfunde erscheinen im ganzen Theissgebiet *nirgends* Stilusnadeln und eiserne Bügelfibeln, was beweist, dass sie in Siebenbürgen nicht den Germanen, sondern nur den Nachkommen der provinzialrömischen Bevölkerung zugewiesen werden können, umso mehr als für die Gegend um den Plattensee Stilusnadeln bereits in der gleichen Weise gedeutet wurden.”¹⁶⁰

1969-ben a probléma klasszikus összefoglalásában, amelyet 1974-ben a morești temetőt publikáló Dorin Popescu szintén szó szerint idéz,¹⁶¹ a következőket olvashatjuk:

„In dem gesamten Fundamaterial der gepidischen Grabinventare in der Theissebene fehlen diese beiden Fundkategorien (vgl. D. Csallány 1961) und müssen demnach einem anderen Bevölkerungsteil zugewiesen werden. Den Gegebenheiten entsprechend kann es sich dabei nur um einheimische Romanen handeln, für die z. B. in Pannonien gerade auch Stilusnadeln als kennzeichnend angesehen werden (I. Kovrig 1958, S. 71, I. Bóna 1962, S. 63).”¹⁶²

Az 1970-es évek első felében a vasfibulákra egy ideig nem hivatkozik. Viszont a morești temető értékelésében, 1974-ben, D. Popescu éppen az imént idézett szakaszt veszi át. A morești gepida temető 17. női sírjában talált *vasfibulapárt* Popescu ugyan saját maga 2. századi rómainak tartja, amely azonban – Horedt

¹⁵⁷ K. Horedt, Dacia XVIII, 1974, 183

¹⁵⁸ K. Horedt, Die Siedlung i. m. XLIV. t. 1–3 illetve 4–7, Horedt 1969, 1 t. b–d illetve e–h

¹⁵⁹ K. Horedt, MCA V, 1959, 85, 3. kép 2. – amelyről azonban töredékessége és díszítetlen simasága miatt nehéz azt állítani, hogy „forma de stilus”

¹⁶⁰ K. Horedt, Die Siedlung i. m. 1047.

¹⁶¹ Popescu 1974, 211.

¹⁶² Horedt 1969, 134.

véleményére utalva – mégiscsak a VI. századi germánok közt élő római elemre utalna.¹⁶³

A vasfibulák kérdésével gyorsan végezhetünk. Mindenekelőtt kétlem, hogy ezek a silány kis vas kapcsolók a római etnikum és civilizáció valamiféle „par excellence” kifejezői lennének, Pannonia, Noricum és Raetia több ezer III.–V. századi későrómai sírjából egyetlen példányt sem ismerek. Sokat találunk viszont a Tisza-vidék III.–IV. századi „barbár” szarmata temetőiben, mindennapos a Tisza-vidéki germánok IV.–V. századi ún. „hunkori” temetőiben is.¹⁶⁴ Szervesen ebből nő ki az V.–VI. századi gepida kultúra, tehát a vasfibulák használata folyamatos.

Csallány könyvének 266. lapján hiányosan ugyan, de felsorolja a vasfibulákat.¹⁶⁵ A sírleírásokban is rendszeresen szerepelnek. Tény, hogy a gyakran rossz minőségű táblaképeken nehezen ismerhetők fel, különösen a töredékek. Biztonság kedvéért nézzük a hiteles adatokat:

Magyarcsanád–Bökény. A temető anyaga a háború alatt elpusztult, leletei ezért nem szerepelnek Csallány könyvében.¹⁶⁶ Hozzáférhető azonban az eredeti publikáció.

I. sír. „A jobb vállon, egészen a nyakcsigolyánál, erősen elrozsdásodott vasfibula a hozzátartozó tüvel együtt (15. kép 2).”¹⁶⁷ „A mellcsont legalsó szélén három darabra tört, erősen rozsdásodott vasfibula, tú nélkül (15. kép 3).”¹⁶⁸

Szentes–Kökényzug 59. sír. „bei den Schultern lag ein einfaches Fibelpaar aus Eisen mit umgeschlagenem Fuss.”¹⁶⁹

Hódmezővásárhely–Gorzsa 93. sír. „Im linken Beckenteil befand sich ein Eisenfibelpaar.”¹⁷⁰

Szentes–Berekhát 221. sír. „Verrostetes Bruchstück einer Bügelfibel mit Spiralkonstruktion aus Eisen und Bronze.”¹⁷¹

Szentes–Berekhát 225. sír. „Eine kleine Bronzefibel mit umgeschlagenem Fuss und Bronzenadel.” – Téves leírás vagy fordítás. A 266. lapon Eisen-

¹⁶³ Popescu 1974, 200–201.

¹⁶⁴ Csak néhány példát. *Párducz M.*, A szarmatakor emlékei Magyarországon III. (Arch. Hung. XXX.) Bp. 1950, I. t. 1, 6, 13, III. t. 1., VII. t. 2–3, XLVIII. t. 8, 19, 20, LIX. t. 9, LX. t. 2, LXIII. t. 10, XCVII. t. 9, CIV. t. 1. *Uő* összefoglalóan: Adatok az aláhajlítottlábú fibula szarmata típusához. SZVMK II. 3. (Szeged 1942) 31–35, XII. t. 1, XIII. t. 8, 12, 15, XIV. t. 14–15. *Uő*, Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. Acta Arch. Hung. 11 (1959) 373–378, 5. kép 81, IV. t. 10, VIII. t. 12, X. t. 12, XIV. t. 2. *Uő*, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. (St. Arch. I.) Bp. 1963, I. t. 16, II. t. 4, VII. t. 21 és 22.

¹⁶⁵ Csallány 1961, „o. Sonstige Fibeln. Aus Eisen” – ahol 8 lelőhelyet említ.

¹⁶⁶ Leírása viszont igen, „Csanád–Bökény” néven. Csallány 1961, 141–143.

¹⁶⁷ Banner J.. *Dolg.* 2 (1926) 99.

¹⁶⁸ Uo. 100. – Ezekén kívül a némileg zavaros jelzésű ún. c. sírban: „A mellcsonton keresztül egy háromrészre tört vasfibula töredék darabjai feküdtek” Uo. 97. (= Csallány 1. sír, amely azonban nem azonos Banner 1. sírjával)

¹⁶⁹ Csallány 1961, 34, 14. t. 9–10.

¹⁷⁰ Uo. 130, 228. t. 14.

¹⁷¹ Uo. 91, 50. t. 11.

fibelként szerepel, ami a táblán és a valóságos leleten is látható, de kiderül abból a megjegyzésből is, hogy „Masse sind wegen des Rosthaufens nicht feststellbar.”¹⁷²

Kiszombor 88. sír. „Im Becken waren Bruchstücke einer eiserner Fibel.”¹⁷³

Kiszombor 149. sír. A leírás tévesen Eisenschnalle-t említ, de jól látható, hogy vasfibuláról van szó.¹⁷⁴

Kiszombor 155. sír. „Am Hals lag eine eiserne Fibel mit umgeschlagenem Ende.”¹⁷⁵

Csongrád–Félegyházi út. Sírleletben: „Eine in Stücke gebrochene eiserne Fibel mit umgeschlagenem Fuss.”¹⁷⁶

Kormandin–Jakovo 11. sír. A mellkas alsó részén kétoldalt: „Fibules en fer à pied recourbé, très corrodées (2 pièces).”¹⁷⁷

Szolnok–Szanda 131. sír. Vasfibula.¹⁷⁸

Békésszentandrás–Sirató 5. sír. A mellkas alsó részén kétoldalt *aláhajtott lábú vasfibulák.* (Gazdapusztai Gyula ásatása, 1957. MNM Ad. 351 B. v.)

E jól felismerhető példányokon túl a sírleírásokat és a 30–50 évig restaurálatlan állapotban málladozó töredékeket tanulmányozva, nagy valószínűséggel hasonló vasfibulákkal számolhatunk még Szentes–Kökényzug 54.¹⁷⁹ és 57.¹⁸⁰ sírjában, Szentes–Berekhat 46.,¹⁸¹ 75.,¹⁸² 150.,¹⁸³ és 280.¹⁸⁴ sírjában, Szőreg 20.¹⁸⁵ sírjában, Kiszombor 53.¹⁸⁶ sírjában és Hódmezővásárhely–Kishomok 62. sírjában.

Vagyis öt sírban párosával – ide tartozik hatodikként Morești–Malomfalva 17. sírjának vasfibula-párja¹⁸⁷ is – hét sírban pedig egyesével írják le. Összesen pedig mintegy 20 esetben számolhatunk vele a Tisza-vidéken. Ehhez nincs mit hozzáfűznöm. K. Horedt nyilvánvalóan elnézte Csallány adatait.

A vasfibulák a VI. századi gepida szegényasszonyok egyszerű ruhakapcsolói. Jelenlétük a morești fonóházakban és munkavermekben éppenséggel nem meglepő, hanem egyenesen törvényszerű.

A 70-es évek első felében K. Horedt csak a *stilustűkkel* foglalkozik.

1970: „Ein aufschlussreicher Beleg aus den folgenden Jahrhunderten ist u. a. die Verwendung von Stilusnadeln, die in der Siedlung von Morești aus

¹⁷² Uo. 91, 95. t. 23.

¹⁷³ Uo. 177, 134. t. 9.

¹⁷⁴ Uo. 181, 128. t. 2.

¹⁷⁵ Uo. 181, 135. t. 13.

¹⁷⁶ Uo. 226, 214. t. 4.

¹⁷⁷ D. Dimitrijević, Le cimetière gépide à „Kormandin” près de Jakovo. Inv. Arch. Jugoslavia. Fasc. 7 Y 63, 2. Uő. Rad VM 9 (1960) 14, 5. t. 13–14.

¹⁷⁸ Közöletlen a szolnoki Damjanich János Múzeumban.

¹⁷⁹ Csallány 1961, 10. t. 4

¹⁸⁰ Uo. 12. t. 5.

¹⁸¹ Uo. 74. t. 18.

¹⁸² Uo. 55. t. 9, 11

¹⁸³ Uo. 60. t. 7–8

¹⁸⁴ Uo. 53. t. 19.

¹⁸⁵ Uo. 164. t. 18–19

¹⁸⁶ Uo. 123. t. 13.

¹⁸⁷ Popescu 1974, 5. t. 8–9.

dem 6. Jh. und im Friedhof von Bandu aus der 1. Hälfte des 7. Jh. gefunden und von Romanen getragen wurden, da die Stilusnadeln in den gepidischen Gräberfeldern der Theissebene *ausnahmslos* fehlen. Auch in Pannonien werden sie in dem gleichen Sinn gedeutet und der romanischen Bevölkerung zugewiesen.”¹⁸⁸

1971: Stilusnadeln „die *nicht* von Germanen getragen worden sein können” „sie in den gepidischen Gräbern der Theissebene *niemals* vorkommen” (Csallány). „In Pannonien werden sie der romanischen Bevölkerung zugewiesen”¹⁸⁹

1974: Lényegében ugyanezt ismétli.

„Da Stilusnadeln in den gepidischen Gräberfelder der Theissgegend fehlen, in Pannonien aber Romanen zugesprochen werden, wird man in ihren Trägerinnen in Morești Angehörige der romanischen Bevölkerung vermuten dürfen”¹⁹⁰

A Reallexikon 2. kötetében – ez talán még kötetként meg sem jelent – a „Band” címszóban:

„Bemerkenswert ist die Verwendung von Stilusnadeln, die in den gleichzeitigen Gräberfeldern östlich der Donau sonst nicht auftreten und auf dem Gebiete der früheren Provinz Pannonien als ein kennzeichnender Beleg für das Fortleben der provinzialrömischen Bevölkerung gelten”¹⁹¹

Az érvelés súlya mintha az évek során egyre fokozódna.

1975: „We are referring to the styles, most likely used as hairpins and the iron fibulae among which late forms of the fibulae with inverted foot. In the extensive and numerous cemeteries in the Tisa Plain assigned to the Gepidae, there were no iron style pins and iron fibulae while in Pannonia, west of the Danube, namely the style pins are considered as being specific of the Romanized population”¹⁹²

A vasfibula tehát visszatért. A szövegben szereplő „vas stilus” nyilván fordítási hiba. Ha nem úgy lenne, szívesen kötünk csokrot a vas hajtűk gepida és langobard előfordulásából is.

A morești 4 példány (?) mellett Bánodon a 29., 55., 141., és 174. sírokból került elő Erdélyben egy-egy bronz stilustű¹⁹³ –, az utóbbiakkal kapcsolatban már Kovács István fenékpusztai és keszthelyi párhuzamokra utalt.¹⁹⁴

Mindenekelőtt. Ismét tévedés, hogy az alföldi gepidáknál a bronzból készült ún. stilus-hajtű ismeretlen volna. Török Gyula 1936-ban tette közzé az elsőt a kiszombori temető 40. sírjából: „A jobb lábszár alatt *bronzstilus*, hossza 11

¹⁸⁸ K. Horedt, Zentralrumänien (Siebenbürgen) um die Mitte des 7. Jahrhunderts. Bericht über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie III., Berlin 1970, 190

¹⁸⁹ K. Horedt, Die Deutung des Gräberfeldes von Környe. JbRGZM 18 (1971) 207

¹⁹⁰ K. Horedt, Dacia XVIII, 1974, 184

¹⁹¹ K. Horedt, Band 28

¹⁹² Horedt 1975, 118

¹⁹³ Kovács 1913, 30, 44, 66. és 80. képek

¹⁹⁴ Uo. 373

cm.”¹⁹⁵ A sírt I. Anastasius (491–518) verdefényes solidusa keltezi. Maga a tű töredékes, hiányos, ami korántsem ritkaság a korabeli germánok sírjaiban. 1941-ben ugyanerre a „bronzstilusra” hajtúként hivatkozik Csallány Dezső is.¹⁹⁶ Összefoglaló művében *együtt* tárgyalja a 4 mezőbándi túvel s megállapítja, hogy viseletük nem volt általános „sondern gehörte nur zur Haartracht der vornehmen gepidischen Frau”¹⁹⁷

A szolnok–szandai temető magyar és német nyelvű ismertetésében (1957) Kovrig Ilona így ír: „A nők sírjában díszes hajtúk, övcsatok, fibulák és gyöngök a leggyakoribb leletek.”¹⁹⁸ – Ami némi túlzás a hajtúket illetően, ám a gazdag b. sírban remek és stilustű, a 73. gazdag női sírban pedig Szentés–Nagyhegy 84.–Nošlac 18. típusra emlékeztető díszű került elő. Bronz hajtűt egyébként a berekháti 145. és a kiszombori 177. sírból is ismerünk,¹⁹⁹ az utóbbi lehet, hogy stilus-tű töredék.

Am ha a Tisza-vidéki gepidáknál nem is volt általános viselet a stilus-hajtű, más korabeli germánoknál annál gyakoribb. Meglepő tehát K. Horedt óvatos szóhasználata és mondatszerkesztése ellenére is túl határozottnak tűnő véleménye: „die nicht von Germanen getragen worden sein können” mivel 1956-ban már magam is közöltem a stilustűt és stilustű töredéket pannoniai langobard sírokból.²⁰⁰ A sokat idézett Kiss Attila a nem kevésbé sűrűn citált lapon pedig egyenesen leszögezi: „A stilusok hajtű formájában való használata a meroving kori germánoknál honosodott meg”.²⁰¹

A Pannonia langobard temetőiből eddig közzétett hét előfordulásán kívül (Várpalota 1.,²⁰² Poysdorf 4.,²⁰³ Mohács 2.,²⁰⁴ Vörs 17.,²⁰⁵ Jutas 196.,²⁰⁶ Szentendre 56.,²⁰⁷ Kápolnásnyék 2.,²⁰⁸ sírok) megvan Hegykő 3., Szentendre 43. és 86., Bezenye 73., Kajdacs 2. és 18., Tamási 5., 13., 48. sírjaiban, valamint a tatabányai sírleletben. Vagyis eddig 17 esetben fordult elő. Mindig előkelő és gazdag női sírban, talán két esetet leszámítva, a koponya jobb oldalán haj vagy fátyolrögzítő tűként.

Csak tallózásszerűen említem, hogy a különböző díszített „stilus” hajtűk

¹⁹⁵ *Török* 1936, 105, LXVI. t. Ua. *Csallány* 1961, 174, 115. t. 14 („Bronzestiel” orosz fordításban).

¹⁹⁶ *Csallány* 1941, 135

¹⁹⁷ *Csallány* 1961, 269–270

¹⁹⁸ Magyarország régészeti leletei, Bp 1957, 308. Archäologische Funde in Ungarn, Bp. 1957, 308.

¹⁹⁹ *Csallány* 1961, 73. t. 21, 132. t. 13

²⁰⁰ *Bóna* 1956, 187, Várpalota I. sír „Bruchstück einer Stylus-Nadel Taf. XXVIII. 5”, 194, Jutas 196. sír. „Stylus-Nadel aus Silber, Taf. LI. 5”

²⁰¹ *Kiss A.* Arch. Ért. 95 (1968) 93

²⁰² *Bóna* 1956, 27. t. 5

²⁰³ *E. Beninger–H. Mitscha–Märheim*, Der Langobardenfriedhof i. m. 173, 1. t. 16

²⁰⁴ *A. Kiss–J. Nemeskéri* i. m. 107, 8. kép 7 („stielförmige Nadel” orosz fordításban)

²⁰⁵ *Sági* 1964, 371, 397, 29. t. 7

²⁰⁶ *Bóna* 1956, 194, 51. t. 5

²⁰⁷ *Bóna* 1971, 8. kép 15, *Uő*, I longobardi e la Pannonia i. m. 8. t.

²⁰⁸ *Bónu I.*, A népvándorlás kora Fejér megyében i. m. 13. kép

megvannak a csehországi langobardoknál (Mochov 12, Chotešice)²⁰⁹ s ha nem is túl gyakran, de a korai itáliai langobard temetőikben is (Testona,²¹⁰ Castell Tro-sino Nocera Umbra),²¹¹ a thüringeknél (Beuchte, Weimar, Sulzenbrücken)²¹² a bajuvároknál (Reichenhall,²¹³ München–Giesing²¹⁴ stb.)²¹⁵ és a frankoknál is (Hohenfels²¹⁶ stb.). *Altalános VI. századi meroving divatékszerről van tehát szó,*²¹⁷ amely – a jelek szerint – a legkeletibb meroving csoportnál a gepidáknál terjedt el legkevésbé.

* * *

Száz éve, vagy még több ideje, régészeti közhely, hogy a népvándorlás kor díszes hajtúi a római bronz íróvesszőre, a stilus formájára mennek vissza – innen a nevük is. De az is száz éve kétségtelen, hogy a valóban római temetőkre és temetkezésekre ezek a díszített, nagyméretű stilus-hajtúk sehol a Birodalomban nem jellemzők. Eddig nem ismertük a későrómai Valeria-provincia birodalmi viszonylatban is igen jól kutatott, sok ezer sírra rúgó későrómai temetőiből sem.²¹⁸

²⁰⁹ B. Svoboda, Čechý v době stěhováni národů. Praga 1965, 188, 346, 34. kép, 45. kép és 71. t. 8 (utóbbi mint Kiszombor 40. sír)

²¹⁰ O. v. Hessen, Die langobardischen Funde aus dem Gräberfeld von Testona, Torino 1971, 12, 1. t. 13–15.

²¹¹ Uo. 12 az itáliai párhuzamok jegyzékével: Nocera Umbra 23, 29, 37, 60, 64, 66, 85 és 107. sírok, Castell Trosino G. L., 22, 26, 30 és 168. sírok.

²¹² B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Halle 1961, 139, 10. kép és 45. t. f. Uő, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog-Südteil. Berlin 1970, 51, 44. t. 6.

²¹³ M. v. Chlingensperg–Berg. Das Gräberfeld Reichenhall in Oberbayern. Reichenhall 1890, 16. t., 25. t. 234., 37. t. 318

²¹⁴ H. Bott, Der Bajuwarenfriedhof... in München-Giesing. BVBl 13 (1963) 54, 6. t. 11, 8. t. 19.

²¹⁵ H. Bott, Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit. München 1952, 154–164, részletesen foglalkozik a bajuwar hajtúkkal, amelyek formailag szinte is a római Schreibgriffel-re mennek vissza. A 14. táblán (2–21) csaknem minden ismertebb bajor temetőből láthatunk példát.

²¹⁶ K. Böhner, Die fränkischen Altertümer des trierer Landes. Berlin 1955, I. 123, 23. t. 1.

²¹⁷ Így ítélt meg már először is. Bóna 1956, 213: „Die 'Stylus'-Nadeln des Grabes 1. von Várpalota und des Grabes 196. von Jutas gehören zu den west- und mitteleuropäischen Modeartikeln dieser Zeit. Es sind zahlreiche Vergleichsstücke aus Deutschland, Böhmen und Italien bekannt. Sie waren im 6–7. Jahrhundert in Gebrauch”. – A „Stylus” jelzõt azért használtam idézőjelben, mivel e hajtúk az egykori római *stili* megváltozott funkciójú reminiscenciái –, bárhol, bármikor s bárhogy is történt ez a változás. Meddõ vitának tartom tehát annak alapján kategorizálni õket, hogy melyik „római” s melyik „rómaiabb” mivel hajtúként egyik sem az, hanem késõantik-koraközépkori viselet. Alapformájuk általában azonos: felsõ felükön-harmadukban a római stili csomós-gumós vagy szakaszosan ismétlõdõ vésett díszítését utánozzák. Számos példányon (így az erdélyiek nagyrészen is) megmaradt az értelmetlen díszítõelemmé csökevényesedett ferdén elkalapált fejtégzõdés (az egykori viasz-simító spatula) más példányokról letört, lereszelték vagy már eredetileg sem alkalmazták rájuk (egyenes, kettõs-kónikus, átfúrt stb. fejek.) Mondanivalónk szempontjából az egyetlen valóban lényeges tipológiai elem: a szár felsõ felébe beiktatott, hosszú hasáb alakú, áttört díszítõ tagok (pl. Fenékpuszta, Keszthely), amelyek a VI. század második felénél korábban sehol nem lépnek fel, tehát kronológiailag is értékelhetõ új, késõantik-bizánci fejlõdés eredményei.

²¹⁸ Összefoglalóan: Lányi V. Die spätrömischen Gräberfelder von Pannonien. Acta Arch. Hung. 24 (1972) 53–213. A 66. kép hajtú títustábláján igazi stilus-tû nem szerepel. Mindössze távoli elõzménye a nagyon késõi (V. sz.) tokodi temetõbõl ezüstbõl (uo. 184 és 212).

Valeriai későrómai temető hiteles téglasírából a közelmúltban magam közöltem – tudtommal – a legelső. Az intercisai Délkeleti-temető 1184. téglasírában *másodlagos* temetkezés – a félrekotort korábbi csontváz fölé temetett – nagy termé-
tű női halottjánál, a koponya jobb oldalán szép, igazi bronz *stilus-hajtút* talál-
tunk.²¹⁹ Az utántemetkezés pontos kora ismeretlen, de az V. század első felénél
nem lehet korábbi. Magához a tűhöz Fenékpusztá ismeretlen korú sírleletei közt
volt párhuzam.²²⁰

A római birodalom nyugati felében stilus-hajtú változatok először a hollandiai, belgiumi és flandriai V. századi frank foederati sírjaiban jelentkeznek, szintén hajtúként.²²¹ Ilyen „félbarbár” utántemetkezés lehetősége az intercisai sír esetében sincs kizárva. Egy azonban ismét bizonyos: Pannoniában a következő teljes évszázadban nincs nyoma sem stilusnak sem stilustűnek. Daciában pedig – tudtommal – egyáltalán nincs előzménye a morești és bándi stilus-hajtúknak.²²²

A sírleletek tanúsága szerint csak 546 tájától fellépő langobard stilus-hajtúket magam késő-antik eredetűnek tartom.²²³ Előfutárai annak az általános me-

²¹⁹ E. B. Vágó-I. Bóna, Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof. Bp. 1976, 94, 123. kép, 21. t. és XLI. t. 5.

²²⁰ Uo. 202. – A Mahler Ede 1908 évi intercisai ásatásai során (1786 parcella) feltárt 16 IV. századi római sír egyikében (11. sír) szintén egyetlen melléklet volt egy állítólagos „bronzstylus” (Intercisa II. Arch. Hung. XXXV. Bp. 1957, K. Sági 576–577). „Bronzstylus” került elő még Mahler 1906–1907 évi temetőfeltáráásából (2049. parcella) a 45. sírből (Sági uo. 574) és az 1909. évi temető ásatás (2042 parcella) 15. sírjából (Sági uo. 589). Az első nyilvánvalóan a későbbi stílusú díszítetlen szárú, ferdén lapított fejű kisméretű „előfutára” (Vö. Vágó-Bóna i. m. 202. 1049. sír, 15. t.), amelyről feldolgozója is megállapítja: „wegen der Kleinheit ist es nicht möglich an einen Stylus zu denken” (Radnóti A., Intercisa II. 235, Nr. 75). A második elveszett, semmit sem tudunk róla. A harmadik piciny töredék. (Hossza: 3,5 cm), aligha stilus, mivel „am Ende eine Stange mit viereckigem Querschnitt” díszítése a szokványos szögletes fejű hajtúkra utal (Radnóti uo. 236, Nr. 99.) – Ezek után mással, mint a kontinuitásba vetett szilárd meggyőződéssel aligha lehet Radnóti összefoglaló jellemzését magyarázni: „Die Stili waren zum grössten Teil Grabfunde” (Uo. 228).

²²¹ J. Werner, Miscellanea Archaeologica (Arch. Belg. 61, 1962) 151–152, elterjedési listával és térképpel (2. kép). Uő, Bodenaltertümer Westfalens 12, 1970, 76–77, 21. t.

²²² Abban az alapvető fontosságú kérdésben, hogy mezőbándi és malomfalvai (morești) stilusok korabeli VI. századi import hajtúk, avagy II–III. századi római író stíli másodlagos felhasználásai csak az eredeti darabok tüzetes vizsgálata során lehetne tájékozódni. A publikációk alapján VI. századnak tűnik a 3 db díszített morești tű, valamint a mezőbándi 29. és 60. sírok tűi. Bándon az 54. sír díszítetlen töredékes stílusa nagy valószínűséggel római szörvány, míg a 174. sír tűjének kora éppoly bizonytalan, mint a díszítetlen morești „stilus”.

Mezőbándra egyébként feltűnően jellemző a földről felszedett koracsászarkori provinciális szörványok másodlagos felhasználása. Ilyen mind a hét ránkmaradt fibula: a 33. sír zománcos, a 65. sír kakas fibulája, valamint a 33, 73, 103. sírok bronz fibulái s a nyilván sírből származó két szörvány fibula (Kovács 1913, 34. kép 7–8, 48. kép 8, 53. kép 3, 60. kép 2, 85. kép 1–2). Már Kovács (1913, 372) koracsászarkori provinciális fibulaként írta le őket, s már ő is tudta, hogy ilyenek a IV–VI. század temetőiben gyakran előfordulnak. Hangsúlyozta is, hogy hiányos, törött példányokról van szó (uo. 373). Pannónia magyarországi területén a VI–VII. század langobard és avar temetőiben igen sok I–III. századi római fibula fordul elő, szintén többnyire hiányos-töredékes példányok. Olyan sok, hogy számításaim szerint többet ismerünk népvándorlaskori temetőből, mint hiteles, egykorú I–III. századi provinciális sírből. Bándon a 10. sír római tükör töredéke (Kovács 1913, 17. kép 5) és a 11. sír áttört bronz díszítménye (uo. 19. kép 4) még inkább alátámasztja a gyanúnkat, hogy a stilus-tűk egyike-másika talán eredetileg II–III. századi stilus-íróvessző volt.

²²³ E. B. Vágó-I. Bóna, Die Gräberfelder i. m. 202.

diterrán divatáramlatnak, amely a VI. század második felétől elárasztja Európa belsejét.

A Pannonia-kutatásban Alföldi András immáron több, mint félszáz évvel ezelőtt (1926) megalkotta a maga „miracle historique”-ját. A Balaton déli partján egy élő és álló római várost (ő még Mogentiana-nak nevezte), amely magános sziklaszigetként dacolt a népvándorlás kor tengerének hullámaival. Fejlett iparával és baráti kereskedelmével valóságos kultúrmissziót töltött be a körös-körül élő barbár népek körében. Egészen 600-ig, amikor az avarok – nem tudni miért – hirtelen felszámolják ezt a római kultúrcentrumot.²²⁴ Az Alföldi tekintélyével alátámasztott elméletnek hallatlan sikere volt, még 1951–1955 között is – a morești ásatással párhuzamosan –, a keszthely–fenékpusztai „kontinuitás” igazolását célozták Radnóti Aladár akadémiai tervátasatai.²²⁵

Az eredmények azonban éppen az ellenkezőjét, pontosabban: valami egészen mást igazoltak. Kiderült, hogy Alföldi összekevert, illetve már eleve sír és telep összefüggés nélküli leletek szellemes művészettörténeti elemzésére épített. Fenékpusztá²²⁶ és Keszthely–Dobogó²²⁷ hiteles későrómai temetői miben sem különböznek Pannonia más egykorú későrómai temetőitől, nagyjából ugyanakkor, az V. század első felében szűnnek meg, mint a többiek. Stilustűnek, vagy a későbbi „Keszthelyi-kultúra” alapelemeinek, előzményeinek nincs nyoma bennük.

Sági Károly a teljesen feltárt fenékpusztai ókeresztény bazilikáról cáfolhatatlan rétegtani adatokkal igazolta, hogy római használata az V. század közepén megszűnik. A század közepén a leégett bazilika tető nélküli falai közé valamiféle cölöpvázás építményt építenek, mellette nyílt máglyán tüzelnek. E korszakba tartoznak a későbbi 2. padló feltöltésében talált besimított díszítésű barbár cserepek, jellegzetes V. századi csatok és fülbevaló töredék.²²⁸ Sági legújabb ásatásai során az V. század közepére rögzíthető mészárlás páratlan emlékeit tárta fel. Darabokra szakadt, kemencékbe, vermekbe gyömöszölt hullák valóságos „hekatombáját”.²²⁹ Ezek az adatok világosan mutatják, mit jelentett a hajdani római erőd-város számára az osztrogót „foederati” uralma.²³⁰

Amikor a bazilikát több, mint egy évszázados elhagyatottság után egy 568 után betelepített vagy betelepült új népesség újjáépíti, akkorra a környékén méternyi omlási törmelék halmozódott fel. Az omladék magában a bazilikában is mintegy 25 cm vastag volt, ennek ellenére kintről csak 75 cm-t kitevő 3 beépített lép-

²²⁴ A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. 2. (Berlin–Leipzig 1926), 30–38, 56.

²²⁵ Radnóti A., *MTA II. O. Közleményei*, 1954, 489–508 –, az eredmények összefoglalása a „kontinuitás” szellemében.

²²⁶ Pekáry T., *Későrómai sírok Fenékpusztán*. *Arch. Ért.* 82 (1955) 19–29.

²²⁷ K. Sági, *Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely*. *Acta Arch. Hung* 12 (1960) 187–256.

²²⁸ K. Sági, *Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpusztá*. *Acta Ant. Hung.* 9 (1961) 397–414, 433–436, XIV–XV. t.

²²⁹ Sági K., *Arch. Ért* 98 (1971) 271–272, 99 (1972) 257–258.

²³⁰ Az időponthoz: I. Bóna, *Severiniana*. *Acta Ant. Hung.* 21 (1973) 305–311, – különösen 102. j.

csón lehetett elérni az új padlót.²³¹ Az újjáépített bazilikába temetkező 11 félbarbár keresztény előkelő sírmellékletei egyértelműen 568–630 közé tehetők.²³² Vagyis egykorúak a közelben fekvő „Horreum-temető” sírjaival, ahol családtagjaik temetkeztek. Noha az utóbbi sírokat közlőjük túl korai időre keltezte (546–582)²³³ –, valóságos koruk pontosan megegyezik a bazilika sírjaival – maga is új népességnek tartja. Bár a környei avar temető publikációjában is visszatérő „bizánci” teóriát sem történeti, nem régészeti adatok nem támogatják, az új népesség későantik kultúrája és keresztény jellege alig vonható kétségbe. Ebben a temetőben, ennek a lakosságnak a körében tűnik fel *először*, amit ma Keszthelyi-kultúrának nevezünk. T. között a *ruhatűként* viselt stílusú késő antik változata.

Horedt e régen közzétett kutatásokat (Sági 1960 és 1961, Barkóczi 1968) sajnos nem vette figyelembe. 1966-ban és 1969-ben Kovrig 1958 és Bóna 1962 évi dolgozataira hivatkozik,²³⁴ 1970-ben ezekhez harmadikként hozzáveszi Kiss Attila 1968. évi dolgozatát,²³⁵ 1971-ben és 1974-ben már csak Bóna 1962 és Kiss 1968 az alapirodalom,²³⁶ végül 1975-től kezdve egyedül Kiss 1968 marad.²³⁷ E három magyar kutató szerepel úgy, mint akik a stílusú-viselet közvetlen helyi „autochton” római eredetét és etnikumát bizonyítanák Pannoniában. Csak-hogy mindhárman valami egészen mással foglalkoztak.

Kovrig Ilona saját alsópáhoki és keszthelyi hitelesítő ásatásait összefoglaló dolgozatában eloszlatja a későrómai–avar szimbiózisnak képzelt Keszthelyi-kultúra Lipp Vilmostól Alföldi Andrásig terjedő mítoszát.²³⁸ Elsőnek veti fel, hogy „a kosárcsászár népe” a VI. század folyamán költözött Keszthely körzetébe.²³⁹ Korábban nincs nyoma vagy átmeneti formája. Az újonnan beköltöző lakosság centruma először a fenéki castellum. Mikor ott az élet 630 táján váratlanul megszűnik, akkor kezdődik el a környék mintegy 10 mocsaras, erdős vidéken megbúvó falujában a temetkezés, amely a VII–VIII. századot öleli fel. Pontosán meghatározza e lakosság keresztény voltának kritériumait (lényeges ide a keszthelyi temető 1960-ban *megjelent* publikációja!).²⁴⁰ Fakoporsókban, összekulcsolt kézzel temetkeztek. A férfi sírok melléklet nélküliek, elvértve fordul elő egy-egy avar típusú tárgy mellettük. A női sírok négy jellemző ékszere: a kosaras függő, a kezdetben négyszögletes majd hasított szárú stílus *melltű*, a korongfibula és a kí-

²³¹ K. Sági, Die zweite ... i. m. 413–414, valamint a 2,19–20 alaprajzok.

²³² Uo. 415–431

²³³ L. Barkóczi, A 6th century cemetery from Keszthely-Fenekpuszta. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 275–, 310–311. *Uő*, Das Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta aus dem 6. Jahrhundert. JbRGZM 18 (1971) 179–191.

²³⁴ K. Horedt, Die Siedlung ... i. m. 1047, 3. j. *Uő*, 1969, 134.

²³⁵ K. Horedt, Zentralrumänien ... 190 és 2. j.

²³⁶ K. Horedt, Die Deutung ... i. m. 207. *Uő*, Dacia XVIII, 1974, 184 és j.

²³⁷ Horedt 1975, 118, 30. j.

²³⁸ Kovrig I., Arch. Ért. 85 (1958) 66–68

²³⁹ Uo. 69.

²⁴⁰ Kovrig I., Arch. Ért. 87 (1960) 136 skk.

gyófejes bronz karperec *együttes* használata az egész időszakban. Élelem, edény nem fordul elő a több ezer sírban.²⁴¹

Bóna 1962-vel, Bóna 1977-ben nem mindenben ért egyet s ezt már többször megírta. A Dunántúl VI–VII. századi etnikai viszonyait vizsgálva a Keszthelyi-kultúra alapkérdésében azonban Kovrigot követtem. Hangsúlyoztam, hogy túlhaladt az Alföldi féle „Insel” teória. Keszthely környéke ugyan végül is (VII–VIII. század) mégiscsak „elszigeteseedik”, de csak 630 után. Előtte a bledi (Szlovénia) egykorú temető kosaras függős temetkezésein keresztül igyekeztem kapcsolatot találni a VI. századi alpesi római tömb irányában: onnan származtatom a kosaras függőket és a stilustűket, míg a korongfibulákat bizánci eredetűnek vélem. Ez az Alpeselek felől behúzódó lakosság elszigetelődik a VII–VIII. században, az avarokkal egy-két ékszer (néhány stilustű és korongfibula átadása, a dinyemag alakú gyöngyök átvétele) tartott kapcsolatot.²⁴²

A Keszthelyi-kultúra megítélésében a korongfibulák és kosaras függők mellett korántsem elsődleges fontosságú stilustűk helyi későrómai eredetével együnk sem foglalkozott. Újabb és átgondoltabb véleményem egyébként 1971-ben megjelent népvándorlaskor összefoglalásom „Die Keszthely-Kultur” című fejezetében összegeztem.²⁴³ Ebben a Keszthelyi-kultúra népét 568 után telepített vagy betelepült népességnek tekintem.

A legtöbb félreértést Kiss Attila összesen *egy lapos* (a térképeket és kataszter nem számítva) dolgozata okozta. Valóban kevésbé óvatos s éppen a döntő pontokon nem igazolható munkáról van szó. Kiss kritika nélkül Alföldre támaszkodik. Átveszi tőle azt a tételt, hogy a női stílus-hajtű viselet *közvetlenül* helyi későrómai eredetű.²⁴⁴ Nem ellenőrzi Alföldi keveset mondó, a téma szempontjából bizonyítéknak alig tekinthető római kori adatait²⁴⁵ s nyilván megalég-

²⁴¹ Kovrig I., Arch. Ért. 85 (1958) 71–72

²⁴² I. Bóna, Alba Regia 2–3 (1963) 61–64.

²⁴³ I. Bóna, Acta Arch. Hung 23 (1971) 294–297.

²⁴⁴ Kiss A. Arch. Ért. 95 (1968) 93. – A külföldi kutatás egy részének elkerülte figyelmét, hogy ugyanez németül is megjelent: Die Stellung der Keszthely-Kultur in der Frage der römischen Kontinuität Pannonia's. JPMÉ 1967, 49–59.

²⁴⁵ Alföldi A., Untergang i. m. 54., I. jegyzetében felsorolt „pannonische Gräber des 4. Jh”, amelyekben „sicher schon als Haarnadeln” szerepelnek „immer bei Frauenskeletten” sorrendben a következők:

Vösendorf: O. Menghin, Spätromische Grabfunde aus Vösendorf (N.–Ö.). Jb. f. Alt. VII, 1913, 244–245a (Alföldinél 44 ff). Az ókorban s újkorban egyaránt megdült téglasír ketős temetkezéssel. I. temetkezés: hagymagombos fibula (Fig. 1.) – tehát biztosan férfi! – fülesbögge (Fig. 2), tűkørszerű tárgy. Ezekkel együtt (3) „Eine stilusähnliche Haarnadel aus Bronze, teils neu, teils alt in vier Stücke zerbrochen, ursprünglich etwa 12 cm lang”. – A tű-törödékeket Menghin nem közli. Mind sírösszefüggése, mind formája ismeretlen, díszítéséről nem esik szó.

Zalaszentgrót: Pósta B., Zala-Szent-Gróthi ásatás. Arch. Ért 15, 1895, 328. – Az ásatás előtt feldúlt sírokból és szarkofágból (I. sír) adtak át leleteket Póstának. Köztük volt egy bronz varrótű, egy töredékes másik bronz varrótű s egy „stylusalakú, egészen sima bronztű” H: 10,2 cm – valamint gyöngyök. A nyilvánvalóan kétes hitelű együttesben vagy igazi stílusról vagy a 220. j-ben tárgyalta kisméretű „előfutárok” egyikéről van szó.

Dunapentele: Gasparecz G., Régi római rajz és írószerek a Magyar Nemzeti Múzeumban és

szik az untersiebenbrunni alán vagy keleti germán sírleletre alapozott bizonyítékkal.²⁴⁶ A továbbiak nehezen követhetők.

Kiss ugyanis – mint fentebb már idézetben láttuk – a stilus hajtú formában való viseletét határozottan a germánokhoz köti. A viselet római formáját – ellentétben Alfölddel s ezt meg is írja²⁴⁷ – a ruha összetűzésében jelöli meg. Ezzel kapcsolatban Petz Vilmos ódon Ókori Lexikonjának (1902) „Ruházat” címszavára hivatkozik,²⁴⁸ ahol azonban szószerint csak ennyi olvasható: „a római nők a fátylat hajtúkkal erősítették fejükhöz” –, hogy ebből hogyan olvasott ki jellegzetes római melltű vagy ruhatű viseletet, az nem derül ki. Ehelyett tételként szögezi le: „E viselet eredete a római korra megy vissza”.²⁴⁹ ti. a melltű viseleté.

A konkrét elemzéseknél azonban a realitás talaján marad. Kimutatja, hogy Pannoniában a VI–VIII. században valóban a mellkason, tűzőtűként viselték a stílustűt, mégpedig a szerinte is „speciális helyzetet jelentő Keszthely-kultúra” területén, amelynek népességétől elszórtan így vették át a viseletet a környező avarok.²⁵⁰ Vagyis a Keszthelyi-kultúra divatját, amelynek népességét ma már Kiss Attila is telepítettnek tartja.²⁵¹

A probléma azért vált izgalmassá, mert éppen a 60-as évek végén ténylegesen sikerült kimutatni Pannónia VI. századi temetőiből a feltehetően római

az Aquincumi Múzeumban. Arch. Ért. 25, 1913, 341 és 3. j. – A hivatkozott 3. j-ben egy díszített igazi stílussal kapcsolatban, szószerint ez áll: „Dunapentelén 1907-ben dr. Mahler Ede, egyetemi tanár, ásatás alkalmával több ilyen alakú stílust talált”. – Sírrol nem esik szó. Amit Mahler 1907-ben sírban talált, arról vö. fentebb a 220. j-t. Igazi stili a cast-rumtól É-ra az ún. 2. számú épületben kerültek elő (MNM 85, 1906, 270–271, Intercisa II. i. m. 549). Az egyiket közzétették (*Radnóti A.*, Intercisa II. 233, Nr. 34., 46. t. 20) – szokványos íróvessző.

Carnuntum: Ber. d. Vereins Carnuntum f.d.J. 1904 und 1905 (1906), 103. Grabungen in der Zivilstadt –, 115. az I. épületben sír. Leletek a sírból: Severus Alexander, Philippus Arabs és Gallienus érmei, kétfülű edény, Armbrust-fibel, fésű –, tehát jól datált, jellegzetes III. századi leletekkel együtt „zwei Stili aus Bronze”. A Fig. 8-on között két tűről csak egy nyilvánvaló, nincs közülük sem a stili-hez, sem a későantik stílustűkhöz –, közönséges hajtűk.

Vindobona: F. v. Kenner, Römische Funde in Wien 1908–1910. Jb f. Alt. V, 1911. – Igaz ugyan, hogy a 124. lapon szó esik egy „Leichenfeld”-ről, amelyből Hadrianus és Septimius Severus nagybronzok kerültek elő, a tú azonban (125) „Gefunden 2 m tief unter dem Trottoir des Hofes des alten Hauses”. – Ettől eltekintve légy figurával díszített fejű, Pannóniából máshonnan is ismert (pl. Intercisa-ból aranyból) római hajtűről van szó: „Haarnadel, 11, 27 cm lang. Den Kopf bildet eine Fliege mit geschlossenem Flügeln (Fig 16)” – amely legfeljebb a felső negyedét díszítő csomós díszítésével emlékeztet a majdani stilus-tűkre.

²⁴⁶ *W. Kubitschek*, Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfeld). Jb f. Alt. V, 1913, 39., II. t. 3. „Silbernadel sog. Stilus” – A 400 körüli, Pannónián kívüli, Alföldi szerint is legkorábbi népvándorláskori példa azonban már a barbár előkelő viseletre példa! – A stilus-kanalat tartó emberi kézben végződő pompás tű jó ábrái legutóbb: *R. Noll*, Vom Altertum zum Mittelalter i. m. 78, M. 18. és 57. kép. Színesben: *Die Römer an der Donau. Noricum und Pannonien*. (Petronell 1973) 283, 112. t.

²⁴⁷ *Kiss A.*, Arch. Ért. 95 (1968) 93, 5. j.

²⁴⁸ Uo. 5. j. – Az Ókori Lexikon I. kötetének 680 lapjára hivatkozik, holott a II. kötet 680 lapjáról van szó.

²⁴⁹ Uo. 93.

²⁵⁰ Uo. 99.

²⁵¹ *Kiss Attila* szíves szóbeli közlése. 1977 augusztus.

eredetű maradványlakosság halvány nyomait, Paulus Diaconus „pannonii”-ját.²⁵²

A 90 síros szentendrei langobard temető (526–568) sírjainak zöme jellegzetes langobard volt. 3–4 méter mély óriás sírokban fatörzsből kivájt koporsókban nyugvó kardos, lándzsás férfiak és jellegzetes ékszereket viselő nők. 170–180 cm magas erőteljes emberek (még a nők is) túlnyomórészt A vagy AB vércsoporttal, jellegzetes nordikus vagy Cro-Magnon vonásokkal és alkattal, bőséges állati (tej és hús) táplálékra utaló 18–21%-os koleszterin index-szel.

A temető egyik szélén talált 13 sírból álló sírcsoportban 80–100 cm mélyen ásott sírokban deszkakoporsóban eltemetett emberek fekiidtek. 145–150–160 cm-es nők és férfiak, zömmel O vagy B vércsoporttal, Mediterran, Alpi és Alpi-Mediterran koponya típusal, egyértelműen gabona táplálkozásról árulkodó alacsony 7–8%-os koleszterin indexszel.

Régészeti jellemzőjük: néhány nőnél pár szem olcsó gyöngy, a férfiaknál semmi.²⁵³

Lengyel Imrével és Kiszely Istvánnal egymástól függetlenül „vakon” végzett vizsgálataink itt tehát olyan eredményre vezettek, amelyet etnikumok nyomozása során okvetlenül figyelembe kell venni. A kontinuitás emberek (embercsoportok és emberi közösségek) történetileg, régészetileg és természettudományosan is vizsgálható komplex fogalma. Egy-egy kiragadott „lelettípus” vagy éppen technikai fogás alapján – önmagában – legfeljebb sejteni lehet, de nem bizonyítani.

A Sopron közelében fekvő 81 síros hegykői temetőben a germán–római szimbiózis más, kevertebb formáját lehetett a fenti komplex módszerrel kimutatni. Az alávetett lakosságra az általános melléklet nélküliség, a mellen vagy medencén összekulcsolt kezek utaltak. A vércsoport és típus keveredése már megindult. A temető népének mintegy 40%-a tartozott a provinciális eredetűnek sejthető népességhez.²⁵⁴ A közeli Sopronban, az antik Scarabantiában is találtak a városfalon kívül néhány nagyon késői (V–VI. századi) melléklet nélküli temetkezést.²⁵⁵

Régészetileg vizsgálva a kérdést: Pannóniában az 500–568 között elszórtan továbbélő egykori római lakosságra a melléklet nélküli keresztény rítusú temetkezés jellemző. S nem a stilustű, amely mindig a germánok előkelőinél található, s nem a vasfibula, amely sehol sem található. A Keszthelyi-kultúra alapelemei éppen hiányoznak viseletükből, mint germán uraik viseletéből.

Hogy ettől a nyomorult, szolgasorban tartott lakosságtól miben és mennyiben különbözik a fenékpusztai bazilika és a horreum dúsgazdag 568 utáni temetője, azt bárki eldöntheti.

Az alföldi gepidák kutatójának felettébb tanulságos Dorin Popescu pompás

²⁵² Paulus Diaconus. Hist. Lang II. 26 (MGH SRG 103).

²⁵³ Bóna 1971, 52–66 és táblázatok. Uő, I longobardi e la Pannonia i. m. 243.

²⁵⁴ Bóna I., I longobardi e la Pannonia i. m. 245–246

²⁵⁵ Póczy K., Pannóniai városok, Bp. 1976, 29–30

Morești temető-publikációját olvasni.²⁵⁶ Ez az első s egyben az egyetlen erdélyi gepida temető közlés, amely nem a különbségek, nem az eltérések, hanem a két gepida tömb kultúrájának egysége szellemében készült. Minden részletre kiterjedő nyugodt és tárgyilagos alaposággal elemzi a 83 síros *gepida* temető kapcsolatait a Tisza vidékkel, de Erdéllyel a Bánd–Veresmart-csoporttal is. Meggyőző eredményeit számos ponton tovább erősíthetjük. Az 1. sír fibulájának kitűnő párhuzama a szolnok-szandai 154. sír fibulája, ami egyébként a szép sasos-csattal egy sírból került elő. A 8. sír sax-tokjának 5 bronzgombbal összeerősített bőrborításához a legjobb párhuzam a tamási langobard temető 5. sírjában van, bronz stílusúval. A 35. sír bordázott késtok díszítéséhez a felsoroltakon túl a szolnok-szandai 77. sír pompás analógia. A 42. sír fibulájához új, kitűnő párhuzam a szolnok-szandai a. sír fibulája. Az 50. sír tömör poliéder-gombban végződő fülbevalójának is mása van a szandai 9. sírban. Nem beszélve itt a csatok, fésűk, gyöngök, vonókécek, ollók, pinzetták és az edények további, új párhuzamairól.²⁵⁷

Morești nyilván nem az utolsó szó az erdélyi gepida kutatásban, *még jobb* temetők is várhatók. Moreștin ugyanis a 83 sírból 22 jobbadán melléklet nélküli gyermek volt, 20 pedig „Gestört, Zerstört, Ausgeplündert”. Az igazán izgalmas leletek az utóbbiakban lehettek. Van azonban mégis egy-két kérdés, amelyben bár véleményünk lényegében azonos, mégis némileg eltérő következtetéseket vonunk le belőle.

A tömör poliéder-gombbal díszített fülbevalók (Morești 50., 83. sír Apahida, Lekence, Medgyes, Cordoș–Kardosfalva, Inok, Someșeni–Szamosfalva stb.) helyi római eredetével kapcsolatban Popescu Werner egyik megállapítására hivatkozik.²⁵⁸ E fülbevaló típus római *eredetét* a közelmúltban Barkóczy László és Salamon Ágnes a csákvári későrómai temetőben,²⁵⁹ magam pedig az intercisai Délkeleti-temető közlése során – egymástól függetlenül – tételesen is bizonyítani igyekeztünk.²⁶⁰ IV–V. századi római példák sorozatával támasztom alá véleményem, de egyúttal hangsúlyozom azt is, hogy az V. század folyamán a legkülönbözőbb Pannóniába költöző és Pannónián kívül rekedt népek körében elterjedt ez a divat.²⁶¹ Ha szigorúan eltekintünk az egykori római területektől – Pannóniától, Dáciától és más provinciáktól – akkor felvetődik a kérdés, hogy (csak tallózva) a thüringiai Weimarban²⁶² és Hasslebenben,²⁶³ a morvaországi Vyškov-ban,²⁶⁴

²⁵⁶ Popescu 1974, 189–

²⁵⁷ A szolnoki Damjanich János és a szekszárdi Balogh Ádám Múzeumban.

²⁵⁸ Popescu 1974, 200. Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München 1956, 127.

²⁵⁹ Á. Salamon–L. Barkóczy, Alba Regia 11, 1971, 63

²⁶⁰ Bóna I., A népvándorlás kora Fejér megyében i. m. 223 (7)

²⁶¹ E. B. Vágó–I. Bóna, Die Gräberfelder von Intercisa I. i. m. 196–198. – Ugyanez vonatkozik a római birodalom krími és kaukázusi peremterületeire. Így értékelem D. M. Atajev, Szovj. Arch. 1963, 3, 231–235, V–VI. századi leleteit is.

²⁶² B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog-Südteil (Berlin 1970) 79. t. 1b, 91. t. 5e.

²⁶³ Uő, Die späte Völkerwanderungszeit i. m. (Halle 1961) 135., 42. t. 1.

²⁶⁴ J. Tejral Völkerwanderungszeitliches Gräberfeld bei Vyškov. (Studia Arch. II. 2) Praga 1974, 41–, 1. kép 4–5, II. t. 1–2.

Velatice-n,²⁶⁵ Nový Saldorf-ban,²⁶⁶ Smolinban²⁶⁷ és Šaraticen,²⁶⁹ a szlovákiai Besenyő–Bešenovban,²⁶⁸ Nagysáró–Šarovce-n, Nyitrán,²⁷⁰ Velké Kostolány²⁷¹-ban, Léva–Levicén,²⁷² a Tisza vidéki Csongrádon,²⁷³ Csongrád–Kettőshalmon,²⁷⁴ Kiszomborban,²⁷⁵ Gyulán,²⁷⁶ Szolnokon²⁷⁷, a bácskai Bodrogmonostorszeg–Bački Monoštoron és Okér–Zmajevon s végül, de nem utolsósorban a Kárpátoktól keletre Észak–Moldvában Botoșani-ban²⁷⁸ melyik lehet az az „einheimische Bevölkerung”, amelyhez ezek a fülbevalók tartoznak. Pontosán ugyanez vetődik fel a kétségtelenül római eredetű kétoldalas sűrűfésűvel kapcsolatban,²⁸⁰ amelyek a IV–VI. században olyan széles körben elterjednek Európa-szerte, hogy velük kapcsolatban közvetlen, helyi római hatásokra még gondolni is nehéz.

Etnikus, territoriális egyben kronológiai jelentőséget kaptak az erdélyi gepida temetőkből előforduló *kétszakás, köpűsnyelű vasnyílhegyek is*, – ebbe a hibába már Kovács István beleesett, amikor egy megalapozatlan század eleji régészeti vélemény nyomán a bastarnákra jellemzőnek vélte őket.²⁸¹ Noha a morești temetőben (továbbá Csapón, Lekencén, Capușu-Mare–Nagykapuson, Očnița–Mezőaknán, Cordoș–Kardosfalván és legújabban Valea Largă–Mezőcekedén) *nem* fordulnak elő, D. Popescu erdélyi típusnak sejteti „die fast durchwegs in der ungarischen Ebene fehlen”.²⁸² Horedt is a Bánd–Veresmart csoport jellemző nyílcsúcsai közé sorolja²⁸³ és Bánd tipikus fegyverei közt ábrázolja.²⁸⁴

A valóságban a szakás nyílhegyek Erdélyben legfeljebb gyakoribbak, mint a Kárpát-medence más, egykorú temetőiben. Bándon 187 sírből 4-ben fordultak elő,²⁸⁵ egyetlen esetet (102. sír) kivéve, más nyílhegytípusok társaságában. Bándon volt olyan tegez is, amibe nem került szakás nyílhegy.²⁸⁶ Marosvásárhelyen

²⁶⁵ J. L. Červinka, Germáni na Moravě. Antropologie 14 (1936) 23. kép.

²⁶⁶ Uo. 135, 29. kép 26–27.

²⁶⁷ J. Tejral, Mähren im 5. Jahrhundert. (Studia Arch. I. 3), Praga 1973, 37, 5. kép 1–2.

²⁶⁸ A. Točík, Štud. Zv. AŮSAV 9 (1962) 191–192, 3. kép 1, 3.

²⁶⁹ B. Novotný, Šarovce, Bratislava 1976, 95, 140, 19. kép B. 2.

²⁷⁰ E. Beninger, Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Reichenberg–Leipzig 1937, 54., Nr. 165.

²⁷¹ A. Točík i. m. 202 és 209.

²⁷² V. Budinský–Krička, Arch. rozl 2, 1950, 153–, 97. kép

²⁷³ M. Párducz, Acta Arch. Hung 11, 1959, 313, 372, VIII. t. 6–7.

²⁷⁴ Csallány 1961, 225, 211. t. 12–13

²⁷⁵ Uo. 175., 214. t. 17 (55. sír).

²⁷⁶ Uo. 113., 190. t. 25

²⁷⁷ Szolnok–Szanda 9. sír. Szolnok, Damjanich János Múzeum.

²⁷⁸ E. Zaharia–N. Zaharia, Dacia XIX, 1975.

²⁷⁹ Popescu 1974, 200

²⁸⁰ Uo. 206–207. – Vö. antik eredetükhöz, s egyben általános elterjedésükhöz E. B. Vágó–I. Bóna, Die Gräberfelder i. m. 198.

²⁸¹ Kovács 1913, 388

²⁸² Popescu 1974, 199

²⁸³ Horedt 1958, 101.

²⁸⁴ Horedt, Band 28 és 8. kép 1.

²⁸⁵ Kovács 1913, 43, 52, 67, 68. képek (52, 102, 142 és 144. sír).

²⁸⁶ Uo. 48. kép (65. sír)

egyetlen sírban fordult elő 3 példány egy másik típus társaságában.²⁸⁷ Veresmart változatos nyílcsúcs leltárában egyetlen példánnyal szerepel.²⁸⁸ Összesen tehát 11 példányt ismerünk a 10 jelentősebb erdélyi gepida temetőből, ill. temető-részletből, ami korántsem mondható valami nagyon jellemzőnek.

Kétségtelen, hogy a Tisza-menti síkságon és a Dunántúl sík vidékein élő egykorú gepidáknál és langobardoknál valamiért háttérbe szorult a szakás nyílhegy. Nem mintha nem lenne. A szolnok–szandai gepida temető 191. sírjában 13 másik nyílcsúccsal együtt magam bontottam ki egy remek szakás-köpűsnyelű példányt.²⁸⁹ Azt sem árt megismételni, hogy az alföldi nagy temetők vasanyaga a publikáció idejére már tönkrement. Mi sem korrodálódik vagy válik le könnyebben, mint egy szaka a nyílcsúcsról. Erős a gyanúm, hogy a szentes–nagyhegyi 23. és 32. sírban is előfordult a többi nyílcsúcs között egy-egy példány,²⁹⁰ de más temetőkben is lehetett.

Meglepő módon előjönnek viszont Sopron környékén és az Alpok keleti peremvidékének erdős nyúlványain fekvő langobard temetőkben. A Hollaurunn melletti Aspersdorf 19. sírjában már a VI. század elején felbukkan (H. Adler szíves közlése). Nikitschen, több, babérlevél alakú nyílhegyeket tartalmazó tegez-készleten túl a 27. sír tegezében 2 példány,²⁹¹ míg a 28. sír tegezében babérlevél pengéjű nyílcsúcs társaságában 1 példány²⁹² fordul elő. Hegykőn a 62. sír tegez-készletében 2 példány volt 7 babérlevél-pengéjű társaságában,²⁹³ míg a 40. sírban önállóan került elő. Gyakori a szakás nyílhegy a Piemont hegyes-erdős vidékén fekvő Testona langobard temetőjében²⁹⁴ valamint a bajuvároknál, Dél-Bajorországban (Weihmörting,²⁹⁵ München–Giesing²⁹⁶ stb.). Időrendileg fontos, hogy előfordul a Cseh-medencében is, ahol a germán település és temetkezés legkésőbb 550-ig megszűnik. Praha–Podbaba 17. sírjában a tegezkészlet 7 nyílcsúcsából 5 volt kétszakás a 2 babérlevél pengéjű mellett.²⁹⁷

A példákából sejthető, hogy a nyílcsúcsokat – s nem csak a szakás nyíl-

²⁸⁷ Kovács 1915, 48. kép (11. sír).

²⁸⁸ Csallány 1961, 235. t. 4 (5. sír).

²⁸⁹ 1956 májusában. Szolnok, Damjanich János Múzeum

²⁹⁰ Csallány 1961, 27. t. 14 és 31. t. 26

²⁹¹ E. Beninger–H. Mitscha–Märheim, Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch i. m. 6. t. = 12. t. 9–11.

²⁹² Uo. 6. t.

²⁹³ Ásatás, Bóna I. 1960. A soproni Liszt Ferenc Múzeumban.

²⁹⁴ O. v. Hessen, Die langobardischen Funde aus dem Gräberfeld von Testona i. m. 20–21, 71., 21. t. 195, 198, 201. Ma 3 db csonka példány van. A csupán válogatott leleteket bemutató múlt századi előzetes feldolgozás még 4 db ép példánnyal jellemzi ezt a típust, nyilván hasonló sorsra jutottak a berekháti nyílcsúcsok is. E. Calandra, Di una necropoli barbarica scoperta à Testona. Atti della Società di Archeologia e Belle Arti per la provincia di Torino. 4, 1880, II. t. 1–3,7

²⁹⁵ H. Zeiss, Das Reihengräberfeld von Weichmörting. BVgBl 12, 1935, 34., III. t. 8.

²⁹⁶ H. Bott, Der Bajuwarenfriedhof... in München–Giesing. BVgBl 13, 1936., 53., IV. t. 12.

²⁹⁷ B. Svoboda, Čechy v době stěhování národů. Paga 1965, 201, 263, 48. t. 2,4–9, – az időrendhez: 229 és 74. táblázat.

csúcokat – funkciójuk, gyakorlati rendeltetésük irányából kell vizsgálni s nem a formális tipológia oldaláról. Amennyiben nem (szimbolikusan?) egy vagy két nyílcsúcsot tesznek (vagy lőnek, – ilyen is előfordul) a sírba, hanem tegezt, akkor annak tartalma 4–6–8–10–12–14 arányban emelkedik a gepida és langobard íjászoknál. Az alföldi gepidáknál 6–12 az átlag. A gepida tegezben ilyenkor négyöt féle különböző alakú és méretű nyílcsúcs szokott lenni – nyilván valamennyinek meg volt a rendeltetése. A két gyakori a köpüsnyelű babérlevél-pengéjű és a nyéltüskés háromélű. Az utóbbi nyilván hun-alán örökség. (Egyébként kitűnően megkülönböztethető a nagyobb, súlyosabb avar háromélű nyílhegyektől, amelyek csontmerevítés reflex íjakhoz szolgáltak.) Nem így a langobard íjászoknál, akiknél a köpüsnyelű babérlevél-pengéjű nyílcsúcs dominál – háromélű alig van.

Nyilvánvalóan meg kell különböztetnünk a harci nyílhegyeket (köpüsnyelű babérlevél és háromélű nagyméretű típusok) a különböző nagy és kisvadakra, prémes állatokra, réti nagy szárnyasokra, erdei madarakra és halakra alkalmazott kisebb-nagyobb köpüsnyelű vagy nyéltüskés levél, háromtollú stb. típusoktól. *A köpüsnyelű szakás nyílhegyeket – a jelek szerint – az erdővidékek vadjaira használták* mind a Maros felsőbb szakaszán élő gepidák, mind pedig az Alpések leteti peremvidékén élő langobardok.

* * *

A Bánd-Veresmart csoport etnikai tarkaságáról, területi és időbeli különállásáról vallott nézetekben kiemelkedő szerepet játszik néhány lándzsacsúcs, amelyet K. Horedt (J. Eisner nyomán) „nomád” lándzsának nevez.²⁹⁸ Ilyenek (a széles babérlevél pengéjű, néha középbordás, szokványos és jellegzetes VI. századi gepida lándzsák túlsúlya mellett) Bándon a 49. és 142. sírban fordulnak elő.²⁹⁹ Ilyen mindkét marosvásárhelyi lándzsacsúcs is (IX. és XIV. sír).³⁰⁰ Érdekes, hogy a mezőbándi 142. lándzsát már Kovács a temető legkésőbbi leletei közt említi.³⁰¹ Biztosan nem tartja azonban avar lándzsának, hiszen a legjobb párhuzamokat – szinte testvérpéldányokat – szolgáltató vásárhelyi sírokkal kapcsolatban éppen séggel az avar hatás hiányát hangsúlyozza.³⁰² A bándi 49. (és 142.) lándzsák formája akkoriban – jobb híján – a szentendrei avar lándzsát „juttatta eszébe” (Igy!).³⁰³ Azóta kitűnő gepida párhuzamai kerültek elő (Solt–Palé 25. sír,³⁰⁴

²⁹⁸ Horedt 1958, 101, *Uő*, Die Deutung i. m. 204 –, és táblázat.

²⁹⁹ Kovács 1913, 42. kép. Más típusú és méretű a 142. sír lándzsája, uo. 67. kép 7 (Hossza: 36 cm)

³⁰⁰ Kovács 1915, 46. kép (H: 40 cm) és 56. kép 15 (H: 36 cm). – Horedttől idesorolt drauseni-homoróddaróci lándzsa (Horedt, 1958, 90., 28. kép 12, – a vele együtt talált csat uo. 28. kép 2) szerintem sokkal korábbi. A lándzsával talált sajátos alakú homoróddaróci csat legjobb párhuzama Rugonfalván (Ruganešt) Marosszentanna-típusú sírból került elő. Székely Z., A székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve, Csíkszereda 1971, 147–163, 4. kép I.

³⁰¹ Kovács 1913, 386

³⁰² Kovács 1915, 295

³⁰³ Kovács 1913, 381

³⁰⁴ Párducz M., *Dolj*, 11, 1935, 164, 31. t. 10.

Kökényzug 57. sír,³⁰⁵ Szolnok–Szanda 8. és 9. sír,³⁰⁶ Morești 85. sír,³⁰⁷ – a legjobb!). Popescu a hasonlóságra felfigyelve³⁰⁸ sem a bándi 142. sír, sem a morești 85. sír lándzsáját nem számítja a nomád elemek közé.

Horedtnél 1958 óta fordul elő a Bánd–Veresmart csoport lándzsáival kapcsolatban a „nomád típus” elnevezés³⁰⁹ (NB Veresmart egyetlen lándzsája jellegzetes babarlevél pengéjű gepida típus). Bakónál a bándi 49. sír lándzsája már egyenesen „szentendrei típusú kopjaheggyé”³¹⁰ válik. 1971-ben Horedt még térképre viszi a két „nomádlándzsás” sírt,³¹¹ viszont Bánd összefoglalásában nem szerepel a fogalom.

Magával a fogalommal, pontosabban az elnevezéssel röviden végezhetünk. Ma a korai avar lovas felszerelés vas és csont tartozékait a sajátos temetkezési rítussal együtt, a fegyverzetet kezdve a hosszú egyenes pengéjű kardoktól az íjon, tegezen át a lemezpáncélig ismerjük Észak-Mongóliából, Tuvából, Dél-Szibériából, Közép-Ázsiából, elvéve az ukrán síkságról. Kivéve a korai avar sírok jellegzetes kopjacsúcsát, amelynek mindössze egy-két egykorú párhuzama fordul elő a kelet-európai nomádok körében.

A ma már közel száz példányban ismert jellegzetes korai avar kopja³¹² legfeljebb fényképen vagy rajzban emlékeztet a bándi és vásárhelyi lándzsacsúcsokra. 20–25 cm-nél ritkán hosszabb, majdnem fele a 35–40 cm hosszú germán lándzsáknak. Rendkívül erős, csaknem négyzet átmetszetű pengéjéhez hasonló nincs a korabeli germán lándzsák között. Méretre és alakra kitűnő párhuzam van viszont a 3 erdélyi gepida lándzsához néhány gazdag és előkelő pannóniai langobard harcossírban. Ilyen a hegykői 1. sír, ahol a díszített pengéjű hosszú lándzsacsúcs (H : 34 cm) szokványos széles pengéjű harcilándzsa társaságában került elő.³¹³ Megvan Szentendrén a 49. sírban³¹⁴ és Mázán a 2. sírban,³¹⁵ hasonló van a mannersdorfi 2. sírban³¹⁶ és a morvaországi langobard oblekoviceji³¹⁷ sírban. Gyakori itáliai langobard harcossírokban is (Testona stb.)³¹⁸ Pannóniai vagy itáliai

³⁰⁵ Csallány 1961, 19. t. 3

³⁰⁶ Közöletlen a szolnoki Damjanich János Múzeumban.

³⁰⁷ Popescu 1974, 234., 20. t. 1 (H: 19 cm).

³⁰⁸ Popescu 1974, 198 „Es hat eine Ähnlichkeit mit den Lanzen von Band”.

³⁰⁹ V. ö. 298. j

³¹⁰ Bakó 1960, 24

³¹¹ Horedt, Die Deutung . . . i. m. 2. kép

³¹² Összefoglalóan: I. Kovrig, Arch. Ért. 82, 1955, 30–, IX–X. t. *Uő*, Acta Arch. Hung 6, 1955, 163–, IV–V, VII. t.

³¹³ Nováki Gy., Soproni Szemle 11 (1957) 262–263, 3. kép

³¹⁴ Bóna I. ásatása 1960-ban. Közöletlen a MNM-ban.

³¹⁵ Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd, (H: 32 cm.)

³¹⁶ H. Mitscha-Märheim, Arch. Aust. 22 (1957) 46., 1. kép 3. (H: 31 cm.)

³¹⁷ J. Tejral, Grundzüge der Völkerwanderungszeit i. m. 54., 31. kép 1.

³¹⁸ O. v. Hessen, Die langobardischen Funde i. m. 18., 17. t. 157–159, 20. t. 184–185.

langobard hatásra terjed el a bajoroknál (München–Giesing)³¹⁹ és jut el a frankokhoz³²⁰ is (Böhner B. 5. típus, Hohenfels 1. és 4. sír).³²¹

A VI. század közepe táján tűnik fel a legelőkelőbb gepida fegyveresek fegyvertárában: Hódmezővásárhely–Kishomok 7. sírjában (H : 38,7 cm).³²² Pontos párhuzama a mezőbándi és marosvásárhelyi lándzsáknak! Ebbe a típusba tartozott egy erősen mállott szentes-nagyhegyi szórványos lándzsa³²³ is. A Tisza-vidékről a gepida korszak vége felé eljut a keleti támadásoknak közvetlenül kitett erdélyi gepidákhoz is.

Az új típusú, erős, keskeny, hosszú pengéjű lándzsák megjelenésének oka kézenfekvő. A VI. század folyamán perzsa hatásra mind a bizánci, mindpedig a keleti nomád (avar, türk) harcmodorban elterjed a vaslemezekből összefűzött pikkely-páncélos lovasság alkalmazása³²⁴ (a ma már nagyszámú korai avar páncélos lovassír feldolgozása Csallány Dezső posztumusz munkájaként rövidesen megjelenik).³²⁵ E páncélos lovasok ellen a régi típusú, széles, lapos pengéjű lándzsák alkalmatlannak bizonyultak. Ahhoz, hogy a páncélon megakadjon, és a lemezek közé behatoljon, keskeny, tömör pengére volt szükség. Ezt a langobardok és gepidák a penge enyhén rombusz alakú tömörítésén kívül a penge erős megnyújtásával kívánták elérni. Célravezetőbb volt a rövidebb, tömör pengéjű avar kopja, amellyel a páncéllemezeket át is lehetett törni. Csakhogy ilyenek az erdélyi és alföldi gepida temetőekben nem fordulnak elő!

Végezetül néhány megjegyzést a Bánd–Veresmart csoport időrendjéhez.

Mint láttuk, korábbi munkáiban K. Horedt s nyomában Bakó Géza és Mircea Rusu a csoportnak Moreștivel és a Tisza-vidéki gepida temetőkkal szembeni *különbségeit* hangsúlyozta. A temető időrendjét pedig (szinte megfordítva) azokra a sírokra alapozta, amelyeket a publikáló Kovács István még topográfiailag és tipológiaiilag a legkésőbbinek talált.

Tegyük fel, hogy valamennyi bándi lovassír avar kori avar. Ez önmagában nem szükségszerű, hiszen Batajnicáról³²⁶, Kishomok 2. és 7. sírjából³²⁷ gepida, Szentendre 47., Kajdacs 8. és 14. sírjából pedig langobard lótemetkezéseket ismerünk³²⁸, nem beszélve itt a sok VI. századi thüring lósírról.³²⁹ Ezek azonban

³¹⁹ H. Bott, Der Bajuwarenfriedhof . . . i. m. 52., IV. t. 7

³²⁰ K. Böhner, Die fränkischen Altertümer i. m. 155.

³²¹ Uo. valamint 30. t. 4.

³²² Csallány 1961, 134., 222. t. 4.

³²³ Uo. 65., 44. t. 4.

³²⁴ Bóna 1976, 104–106. – A problémát részletezi még J. Werner, Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantinern und Langobarden. La civiltà dei longobardi in Europa, Roma 1974, 109–117, I–II. t.

³²⁵ Csallány D., Az avar páncél. A JAMÉ következő kötetében.

³²⁶ Z. Vinski, Situla 2 (1957) 3–5

³²⁷ Csallány 1961, 133. – A feltehetően a 7. sírhoz tartozó teljes lóvázat 1967. évi ásatásunk idején érte el a homokbányászás.

³²⁸ Bóna 1976, 46, 48.

³²⁹ Nyugat-Európa valamennyi lótemetkezését és lóáldozatát összefoglalja M. Müller-Wille, Pferdegrab und Pferdeopfer im Frühen Mittelalter. Rijksdienst voor het Oudheidkundige Bodemonderzoek 20–21, 1970–1971, 119–248.

teljes lovak voltak. Szőreg 116. sírjából és Szolnok–Szandáról említenek ugyan lócsontokat³³⁰ is, de a sírdúlás miatt nem dönthető el, teljes lóról vagy feldúlt lótemetkezésről van-e szó.

Mezőbádon a 24., 25., 32. és 44. sírban minden bizonytalansággal részleges lótemetkezés volt.³³¹ Ezek nagyon ritkák az avar korban, az avar lovastemetés változatait összefoglaló Kiss Attila (1962) még csak 10 előfordulásukat ismeri.³³² Ma néhányal több van. A régi adatok többsége egyébként is ellenőrizhetetlen. Hiteles, dokumentált, ill. jól megfigyelt részleges lótemetkezést csupán a tiszavasvári 21. sírból,³³³ Szentes–Derekegyházáról,³³⁴ Gyöngyös 97. sírjából,³³⁵ Szegvár–Sápoldalról (Mauricius solidusával!)³³⁶ és Sínpetru German–Németszentpéterről³³⁷ ismerünk (Heraclius 616–625 között vert solidusával). Egytől-egyig az avar kor első két nemzedékének idejéből származnak (567–630), későbbit eddig nem ismerünk.³³⁸

A bándi 141. sír nagycsontfüvelőjét Horedt három Fokas éremmel keletkezett sírral párhuzamosítja (Szentendre, Kiszombor O.2 és Jutas 116.).³³⁹ Szentendrán azonban a 3 pár füvelő alapján legalább három sír leleteivel számolhatunk.³⁴⁰ Iustinus egy évszázadon át elnézett tremissis-ének új vizsgálatából kiderült, hogy nem I., hanem II. Iustinus érme (565–578), s alig kopott.³⁴¹ Az avarok megjelenésekor Ukrajnában³⁴² és a Kaukázusban³⁴³ már elterjedt nagycsontfüvelők használatának kezdetét tehát az avarok megjelenésének korára rögzíthetjük. Hasonlóképpen a gúlcsontról, amely a dúsgazdag – részleges lótemetkezést is tartalmazó –, szegvár–sápoldali lovassírban Mauricius 583/584. évi, nem kopott solidusával (egykorú bizánci hamisítvány)³⁴⁴ ke-

³³⁰ Csallány 1961, 166 és 394

³³¹ Kovács 1913, sírleírásaiból és összefoglaló jellemzéséből (367) legalábbis ez látszik valószínűnek.

³³² Kiss A., JPMÉ 1962, 156–158. – Egy részük kétes adat, feltehetőleg dúlt-bolygatott temetések rossz megfigyelései.

³³³ Csallány D., JAMÉ 1 (1958) 58, kitömött ló s külön lókoponya.

³³⁴ Csallány G., Folia Arch. I–II, 1939, 116–119., I. t. A. – Valószínűleg kitömött lóbőr volt, de a fényképen részben már utólag visszarakott lábszárcsontokkal.

³³⁵ Rosner Gy. BAME 2, 1971–1972, 120 és sírrajz. Kitömött lóbőr.

³³⁶ Bóna I. A szegvár–sápoldali korai avar lovassír. S. a.

³³⁷ E. Dörner, SCIV 11 (1960) 423–433., 2. kép. Nyúzott lóbőr, koponya és alárakott lábszárak.

³³⁸ A kitömött lóbőrrel eltemetett tírgsori későavarnak (öntött indás csat) a Kárpát-medencében egyelőre nincs párhuzama. Gh. Diaconu–P. Diaconu, SCIV 13 (1962) 165–171., 1–3. kép.

³³⁹ Horedt, Band 28

³⁴⁰ A MNM 1871. okt. 26-án kelt leltárát, Pulszky Ferenc után már nem tanulmányozták a kutatók (288/1871). Ebből ugyanis kiderül, hogy az előző napon vett leletek közt a 3 pár arany füvelőn, a 2 db aranyérmén és a gyöngyökön kívül csak 2 db kengyel, 1 db lándzsa, 2 db ezüst kürtösvégű karperec és 1 db ékköves aranygyűrű volt. A további leletek (eredetileg nyilván párhuzamok), Hampeltől napjainkig a publikációk során keveredtek közéjük. A kérdésről máshol bővebben.

³⁴¹ DOC (= A. R. Bellinger, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection. I. Washington 1966, 202.), Nr. 14. (565–578).

³⁴² The Kiev Museum of Historic Treasures, Kiev 1974, 67. t. (Olbia).

³⁴³ N. Mavrodinov, Arch. Hung. XXIX, Bp. 1943, 189., 124. kép 3,5, Kamunta.

³⁴⁴ Vö. 336. j.

rült elő. Az 580–90-es évekre keltezhető szegvári sírletben a teljes lóvázon olyan rozetta veretekkel borított kantárzat volt, amely megegyezik a mezőbándi 44. sír préselt vereteivel.³⁴⁵ Félreértés ne essék. Az iváncsai lovassír közlésekor magam bizonyítottam, hogy ugyanez a rozettás lószerszám díszítmény néha még 679 után is előfordulhat.³⁴⁶ A részleges lótemetkezésből azonban világos, hogy Bándon nem ilyen késői továbbélésről van szó.

A bándi 150. sír préselt töredékéhez³⁴⁷ közel álló díszítményeket Nyíregyháza–Kertgazdaság 3. sírjából ismerünk,³⁴⁸ Mauricius (582–602) – ez esetben – kopott, átfúrt solidusával keltezve.

A mezőbándi avar sírok korát a túl kevés adat és lelet alapján nem lehet pontosan meghatározni. Csak egy biztos: az avar uralom első évszázadából származnak. Nincs azonban alap és adat arra sem, hogy keltezésükben a korai avar korszak végső éveit (630 után vagy éppen 650–679)³⁴⁹ tekintsük irányadónak. Bár nincs akadálya, hogy akár a VI. század utolsó harmadából származzanak, ez kevéssé valószínű. Reális koruk 600–630 közöttre tehető – így látja a „Band” címszóban Horedt is.³⁵⁰ Mindebből azonban az következik, hogy az avar sírokon belül fekvő gepida temetőmag ennél az időnél korábbi.

Valóban, elegendő alaposabban összevetni Bándot és Veresmartot az 567/568 előtti Duna–Tisza-vidéki gepida és langobard temetőkkel, hogy erről meggyőződjunk. Előljáróban nézzünk néhány eddig nem vizsgált párhuzamot.

A mezőbándi 149. sír vas lakatjának,³⁵¹ úgy is, mint lakatnak, s úgy is, mint sírmellékletnek, kitűnő párhuzama van a poysdorfi 6.³⁵² és a tamási 52.³⁵³ sírban. Az előző ötvös-kovács sír a bándi 10. sírnak³⁵⁴ is jó párhuzama.

A mezőbándi 29. sír díszített, négyszögletes téglalap alakú övdíszéhez³⁵⁵ közel állnak a znojmoi langobard sírok hasonló övdíszei,³⁵⁶ de ilyesmi övdíszek voltak szentes–berekháti sírokban³⁵⁷ is. Ugyanazon bándi sír csatjaihoz³⁵⁸ so-

³⁴⁵ Kovács 1913, 321., 39. kép 2–5.

³⁴⁶ Bóna I. Arch. Ért. 97 (1970) 243 –

³⁴⁷ Kovács 1913, 351, 71. kép 1.

³⁴⁸ Csallány D., JAMÉ 1 (1958) 49–50., VII. t. 2–7, 9–12. – bár csak rokon példányokról van szó, s nem azonos verőtöbblől származókról.

³⁴⁹ K. Horedt, Contribuții i. m. 93, *Uő*, *Študijné Zvesti* 16 (1968) 112, Unirea-Veresmart maximális, a VII. sz. utolsó harmadáig nyúló keltezésével, *Uő*, *Die Deutung* i. m. 207, *Rusu* 1962, 291., *Bakó* 1960, 29–30, *Rusu* 1975, 137.

³⁵⁰ Horedt, *Band* 28. – Már korábban is megkísérelte Bándot a firtosváraljai kincs segítségével 630 körül, tehát a „Maros-Gruppe” fellépése előtt lezárni. *Študijné Zvesti* 16 (1968) 106, 111–112.

³⁵¹ Kovács 1913, 70. kép

³⁵² E. Beninger–H. Mitscha–Märheim, *Der Langobardenfriedhof von Poysdorf* i. m. 178., 4. kép 5, 5. t. 5.

³⁵³ Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum

³⁵⁴ Kovács 1913, 284–, 16. kép.

³⁵⁵ Kovács 1913, 30. kép 7–9.

³⁵⁶ J. Tejral *Grundzüge der Völkerwanderungszeit* i. m. 33. kép 3–4, VIII. t. 1,3.

³⁵⁷ Csallány 1961, 70. t. 8., 84. t. 12., 97. t. 1.

³⁵⁸ Kovács 1913, 30. kép 1–2. Ezüst.

rozatban említhetjük a párhuzamot: Berekhát 42.,³⁵⁹ Szőreg 68.,³⁶⁰ Szanda 135.,³⁶¹ Kishomok 23.³⁶² sírok – csak a gepidáknál maradv. Ugyanabban a sírletben a rablóktól kiemelt fibulák csüngő díszítményei³⁶³ egy sereg Tisza-vidéki gepida sír fibulacsüngő díszítménnyel rokonok: Szőreg 16.³⁶⁴ – ugyanolyan pántos késsel, mint a szóban forgó Mezőbánd 29-ben –, Kiszombor 149., Berekhát 6., 79., Nagyhegy 22., 25. sírok,³⁶⁵ végül, de nem utolsósorban: Kishomok 77. sasos-csatos sír.³⁶⁶

A mezőbándi 29., valamint 8., 49. és 157. sírok női szíjvégeinek³⁶⁷ változatait vizontláthatjuk Berekhát 249., 256., Nagyhegy 8., 84.³⁶⁸ és Szolnok–Szanda b. sírjában.³⁶⁹ Végezetül a 29. sír késő antik színes hasábgöngyét már Kovács István a bezenyei langobard temető 8. sírjának pontos párhuzamával vetette össze.³⁷⁰ E gyöngytípus az 568 előtti langobard temetőkben ma olyan nagy számú, hogy nem érdemes felsorolni.³⁷¹

A mezőbándi 13., 70., 157.³⁷² és veresmarti 8.³⁷³ sírokban talált egyszerű, díszítetlen, négyszögletes téglalap alakú bronz, ill. ezüst lemezek párhuzamai sem ritkák: Berekhát 42.,³⁷⁴ Kishomok 43., Szanda 95.³⁷⁵

A mezőbándi 174. sír áttört téglalap alakú övdíszét betétként díszítő lemez állatstílusú figuráit már Kovács István helyesen vetette össze a bezenyei 8. sír fibuláinak mintájával.³⁷⁶ Ez a kétségtelenül 568 előtt elterjedt Salin–Haseloff I/B stílus³⁷⁷ (Gyöng 1., Tamási 6., Kajdacs 2., Bezenye 8. sír).³⁷⁸

A veresmarti 11. sír csatjának pajzstövisén látható kereszt³⁷⁹ természetesen elsősorban a készítő műhely kereszténysége mellett bizonyít. Kereszttel díszített hasonló csatokat ismerünk a nikitschi 27.³⁸⁰ és a hegyői 11. sírból.³⁸¹

³⁵⁹ Csallány 1961, 70. t. 3.

³⁶⁰ Csallány 1961, 172. t. 8.

³⁶¹ Szolnok, Damjanich János Múzeum

³⁶² Csallány 1961, 223. t. 28

³⁶³ Kovács 1913, 30. kép 12–14. Ezüst.

³⁶⁴ Csallány 1961, 165. t. 5–10, 12., a kés uo. 11 és 13.

³⁶⁵ Csallány 1961, 27. t. 1–5., 28. t. 5–10, 26., 63. t. 16–24., 67. t. 21–27 –, uo. a 28 ismét fém késtokvég., 128. t. 20–24

³⁶⁶ Nagy Margit sírrajza.

³⁶⁷ Kovács 1913, 11. kép 2–3., 30. kép 3–4., 38. kép 4–5., 76 kép 1, 3.

³⁶⁸ Csallány 1961, 24. t. 22., 39. t. 17–20., 63. t. 7., 85. t. 1.

³⁶⁹ Szolnok, Damjanich János Múzeum

³⁷⁰ Kovács 1913, 30. kép 29 és 373. oldal.

³⁷¹ Bóna 1956, 44. t. 8., 45. t. 13 (Bezenye) valamint Tamási 26, 32, 35, Kajdacs 18, Rácalmás 6, Bezenye 75 sírok. Avar sírban már nagyon ritka, egy-egy példányt ismerünk Nagyhasányból és Bólyból.

³⁷² Kovács 1913, 22. kép 1., 50. kép., 76. kép 2.

³⁷³ Csallány 1961, 136. t. 3–4

³⁷⁴ Csallány 1961, 70. t. 6–8.

³⁷⁵ Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely és Damjanich János Múzeum, Szolnok.

³⁷⁶ Kovács 1913, 371., 80. kép 2–3.

³⁷⁷ B. Salin, Die Altgermanische Thierornamentik. Stockholm 1904, 223–, 516–517 főleg 533. Képek. Valamint Haseloff mint 54. j.

³⁷⁸ Bóna 1976, 60–66., 49, 51, 54 és 57. táblák.

³⁷⁹ Csallány 1961, 235. t. 30. – Ha egyáltalán arról van szó.

³⁸⁰ E. Beninger–H. Mitscha–Märheim, Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch i. m. 12. t. 6.

³⁸¹ Sopron, Liszt Ferenc Múzeum

A mezőbándi férfisírok négyszögletes vas övdíseit (pl. 12. és 105. sír)³⁸² viszontláthatjuk a berekháti gepida 31. és 84. sírban,³⁸³ és a tamási langobard 28., 34. és 42. sírokban.³⁸⁴

A Mezőbándra elsősorban jellemző háromszögletes testű vascsatok³⁸⁵ is előfordulnak már 568 előtti langobard temetőkben: Kajdacs 31. és Tamási 41. sír.³⁸⁶

Ma már a veresmarti 13. sír tausírozott vas övdísei³⁸⁷ sem unikumok. Tausírozott négyszögletes övdísz a langobardoknál a szentendrei 30. sírban,³⁸⁸ a Tisza-vidéki gepidáknál pedig a kishomoki 7. sírban már előfordul (az utóbbi utólag megtisztítva).³⁸⁹ Tény azonban, hogy Veresmart 13. ornamentikája ezekenél későbbi. Hans Bott a környei temetőről írott könyvnyi bírálatában megpendíti annak a lehetőségét, hogy talán az avarok uralma alá jutott gepidák „iskolateremtő” ténykedéséről van szó.³⁹⁰ Ez nehezen hihető. Keltezésével viszont egyetértünk: semmiképpen nem 568 előtti.³⁹¹

Végezetül, hogy mit tartsunk a sokak által aposztrofált „teljesen hiányzó germán fibulákról”, ahhoz annyit, hogy a 29. sírban biztosan,³⁹² a 36. sírban talán³⁹³ megmaradtak a kiemelt fibulákról egykor lecsüngő szalagok fémdíszítvényei.

A mezőbándi keramika nagyban és egészben VI., illetve korai VII. századi típusú. Erről meggyőződhetünk, ha összevetjük egyik oldalról a gepida, másik oldalról „a környei típusú” korai avar-kori kerámiával. Az edények ritkasága vagy gyakorisága a korszak egyik-másik temetőjében nem etnikus, nem kronológiai vagy éppen horizontális tényező, hanem feltehetőleg vallási alapjai vannak.

Elemzésünk végén eljutottunk Kovács Istvánhoz. Bándról és koráról csak óvatosan szabad nyilatkozni. A Tisza-vidéki és dunántúli meroving típusú leletekkel megállapítható rokonságokat figyelembe véve, arra nincs megbízható alap, hogy teljes egészében a gepida állam bukása után vagy még sokkal később, egész emberöltővel 567 után az avaroktól telepített vagy az avarok elől menekülő gepida lakosság temetőjének tekintsük. Kezdetei – a leletek tanúsága szerint – a gepida uralom idejére nyúlnak vissza. Milyen messzire: azt csak a sírokból kirabolt leletek segítségével lehetne meghatározni. Ugyanez vonatkozik Veresmartra és Marosvásárhelyre.

Az erdélyi gepidák körében kezdettől fogva jelentős önálló ipari és kézmű-

³⁸² Kovács 1913, 20. kép 3

³⁸³ Csallány 1961, 54. t. 4, 6, 9., 55. t. 10.

³⁸⁴ Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum

³⁸⁵ Kovács 1913, Pl. 15. kép 2, 7., 64. kép., 65. kép 3., 72. kép 8., 81. kép 1, 3.

³⁸⁶ Bóna 1971, 6. kép 6. Tamásihoz mint 384. j.

³⁸⁷ Csallány 1961, 237. t. 2–3.

³⁸⁸ Bóna 1976, 122. 65. t.

³⁸⁹ Csallány 1961, 223. t. 31.

³⁹⁰ H. Bott, BJB 176 (1976) 210–215

³⁹¹ Uo. 275–279

³⁹² Kovács 1913, 30. kép 12–14.

³⁹³ Uo. 36. kép 4.

vességi tevékenység figyelhető meg. Elsősorban a vas, illetve kovácsmesterségben, ami aligha véletlen. A morești 70. sír pajzsdudorja³⁹⁴ is ilyen sajátos készítmény. Már Kovácsnak feltűntek a vasművesség sajátos vonásai, éppen a vascsatokkal kapcsolatban.³⁹⁵

A bándi és veresmarti temetőket létrehozó gepida lakosság – korántsem valamiféle „Mischbevölkerung” – úgy tűnik, kezdetben zavartalanul átvészelt az avar hódítást. A korábbi gepida–meroving kultúra nyomdokain és helyében feltehetőleg avar–germán stílusú kultúra kezdett kialakulni³⁹⁶ (Mezőbánd 39. aranygyűrűje). Az avarok 600 körül számolják fel Veresmart népességét (ha egy temetőrészletből bármire is lehet következtetni), míg Bándon 600–630 között valamiféle szimbiózis látszik kialakulni.³⁹⁷ Ettől kezdve – úgy tűnik – felhagynak a temetkezéssel s nyilván a hozzá tartozó falu használatával is.

E homályos problémák nyitjához remélhetőleg közelebb jutunk majd Braitei–Baráthely 3. temetőjének közlésekor. Előzetesen bemutatott leletei³⁹⁸ közt vannak olyanok, amelyek túlhaladni látszanak Bándot. Noşlacról az előzetes közlés nyomán nehéz véleményt formálni. A bepecsételt, ill. besimított díszítésű edények s a néhány korábbinak látszó fém lelet alapján nem sejthető, mikor kezdődött.³⁹⁹ Fogadjuk el, hogy a VI. század 2. felében.⁴⁰⁰ Ugyanakkor a temető belsőázsiai típusú négy csücskös⁴⁰¹ és kelet-európai⁴⁰² jellegű benyomkodott peremű kézzel formált fazekainak tanúsága szerint a korai avarok is feltűnnek itt. A bemutatott avar vastárgyak többsége inkább a VII. század második felének avarjaira utal.⁴⁰³ Az etnikai alappal kapcsolatos feltevések⁴⁰⁴ gondolatébresztők, de teljes szakmai publikációt igényelnek.

Az elmondottakkal a következőket szerettem volna megvilágítani: 1. Roszszul, sokszor felületesen ismeri a kutatás mind a Tisza-vidéken mind pedig Erdélyben a két szomszédos terület történelmileg és régészetiileg egymáshoz kapcsolódó leleteit. Ez mindkét részen téves általánosításokhoz vagy félreértésekhez vezet.

³⁹⁴ Popescu 1974, 199., 15. t. 4.

³⁹⁵ Kovács 1913, 370.

³⁹⁶ Amit jelen ismereteink szerint a Jankovich-aranyak (feltehetőleg a gyönki Magyarai Kossa-gyűjteményből, Tolna m.) és a madarasi lelet képviselnek, mint vezérleletek. *Fettich N.*, Arch. Hung. I. Bp., 1926. I. t. 1–3 és III. t. –

³⁹⁷ Néhány új ásatás újabban bizonyos germán csoportok spontán „avarizálódását” bizonyítja, azt, hogy a korábbi germán alapok 600 tájától kezdve belesimulnak az egységes korai avar anyagi kultúrába. Ez nem is nagyon történhetett másként. Felmerülhet ez a lehetőség Bánd legkésőbbi, perem temetkezéseivel kapcsolatban is, de a túl kevés anyag miatt egyelőre csupán munkahipotézisként.

³⁹⁸ *J. Nestor–E. Zaharia*, MCA X, 1973, 31. kép

³⁹⁹ *Rusu* 1962, 2. kép 8–10, 19, 21., 5. kép 1–2., 6. kép 1–3., 7. kép 2, 6.

⁴⁰⁰ Uo. 288.

⁴⁰¹ Uo. 7. kép 4. – *Vö. Bóna I.*, VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. *Fontes Arch. Hung.* Bp. 1973, 77 és 153.

⁴⁰² *Rusu* 1962, 5. kép 5. – *Vö. Bóna I.*, VII. századi i. m. 78 és 154.

⁴⁰³ *Rusu* 1962, 4. kép 8–17.

⁴⁰⁴ *Rusu* 1962, 290–292. – Legfeljebb az nem világos, hogy a helyi sóbányászok közt kik temetkeztek lóval, sőt egyenesen *Equus Przewalskival?* Pl. 65. sír (1. kép 4), 11. sír (4. kép 8–10), 57. sír (270, 1. j.) – a lovas illetve lósírok pontos száma nem ismert.

2. Mind a Tisza-vidéken, mind Erdélyben a népvándorlás kor kutatói eddig az eltérésekre, a különbségekre helyezték a hangsúlyt, negatívumok segítségével igyekeztek etnikai és időrendi kérdéseket megvilágítani vagy ilyenek eldöntésénél előtérbe helyezni.

3. Mindkét terület kutatása túl sokat épít rosszul, elégtelenül vagy a modern követelményeknek nem megfelelően feltárt és közzétett anyagokra, közöletlen leletekre vagy éppen a leletek közöletlenségére.

Kiegészítés

Kéziratom lezárása után jutottam hozzá egy nemrég indult évkönyv 1. kötetéhez, amelyben – a folyóirat címéből nem gyaníthatóan – népvándorlás kori problémákkal is foglalkozik K. Horedt.⁴⁰⁵

Nehéz feladatot vállalva, a IV. századon túl is nyomozza a helyi római maradványlakosság régészeti emlékeit. Így jut el a gepida korszak igazi nehézségeihez: „Es gibt aber Möglichkeiten, über die Lebensgemeinschaft der Romanen mit den Gepiden einige Anhaltspunkte zu gewinnen und diese auch archäologisch zu belegen.” – Ilyen lenne mindenekelőtt maga a település: „Es verdient übrigens hervorgehoben zu werden, dass im 6. Jh. in ihrem zentralen Siedlungsgebiet in der Theissebene bisher *keine* Wohnbauten der Gepiden freigelegt wurden” – Erdélylyel ellentétben, ahol az elmúlt két évtizedben feltárt telepekben és házakban „vielleicht ein romanischer Einfluss zur Geltung kommt”.

Dolgozatomban rámutattam, hogy mindez ma már nem áll. Tiszafüreden, Battonyán s legújabban Eperjesen *pontosan ugyanolyan* két- és hatcölöpös gepida házakat sikerült feltárni,⁴⁰⁶ mint Moreștin vagy Csapón. Vagyis ez esetben egy korábbi tényleges kutatási hiányosság szolgált az etnikai elkülönítés alapjául.

A továbbiakban a fentebb ismertetett elmélet újabb kifejtése következik. Morești–Malomfalván a gepidák „nicht die einzigen Bewohner der Siedlung sind. Gerade in den Wirtschaftshütten und auch sonst auf der Grabungsfläche kamen wiederholt *Stilusnadeln* und *Eisenfibeln* vor, die im gepidisches Fundgebiet an der Theiss *nicht belegt sind*, dafür aber auch im benachbarten Pannonien für die Romanen kennzeichnend sind”(Hivatkozás nélkül.). – Ezzel kapcsolatban továbbra is jelen munkám II. részére utalok.

Az elmélet azonban tovább fejlődött: „Im Grabfeld von Bandu sind... wieder Gräber mit *Stilusnadeln*, die wie gezeigt wurde, *nicht von Germanen*, sondern von Romanen getragen wurden. Mit den Stilusgräbern könnten noch Bestattungen mit römischen Fibeln und Spinnwirteln zusammenhängen”.⁴⁰⁷ – Vagyis a

⁴⁰⁵ DACROMANIA. Jahrbuch für östliche Latinität 1, 1973. K. Horedt, Das archäologische Bild der romanischen Elemente nach der Räumung Daziens. 135 skk.

⁴⁰⁶ Vö. 136 és 137. jegyzetünket, valamint Bálint Csanád szíves közlése 1977. évi ásatásáról.

⁴⁰⁷ K. Horedt i. m. 144–146.

7 db törött-kopott II–III. századi római fibula⁴⁰⁸ és a „római” orsógombok (?) is a romanitás jelzői lennének a VI–VII. században?

Közvetlenül kéziratom lezárása után jelent meg K. Horedt legújabb munkája, amelyben összefoglalóan tárgyalja az „östlicher Reihengräberkreis” erdélyi problémáit.⁴⁰⁹

Horedt az ismert német kronológiai rendszerekkel (J. Werner 1935, H. Kühn 1940, K. Böhner 1958, B. Schmidt 1961) párhuzamos új erdélyi periódusrendszert dolgozott ki. A két újabb felosztást követve, saját felosztását a II. fokozattal vagy csoporttal kezdi, az I. fokozatot a Reihengräberkultur kialakulása előtti, 400–450 közötti korszak számára tartotta fenn. Az erdélyi II. fokozat pontosan megfelel H. Kühn 1940. évi sematizmusa I. fokozatának, vagyis a történelmi kereteket figyelmen kívül hagyva, kereken 50 évet tesz ki (450–500). Az erdélyi IV. fokozat kezdete megegyezik a négy alapul vett felosztás IV. fokozatával. Kezdeté tehát kereken 600, azonban korábban végződik (675), mint a nyugati IV. periódusok. A IV. periódus ilyen megrövidítése – anélkül, hogy erről a munkában szó esne – csaknem pontosan megfelel H. Ament időrendi javaslatának. Ament a rübenachi frank temető B3–C fázisát párhuzamosítja Böhner lerövidített IV. Stufe-jével (600–660/70), míg Rübenach D. fázisával párhuzamosan új, Böhner–V–Stufe-t állít fel (660/70 – ca. 700).⁴¹⁰

Nyilvánvaló azonban, hogy Horedt nem Amentet követte, hanem az erdélyi medence szívében komoly önálló horizontként jelentkező *közép- és későavar* temetők kialakulását⁴¹¹ keltezte kissé sematikusán „um 650/670”.⁴¹² Csakhogy az erdélyi medencében a késői avar horizontot jellegzetes és sajátos *korai avar* horizont előzi meg (567–670), amelyről a helyi erdélyi kutatás újabban szemmel láthatóan nem vesz tudomást. Ide tartoznak az erzsébetvárosi (Dumbrăveni) és korondi (Corund) préselőminták, a mezőbándi (Band) lovas, préselt öv- és lószerszámos, gömbcsüngős fülbevalós, csont botvéges sírok, a nagyenyedi (Aiud), diódi (Stremt), dicsőszentmártoni (Tîrnaveni) jellegzetes korai kengyeles, zablás, lándzsás lovassírok (az első és utolsó helyen még tipikus korai avar edények is), valamint az egész marosgombási (Gîmbas) temető – vagyis a K. Horedt által összeállított és térképre vitt 15 lelőhelyből álló avar horizont lelőhelyeinek a *többsége*.⁴¹³ S ekkor még nem esett szó Nagylak–Noșlac egyelőre közöletlen, tehát ne-

⁴⁰⁸ Vö. ide a 222. jegyzetünket.

⁴⁰⁹ Horedt 1977

⁴¹⁰ Ch. Neuffer-Müller–H. Ament, Das fränkische Gräberfeld von Rübenach. Berlin 1973, 148–150 és 6. kép (táblázat).

⁴¹¹ Horedt 1977, 265 „eine reiternomadische, wohl awarische Bevölkerung in Siebenbürgen”.

⁴¹² A „horizont” összefoglalása: K. Horedt, Das Awarenproblem in Rumänien. Št. Zv. 16, 1968, 103–120. – Új időrendjéről: Horedt 1977 265.

⁴¹³ A leleteket és a térképet közli K. Horedt, Das Awarenproblem i. m. 116–117. Az itt be nem mutatott többi lelet az Avarii în Transilvania c. dolgozatában szerepel in: K. Horedt, Contribuții la istoria Transilvaniei, Bukarest 1958, 60–108 –, a korai leletek tekintetében még realisabb kronológiával.

hezen megítélhető, korai avar sírjairól, valamint a VII. század első felére keltezhető szórványokról sem (pl. Vecel–Vetel, Kőhalom–Rupea stb.).

Vagyis a mindössze 5 temetőből (Bánd és Marosvásárhely–Tîrgu Mureş temetője, Veresmart–Unirea temetőrészlete és a közöletlen Nagylak–Noşlac, Baráthely–Bratei 3. – amelyekhez nem számítható hozzá a *korábbi* Homoróddaróc–Drăuşeni és a leletei alapján a III. fázisba tartozó Mezőceked–Valea Largă) alkotott IV. horizonttal végig párhuzamos és egyidejű lenne egy 8–10 temetőből-lelőhelyből álló „horizonton kívüli” másik, korai avar horizont is, ami ebben a formában több, mint valószínűtlen.

A meglepetést a kereken 500-ban kezdődő erdélyi III. fokozat – ezúttal – történeti lezárása okozza. A gepida állam 567. évi bukását elhatároló jelentőségűnek tartja a szerző – s ezzel bizvást egyetérthetünk –, amely véget vet a III. fokozatba sorolt mintegy 15 temető használatának. Ugyanez a történeti jelentőség azonban nem illeti meg az eseményt előidéző avarokat. Értelmetlen pusztításuk után egyharmad évszázadra terjedő (33 évig tartó) horizont és lelet nélküli korszak következne Erdélyben, történetileg és régészetileg egyaránt elképzelhetetlen „úr”⁴¹⁴ Az avarok szerepe csak 600 körül kezdődne, amikor különböző népelemeket, köztük nagyobb számban Tisza-vidéki gepidákat, „in die Randgebiete des awarischen Machtbereiches . . . zwangsweise umgesiedelt wurden”.⁴¹⁵ Ami egyes esetekben nagyon is elképzelhető. De, hogy egy egész országban előbb felszámolták volna a gepidákat (csak a gepidákat!), majd évtizedekkel később – az előzményektől függetlenül – mindenféle népelemmel, nem kis mértékben éppen alföldi gepidákkal, ismét teljes egészében újraterelítették volna –, ez már alig képzelhető el.

Néhány megjegyzést az egyes periódusokról. Az erdélyi Gruppe II. és Gruppe III. leleteit⁴¹⁶ a Tisza-menti gepidáknál nem lehet elválasztani egymástól, *ugyanazon* temetők korai és késői fázisát jelentik. Erdélyben is csupán azért különíthető el a II. Gruppe 5 temetőben talált összesen 10 sírja (!), mivel egyik lelőhelyen sem folyt rendszeres ásatás. Hogy a Gruppe IV. szintén *közvetlenül* összefügg a Gruppe III-mal, ahhoz elegendő a táblázatok tanulmányozni.⁴¹⁷ A válogatásból is világos, hogy a bepecsételt és besímított kerámia, a vonókések, az ollók, a nyílhegyek, lándzsák, kardok, pajzsudorok, az ovális bronzcsatok, a kereszt alakban áttört bizánci bronzcsatok, valamint a különböző kúpos övdíszek vagy előfordulnak már az 568 *előtti* langobard és gepida emlékműanyagban is, vagy nehézség nélkül beilleszthetők egy kb. 600-ig tartó „klasszikus” III. periódusba. Erről s ami ennél fiatalabb, nem tudok egyebet mondani, mint tanulmányom II. részére utalni.

* * *

⁴¹⁴ Horedt 1977, 252–255

⁴¹⁵ Uo. 264

⁴¹⁶ Uo. a 3. és 4. képek kitűnő összeállításai

⁴¹⁷ Ua.

A munkámban vitatott „etnikumjelző” tárgyak továbbra is hasonló értelemben szerepelnek.

„Schliesslich weisen zwei *eiserne Bügelfibeln* aus Morești (Grab 17) eher auf einen romanischen Bevölkerungsteil hin, da entsprechende Exemplare in gepidischen Gräberfeldern der Theissgegend *kaum* vorkommen”.⁴¹⁸

Az érvelés ez alkalommal a szerémségi kormandin–jakovi 11. sírban talált vasfibula párra való hivatkozással bizonytalanodott el, de Tisza-vidéki párhuzamokat továbbra sem említ.

Moreștin „die soziale Schichtung dürfte auch ethnisch bedingt sein” . . . „Gerade in den Wirtschaftshütten erscheinen aber als zufällig verlorene Einzelfunde *Stilusnadeln* und *eiserne Bügelfibeln*, die in den gepidischen Gräberfeldern der Theissgegend *nicht belegt sind* und als Arbeitskräfte eine andere Bevölkerungskomponente erschliessen. Stilusnadeln werden *übereinstimmend* in Pannonien der romanischen Bevölkerung zugesprochen und die gleiche Folgerung *muss* für den Befund aus der Siedlung von Morești gezogen werden. Auch das Paar eiserner Bügelfibeln aus dem Grab 17 in Morești könnte in dem gleichen Sinne gedeutet werden”.⁴¹⁹

Bármily óvatos is ez a fogalmazás, mégis egyértelmű. A pannoniai kutatásra ezúttal nem itt hivatkozik, hanem valamivel előbb. A stilustűkre épített etnikus elmélet ugyanis itt is továbbfejlődött formában szerepel:

„Stilusnadeln kommen nur in Band vor, sind aber als Siedlungsfunde auch in Morești bezeugt. Sie fehlen in den Reihengräbern der Theissgegend, sind aber in der Frühawarenzeit in Pannonien, besonders um den Plattensee und bei Pécs häufig (68. j. hivatkozás Kiss, Arch. Ért. 1968, 93–101) und werden als ein für die romanische Bevölkerung kennzeichnendes Trachtenzubehör angesehen.”⁴²⁰

Ami némileg más érvelés, mint a korábbiak. Ha ugyanis a Gruppe IV-be sorolt Bándot kora avar korinak tartja – aminthogy jelentős részben valóban az is –, akkor a bándi stilustűk párhuzamait nem a *megelőző* korszak (Gruppe III.) Tisza-vidéki gepida temetőiben kellene hiányolnia, hanem az *egykorú* korai avar kori temetőkben, amelyekben viszont szép számmal előfordulnak. Kiss Attila fel is sorolja őket,⁴²¹ mégpedig nemcsak a Keszthely (mert erről van szó, s nem a „Balaton környékéről”, amely a fél Dunántúlra terjed) és Pécs vidékieket, hanem Lébényt, Pilismarótot, Csákberényt, Jutast, Balatonfűzfőt (itt következik az akkor még közöletlen Várpalota–Gimnázium 208. sírja),⁴²² Előszállást, Cikót, sőt még a tiszántúli Tiszaburát is. Mindezeket Kiss Attila is „avar”, illetve avar kori temetőknek tekinti, függetlenül attól, hogy milyen következtetéseket von le a stilustűk

⁴¹⁸ Uo. 259.

⁴¹⁹ Uo. 265–267

⁴²⁰ Uo. 261

⁴²¹ Kiss A., Arch. Ért. 95, 1968, 99–100 és 1. kép (elterjedési térkép)

⁴²² Erdélyi I.–Németh P. VMMK 8, 1969, 190, XVIII. t. 11.

elterjedéséből. Hogy ez a következtetés mennyire nem „übereinstimmend”, hanem „alleinstehend”, azt fentebb láttuk. Horedt összevetése azonban ezúttal módszer-tilag sem fogadható el.

A bizonyító anyag mennyisége most sem változott. Moreştiről a már kétszer bemutatott 4 db vasfibulát és 3 db stílustűt közli, Bándról két lapátkás fejű díszített és egy díszítetlen tűt.⁴²³ Ennek megfelelően magam is a munkámban kifejtet-tekre utalok.

Nem új a IV. csoport jellemzésében az „Übergang von der Fibel-zur Gürtel-tracht”,⁴²⁴ a „Nomadenlanze”, valamint a „Pfeilspitze mit Widerhaken und Tülle . . . als neue Form”.⁴²⁵ Várható volt viszont (K. Horedt részéről ugyan alapos kétkedéssel),⁴²⁶ a tömör poliéder-gombos fülbevalók későrómai eredetére támaszkodva, annak felvetése, hogy e fülbevalók viselői maguk is helyi rómaiak voltak. Horedt, V. Bierbrauer megállapításaira utalva, így fejezi be tanulmányát: „Stilusnadeln, Eisenfibeln und teilweise wohl auch bronzene Würfelohrringe ermöglichen auch in der Reihengräberzeit den archäologischen Nachweis vor romanischen Bevölkerungsteilen.”⁴²⁷

E Dagesztántól az Atlanti-óceánig elterjedt nemzetközi divatékszer „etnikus” értelmezésében, Intersica-könyvem ismertetésében, I. Hica-Cîmpeanu már valamivel messzebbre tekint: „Sollte die Ansicht von ihrer römischen Herkunft zutreffen, so würden sie einen wertvollen Hinweis für die romanische Zugehörigkeit ihrer Trägerinnen in der früheren römischen Provinz Dazien bilden.”⁴²⁸ E fülbevaló divat népek feletti elterjedésének hangsúlyozása tehát korántsem volt felesleges.

A gyakrabban használt irodalom rövidítései

Bakó 1960	Bakó G., A mezőbándi temető népének és anyagi kultúrájának eredetéről. Arch. Ért. 87, 1960, 22–31
Bóna 1956	Bóna I., Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. Acta Arch. Hung. 7, 1956, 183–244
Bóna 1976	Bóna I., Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken. Corvina, Bp. 1976
Csallány 1941	Csallány D., A Szentés-nagyhegyi gepida sírlelet és régészeti kapcsolatai – Das gepidische Grabfund von Szentés-Nagyhegy und seine archäologischen Beziehungen. Arch. Ért. 1941, 127–161
Csallány 1943	Csallány D., Jegyzetek Gepidia régészeti lelőhelyeihez – Anmerkungen zu den archäologischen Fundorten der Gepiden. SZVMK – Veröffentlichungen des Städtischen Museums in Szeged II. 4. 1943, 37–57

⁴²³ Horedt 1977, 5. kép

⁴²⁴ Uo. 261

⁴²⁵ Uo. 263

⁴²⁶ Vö. K. Horedt, Dacia XXI, 1977. 396

⁴²⁷ Horedt 1977, 267

⁴²⁸ Dacia XXI, 1977, 395.

- Csallány* 1961 *Csallány D.*, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonau-
becken (454–568 u. z.). Arch. Hung. XXXVIII, Bp 1961
- Horedt* 1958 *Horedt, K.*, Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Buka-
rest 1958
- Horedt* 1969 *Horedt, K.*, Befestigte Siedlungen des 6. Jahrhunderts u. Z. aus Sie-
benbürgen. In: Siedlung, Burg und Stadt (Berlin 1969), 129–139
- Horedt* 1975 *Horedt, K.*, The Gepidae, the Avars and the Romanic Population in
Transylvania. In: Relations between the Autochthonous Population and
the Migratory Populations, Bukarest 1975, 111–122.
- Horedt* 1977 *Horedt, K.*, Der östliche Reihengräberkreis in Siebenbürgen. Dacia XXI,
1977. 251–268
- Kovács* 1913 *Kovács I.*, A mezőbánci ásások – Les fouillages de Mezőbánc. Dolg
(Kolozsvar) 4, 1913, 264–429
- Kovács* 1915 *Kovács I.*, A marosvásárhelyi őskori telep, skytha- és népvándorláskori
temető – Station préhistorique de Marosvásárhely; cimetière de l'épo-
que scythe et de la migration des peuples. Dolg. (Kolozsvar) 6, 1915,
226–325
- Popescu* 1974 *Popescu, D.*, Das gepidische Gräberfeld von Morești. Dacia XVIII, 1974,
189–238
- Rusu* 1962 *Rusu, M.*, The Prefeudal Cemetery of Noșlac (VI–VII th Centuries).
Dacia VI, 1962, 269–292.
- Rusu* 1975 *Rusu, M.*, Avars, Slavs, Romanic Population in the 6th–8th Centuries.
In: Relations between the Autochthonous Population and the Migratory
Populations, Bukarest 1975, 123–153.
- Sági* 1964 *Sági K.*, Das langobardische Gräberfeld von Vörs. Acta Arch. Hung 16,
1964, 359–408
- Török* 1936 *Török Gy.*, A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlé-
keink közt – Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere
Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Dolg (Szeged) 12, 1936, 101–
177.

A TISZTISZÉK

KÁLLAY ISTVÁN

A hazát és a királyt kardjukkal védő, országos főméltóságokat betöltő magyar nagyurak már a Mohács előtti időkben sem a birtokvezetésben, uradalmaik irányításában látták életük célját.¹ A XVI–XVII. századtól kezdve – a birtokgazdálkodás és irányítás bonyolultabbá válásával – a nagybirtokosok egyre inkább tisztjeikre bízta jóságaik vezetését,² kik széles körű mezőgazdasági ismerettel és jártassággal bíró főtisztnek voltak alárendelve.³ Ezt a birtokigazgatást az egyedi, az egyes uradalmak élén álló tisztek általi vezetés jellemezte. Igen érdekes – mondhatnám paradox⁴ jelenség –, hogy a feudalizmus kései szakaszában kiépült birtokkormányzati rendszerben a testületi szervek jutottak túlsúlyra, alkották a kormányzat gerincét. Az e korban létrejött testületi vezetés – ha változott hatáskörrel és elsősorban birtokgazdálkodási funkciójában – túlélte a feudális társadalmi-gazdasági rendszert és nem kis szerepe volt a magyarországi nagybirtokrendszer konzerválásában.

A XVIII. század eleje új korszak kezdetét jelentette a magyar nagybirtok történetében. A birtokosok arra törekedtek, hogy uradalmaik kormányzásában a korábbi századokra jellemző állapotok helyett újak, racionálisak honosodjanak meg, melyek megfelelték annak a törekvésnek, hogy jövedelmeik fő formája a terményjáradék helyett a pénzjáradék legyen.⁵ A korszak első felére (1711–1745) még a korábbi birtokkormányzati szervek továbbélése volt jellemző, megjelent azonban – a tisztiszék formájában – a testületi vezetés, mint a korszerű igazgatás formája. Az 1750-es évek a birtokkormányzat fejlődésében némi változást hoztak: az (Esterházy, Károlyi, Batthyány, Grassalkovich) birtokokat kerületekre, illetve tartományokra osztották.

¹ Sinkovics István, *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején*, Budapest 1933. 13.

² Erre utal a gazdatisztek növekvő száma. Galgóczi Károly, *Magyarország, a Szerb-vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája*, Pest 1855. 176.

³ Wenzel Gusztáv, *Magyarország mezőgazdaságának története*, Budapest 1887. 339–340.

⁴ Berényi–Kovacsics–Nagy, *Bevezetés a szervezéstudományba*, Budapest 1975. 82.

⁵ Ruzsás Lajos, *A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848*. Budapest 1964. 59.

Az eddigi kutatások a birtokkormányzat három testületi szervét tárták fel:

1. családuülés,
2. tisztiszek,
3. gazdasági bizottság.

Mindegyikre jellemző, hogy hatalmát a nagybirtoktól, illetve a nagybirtokostól kapta, a birtokkormányzat központi szerveként annak nevében gyakorolta. A családuülés – melyről a Levéltári Közleményekben⁶ szóltam részletesen – létrejöttében szerepe volt az ősiség jogintézményének, illetőleg az osztályos atyafiság feudális intézményének. A fent említett szervek testületiek voltak abban az értelemben, hogy hatáskörüket több személyből álló együttes alkotta. Előnyük volt a tapasztalatok kollektív érvényesülése, a kérdések sokoldalú megvitatása, a szubjektívizmus háttérbe szorulása, valamint a „dikastériális igazgatásmód tekervényeire jellemző lassúsággal” szemben a gyorsabb ügyintézés.⁷ A – gyakran távol tartózkodó – nagybirtokos elvárta a testületektől, hogy helyette döntsenek fontos kérdésekben. Ennek érdekében üléseiket gondosan előkészítették, munkájuk pedig nem merült ki a döntések meghozatalában, s gyakorlati munkában is részt vettek. E testületi szervek az irányítás legegyszerűbb formáját, a felügyeletet és a munkára való kényszerítést gyakorolták. Lemérték az uradalmak működése során elért eredményeket, egybevetették a kitűzött célokkal.

A kései feudális kori nagybirtok kormányzatának gerincét az uradalmi tisztetek – felügyelő, tiszttartó, számvevő, számtartó, kasznár, sáfár, levéltáros stb. – testülete, a tisztiszek jelentette. E testület működése nemcsak az 1848-ig tartó korszakot, hanem a nagybirtok történetének egész 1945-ig tartó periódusát átfogja. Az első, általam ismert tisztiszeki jegyzőkönyv 1716-ból a Balassa család kékkői uradalmából, az utolsó 1943-ból a csákvári Eszterházy uradalomból való.⁸ Tisztiszek nemcsak a világi, hanem az egyházi, korona- és kamarai (a magyaróvári Habsburg) uradalmakban is működött. Annak ellenére, hogy a kései feudális nagybirtok történetének egyik legjelentősebb intézményéről van szó, az irodalom jóformán figyelmet sem szentelt a kérdésnek. Csak az utóbbi időben akadt két kiváló szerző, kik a kérdésre figyelmemet ráirányították.⁹ Kutatásaim arra utalnak, hogy a tisztiszek szervezetének és működésének vizsgálata a nagybirtok történetének néhány fontos kérdését új oldalról világítja meg.

A tisztiszek (tishti ülés) elnevezése koronként és helyenként változó volt. Kezdetben a sedes officialis, sedes praefecturalis, sessio praefecturalis, mensa officialis kifejezésekkel találkozunk. 1745-ben a Csákyak terebesi tisztiszéke sedes

⁶ Levéltári Közlemények, 1972. (43); Genealogisches Jahrbuch, Neustadt Aisch 1974.

⁷ Török János, Magyarország legjelesebb gazdasági és ipari vállalatainak ismertetése, I. Buda 1841. 163.

⁸ Ol Balassa család levéltára, P 1769. Kékkői uradalom. Tisztiszek 1716. aug. 2.

OL Eszterházy család csákvári levéltára, P 187. Birtokigazgatás. II. A. Tisztiszek.

⁹ Szabad György, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra, Budapest 1957. Für Lajos, A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914, Budapest 1969.

praerecturalisnak, 1778-ban az illéfalvi szék mensa officialisnak nevezte magát.¹⁰ A Zichyek palotai széke 1783-ban az officiolatus dominalis kifejezést használta.¹¹ A sessio oeconomica kifejezés a XVIII. század végén jelent meg az esztergomi prímási és a nagykárolyi tisztiszéknél.¹² A XIX. század elejétől a sessio elnevezés vált általánossá. Sessio juridico-oeconomica volt 1804-ben a kékkői tisztizék, sessio dominalis a Csákyak smizsányi széke.¹³ Előfordult az egyszerű sessio megjelölés is.¹⁴ A keszthelyi tisztizék – ahogy az egyébként Nagyváthynál is olvasható¹⁵ – a sessio officiosa kifejezést részesítette előnyben,¹⁶ gazdasági (oeconomica) vagy bírászkodási (juridica) összetételben. A Balassák kékkői tisztizéke használta a consessus és a concursus elnevezést. Consessus juridico-oeconomicusnak nevezte magát az 1804. november 10-i, concursusnak az 1813. május 14-i ülés.¹⁷ Előfordult a conferentia megjelölés is.¹⁸ Speciális üléseknél használták a sedes censuralis és a sedes decimalis kifejezést.¹⁹ Németül az Offiziantenstuhl, Zensur, magyarul a gazdasági, közigazgatási vagy törvényes tisztii ülés címmel találkozunk. Az elmondottak alapján a tisztizék alábbi elnevezései ismereteseek:

sedes officialis
 sedes praefecturalis
 sessio praefecturalis
 mensa officialis
 officiolatus dominalis
 sessio oeconomica
 sessio juridico-oeconomica
 sessio publico-juridico-oeconomica
 sessio officiosa
 sessio dominalis
 sessio
 consessus juridico-oeconomicus
 concursus
 conferentia
 sedes censuralis
 sedes decimalis
 Offiziantenstuhl
 Zensur

¹⁰ OL Csáky család levéltára, P 74. Kluknói levéltár, Tisztizék 1745. jún. 30.

P 73. Illéfalvi levéltár, Tisztizék 1778. jan. 29./24.

¹¹ OL Zichy család levéltára, P 707. Tisztizék, 1783. ápr. 10.

¹² Prímási Levéltár, Esztergom, Archivum saeculare. Jur. Títulus 41–48. Gazdasági szék, 1789. febr. 2.

¹³ OL P 1769. Tisztizék, 1804. okt. 13. P 73. 1804. nov. 1.

¹⁴ OL P 74. Tisztizék, 1810. ápr. 1.

¹⁵ Nagyváthy János, A magyar gazdatiszt, Pest 1821. 23.

¹⁶ OL Festetics család levéltára, P 274. Igazgatási ügyvitel, Tisztizék, 1823.

¹⁷ OL P 1769. Tisztizék, 1804. nov. 10., 1813. máj. 14.

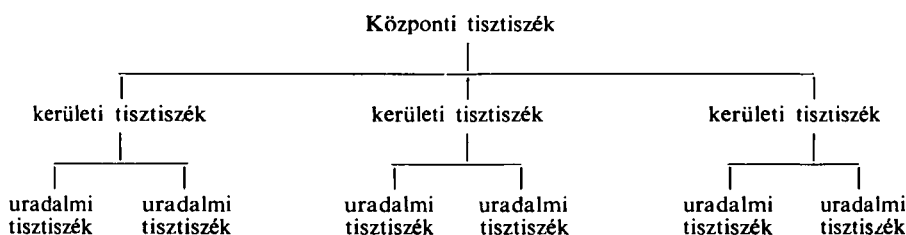
¹⁸ OL Festetics család levéltára, P 286. Birtokig. 3. Tisztizék, 1815. jan. 1./1.

¹⁹ OL Esterházy hercegi levéltár, P 162. Bizottsági jegyzőkönyv, Esterháza, 1783. máj. 14. OL P 74. Tisztizék, 1751. nov. 16.

Az elnevezések sokfélesége arra utal, hogy szintjük és funkciójuk szerint többféle tisztszék lehet megkülönböztetni. A birtokszervezetben elfoglalt helye szerint a tisztszék lehetett:

- központi
- kerületi
- uradalmi.

Abban az esetben, ha a nagybirtok kerületekre oszlott, az uradalmiak a kerületi, ezek a központi tisztszéknek voltak alárendelve. Jegyzőkönyveiket a felsőbb szintű székhez terjesztették fel, mely a felügyeletet gyakorolta. A tisztszék tagozódása ebben az esetben a következő volt:

Funkciója szerint a tisztszék lehetett:

- gazdasági
- közigazgatási
- törvényes
- cenzurális
- dézsma
- „elegyes”.

A gazdasági és közigazgatási ülések elnevezése világos, magyarázatot nem igényel. „Törvényes” alatt a jogszolgáltató ülést értették. A községi és uradalmi számadásokat külön szék, a cenzurális számoltatta el.²⁰ Különleges ülés foglalkozott tized és dézsma ügyekkel, mint pl. a Csákyak 1748. októberi Szőlőskén tartott széke.²¹ A tatai és gesztesi uradalomban évente kétszer-négyszer „épületi ülést” tartottak, melyen az épület-számadó tisztek jelentéseit és javaslatait hallgatták meg az épületek karbantartásával és az új építkezésekkel kapcsolatban.²² Igen gyakori volt az „elegyes ülés”, melyen gazdasági, közigazgatási, bíraskodási stb. ügyek vegyesen szerepeltek.

A tisztszék a központi, kerületi vagy uradalmi tisztek gyülekezete. A központi szék elnöke mindig a nagybirtokos bizalmi embere, kezdetben a jószágfelügyelő, teljhatalmú megbízott, később – a XVIII. század végétől kezdve – a jó-

²⁰ Degré szerint ennek határozata ellen panasszal lehetett élni az úriszékhez. Degré Alajos, Úriszéki peres eljárás a Dél-Dunántúlon a XVIII–XIX. században, Levéltári Közlemények, 1961(32), 114.

²¹ OL P 74. Tisztszék, 1748. okt. 26.

²² Szabad, i. m. 48.

százigazgató, kormányzó, régens, főügyész, jogügyigazgató, praefectus, udvarbíró. Maga a nagybirtokos ritkán jelent meg a tisztiszek ülésén. A vizsgált korszakban a Zichyeknél²³ és Festeticseknél²⁴ néhány esetben fordult ez elő. Többször megjelent és elnökölt a kékkői tisztiszekén báró Balassa Sándor.²⁵ Rendszeresen ott volt a szék ülésein a XIX. század elején gróf Csáky Ferenc, később Imre.²⁶ Ezt a példát azonban a többi nagybirtokos nem követte. A csákvári²⁷ és a tata-gesztesi²⁸ tisztiszekektől pl. a gróf évekig távol tartotta magát. A központi széknek tagja volt még a főszámvevő, a főszámartó, főügyész, a levéltáros, titkár (jegyző) és esetleg a kerületi felügyelők. Ez utóbbiak – meghívottként – minden olyan központi ülésen részt vettek, mely a kerületükkel foglalkozott.

A kerületi tisztiszekék elnöke a felügyelő (inspektor). Ha több kerület közös széklet tartott, elnöke egy magasabb szintű tiszt volt, mint pl. a Károlyiak 1836. márciusi hódmezővásárhelyi közös kerületi ülésén a főkormányzó.²⁹ A szék tagjai voltak a kerületi ügyész, számvevő, számtartó, levéltáros, titkár (jegyző) és az uradalmi tisztartók.

A legalsóbb szintű – uradalmi – tisztiszek 5–15 főből állott, elnöke a tisztartó volt. Tagjai a számtartó, ügyész, kasznár, sáfár, írnok (jegyző). A napirendtől függően meghívhatták az ispánokat, földmérőket, erdészeket, kertészeket, takaszedőket, számadóellenőröket (contraagens) stb. Az esztergomi tisztiszek 1789. februári ülésén részt vettek pl. az ispánok,³⁰ az 1797. márciusi nagykárolyi széken a helybeli ispán.³¹ Rendszeresen meghívták az ispánokat az 1840-es években a tatai tisztiszek üléseire.³²

Gyakori vendég volt az esztergomi, nagykárolyi és a tatai szék ülésein a földmérő,³³ a Csákyak ülésein az erdőmester.³⁴ A tatai tisztiszek uradalmi építkezési ügyekkel foglalkozó ülésein megjelent az építőmester, ácsmester és az épületírnok.³⁵ Ez utóbbival találkozunk a németújvári tisztiszekén is.³⁶ Az 1801. decemberi esztergomi tisztiszekén ott volt a számadóellenőr,³⁷ a Csákyak 1804. novemberi ülésén a vasércbányamester,³⁸ a Károlyiak 1814. májusi hódmezővá-

²³ OL P 707. Tisztiszek, 1785. febr. 28.

²⁴ OL Festetics család levéltára, P 279. Directoratus, Tisztiszek, 1792. nov. 19.

²⁵ OL P 1769. Tisztiszek, 1804. okt. 13., nov. 10.

²⁶ OL P 74. Tisztiszek, 1809. szept. 29., okt. 2., 15., 21., 1810. okt. 7., 1837. aug. 30.

²⁷ OL P 187. 1795. okt. 3.

²⁸ Szabad, i. m. 46–47.

²⁹ OL Károlyi család levéltára, P 408. Közös kormány, 1836. márc. 27/13.

³⁰ Prímási Levéltár, Archivum saec. Jur. Tit. 41–48. 1789. febr. 2.

³¹ OL Károlyi család levéltára, P 397. Acta oeconomica, I. A/4. 1797. márc. 21.

³² OL Eszterházy család tatai levéltára, P 210. Birtokigazgatás, II. Tisztiszek, 1843. febr. 25., 1845. szept. 20., 1848. ápr. 1.

³³ Prímási Levéltár, Archivum saec. Jur. Tit. 41–48. 1787. márc. 13. OL P 408. 1836. márc. 27. (13., 1835. dec. 20.) 118. Szabad, i. m. 46–47.

³⁴ OL P 73. Fasc. 46. 1778. jan. 29., 1804. okt. 23., 1830. dec. 20.

³⁵ OL P 210. Birtokig. III. 1790. szept. 11., 1796. márc. 12.

³⁶ OL Batthyány család levéltára, P 1322. Körmenyi közp. igazgatóság, Tisztiszek, 1789. jún.

³⁷ Prímási Levéltár. Archivum saec. Jur. Tit. 41–48. 1801. dec. 12.

³⁸ OL P 73. Fasc. 46. 1804. nov. 1.

sárhelyi gazdálkodó székén a taksaszedő.³⁹ Ha a napirend több uradalmat érintett, közös (vegyes) ülést (sedes mixta) tartottak, mint pl. a kékkői és divényi uradalmak 1817 januárjában Balassagyarmaton. Az ülésen „a praefectus és direktor urak” elnököltek.⁴⁰

A zavartalan ügyintézés biztosítása megkövetelte a hetenkénti ülésezést. Ilyen időközökben gyűlt össze a Balassák, a Batthyányak (körmendi és trautmannsdorfi), az Esterházyak (tatai, csákvári, kismartoni), a Festeticsek, Forgáchok, Károlyiak tisztiszéke. Az ülések rendszerint szombaton, az alocsuti⁴¹ és az illésfalvi Csáky⁴² széknél vasárnap a mise vagy ebéd után voltak. Cenzurális ülést a sárospataki uradalomban évente,⁴³ a Forgách,⁴⁴ Károlyi⁴⁵ és a tatai⁴⁶ uradalomban negyedévenként tartottak. Az ülés addig nem oszlott fel, míg az összes ügyeket el nem intézték. Az időpontok kitűzésében egyes helyeken némi tervszerűség is érvényesült. A nagykárolyi 1827. decemberi igazgatótanácsi ülés pl. felmérte, hogy a következő évben hol és mikor kell tisztiszéket tartani.⁴⁷

A tisztiszékek gyakran hangoztatták, hogy a birtokos megbízásából és nevében intézkedtek. Már az első – 1716. évi – jegyzőkönyvben azt olvashatjuk, hogy „Balassa Sándor kegyelméből” ültek össze az uradalmi tisztek.⁴⁸ Ugyanezt mondta a németújvári⁴⁹ és a palotai⁵⁰ szék is. A fejevári örkanonokság legfőbb szervének, a gazdasági gyűlésnek az ülésein a kerületi főtisztek az uraság nevében adták át a gazdálkodásra vonatkozó rendelkezéseket.⁵¹

Az uradalmak legfőbb irányító szervének tartott, a főúri dilettantizmussal szemben a szakszerűséget képviselő tisztiszék⁵² ügyintézését a birtokos alig szabályozta. A gyakorlatból kitűnően a tisztiszékek „alattvalónak” tekintettek mindenkit, nemest és nemtelent egyaránt, aki az uradalom területén lakott. „A tiszti összevétel” legfőbb célja a nagybirtok gazdálkodásának, igazgatásának és jogszolgáltatásának intézése, különösképpen az uradalmi jövedelmek növelése volt.⁵³ Az egyetlen ismert szabályozás 1841-ből Balassa bárónétól való.⁵⁴ Előfordult, hogy a birtokos néhány hatáskört saját rendelkezésére magának tartott fenn. Így

³⁹ OL P 397. I. A/5. 1814. máj. 28.

⁴⁰ OL P 1769. Tisztiszék, 1817. jan. 29.

⁴¹ Török, i. m. 164–165.

⁴² OL P 73. Fasc. 46. No 1./1.

⁴³ Ravasz János, A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében, Budapest 1938. 45.

⁴⁴ OL Forgách család levéltára, P 1882. 1830. júl. 11.

⁴⁵ OL P 408. 1835. ápr. 15./19.

⁴⁶ Szabad, i. m. 48.

⁴⁷ OL P 408. 1827. dec. 28./111.

⁴⁸ OL P 1769. Tisztiszék, 1716. aug. 2.

⁴⁹ OL P 1322. Tisztiszék, 1732. ápr. 2.

⁵⁰ OL P 707. Fasc. 102. et B. 1783. ápr. 10.

⁵¹ Bojt Lajos, A fejevári örkanonokság (custodiatu) birtokainak története a XVII. század végétől 1833-ig, Budapest 1935. 92.

⁵² Szabad, i. m. 48–49, 281.

⁵³ OL P 1769. Tisztiszék, 1840. okt. 9.

⁵⁴ Uo. 1841. márc. 17.

pl. gróf Károlyi Antal 1760-ban „minden religiót illető dolgokat”⁵⁵ vagy gróf Eszterházy a magánpénztárával, a tisztikar személyi összetételével kapcsolatos és a kegyelmi ügyeket.⁵⁶ Az üléseken 5–200 napirendi pont is szerepelt. Előfordult, hogy akkor is összeültek, ha egyetlen megtárgyalni való kérdés sem volt. Ilyenkor a jegyzőkönyvbe az „occurit nihil” bejegyzés került.⁵⁷ Az ülésen minden tisztnek szavazati joga volt.

A szék mindig „a földesuraságnak vagy a kormányzéseknek (értsd jószág-kormányzóságnak) parantsolati”-nak felolvasásával kezdődött, „akiket egyenesen illetnek, a végrehajtásra tudtára adatnak”.⁵⁸ Így olvasták fel pl. a Károlyi tisztiszéken az uraság rendelkezéseit, a korábbi ülés vagy ülések határozataira tett észrevételeit. Előfordult, hogy a határozatok „absque reflexione” érkeztek vissza.⁵⁹ A gróf utasításait hirdették ki az ülés kezdetén a Csákyak tisztiszékén is.⁶⁰ Az 1810. szeptemberi kluknói tisztii ülésen olvasták fel a gróf nyilatkozatát arról, hogy nem volt megelégedve a szék munkájával. Még abban az évben „általános pontokat” – melyek a gazdálkodást szabályozták – hozott tisztjei tudomására.⁶¹ Az 1818. évi nagykárolyi kerületi ülés – napirend előtt – az uraságnak a tiszttartók havi jelentéseire tett észrevételeit tárgyalta meg.⁶² A hódmezővásárhelyi gazdaszék napirend előtt intézte el a pénzkiutalást.⁶³

A napirend következő aktusa az előző ülés jegyzőkönyvének felolvasása volt. „A múlt tisztülésben tett jószágkormányosi rendelkezések, a protocollumból újra felolvasatván, a gazdatiszt azoktól, akikre ez, vagy ama rendelés végrehajtása volt bízva, rendre híradást kér: de maga is, mikor kerül az uradalomban, megnézi, hogy úgy ment-e a dolog végre, amint a hírüladás volt.”⁶⁴ Előfordult, hogy az úriszék jegyzőkönyvét is felolvasták a tisztiszék előtt, mint pl. az 1812. júniusi körmendi ülésen, mely a jegyzőkönyvet megjegyzés nélkül tudomásul vette.⁶⁵

A napirend legfontosabb része, a tényleges tárgyalás első pontja a birtokgazdálkodás volt. Két olyan tisztiszékről tudunk, mely a gazdaságiakon kívül más – közigazgatási, jogszolgáltatási – ügyekkel nem foglalkozott. Egyik a Károlyiak nagykárolyi,⁶⁶ a másik a trautmansdorfi Batthyány hitbizomány volt.⁶⁷

A gazdasági munkákat a tiszték jelentései vagy a bizottság tagjainak személyes tapasztalatai alapján tárgyalták. Állandó napirend volt a következő heti

⁵⁵ OL P 397. I. A/1. 1760. márc. 6.

⁵⁶ Szabad, i. m. 45–46.

⁵⁷ OL P 74. Tisztiszék, 1810. dec., 1818. júl. 16.

⁵⁸ Nagyváthy, i. m. 23.

⁵⁹ OL Károlyi család levéltára, P 406. Közp. gazdasági kancellária, Prot. 1794. júl. 1./796., 1796. ápr. 1./346.

⁶⁰ OL P 73. Fasc. 46. 1804. nov. 1.

⁶¹ OL P 74. Tisztiszék, 1810. szept. 30., okt. 21./1.

⁶² OL Károlyi család levéltára, P 407. Titoknoki hivatal, 1818. ápr. 10./790.

⁶³ OL P 397. I. A/5. 1814. máj. 28. (329. nov. 19.) 929.

⁶⁴ Nagyváthy, i. m. 23.

⁶⁵ OL P 1322. Tisztiszék, 1812. jún. 23./2.

⁶⁶ OL P 406. Prot. 1789. 1790. 1804–1806. Gazdasági ülés 1805–1806.

⁶⁷ OL Batthyány család levéltára, P 1338. Trautmansdorfi hitbizomány, Tisztiszék,

munkák kitűzése, a szükséges munkaerő biztosítása. A primási uradalmi tisztiszék ülésein emellett a robotjegyzékek is.⁶⁸ Állandó napirendül szolgáltak a nagy mezőgazdasági munkák, a takarmányozási terv, a pénztár állása és évente egyszer az úrbéri összeírás.⁶⁹ Ha valami újítást akartak a gazdálkodásban bevezetni, azt megvitatták, tervét elkészítették és végrehajtás előtt az uraságnak bemutatták. Ő mindig azt mérlegelte, hogy az uradalomnak hasznára lesz-e.⁷⁰

Külön napirendi pontként foglalkoztak a tisztiszékhez – és az urasághoz – érkezett panaszokkal, kérelmekkel. A tisztii ülés a panaszok egy részét a birtokos elé terjesztette, más részét ad acta tette és csak kisebb részét intézte el. A kérvényeket – kivonatossan – a tisztii ülés jegyzőkönyvébe is bejegyezték.⁷¹

A tisztiszéki ülésekről – latin és német, 1791-től a Festeticseknél magyar nyelvű⁷² – jegyzőkönyvet vezettek. A körmendi ülések jegyzőkönyve háromhasábos: az első hasáiban (a bal oldalon) van a tárgyalta ügy rövid tartalmi kivonata, a középső hasáiban az „alázatos vélemény”, a jobb oldaliban a határozat. Előfordult, hogy a határozatot megváltoztatták, ilyenkor az egész bejegyzést áthúzták.⁷³ A kismartoni tisztiszék minden ügyet jegyzőkönyvezett és három napon belül a herceg elé terjesztett. A jegyzőkönyv két példányban, félhasábosan készült, az egyik hasábot a határozat részére tartották fenn. Egy példányt a hercegi titkárság, egyet a tisztiszék kapott.⁷⁴ A keszthelyi tisztii ülés jegyzőkönyvét három részre hajtották. Az elsőbe írták az ülés napját és a jelenlevők nevét, a másodikba az ügyek számát, a harmadikba a „tárgyak mivoltát”. Minden tárgy után üres helyet hagytak, ide írták a végzéseket.⁷⁵ Az esztergomi primási tisztiszék 1808-tól kezdve a jegyzőkönyvet nyomtatott formuláré felhasználásával készítette, melynek rovatai a dátum, a tárgy megnevezése és a határozat volt.⁷⁶ A trautmannsdorfi hitbizomány ülésjegyzőkönyveit 1810-től naplószerűen, a következő nyomtatott rovatokkal vezették: dátum, hivatal (kasznár, tiszttartó, főerdész stb.), tárgy, a megtett intézkedés, jelentés (fogat, robot, pénzösszeg) és megjegyzés.⁷⁷ A Csákyaknál oldalanként margót húztak, erre írták a dátumot és a sessio sorszámát. Feltüntették, hogy ki elnökölt és kik voltak jelen. Az ügyeket – a könnyebb idézés és megtalálás céljából – folyamatosan számozták. Így pl. ha az első ülés 1–20. számú üggyel foglalkozott, a következő – második – ülésen tárgyalta első ügy a 21. sorszámot kapta. Felvették az érintettek neveit, vagyonát, „hogy könnyebben lehessen határozni az ügyben”. Bevezették a bemutatott és jóváhagyott

⁶⁸ Primási Levéltár, Archivum saec. Jur. Tit. 41–48. 1833. máj. 4., aug. 10., dec. 7.

⁶⁹ Török, i. m. 164–165.

⁷⁰ OL P 73. Fasc. 46. No 1./3.

⁷¹ Nagyváthy, i. m. 24.

⁷² OL P 279. Jegyzőkönyv, 1792. júl. 6.

⁷³ OL P 1322. Tisztiszék, 1781. okt. 8. 1812. jú. 23./2.

⁷⁴ OL Esterházy hercegi levéltár, P 108. Törzslévélár, Repositorium, 64. Fasc. C. No 40. et NB. 1785. instr.

⁷⁵ OL P 279. Jegyzőkönyv, 1792. jú. 6.

⁷⁶ Primási Levéltár, Archivum saec. Jur. Tit. 41–48. 1808. márc. 5.

⁷⁷ OL P 1338. Tisztiszék, VIII. 1810–1812.

szerződéseket, jelentéseket, vizsgálatok, helyszíni szemlék anyagát és a terveket.⁷⁸ A jegyzőkönyv címe – Prothocollum Sessionum Dominalium in Objectis Juridico–Politico–Oeconomicis – a tisztiszek hármaskörére utal.⁷⁹ Előfordult, hogy egyes ülésekről nem jegyzőkönyv, hanem csak emlékeztető (pro memoria) készült.⁸⁰ A kékkői tisztiszek gyakorlatában találkoztam az ellenőrző (scontro) jegyzőkönyvvel, mely a korábbi ülés határozatainak végrehajtásáról szóló jelentéseket tartalmazta.⁸¹

A jegyzőkönyvön kívül egyéb könyveket is vezettek a tisztiszek: mint pl. levelezőkönyv, büntetések könyve (protocollum poenale) vagy az urasági rendelkezések naplója. A keszthelyi levelezőkönyvben első helyen az urasági rendelkezések vannak, ezt követik az egyes uradalmak és tisztek jelentései vagy a nekik adott utasítások.⁸² A protocollum poenale jobb oldalon a tényállást, bal oldalon a határozatot tartalmazza. E mellett feltüntették, hogy ki és mikor hajtotta végre.⁸³ A körmendi tisztiszek 1812–1815 között naplót vezetett az urasági rendelkezésekről.⁸⁴

Az ügyeket a könnyebb megtalálás és nyilvántartás érdekében számozták. Már a Csákyak ülésjegyzőkönyveinél láttuk, hogy az ülésektől függetlenül futó sorszámozást alkalmaztak. A jegyzőkönyvben feltüntették a levéltári elhelyezést is, az iratokon pedig, hogy milyen sessio, milyen szám alatt jegyzőkönyvezték őket. A kancellárián – emlékeztetőként – külön könyvet vezettek az összes, két ülés közötti ügyekről, panaszokról, megbízásokról és intézkedésekről. A tisztek könyvet vezettek az ülésen kapott feladatokról és azok végrehajtásáról.⁸⁵ Ugyancsak folyamatosan számozták az ügyeket a Károlyi tisztiszekén is; az 1797. évi kötetben pl. a számok 1–1275-ig terjednek.⁸⁶ A csákvári uradalomban a számozás ülésenként újratekődik, de a margón az egész kötetben – az iktatószámhoz hasonlóan – folytatólag mennek a számok.⁸⁷ A primási tisztiszek a folyamatos számozást részesítette előnyben.⁸⁸ Ugyanezt a módszert követte a pápai Eszterházy uradalom is. 1816-ban pl. 1–97., 1817-ben 1–67., 1818-ban 1–39., 1819-ben 1–18., a következő évben 1–14. sorszám található.⁸⁹ A keszthelyi uradalomban az ügyész havi jelentéseiben állandóan visszatérő kérdés volt az iktatás és ügykezelés. Jelentette, hogy havonta hány iratot iktatott, hány akta volt a szekrényben és hány volt abból jegyzékelve.⁹⁰

⁷⁸ OL P 73. Fasc. 46. No 1./4–9.

⁷⁹ OL P 74. Tisztiszek, 1809.

⁸⁰ OL P 73. Fasc. 46. 1806. máj. 8.

⁸¹ OL P 1769. Tisztiszek, 1842. máj. 16.

⁸² OL P 274. Igazgatási ügyvitel, Levelezőkönyv, 1779.

⁸³ OL P 74. Tisztiszek, Fasc. 15. No 19. Prot. poenale.

⁸⁴ OL P 1322. Tisztiszek, 1812–1815.

⁸⁵ OL P 73. Fasc. 46. No 1./9–10.

⁸⁶ OL P 397. I. A/4. 7. k. 1797.

⁸⁷ OL P 187. II. A. 1798.

⁸⁸ Primási Levéltár, Archivum saec. Jur. Tit. 41–48. Jegyzőkönyvek.

⁸⁹ OL Eszterházy család pápai levéltára, P 1216. Capsa 64. No 265. Jegyzőkönyvek.

⁹⁰ OL P 279. Iratok, 1804. szept. 4./1040.

A jegyzőkönyvet az elnök, egyes helyeken – a személyes felelősség növelésére – az összes résztvevő aláírta. Az elnök írta alá a jegyzőkönyvi kivonat formájában kiadott határozatokat. Ezek végrehajtásáról írásban kellett jelenteni.⁹¹

A tisztizék hatásköre a következő:

A) *Birtokgazdálkodás*

fenntartás

úrbéri szolgáltatások, munkaerő-gazdálkodás

szántóföldi munkák

növénytermesztés

állattenyésztés

haszonvételek, ipari üzemek.

B) *Közigazgatás*

kapcsolat tartása más hatóságokkal

adó, katonaállítás, beszállásolás

utak, hidak, gátak fenntartása

falusi önkormányzat felügyelete

telepítés

építésügy

céhügy

kereskedelemügy

tűzvédelem

egészségügy, állategészségügy, kórház, szegényház

árvaügy

kegyúri ügyek

földmérés, telekkönyv (földkönyv)

közrend.

C) *Jogszolgáltatás*

jobbágyok panaszai

az úriszék felügyelete, revíziója, fellebbviteli fóruma

bíráskodás:

magisztratuális

büntető

polgári

ingatlanforgalom.

Míndez az igen sokrétű hatáskör azt mutatja, hogy a tisztizék a birtokkormányzat legátfogóbb szerve volt.

⁹¹ OL P 1322. Tisztizék, 1813. szept. 25.

A gazdasági bizottság

A XVIII. század második felétől nagy szerepet kapott a bizottsági ügyintézés. Az 1740-es évektől kezdve egymás után alakultak a bécsi udvari kamara – gazdasági, városi stb. – bizottságai, a magyar kancellária és a bécsi udvari kamara közös városi bizottsága.⁹² A helytartótanácsnál ebben az időben kaptak nagyobb szerepet a bizottságok.⁹³ A magyar kamaránál és a század 40–60-as éveire esett a bizottságok alakulása.⁹⁴ Egyes történészek e tények alapján „tudatos szervező elgondolásról” beszélnek.⁹⁵

A gazdasági bizottság (comissio oeconomica, comissio dominalis, Wirtschaftscomission) a központi tisztiszek egyik formájaként a XVIII. század közepén, illetve második felében jött létre. Átmeneti szerv volt a központi tisztiszek és az igazgatóság, régensi hivatal, kormányzóság között. A tisztiszéktől abban különbözött, hogy a birtokos alapítólevéllel hozta létre, meghatározott működési szabályzat szerint dolgozott, élén a birtokos teljhatalmú megbízottjával, kinek hatásköre a későbbi igazgatóétól nem sokban különbözött. Gazdasági bizottsági iratok, jegyzőkönyvek három – Esterházy, Károlyi, Széchenyi – nagybirtokról maradtak fenn, néhány adat azonban arra utal, hogy az esztergomi prímás, a piarista kusztodiátus és a Csákyak birtokain is alkalmazták a korszerű kormányzatnak ezt a szervét.⁹⁶

Időrendben az első bizottság az Esterházy hitbizományon jött létre. Pál Antal herceg 1743. április 16-án Bécsben kelt utasításában hozta tisztviselői és jobbágjai tudomására, hogy egy bizottságot állított fel, mely „minden előforduló ügygel foglalkozik”. Az összes tisztek engedelmességgel tartoztak a bizottságnak, melynek létrehozását a községekben is kihirdették, hogy a jobbágyok tudják, hová kell – elsősorban panaszos – ügyeikkel fordulniok. Az utasítást mind a 29 uradalmi központ tisztartója láttamozta.⁹⁷ A herceg még abban az évben 15 pontból álló instrukciót adott az újonnan létesült bizottságnak. Pontos meghatározta a gazdaságra, jövedelmekre, közigazgatásra, adóügyre és a jogszolgáltatásra kiterjedő hatáskörét.⁹⁸ Később ez azzal bővült, hogy a főtiszteknek kötelessége lett az uradalmak helyszíni visitatiója.⁹⁹

1762-ben a hitbizomány birtokosa Esterházy Miklós József herceg lett. Ez

⁹² Kállay István, A városi igazgatás reformja Mária Terézia korában, Levéltári Közlemények 1973(40). 116–117.

⁹³ Ember Győző, A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Budapest 1940. 25, 27.

⁹⁴ Nagy István, A magyar kamara 1686–1848, Budapest 1971. 139.

⁹⁵ Paulinyi Oszkár, A bizottsági ügyintézés rendszeresítése a magyar udvari kamaránál 1749–1772, Levéltári Közlemények 1962(33). 17.

⁹⁶ Prímási Levéltár, Archivum saec. Jur. Tit. 41–48. 1785. márc. 2. Szentiványi Béla, A piarista kusztodiátus gazdaságtörténete, Budapest 1943. 350.

OL P 74. Tisztiszek, 1810. jan. 1. (1. jan. 28.) 1.

⁹⁷ OL P 108. Fasc. A. No 2.

⁹⁸ Uo. No 1.

⁹⁹ Uo. No 5.

a dátum – elsősorban a régensi hivatal felállításával – a bizottság történetében is változást hozott: ettől kezdve a régensekkel bővült. Feladata továbbra is annak biztosítása, hogy „az összes javak és igazgatásuk jó rendben legyen”.¹⁰⁰ A bizottságnak – a hercegi utasítás szerint – a jobbágyok ügyeit a legpontosabban kellett intéznie, hogy megszűnjék a felesleges ide-oda utazgatás és az ebből következő munkakiesés.¹⁰¹

1788-ban Miklós herceg – mivel ügyeinek intézése napról napra nehezebb lett számára, valamint az illető többszöri kérésére – összes gazdaságának főfelügyeletével és vezetésével gróf Batthyány József Györgyöt bízta meg, ki ezt a hivatalát „nem mint alkalmazott, hanem tisztán barátságból végzi”. Ez az intézkedés nem szüntette ugyan meg a bizottságot, de szerepét csökkentette, mivel a herceg és a bizottság közé egy harmadik személyt állított.¹⁰²

A bizottság 1794-ben szűnt meg, ettől kezdve az összes uradalmakat a régensi hivatal irányította. A hercegi utasítások jegyzőkönyvében a gazdasági bizottságot többé nem említik, az utasítások a régenshez, vagy a hercegi kancelláriához szólnak.¹⁰³ Az ügyeket a régens és a hercegi titkárok azonban ezután is testületileg tárgyalták meg.¹⁰⁴

A nagykárolyi gazdasági bizottságot gróf Károlyi Antal hívta életre. Működéséről 1759-től kezdve vannak adatok, a bizottságot létrehozó grófi emlékirat a következő évből való: „Ennek utána minden dolgot a comissio által rendeltem, hogy folyjon.”¹⁰⁵ Hatáskörét az összes jószágok igazgatásában, „az uraság összes törvényes dolgaiban”, a publicumot, megyét érintő ügyekben jelölte meg. Minden uradalmi tiszt a bizottságtól függött, ennek jelentett. Károlyi Antal több esetben is intette tisztjeit, hogy engedelmessé legyenek a bizottságnak, „másra semmit se adjanak”. A bizottságot „Tekintetes Commissio”-nak kellett titulálni. A családi birtokok történetírója, Éble Gábor, a bizottságról nem tud.¹⁰⁶

A nagykárolyi bizottság 1786-ig működött. Ebben az évben létesült a praefectusi hivatal,¹⁰⁷ mely 1788-ban a központi kancelláriának adta át helyét.¹⁰⁸

Időben legkésőbbi a gróf Széchényi Ferenc által felállított nagycenki „gazdaságbéli Tekintetes Commissio”. Létezéséről sem a Széchényi Ferencsel foglalkozó

¹⁰⁰ OL P 108. Fasc. C. No 38. et NB
P 149. Birtokig. Fasc. DDD. No 28.

¹⁰¹ OL P 108. Fasc. C. No 40. et C.

¹⁰² OL P 108. Fasc. C. No 40. et C.

¹⁰³ Bakács István, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Levéltári leltárak 2. Budapest 1956. 198.

¹⁰⁴ OL P 108. Fasc. C. No 40. et C.

¹⁰⁵ OL P 397. I. A/1. 1760. febr. 6.

¹⁰⁶ Éble Gábor, A nagykárolyi gr. Károlyi család összes jószágainak birtoklasi története, Budapest 1911. I. 1. köv.

¹⁰⁷ OL P 397. I. A/3. Praefectusi hivatal jegyzőkönyve.

¹⁰⁸ Éble, i. m. II. 243.

nagyszámú feldolgozás, sem a család történetírója nem tud.¹⁰⁹ Az 1789 óta működött bizottság keltezetlen „plánuma” az 1790-es évek elejéről való. Ebben Széchenyi Ferenc megállapítja, hogy személyesen nem tudta a több vármegyében, egymástól távol fekvő jószágait irányítani – és ez a gazdaság kárával járt. Az uradalom egységes vezetése, az eladási árak szabályozása, a javítások bevezetése, a gazdaság folytatása, a tisztek felügyelete lett a bizottság feladata.¹¹⁰ A comissio 1816-ig működött, helyét a Directio vette át.¹¹¹

A gazdasági bizottság szervezetét mindhárom nagybirtokos az alapítólevelében szabályozta. Elnöke minden esetben az ő személyes és teljhatalmú megbízottjuk volt. Így a kismartoni bizottság élén 1751-ig Wachtl Kristóf udvari tanácsos, ezt követően gróf Herbeviller, 1788-tól gróf Batthyány, illetve a régens állott. A nagykárolyi bizottság elnöke Gáspár Sándor jószágigazgató, a nagycenkié Pap József plenipotentiarius volt. A bizottság tagjai: a főszámvevő, főadószedő, jogügyigazgató, főszámtartó, főügyész, levéltárnok – rendszerint az ülés jegyzője – és az uradalmi titkár. A primási gazdasági bizottságnak a praefectus, a jószágfelügyelő és az ügyész a tagja. Az üléseken általában öt-hat személy vett részt, de legalább négynek jelen kellett lennie. A megjelenés a tagok részére kötelező volt, a távollétet igazolni kellett. 1772-ben pl. a nagykárolyi uradalmi jegyző járt a végére, hogy egyes tisztek miért maradtak távol a sessiótól.¹¹²

Gyakran megjelentek a bizottság ülésein a kerületi felügyelők. Az uradalom tisztartóit abban az esetben hívták vagy idézték meg, ha az uradalmat érintő fontos kérdést vagy a tisztartó jelentését, számadását vizsgálták meg. Előfordult, hogy az ülésen a földmérő is részt vett. Ha a napirend jogszolgáltatás volt, néha szolgabírák, megyei jegyzők, táblabírák is találhatók a jelenlevők között. Ritkábban megesett, hogy maga a panaszos személyesen jelent meg az ülés előtt. A meghívottak és idézettek megjelenése kötelező volt. Sem a bizottság tagjai, sem a meghívottak külön járandóságot a megjelenésért nem kaptak.¹¹³

A bizottság az Esterházyaknál és a Széchenyieknél kéthetente, a Károlyiaknál hetente – szombaton reggel 8 órakor – ülésezett.¹¹⁴ Nyilvánvalóan megyei példára – szükség esetén – az együttes ülésen kívül kisgyűléseket (comissio particularis) is tartottak. Akkor hívták össze, ha valamely halasztást nem tűrő ügyben – még az együttes ülés összehívása előtt – intézkedni kellett. A kisgyűlésen ho-

¹⁰⁹ Bártfai Szabó László, A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története, Budapest 1913. II. 452. köv. 541–542. Viszont említi: Mérey Klára, A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady birtokon 1767–1867, Kaposvár 1975. 30.

¹¹⁰ OL Széchenyi család levéltára, P 623. X. k. 11. cs. Gazd. biz. No 9.

¹¹¹ Uo. 1816. No 20.

¹¹² OL P 397. I. A/2. 1772. okt. 17./177.

¹¹³ OL Esterházy hercegi levéltár,

P 155. Központi birtokigazgatás, bizottság 1756. okt. 29–31.

P 397. I. A/1. 1760. febr. 15. 1772. okt. 17., nov. 28. 1773. szept. 25.

P 623. Gazd. biz. X. 11. cs. No 9.

¹¹⁴ OL P 397. I. A/2. 1772. jan. 4./20.

zott határozatokat a következő együttes ülésen referálni kellett.¹¹⁵ A bizottság tagjai nem kaptak külön meghívót, hiszen az ülés a hét meghatározott napján volt. A nagycenki bizottság akkor is összeült minden tizennegyedik napon, ha az ünnepre esett.¹¹⁶ Ügyeltek arra, hogy uradalmi tiszteket a dologidőn kívül, a karácsonyi szünetben vagy más nyugodt időben, hívjanak meg.

A gazdasági bizottság ülésén – melyet rendszerint a központi uradalom székhelyén tartottak – először az előző ülés határozatait olvasták fel, számonkérve azok végrehajtását. A cenki bizottság – Széchényi Ferenc utasítására – a gazdasági ügyek előtt tárgyalta a jobbágyok kérelmeit, panaszait.¹¹⁷ Egyébként az ülések napirendje a következőképpen alakult:

- a birtokos utasításai, levelei,
- tisztartók és más tisztek jelentései,
- utalványozások,
- kérelmek, panaszok.

A tárgyalat napirendi pontok száma 1–200 között mozgott. Az 1745. február 19-i kismartoni ülés pl. egyetlen témával, a szarvkői bordézsmával foglalkozott. Ugyanez a bizottság 1753. január 8–10. között 187 napirendi pontot tárgyalta.¹¹⁸

Az ülés akkor volt határozatképes, ha azon legalább négy főtiszt részt vett. A tagok egyenként szavaztak, határozatot csak egyhangúlag hozhattak. A tagok a bizottság döntése nélkül nem intézkedhettek. A kismartoni bizottság jegyzőkönyvébe az ellenvéleményt is bevezették. Előfordult ugyanis, hogy később – esetleg a birtokos – megváltoztatta a határozatot és ilyenkor felhasználhatták az ellenvéleményt.¹¹⁹ Ha egy ügyben nem tudtak dönteni, további megfontolás céljából a következő ülésig függőben hagyták, vagy a birtokos elé terjesztették.

A bizottság működése során jelentős terjedelmű iratot termelt. Az ülésekről jegyzőkönyv készült, az ügyeket ülésenként egytől kezdődően számozták. A jegyzőkönyv tartalmazza az ülés helyét, idejét, a tárgyalat napirendi pontokat, határozatokat, jelentéseket, a birtokos utasításait. Előfordult, hogy utasításokat, jelentéseket, de néha még nyugtákat, cartabiancákat is szó szerint bemásoltak. A cenki bizottság az ülésjegyzőkönyveken kívül három egyéb jegyzőkönyvet is vezetett:

- minden úrbéri panasz, vizsgálat, felmérés jegyzőkönyve,
- jobbágyok osztályainak, végrendeleteinek és egyéb maguk közti ügyeknek, árvák számadásainak a jegyzőkönyve,
- a gazdaság folytatására, gyarapítására vonatkozó jegyzőkönyv, mely a gróf rendeleteit is tartalmazta.¹²⁰

A beérkezett leveleket, jelentéseket az elnök – néha a jegyző – bontotta fel.

¹¹⁵ OL P 108. Fasc. B. No 14. et B. 1751. ápr./1. 1751. dec./9.

¹¹⁶ OL P 623. Gazd. biz. X. 11. cs. No 9, 1.

¹¹⁷ Uo. No 2.

¹¹⁸ OL P 108. Fasc. A. No 4. 1745. febr. 19.

P 155. Bizottság, Prot. II. 1753. jan. 8.

¹¹⁹ OL P 108. Fasc. A. No 6.

¹²⁰ OL P 623. Gazd. biz. X. 11. cs. No 9.

A bizottság nevében ugyancsak az elnök kiadványozott. A deák által készített tisz-táztatot haladéktalanul expedálták.¹²¹

A bizottság dologi kiadásait a központi uradalmi pénztár fedezte. Ilyen volt a postaköltség, papír, viasz, cérna, könyvkötés, nyomdaköltség. A nagykárolyi bi-zottság 1760-ban Károlyi Antalhoz fordult: „Mínthogy a Commissio papiros nél-kül nem dolgozhatik, ahhoz spanyol viasz s cérna kívántatik.”¹²² A számadások, számadási kivonatok egy részét kinyomtatták, a jegyzőkönyveket beköttették. A nagykárolyi ülés 1760-ban pl. 2 Ft 54 kr-t fizetett a könyvkötőnek.¹²³

A bizottság felett a birtokos gyakorolt felügyeletet. Hozzá küldték el – bár-hol, még ha külföldön tartózkodott is – az ülések jegyzőkönyveit és határozatait. Ezekhez a birtokos észrevételeket fűzött, de a bizottság – a nagyobb jelentőségű személyi, gazdasági, utalványozási, bíraskodási ügyek kivételével – döntéseit a bir-tokos jóváhagyása nélkül is végrehajtotta. A tagok a birtokoson kívül másnak nem tartoztak felelősséggel.

A gazdasági bizottság hatásköre a tisztiszékéhez volt hasonló, a központi tisztiszékhez közel állott. Hatásköre három nagy területet – birtokgazdálkodás, közigazgatás, jogszolgáltatás – fogott át. A tisztiszék hatáskörétől az különböz-tette meg, hogy nagyobb szerepet kaptak a kifejezetten irányítási feladatok, me-lyek már az igazgatótanács, igazgatóság felé mutattak.

Az igazgatóságok létrejöttével a testületi vezetés szerepe nem csökkent. Pár-huzamosan működött egyrészt a központi tisztiszék és az igazgatóság, illetve ez utóbbi irányítása egy testületi szerv, az igazgatótanács kezében volt.

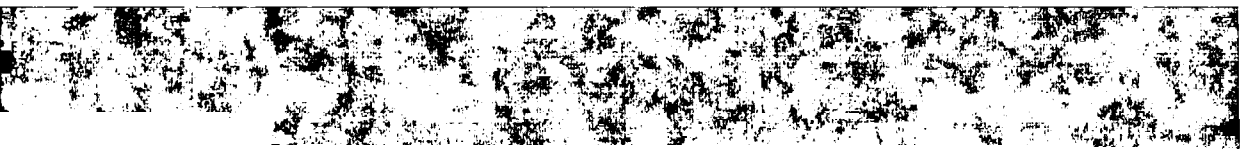
A könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatot állítottam össze a birtokkor-mányszat párhuzamosan működő testületi és egyedi szerveiről, illetve arról, hogy melyik testületi szervnek milyen egyedi szerv felelt meg:

testületi szerv	egyedi szerv
családülés	birtokos
központi tisztiszék gazdasági bizottság igazgatótanács központi cenzurális szék	igazgatóság régensi hivatal jószákgormányzóság központi számvevőség
kerületi tisztiszék	kerületi felügyelőség
uradalmi tisztiszék uradalmi cenzurális szék	tiszttartóság számvevőség

¹²¹ Uo. No 4.

¹²² OL P 397. I. A/1. 1760. febr. 26.

¹²³ Uo. 1760. márc. 1.

A MAGYARORSZÁGI MEZŐ- ÉS ERDŐGAZDASÁGI IDÉNYMUNKÁSOK NÉMETORSZÁGI MUNKAVÁLLALÁSA (1937—1944)*

CSÖPPUS ISTVÁN

A múlt század utolsó évtizedeiben az ipari fejlődés rendkívül vontatott üteme következtében Kelet-Európa térségében súlyos problémát jelentett a mezőgazdasági munkásfelesleg nagy tömege.

A munkanélküliség levezetésére két út kínálkozott. Az egyik – és ez több százezer embert érintett – a kivándorlás, amely a fejlett nyugati országok, mindegyik az Amerikai Egyesült Államok és Kanada felé irányult. A befogadó országok kormányai még ekkor az új hazát keresők létszámát nem korlátozták. A munkaerőimport lebonyolítása pedig a magántársaságok szabad vadászterülete volt.

A másik lehetőséget az jelentette – és ez viszonylag csak kisebb tömeget érintett –, hogy a nyugati országok agrárüzemei idény jelleggel kelet-európai mezőgazdasági munkavállalókat alkalmaztak.

E téren a helyzet azonban az első világháború után alapjaiban megváltozott. A fejlett ipari országokban fellépő krónikus munkanélküliség következtében megszűnt annak lehetősége, hogy a befogadó államokban ezen országok – köztük az USA és Kanada – kormányainak előzetes engedélye nélkül bárki is letelepedhessen. A kvóta-rendszer bevezetésével pedig évenként határozták meg az új hazát kereső bevándorlók számát. A munkaerőimportot már nem magántársaságok végezték, hanem kormányok közötti szerződések szabályozták, ily módon állítva korlátot a szabad bevándorlás elé.

Igy a húszas évektől a kelet-európai államok kormányainak nagy gondot jelentett a fölös mezőgazdasági munkaerő elhelyezése. Ezért átmeneti megoldásként keresték annak lehetőségét, miképpen lehetne a nyugati mezőgazdasági üzemekben nagyobb létszámú agrárnincstelent – ha idény jelleggel is – munkához juttatni.

Az első világháborút követő két évtizedben – mint később látni fogjuk – hasonló problémával találták szemben magukat a magyar kormányok is. A harmincas évek végéig azonban számottevő agrármunkaerő-exportra nem került sor. A magyar forrásokból annyi ismeretes, hogy 1928-ban – egyéni kezdeményezés

* A téma kidolgozása során csak a magyar levéltári anyag és irodalom feltárására került sor.

révén – Diósgyőr környékéről 300 személyt, 1931-ben pedig – most már az illetékes hivatalos szervek megállapodása alapján – 132 mezőgazdasági munkást szerződtettek a német mezőgazdasági üzemekbe.¹ Tudomásunk van arról is – bár a munkavállalók létszámát nem ismerjük –, hogy 1933-ban az osztrák és a magyar kormány tárgyalásának eredményeként elsősorban a határ menti körzetekből és Heves vármegye területéről cukorrépa-, valamint dinnyetermesztéshez értő mezőgazdasági dolgozókat szerződtettek.² Ezeket a kísérleteket azonban az akkori kedvezőtlen európai gazdasági viszonyok miatt nem sok siker koronázta. E téren változás csak a harmincas évek második felétől az általános gazdasági élet élénkülése és nem utolsósorban a háborús konjunktúra hatására következett be. Éppen ezért a következőkben – a rendelkezésre álló magyar forrásanyag alapján – a magyar mezőgazdasági munkaerőexport közvetlen kiváltó okait és összefüggéseit szeretnénk feltárni, s egyben megvizsgálni a külföldre, elsősorban Németországba szerződtetett dolgozók keresetének, valamint szociális helyzetének alakulását. Ugyan-

¹ A szervezett formában végrehajtott munkasközvetítést az Országos Gazdasági Munkaközvetítő Iroda (a továbbiakban: Hivatal), német részről pedig a Deutsche Arbeitszentrale intézte. Az 1931. évben a magyar idénymunkásokat Békés, Csanád–Arad–Tortontál, Heves és Nógrád vármegyékben szerződtették, akik Thüringia, Szászország, Hannover és Brandenburg tartományok mezőgazdasági üzeimben dolgoztak. A munkások csak a nyári időszakra vállalhattak munkát, mert az őszi hónapokban már haza kellett térniük. Ghyczy Béla: Magyar mezőgazdasági idénymunkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.

² A magyar idénymunkások szerződtetését a Hivatal és az osztrák Mező- és Erdőgazdasági Minisztérium (Österreichisches Bundesministerium für Land- und Forstwirtschaft) között 1933. május 6-án kötött szerződés tette lehetővé. Sajnos a harmincas években Ausztriában dolgozó idénymunkások létszámáról bő adatokkal nem rendelkezünk. 1935-ből ismeretes a Heves vármegye részére engedélyezett 1600 fős keret, továbbá néhány adat az 1938. évből. A földművelésügy a megyék igényeit figyelembe véve ez évben Ausztriában 1750 idénymunkás szerződtetéséhez járult hozzá, mégpedig:

Bihar megyéből	250 fő
Hajdú megyéből	300 fő
Szatmár–Bereg–Ugocsa megyéből	200 fő
Zala megyéből	1000 fő
Összesen	1750 fő

Azt azonban sajnos nem tudjuk megmondani, hogy a szerződtetettek elutaztak-e Ausztriába (Anschluss). Feltételezhető, hogy 1938-ban az osztrák mezőgazdaság számára toborzott munkavállalók egy részét Németországba irányították, mivel Wien–Niederdonau tartományban csak 606 munkás otléte ismeretes. – OL. FM. 1939. 62–74. 231. Heves megye főispáni jelentése 1935. febr. 25. Uo. Szatmár–Bereg–Ugocsa megye főispánjának 1938. febr. 1. átirata a földművelésügyhöz. Ghyczy Béla: id. mű. 70. l.

Ausztriával kötött szerződés értelmében az idénymunkások létszámát évről évre kellett megállapítani. A szerződtetéseket magyar részről a Hivatal, illetve az osztrák Mezőgazdasági és Erdőgazdasági Minisztérium által kijelölt szerv végezte. Az egyezményt aláírók az alábbiakban állapodtak meg: Azoknak a munkavállalóknak, akik a szerződés valamelyik pontját megszegték, haza kellett térniük, és két évre kizárták őket az akcióból. A jelentkező munkásoknak a szerződés megkötése előtt orvosi vizsgálaton kellett részt venniük. A munkaadók és a munkavállalók között a munkaszerveződésből eredő vitás kérdések eldöntése céljából az osztrák és a magyar fél választott bizottságot hozott létre. E testület két elnökből (két helyettes elnökből) és két tagból (két pótagyból) állt. Az egyik elnököt és helyettesét a munkaadók közül az osztrák minisztérium, a másik elnököt és helyettesét a magyar idénymunkások soraiból a bécsi magyar követ jelölte ki. Az elnökök felváltva gyakorolták tisz-

akkor nem zárkozhatunk el annak a kérdésnek a tárgyalása elől sem, mi készítette a hitleri államvezetést a mind nagyobb létszámú idegen – köztük magyar – mezőgazdasági munkás alkalmazására.

A magyar agrár-munkanélküliség alakulása

Közismert, hogy Magyarország még a két világháború közötti időszakban is a latifundiumok országa volt, s magán viselte ennek minden hátrányos következményét. Az elmaradott agrárstruktúrából és az ipari fejlődés lassú üteméből fakadó nehézségeken sem az 1921. évi földreform, sem az 1936. évi Gömbös-féle telepítési és hitbizományi intézkedések nem változtattak. A gondokat csak tetézte az a tény, hogy a két világháború közötti Magyarországon megnőtt az azonos nagyságú szántóterületre jutó mezőgazdasági munkások száma. A Monarchia felbom-

tüket. Az, aki nem elnökölt, tanácskozási joggal vett részt az esetleges bírósági tárgyalásokon.

A szerződő felek abban is megegyeztek, hogy az általuk kijelölt hivatali szervek megkerülésével történő munkásszerződéseket, a „wilde Arbeitsvermittlung”-ot meg kell akadályozni. A magyar kormány a szerződés e pontjával az ország területéről az illegális távozásokat kívánta megakadályozni.

Az egyezmény addig maradt érvényben, amíg a felek egyike a következő év január 1. napjára, de legalább három hónappal előbb azt fel nem mondta.

A két állam között a munkásszerződéseket a „Szabvány-munkaszerződés” – Normalarbeitsverträge für ungarische landwirtschaftliche Wander- und Saisonarbeiter – alapján kötötték meg. A Szabvány-munkaszerződés az osztrák mezőgazdasági viszonyokat és az érvényben levő béreket foglalta magában. A munkaviszony a tárgyév március 15-ével kezdődött és legkésőbb november 15-ig tartott. Az időjárás kedvezőtlen volta esetén, ha a mezőgazdasági munkát november 15-ig nem lehetett befejezni, az idénymunkások foglalkoztatását az osztrák hatóságok meghosszabbíthatták.

A magyar kormány viszont az Ausztriába leszerződött munkásokat a szerződés lejárta előtt hazarendelhetette, ha azt nemzetbiztonsági vagy állampolitikai érdekek követelték meg, illetve, ha a munkavállalónak katonai szolgálatot kellett teljesíteni.

Itt kívánom megemlíteni, hogy közvetlenül a második világháború kirobbanása előtt a magyar kormány más európai államokkal is folytatott agrármunkaerő-export kérdésében tárgyalásokat. Kihhasználva a francia kezdeményezést, kísérletképpen 1939-ben ezer mezőgazdasági munkást kívánt az ottani mezőgazdasági üzemekben elhelyezni. A minisztertanács ülésén a földművelésügyi tárca vezetője ezzel kapcsolatban kijelentette: „...nemzeti és egyúttal munkáspolitikai szempontból is kívánatosnak látszanék, hogy a magyar mezőgazdasági munkák befogadása elől eddig elzárkozó francia mezőgazdaság által újabban ismételt felkínált lehetőséget is kihasználjuk.” A megindult tárgyalásokon a Francia Általános Bevándorlási Társaság és a Hivatal vezetői vettek részt. A nemzetközi helyzet rosszabbodása miatt azonban a megbeszélések megszakadtak.

Történtek egyéb kezdeményezések is. A magyar kormány 1939 nyár elején kísérletképpen 500–1000 ruszin agrárdolgozót kívánt „...az ismételt felajánlott, újabban kedvezőbb munkabériségek mellett” a lettországi mezőgazdasági üzemekben elhelyezni. A földművelésügyi miniszter előterjesztésében megállapította, hogy „...a Lettországra kiközvetítendő idénymunkások az ellátáson felül havi 35–40 pengőt keresnének és a megtakarított keresményüket nemes valutában (dollárban vagy fontban) hazautalnák”. Ez ügyben a Külkereskedelmi Hivatal tárgyalásokat folytatott Eties lett miniszterrel, aki azonban a gazdasági idény előrehaladott voltára hivatkozva kitért a magyar javaslat elől. – OL. Min. tan. jgykv. 1939. jan. 20. és máj. 5. ülés, valamint OL. FM. 1939. 62–74.231. A Földművelésügyi Minisztérium VIII/A–1. üg. oszt. 1939. máj. 11. emlékeztetője.

lása előtt, a történelmi határok között száz hektár szántóterületre ugyanis 13 mezőgazdasági munkás jutott, a megkisebbedett országterületen pedig 17,5, s ez 34,6%-os relatív létszámemelkedést jelentett.³

Súlyos következményekkel járt az 1929-ben kirobbant világgazdasági válság, amelynek – vizsgált kérdésünk szempontjából – az lett az eredménye, hogy ipari munkanélküliek tömege áramlott vissza a mezőgazdaságba, tovább növelve a kenyérkereset nélkül maradt agrárnincstelenek amúgy is magas létszámát.

A világgazdasági válságot követően, a harmincas évek közepétől a gazdasági fellendülés hatására – amint ezt az alábbi táblázat adatai is mutatják – a mezőgazdaságban a munkanélküliek arányszáma csökkenő tendenciát jelzett. A foglalkoztatottság mértékének javulása ellenére azonban a mezőgazdasági népességtöbbség jelentős része a falun maradt, hiszen az iparban alkalmazottak száma még 1937-ben sem érte el az 1929. évi szintet. De nézzük, mit mutatnak az adatok!⁴

Év	Munkásigazolvánnyal rendelkező agrármunkavállalók közül munka nélkül volt %
1935	22,4
1936	18,2
1937	15,1
1938	12,5
1939	14,0
1940	12,5
1941	11,6
1942	10,9
1943	4,8
1944	—

A táblázat adatai azt mutatják, az egész éven át kenyérkereset nélkül maradók aránya mindamelllett, hogy a mezőgazdasági lakosságnak viszonylag kis rétegét érintette, még a második világháború első éveiben is meglehetősen magas volt.

Az utolsó békeévben, 1938-ban a teljesen munka nélkül maradt agrár-munkavállalók aránya kb. 12%-ra tehető. Az ezt követő évben, 1939-ben – elsősorban Kárpátalján a munkaalkalmak hiánya miatt – a munkanélküliek aránya emelkedett (14%). Csökkenés valójában csak 1940-től következett be, egyfelől a nagyarányú katonai behívások, majd az ország hadbalépése, másfelől a hadiipar közvetett felszívó hatása következtében.

Adataink ugyanakkor jól érzékeltetik azt a helyzetet, amelyben a magyar kormányok indítva érezték magukat külföldi munkaalkalmak keresésére. Jelentősebb létszámú magyar mezőgazdasági munkaerőexportra azonban csak 1937-ben – a Németországban fellépő súlyos munkaerőhiány következtében – nyílt lehe-

³ A békeelőkészítés mezőgazdasági anyaga.

⁴ A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentései. 53. sz., valamint az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentései.

tőség. A vezetés ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a mezőgazdasági munkás-kivétel csak átmeneti jellegű lehet, mivel az akció pusztán „a tüneti kezeléshez tartozik”.⁵

A szerződtetésekkel kapcsolatban már most szeretnék utalni a magyar kormány felemás magatartására. Amíg a második világháború kirobbanása előtt és annak első két évében csak a gazdasági lehetőséget igyekeztek kihasználni, a későbbi években már, elsősorban politikai megfontolások miatt járultak hozzá, hogy „... a háborúban álló szövetséges Német Birodalomnak az ott uralkodó munkaerőhiány leküzdéséhez baráti segítséget nyújthasson”.⁶ Ez a körülmény egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy a hitleri Németország miért vette igénybe a második világháború alatt a nagy tömegű hadifogoly, a megszállt országok területéről elhurcoltakon kívül a vele szövetségben levő államok – köztük Magyarország – főlős munkaerejének egy részét.

A németországi agrármunkaerő-hiány oka és következménye

Németország részéről a külföldi mezőgazdasági munkások alkalmazása nem új keletű. A múlt század utolsó évtizedeiben megindult gyors ütemű ipari fejlődés hatására az ország földművelő népessége és különösen az agrár-munkavállalók tömege – a magasabb kereset, a civilizáltabb életlehetőség miatt – megindult a városokba. Az elvándorlás következménye az lett, hogy a mezőgazdaságban dolgozók száma 1882–1925 között 10%-kal csökkent, az iparban foglalkoztatottaké pedig 85%-kal nőtt, s a kereskedelemben és a közlekedésben alkalmazottaké közel kétszeresére emelkedett.⁷

Az ipar – a kereskedelem – és a közlekedés gyors ütemű fejlődése következtében átalakult – amint ezt az alábbi táblázat adatai mutatják – a német munkásosztály belső szerkezete is.⁸

	1882	%	1925
mezőgazdasági munkavállaló	15,9		14,4
gyári munkás	14,0		25,8
kereskedelmi, és közlekedési munkás	3,9		10,6

A német munkásosztályon belül a mezőgazdasági munkavállalók aránya érdemben nem változott. Ha figyelembe vesszük, hogy a lakosság lélekszáma ugyanazon időszak alatt 38,2%-kal emelkedett – s mint említettem –, a mezőgazdaság-

⁵ Ghyczy Béla: id. mű. 16 l.

⁶ Uo. 24. l.

⁷ Idézte Kómiés Dániel ref. lelkész, Paul Hövel: Grundfragen deutscher Wirtschaftspolitik c., 1935-ben megjelent munkájából. A lelkész a Németországban dolgozó magyar mezőgazdasági munkások helyzetéről küldte beszámoló jelentéseit a Református Egyház Egyetemes Konventjéhez, amely azt továbbította a Földművelésügyi Minisztériumnak. – OL. FM. 1939. 62–74.231. 1938. okt.

⁸ Uo.

ban foglalkoztatottaké pedig 10%-kal csökkent, feleletet kapunk arra nézve, miért kényszerült a német mezőgazdaság külföldi agrármunkavállalók tömegét üzemeiben alkalmazni.⁹

Az idegen munkaerő igénybevételét segítette elő a mezőgazdasági termelés szerkezetének a múlt század 80–90-es éveiben történő átalakulása is. A gazdaságok ez idő tájt tértek át elsősorban a kapás és az ipari növényfélések termesztésére. Amíg az extenzív tradicionális termelés kevesebb munkáskezet igényelt, addig az utóbbi, a belterjesebb termelési mód, az agrártermelvények irányában megnyilvánuló fokozottabb elvárás viszont több munkát és dolgozót követelt.

Elsősorban az említett tényezők magyarázzák az évről évre emelkedő külföldi agrármunkavállalók (vándor vagy más néven idénymunkások) alkalmazását a német mezőgazdaságban, akiknek létszáma 1914-ben már elérte a 433 247 főt.¹⁰

Az első világháborút követő években azonban a külföldről szerződtetett mezőgazdasági dolgozók száma fokozatosan csökkent (1921-ben 147 413, 1925-ben 136 844, 1928-ban 124 708, 1930-ban 90 000 személy), sőt a gazdasági világválság időszakában számuk már jelentéktelenné vált.¹¹

A nemzetiszocialista hatalomátvétel után Németországot a háborús készülődés mind fokozottabb tempója jellemezte, amely arra kényszerítette a gazdasági vezetést, hogy évről évre mind nagyobb mértékben külföldi agrár-munkavállalót alkalmazzon a mezőgazdaságban, függetlenül attól – amint az alábbi táblázat adataiból is kiderül –, milyen magas az ipari munkanélküliek száma.¹²

Gazdasági év	Az ipari munkanélküliek száma	A külföldi mezőgazdasági munkavállalók száma
1935/36	2 430 000	54 000
1936/37	1 610 000	65 000
1937/38	710 000	58 000
1938/39	290 000	150 000
1939/40	—	400 000

⁹ Németország lakossága 1882-ben 45 719 000, 1924-ben pedig 63 166 00 fő volt. Világgazdasági idősorok. Bp. 1965. 20. l.

¹⁰ Ghyczy Béla: id. mű. 7–8. l.

¹¹ Uo. A császári Németország, valamint a weimari köztársaság idején az idegen mezőgazdasági dolgozók tömegét elsősorban a lengyel munkások adták, akiket a szegénység, a jobb megélhetés reménye s a közeli szomszédság vitt a német mezőgazdasági üzemekbe.

¹² Pernecky Béla: Mezőgazdasági munkanélküliség. Magyar Gazdák Szemléje. 1941. 8. sz. A náci hatalomátvétel után továbbra is jelentős számú lengyel agrárproletár dolgozott Németországban. Nagy részük azonban illegálisan, útlevél nélkül érkezett, s ezeket „schwarzer Polen”-nek nevezték. Jelenlétük felett „a hatóság szemet huny mindaddig, amíg a munkát megelégedéssel folytatják, de azonnal lecsap, amint valami differencia van a munkás és a munkaadó között. Fát vághatunk a hátukon – mondotta az egyik (német) tisztviselő.” De tekintélyes volt az olasz munkások száma is. Ezek nagyobb „része leendő abbeszin telepes. Az olasz állam tanulni, pénzt keresni küldi ki őket egy esztendőre. Katonás

Mint látható, a német nemzetgazdaság hadigazdálkodásra történő áttállása, valamint a hadsereg magas létszáma miatt az ipari munkanélküliség fokozatosan csökkent, és mind erőteljesebb ütemben emelkedett a külföldi mezőgazdasági munkaerő importja.¹³

rendbe osztott csapat minden kolónia, s a parancsnok éppenúgy feketelistára teheti (öket), mint a német hatóság.” – OL. FM. 1939. 62–74.231. Kómives Dániel 1938. szept. jelentése. A kérdéssel kapcsolatban tájékoztatásul még az alábbi adatokat szeretném közölni. Németországban 1938-ban 12 000 jugoszláv vendégmunkás dolgozott. A német kormány 1939-ben kb. 400 000 külföldi mezőgazdasági idénymunkás alkalmazását tervezte. Köztük 100 000 lengyel, 30 000 olasz, 25 000 szlovák és a magyar kárpátaljai összes ruszin munkanélküli szerződését akarták biztosítani. – OL. FM. 1939. 62–74.231. Pro memoria. 1939. jan. 18. Egy későbbi kimutatás szerint Németországban 1941. szeptember 25-én az alábbi létszámú és nemzetiségi megoszlású ipari, valamint mezőgazdasági munkás dolgozott.

Ország	Férfi	Nő	Összesen
Belgium	106 832	14 669	121 501
Hollandia	80 653	12 342	92 995
Dánia	25 319	3 576	28 895
Franciaország	34 042	14 525	48 567
Olaszország	249 972	21 695	271 667
Jugoszlávia	82 799	25 992	108 791
Bulgária	14 352	226	14 578
Magyarország	25 390	9 600	34 990
Szlovákia	53 993	26 044	80 037
Cseh-Morva-protektorátus	111 818	28 234	140 052
Lengyelország	744 831	262 730	1 007 561
Egyéb nemzetiségű	137 348	52 571	189 919
Összesen	1 667 349	472 204	2 139 553

A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése. 50. sz.

¹³ A hitleri vezetés minden eszközzel siettetett a munkanélküliség felszámolását. Közvetlenül a náci hatalomátvétel után a párt meghirdette a „munka csatája” mozgalmat, amely valójában a kötelező munkaszolgálatot jelentette. Már 1933-ban kétszázézer munkanélkülit vittek a gyárakba, ahol a munkanélküli segély összegének megfelelő bérért „munkaszolgálatot” teljesítettek. Háromszázézer személy a nagybirtokra került, további négyszázézer ember pedig a stratégiailag fontos autótutakat, erődítményeket és repülőtereket építette.

A náci államhatalom 1935. október 1-én életbe léptette a Reichserbhofgesetzben a paraszti hitbizománytörvényt, melynek értelmében csak az elsőszülött fiúgyermek örökölhette a földet. Az intézkedés az Erbhofra kimondta a kötelező törzsöröklést a korábbi porosz törvények fakultatív rendszerével szemben. A rendelkezés kb. 700 000 gazdaságot minősített oszthatatlannak. A hitbizományi birtokok pénzügyi megerhelését, elidegenítését és felosztását pedig megtiltotta. E törvénnyel konzerválták a gazdagparaszti gazdaságok egységét.

A náci rendszer a paraszti hitbizomány intézményével kettős célt ért el. Egyfelől biztosította a junkerek mellett a gazdagparaszti réteg állandóságát, akik egyben a falvakban a „parasztvezér” szerepét is betöltötték. Másfelől az örökléstől elűtött fiú- és leánygyermeknek kénytelenek voltak megelhetésük biztosítása érdekében az iparban és más munkaterületeken munkát vállalni, ezzel csökkentve a hadsereg állandó növekedése következtében, elsősorban az iparban fellépő munkaerő hiányt. A hitbizományi törvénynek nem kis része volt abban, hogy hat év leforgása alatt kb. 1 500 000 ember költözött a falvakból a városokba, ezzel tovább rontva a mezőgazdasági üzemek munkaerő-ellátottságának amúgy is nehéz helyzetét.

A vidék átszervezéséhez tartozott a mezőgazdasági munkások szövetségének feloszlata és az agrárproletariátusnak az ún. Reichsnährstandba, a Birodalmi Paraszti Rendbe történő tömörítése.

Kormányközi megállapodás a magyar mezőgazdasági munkaerő kivitele kérdésében

A fentiekben vázoltuk azt a két tényezőt – krónikus magyar agrár-munkanélküliség az egyik oldalon, német mezőgazdasági üzemekben jelentkező nagyfokú munkaerőhiány a másik oldalon –, amely közrejátszott, hogy a magyar és a német állam illetékes szervei mezőgazdasági idénymunkások szerződtetése érdekében tárgyalásokat kezdjenek. A magyar kormányt a Hivatal, a német felet pedig a Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung (a továbbiakban: Reichsanstalt) képviselte a megbeszéléseken. A szerződést 1937. április 29-én írták alá, amely azonban csak 1938. december 31-ig volt érvényben.¹⁴ A későbbiekben a megállapodás meghosszabbítása céljából az érdekeltek többször folytattak tárgyalásokat, de azok rendre eredménytelenül végződtek. Ennek ellenére az elkövetkező évek során az idénymunkások szerződtetése – mindkét fél hallgatólagos jóváhagyása mellett – az 1937. évi megállapodásban foglalt irányelvek alapján bonyolódott le. Ez azonban számos megoldatlan probléma forrása lett. A kérdésben érdemi előrelépés csak 1942 januárjában történt, amikor – és erre a későbbiekben még bővebben visszatérünk – a német fél már nemcsak nagyobb létszámú mezőgazdasági munkáskontingens kivitelét, de erdőgazdasági munkavállalók szerződtetését is kívánta.

Milyen elvi és gyakorlati intézkedéseket foglalt magában az államközi megállapodás?

Az egyezmény mindenekelőtt szabályozta a munkavállalók toborzásánál követett eljárásokat és kimondta: a magyar mezőgazdasági munkások a munkavédelem, a munkaügyi bíráskodás, a közületi gondozás, valamint a munkásviszonyok szabályozása tekintetében ugyanolyan elbírálásban részesülnek, mint német társaik. Előírta a kötelező orvosi vizsgálatot és intézkedett a megtakarított márkakeresmények átutalásának módoszatai felől. A kivihető létszám meghatározását, valamint a felmerülő összes problémák megoldását a Hivatal, illetve a Reichsarbeitsministerium hatáskörébe utalta. A német fél egyben elismerte a magyar hatóság jogát a munkahelyek felkeresésére, hogy az idénymunkások sérelmeiket és panaszait közvetlenül mondhassák el. A két kormány abban is megállapodott, hogy a né-

A Paraszti Rend az egész mezőgazdaságot átfogó náci szervezet volt. A vezetés kizárólag a junkerek és a gazdag parasztok kezébe került. A szervezet 23 000 fizetett tisztviselő segítségével igyekezett az országot a mezőgazdasági termelvényekből önállótá tenni, amely a háborús előkészület létfontosságú tényezője lett.

A vázoltakon kívül a munkaerőnek az ipar felé történő elvándorlását az is elősegítette – amint erre az egykori megfigyelők rámutattak –, hogy az ún. „tudományos publicisztikai” művekből, a fájvédő könyvekből a mezőgazdasági munka lebecsülését olvashatták ki az emberek. Ez a Massenarbeit, „amit csak görnyedt testtartással lehet elvégezni, méltatlan a német nép állagához.” – OL. FM. 1939. 74.231. Kőműves Dániel 1938. okt. jelentése.

¹⁴ A két kormány között kötött szerződés eredeti szövege levéltári kutatásaim alkalmával nem került elő. Ezért annak ismertetése Ghyczy Béla id. műve alapján készült, felhasználva a kérdésre utaló és fellelhető magyar levéltári anyagot is.

metországi munkavállalást kizárólag idény jellegűnek – Sassion Wanderung – kell tekintetni. Ezért a Reichsanstalt köteles gondoskodni arról, hogy a magyar munkások a mezőgazdasági munkák befejezése után, de legkésőbb minden év karácsonyára zárt csoportokban hazautazzanak. Azokat a személyeket pedig, akik a visszautazást esetleg megtagadták, a magyar hatóságok illegálisan távollevőknek tekintik.¹⁵

Az egyezmény végezetül kimondta, hogy az idénymunkásoknak az előírt időponton túl történő alkalmazásához a magyar fél előzetes hozzájárulása szükséges.

A kormányközi megállapodáshoz a németek tíz szakaszból álló Munkaszerződést csatoltak, amelyet a munkaadó megbízásából az illetékes Arbeitsamt és a toborzást végző német tisztviselő, magyar részről viszont a Hivatal kiküldötte, a községi előjáróság és az abban foglaltak ismertetése után a munkavállaló írta alá.¹⁶

A Munkaszerződés első szakasza a munkaviszony kérdését szabályozta. Egyfelől meg kellett jelölni a munkaadó pontos címét, másfelől kimondta, hogy az idénymunkások májustól az összes mezőgazdasági munkák befejezéséig, de lehetőleg december közepéig tartoznak a munkaadónak dolgozni. A bérezési formát pedig – legyen az napszám vagy szakmánybér – minden esetben a munkáltató határozza meg.¹⁷

A második paragrafus előírta, hogy a gazdasági udvartól a munkahelyig, valamint vissza az eltöltött időt igen, ellenben a reggeli, az ebéd és az uzsonna elfogyasztására engedélyezett két óra pihenőt nem lehet a munkaidőbe beszámítani. Nyáron a munkaidő 6–8 héten keresztül 11 óra, ősszel pedig 8–9 óra volt. Sürgős munkák esetében az idénymunkások azt kötelesek voltak túlórában, megfelelő díjazás mellett teljesíteni. A vasárnap és az evangélikus ünnepnapokon kívül a katolikusok a Vízkereszt és az Úr napját, a Péter–Pál, a Mária mennybemenetele, a Mindenszentek, a Mária fogantatásának ünnepét, továbbá Szt. István napját is megülhették. A gazdaságoknak elő kellett segíteniök a munkavállalók részvételét az istentiszteleteken.

A harmadik pont a bérezés kérdésében intézkedett. Kimondta, hogy az idénymunkások ugyanazt a bért kapják, mint hasonló munkát végző belföldi német társuk.¹⁸ Az illetmények és a túlórák kifizetésénél azonban figyelembe kell venni a Tarifordnungban, valamint a vorläufige Landesarbeitsordnungban előírta-

¹⁵ OL. FM. 1941. 62–201.277, A földművelésügyi miniszter válasza a külügyminiszternek.

¹⁶ OL. FM. 1940. 62–121.792. Munkaszerződés.

¹⁷ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel 1938. szept. jel. alapján. A munkaproduktivitás növelése és a magasabb kereset biztosítása érdekében a német gazdaságok inkább a szakmánybért részesítették előnyben. E bérezési forma mellett az idénymunkások általában 30%-kal kerestek többet.

¹⁸ A kereseti lehetőség tekintetében azonban eltérés állt fenn az egyes német tartományok között, mivel különböző munkabérszabályzatok voltak érvényben. Az eltérő bérezés következtében agrárdolgozóink sokszor becsapva érezték magukat, mivel „nem voltak tisztában az őket megillető bérekkel”, ami a munkaadó és a munkavállalók között igen sok ellentétet, állandó elégedetlenséget szült. A különböző bérskálát a németek azért nem kö-

kat.¹⁹ A kifizetés módozatait is e szakasz szabályozta. Az idénymunkások keresetüket hetente és csak személyesen vehették át. A munkáltatóknak viszont jogában állt – biztosíték fejében – az első heti illetményből három és az azt követő kilenc héten keresztül hetente két márkát visszatartani. Szabályszerű távozás esetén azonban ezt az összeget a munkások pótlólag megkapták. Ez a szakasz szabályozta az igazolatlanul hiányzókkal szemben követhető eljárást is. A gazdaságok a munkahelyről igazolatlanul hiányzók készpénzben járó bérösszegét a mulasztás idejének arányában csökkenthették, és a természetbeni járandóságából a mindenkori piaci árnak megfelelő levonásokat eszközölhettek.

Az adózás kérdését 1941-ig szintén e pont rendezte olyaténképpen, hogy a szerződöttetett magyar munkavállalókat mentesítették a kereseti adó fizetési kötelezettsége alól. (Később azonban, 1941 július 1-i hatállyal, már államközi megállapodás formájában szabályozták a magyar, illetve a Magyarországon dolgozó német állampolgárok adófizetési kötelezettségeit. Elvként fogadták el, hogy a magyar és a német munkavállalók csak egy helyen tartoznak adót fizetni. Az egyezmény értelmében minden magyar idénymunkásra kiróhatták az ún. polgári adót, amely rendszerint a nettó kereset kb. 1%-át tette ki. Ha a dolgozó családos volt, a második és minden további gyermek után 75 márkát írtak a javára, mint adómentes keresetet. A szociális kedvezmény következtében a kétgyermekes idénymunkás valószínűleg nem, a három és az ennél több gyermekes pedig nem fizette a polgári adót. A nőtlen és a hajadon munkavállalók viszont, ellentétben az eddigi gyakorlattal a polgári adón kívül a kereseti adót is kötelesek voltak fizetni.²⁰

Visszatérve a Munkaszerződés további ismertetésére, a negyedik szakasz a természetbeni járandóság felől rendelkezett. Az idénymunkások hetente az alábbi élelmiszermennyiséget kapták:

zölték előre, mert a gyengébben fizető munkahelyekre nem kaptak volna munkaerőt. – OL. FM. 1941. 62–210.793. Perneckzy Béla és Ghyczy Béla 1941. okt. 10. jelentése, valamint Török Endre gazdasági felügyelő 1943. márc. 3. beszámolója. – OL. Küm. 1943. 145–117–60.039.

¹⁹ A német hatóságok a háború kitörése után a túlóra kifizetését nem engedélyezték. „Így magyarjaink – jelentették Berlinből – együtt szenvedtek a németekkel és nem tudták, miért.” – OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinbe kirendelt egyházi személyek 1939. november havi együttes beszámolója.

²⁰ OL. FM. 1941. 62–288.017. Németországban dolgozók adóügye; OL. FM. 1943. 62–210.181. Feljegyzés a magyar–német tárgyalásokról 1943. márc. 10., OL. Küm. 1943. 115–117–60.039. Török Endre gazdasági felügyelő jelentése 1943. márc. A felügyelő kérte az illetékes magyar szerveket, tegyenek lépéseket annak érdekében, hogy a németek a kereseti adó összegét mérsékeljék, illetve azoktól az idénymunkásoktól, akik önhibájukon kívül (pl. kedvezőtlen időjárás stb.) nem tudtak dolgozni az adófizetés alól mentesüljenek. A magyar kormány ez ügyben 1943. március 10-i tárgyalás alkalmával előterjesztést tett a németek felé, akik megígérték, hogy a kérdésben – az idénymunkások számára megnyugtató rendezés érdekében – eljárnak az illetékes hatóságoknál. Tekintettel arra, hogy a későbbiekben az adózás problémájával a mezőgazdasági idénymunkások helyzetéről szóló jelentések nem foglalkoznak, nem tudjuk történt-e kedvező irányú intézkedés, vagy sem.

4,50 kg	kenyér
7,50 kg	burgonya
1,00 kg	kása vagy dara vagy hüvelyes
0,50 kg	búzaliszt
0,50 kg	rozsliszt
0,25 kg	zsír
0,25 kg	só
7,00 l	sovány tej vagy
3,50 l	teljestej

A természetbeni munkabért egy-egy hétre – a kenyér, a tej és a burgonya kivételével – a munkáltató és a munkavállaló közötti megállapodás alapján pénzért meg lehetett váltani. Ilyen esetben a hivatalosan megállapított legmagasabb termelői vagy a legközelebbi piaci árakat kellett irányadónak tekinteni. E pont a továbbiakban a munkavállalók elhelyezése, fürdési és mosási lehetőségét stb. rendezte.²¹

Az ötödik szakasz előírta, hogy a határtól határig történő ki- és visszautazás költségeit, amennyiben az idénymunkás a munkaadó beleegyezésével távozott, a gazdaságot terheli. Úgyszintén a munkáltató fedezte a munkavállalással és a kint tartózkodással kapcsolatban felmerült illetékkiadás költségeit is.

A Munkaszerződés hatodik pontja a munkaeszközökről rendelkezett,²² a hetedik szakasz pedig az erkölcsi norma és a szerződés idő előtti felbontásának kérdését szabályozta.²³

A nyolcadik paragrafus az idénymunkások baleseti, betegség- és öregség-biztosításáról rendelkezett. [A két kormány azonban a későbbiekben szükségesnek tartotta, hogy a társadalombiztosítás ügyét – az adózás kérdéséhez hasonlóan – külön, államközi megállapodás alapján szabályozza, tehát az idénymunkásokra nézve ne a Munkaszerződésben foglalt jogszabályok legyenek irányadók. A társadalombiztosításról szóló egyezményt 1941. március 20-án írták alá azzal a céllal, hogy mindkét fél állampolgárai számára kölcsönös és egyenlő előnyök alap-

²¹ OL. FM. 1937. 62–57.653. Az Országos Mezőgazdasági Egyesület 1937. okt. 18. átírata a földművelésügyhöz. Az OMGE jelentésében közölte a miniszterrel, hogy a német munkaadók megfelelően berendezett, elzárható szekrényvel ellátott és nemek szerint elkülönített lakásokról, szükséges számban ágyakról, szalmazsákról, párnákról, gyapjútakarókról, asztalokról, székekről, tűzhelyekről, valamint a főzéshez, a fürdéshez és a mosáshoz szükséges tüzelőanyagról gondoskodtak. A későbbi években azonban – és itt csak jelezni szeretném – a háború előrehaladtával az idénymunkások helyzete e téren is romlott. A főzést általában a szerződéskor kijelölt szakácsnók végezték, akik száma a munkáslétszámhoz igazodott. Ők tartották rendben a lakó- és az egyéb helyiségeket is. A fizetésük a munkásokéval egyezett meg.

²² A Munkaszerződés értelmében, ha a munkavállaló a rendelkezésére bocsátott munkaeszközökben tudatosan kárt tett, úgy annak értékét köteles volt megtéríteni.

²³ A munkaadó azonnal felmondhat, ha az idénymunkás munkáját hanyagul végzi, a mezőgazdasági munkavállaló pedig akkor, ha a gazdaság az érvényben levő bérszabályzat szerinti bért nem fizeti ki, vagy ismételten pontatlanul folyósítja. Nem különben akkor, ha rossz az élelmezés és a lakás egészségtelen. A munkaviszony azonnali felbontására jogosult továbbá bármelyik fél, ha „... a szerződő felek egyike a másik ellen tettelegességet, durva becsületsértést követ el, vagy erkölcstelen ajánlatot tesz”. – OL. FM. 1940. 121.792. Munkaszerződés. Szeretném felhívni a figyelmet Balázs József: Magyarok c. könyvére, amely szépirodalmi eszközökkel dolgozza fel az idénymunkások kinti életét. (Magvető. Bp. 1975.)

ján kedvezményeket biztosítson.²⁴ Elvként fogadták el, hogy a biztosítási járulékok fele-fele arányban a munkavállalót és a munkaadót terheli. A biztosítási szolgáltatásokba pedig azokat az éveket is be kellett számítani, amelyeket a dolgozó a másik állam területén töltött el biztosításban. A munkavállaló betegség vagy munkaképtelenség esetén az illetékes betegsegélyező pénztártól táppénzt kapott. Ha azonban az idénymunkás a német biztosító pénztár (Krankenkasse) engedélye nélkül tért haza, a szolgáltatásokra való jogát elvesztette. Abban az esetben, ha a munkavállaló természetbeni járandóságát már előre igénybe vette, annak ellenértékét a mindenkori piaci áron köteles volt a munkaadónak megtéríteni. A betegségbiztosítás a munkavállalás időtartama alatt a családtagokat is megillette.

Baleset alkalmával a kártalanítási eljárást és a járadékösszeg megállapítását az államközi szerződés a német szakszövetkezetekre (Landwirtschaftliche Berufsgenossenschaft) bízta. A balesetről azonban minden esetben értesíteni kellett a magyar konzuli hivatalt, amely ellenőrizte a lefolytatott vizsgálat helyességét, és képviselte a magyar fél érdekeit.²⁵

Az öregségi járadék megállapításának kérdésében a jogszabály úgy intézkedett, hogy a járadékösszeg megszabásakor figyelembe kell venni a két szerződő állam területén eltöltött munkaévek számát is.²⁶ A kormányközi megállapodás ide vonatkozó paragrafusára végezetül kimondta, hogy az idénymunkásokra ugyanazon munkavédelmi rendelkezések irányadók – különös tekintettel a műtrágya használatukra –, mint német társukra.]

Visszatérve a Munkaszerződés további ismertetésére, a kilencedik szakasz a munkavállalók szociális gondozásáról és panaszuk kivizsgálásáról, a tizedik pont pedig a vitás ügyek elintézésének módozatairól rendelkezett.²⁷

²⁴ Gulácsy Iván: A magyar–német társadalombiztosítási szerződés. Mezőgazdasági Szociálpolitika. 1941. 5. sz.

²⁵ Az államközi szerződés az üzemi baleset következtében fellépő rokkantság kérdésével külön nem foglalkozott, mivel az általános rendelkezés kimondta: „... az egyik szerződő állam társadalombiztosításának szolgáltatásait a biztosítottak a másik állam területén is mindenkor korlátozás nélkül élvezik.” A rokkantsági járadék megállapításánál pedig tekintetbe kell venni a mezőgazdasági munkavállalóknak az otthoni biztosítási viszonyban eltöltött idejét is.

²⁶ Az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet (OMBI) csak abban az esetben számította be a Németországban eltöltött munkaviszony idejét, ha az idénymunkás évente 15 heti járadékát befizette. A járadékösszeg kiszámításánál a járadéktörzs ugyanolyan arányban oszlott meg az OMBI és a Landesversicherungsanstalt között, amilyen arányban a két Intézetnél eltöltött biztosítási idő. A társadalombiztosítási szerződést a magyar minisztertanács 1941. május 13-án hagyta jóvá azzal a megszorítással, hogy az nem terjedhet ki a Felvidékről és a kárpátaljai területekről szerződötetett mezőgazdasági munkavállalókra, mivel ezen személyek biztosításának kérdésében még a volt csehszlovák törvények az irányadók. Lásd: OL. Min. tan. jgykv. 1941. máj. 15., valamint Gulácsy Iván korábban említett dolgozata.

²⁷ Az Arbeitsamt tisztviselői a munkások szállására s munkahelyére mindenkor szabadon beléphettek. Kötelességük volt a munkavállalók és a munkáltatók panaszait meghallgatni, valamint a felmerülő vitás kérdésekben dönteni.

*Az idénymunkások szerződtesének lefolyása
és a kiutazók létszámának alakulása*

A magyar fél részéről a szerződtesek irányítását a Földművelésügyi Minisztérium, a technikai lebonyolítást pedig a Hivatal végezte.

A toborzások megindulása előtt Németországba vagy esetleg más államokba kiutazható agrárdolgozók létszámát a főispánoktól, valamint a vármegyei gazdasági felügyelőségektől beérkezett javaslatok és igények alapján, a hazai mezőgazdasági munkapiac figyelembevételével a földművelésügyi miniszter indítványára minden évben a minisztertanács határozta meg. Úgyszintén a kormány bocsátotta a tárca rendelkezésére azt a pénzügyi keretet is, amelyből a szerződtesekkel kapcsolatos kiadásokat fedezték. A német Birodalmi Munkaügyi Minisztérium azonban ügyviteli költség-hozzájárulás címen minden munkavállaló után négy márka térítést fizetett.²⁸

A szerződtesekkel kapcsolatos előkészítő munkálatok befejezését követően a földművelésügyi miniszter értekezletet hívott egybe, amelyen az alábbi intézmények képviseltették magukat: a Belügy, a Külügy, a Honvédelmi, a Pénzügy, az Iparügyi Minisztérium, valamint a Magyar Nemzeti Bank és a Hivatal. Ekkor határozták meg a megyék között szétsztható munkáskontingenst és az akcióban résztvevő községek számát, itt tárgyalták meg a szerződtesekkel kapcsolatos teendőket, az ország munkaerőhelyzetét, a katonai behívások kérdését, a márka-keresemények hazautalásának módozatait, valamint a munkások érdekvédelmének ügyeit stb. A pénzügyminiszter ugyanakkor az illetékes német hivattal karöltve megállapította azt a márkaösszeget, amelyet a kint dolgozók haza küldhettek.

Az idénymunkások szerződtesése általában a következőképpen folyt le: a Reichsarbeitsministerium megbízottai felkeresték a szerződtesre kijelölt községeket. Egyúttal fényképészt is vittek magukkal, hogy az alkalmasnak talált munkavállalókról útlevel-kiállításához szükséges fényképeket rögtön elkészíthessék. A jelentkezők kiválasztásánál a németek elsősorban a fizikai adottságokat tekintették, míg „... az eljáró gazdasági felügyelőt az érdemességi és a szociális szempontok vezérelték”.²⁹

A küllemileg alkalmasnak ítélt dolgozók orvosi vizsgálaton estek át, ennek ellenére előfordult, hogy néha betegek is kijutottak.³⁰

²⁸ Ezen összegből nyert kiegyenlítést a szerződtesekben részt vett magyar tisztviselők napidíja, az utazás költségei, a rendkívüli munkadíj stb. A pénz felhasználásával kapcsolatban a Földművelésügyi Minisztérium részéről elhangzott olyan javaslat is, amely szerint „... ennek az összegnek a terhére kellene gondoskodni arról, hogy a munkások a németországi tartózkodásuk ideje alatt rendszeresen küldendő hazafias irányú újságokkal legyenek ellátva”. – OL. FM. 1937. 62–55.769.

²⁹ Ghyczy Béla: id. mű. 86 l. Az Esti Kurir c. újság 1937. május 25. számában az idénymunkások szerződtesésével kapcsolatban a következőket írta: „... a békésgyulai toborzáson valóságos embervásár volt, a (német) megbízottak megtapogadták a jelentkező munkások izmait, és így ellenőrizték, megfelelnek-e arra a munkára, amelyre alkalmazni akarják őket.”

³⁰ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőmíves Dániel 1938. okt. jel. A tolmácsok alkalmazása azonban igen sok ellentét forrása lett, mert nem váltották be a hozzájuk fűzött remé-

A munkára indulók a gyűjtőállomásokon jelentkeztek, ahol csoportokba szervezték őket és kijelölték a vezetőket, valamint a tolmácsokat.³¹ Itt közölték velük az átutalható havi márkakeresmény összegét, a hazatérés időpontját. A háború idején pedig az idénymunkásokat arra is figyelmeztették, hogy csak a saját felelősségükre és veszélyükre utaznak el.

A magyar hatóságok arra törekedtek, hogy a rokonok, a barátok és az ismerősök lehetőleg egy munkahelyre kerüljenek. Figyelembe vették azonban a munkaadók azon kívánságát is, miszerint az előző években a gazdaságukban jól dolgozók ismét visszakerüljenek.³²

A szállítás külön szerelvényeken történt. Egy-egy alkalommal általában 400–900 mezőgazdasági idénymunkás utazott ki. A munkásszállítmányt a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselői minden esetben az elosztó állomásokig kísérték, ahol a német megbízottak átvették a munkástranszportot. Az idénymunkások szállítását 1937-ben és 1938-ban Csehszlovákián, majd annak megszállása, s egyben az Anschluss után Hegyeshalmon, illetve Szlovákián keresztül – Losonc érintésével – bonyolították le. A későbbiekben, a Székelyföldről szerződöttest, főleg erdőgazdasági munkások pedig román területen utaztak át.³³ Az idénymunkások

nyeket. Wollentin helységben pl. 15–16 éves gyereklány volt a tolmács, „... akire nemcsak a csoport, de az ispán is panaszkodott. Mindent elfelejt, semmit nem végez.” Rückam községben pedig „... békétlenség, fejtelenség minden elérhető fórumon, mert a tolmács több (bért) kap” – jelentette Kómiyos Dániel 1938. szept. – OL. FM. 1939. 62–74.231. Különösen a Vas és Sopron megyéből kikerült tolmácsok működtek gyengén. A legmegbízhatóbbak Csanád–Arad–Torontál megyeiek voltak. OL. FM. 1939. 62–74.231. A földművelésügyi miniszter leirata Vas vármegye főispánjához, 1939. máj. 1. Uo. Pro memoria. 1939. jan. 18. A tolmácskérdés megoldása érdekében a későbbiekben a csoportok vezetésével és a munkások ügyes-bajos dolgainak elintézésével olyan személyeket bíztak meg, akik az előző években már jártak Németországban.

³² OL. FM. 1939. 62–74.231. 76.700/1939. FM. sz. utasítás a vármegyék vezetőihez.
³³ A honvédelmi miniszter, 1941. október 16-i átiratában az alábbiak kivizsgálását kérte a földművelésügyi minisztertől. A pozsonyi katonai attasé jelentése szerint „... az egyik különvonaton utazó munkások szlovák területre érve kitűzték a magukkal hozott nyilaskezes lobogót, s ezért a szlovák határőrök a vonatra lőttek, majd Losoncra visszairányították (őket), s csak a csoportot vezető német küldött Berlinben eszközölt intervenciójára engedték tovább” a szerelvényt. A tárca vezetője válaszában közölte, hogy az incidenst nem a mezőgazdasági, hanem az ipari munkavállalók idézték elő. – OL. FM. 1941. 62–193.701. A Magyar Bel- és Külforgalmi RT., a Traveller cég pedig 1941. szeptember 10-én az alábbiakat jelentette. A német katonai parancsnokság attól tart, hogy a Románian keresztül utazó magyar idénymunkások esetleg provokálni fogják a lakosságot. Ezért „... a Deutsche Transport Kommandatur, név szerint Grünwald százados úr nyomatékosan megkért – közölte a vállalat igazgatója –, hogy a román peage vonalon történő átszállításnál a legszigorúbban ügyeljünk a munkásokra, nehogy a románokkal valamilyen összeütközésre kerüljön sor. Különösen megkért . . . a) tiltsuk meg a munkásoknak, hogy énekeljenek, vagy bármilyen hangszeren játszanak. A munkások tartózkodjanak minden megjegyzéstől, a megállóhelyeken ne szálljanak le a vonatról; b) a legszigorúbban meg kell tiltani a zászlók kiaggatását. Figyelmeztetni kell a munkásokat, hogy a vagonokra semmilyen feliratokat vagy rajzokat nem szabad készíteniük. Marosvásárhelyen az indulás előtt az ottani német városparancsnok végig fogja járni a vonatot, minden feliratot vagy rajzot a munkások által fog lemosatni, de ugyanakkor kinyomozza a vétkeseket, és ezeket a vonatról le fogja szállítani.” OL. FM. 1941. 62–197.209.

utazási költségeit 1943-tól – nem mint eddig, csak az országhatártól országhatárig – már teljes egészében a németek fedezték.³⁴

A következőkben vizsgáljuk meg, miképpen alakult 1937–1944 között a Németországba szerződtetett magyarországi mező- és erdőgazdasági munkások létszáma (Függelék: 1. számú táblázat).³⁵ Az adatok alapján a kiutazók számának hullámzása állapítható meg. A csúcs 1939-ben következett be, amikor kb. 15 000 ember dolgozott legálisan a német mezőgazdasági üzemekben. Az 1937. évi alacsony létszámot a kormány óvatossága, viszont 1940-tól a hazai ipari termelés fokozatos felfuttatása következtében a munkanélküliség lassú felszívódása és a nagy létszámú magyar hadsereg felállítása magyarázza. De megváltozott a németországi munkaalkalmakkal szemben a magyar kormány magatartása is, mert a nagyobb tömegű idénymunkás kiutazását politikai megfontolásból nem látta időszerűnek. Ennek a következménye az, hogy 1940-ben a hitleri Németországban dolgozó agrár-munkavállalók létszáma csupán 3000 fő körül mozgott, amely létszám az 1937. évvel egyezett meg. Feltehetően német követelésre a minisztertanács az 1940. október 17-i ülésén az 1941. évben szerződthető mezőgazdasági munkások számát tízezer főben jelölte meg. De a későbbiekben, az 1941. február 14-i kormányülésén már helyesebbnek vélték, „... ha legfeljebb 5000 munkást engedünk át – főként a baráti országgal való ilyen irányú kapcsolatunk fenntartása érdekében – a német mezőgazdaság számára”.³⁶

A kormány álláspontjának változására utal a földművelésügyi miniszternek az 1941. március 28-i tárcaközi értekezleten tartott felszólalása, amelyben határozottan elvetette a kiutazható mezőgazdasági munkáskontingens felemelését. Véleménye szerint „... a magyar munkáspiac külföldi megítélése általában kedvezőtlen ránk nézve. Ez pedig megnehezíti a helyzetünket a német kormánnyal szemben, aki egyre szívósabban kéri tőlünk a munkások átengedését.” Németország természetesen nem nézte jó szemmel a szerződthető magyar mezőgazdasági munkások létszámának csökkentése irányába tett ismételt lépéseket. A birodalmi munkaügyi miniszter kívánságának engedve, a földművelésügyi miniszter egy-két hónappal később a minisztertanács ülésén az eredetileg szerződthető 5000 agrár-munkavállaló helyett, még további 2000 fő – köztük 500 erdőgazdasági munkás – kiutazására tett javaslatot.³⁷ Így 1941-ben közel 8000 magyarországi idénymunkás dolgozott a német mezőgazdasági üzemekben.

A honvédelmi miniszter azonban a szerződthetőket csak az alábbi szempontok alapján engedélyezte. A férfi munkavállalók közül Németországban dolgozhat-

³⁴ Ghyczy Béla: A mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 6. sz.

³⁵ Az említett magyar levéltári források adatai alapján, valamint az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentései. L.: Ghyczy Béla id. munkái.

³⁶ OL. Min. tan. jgykv. 1941. febr. 14-i ülés. Itt történt utalás a minisztertanács 1940. okt. 17-i ülésére, ahol az 1941. évre 10 000 mezőgazdasági munkás kivételének engedélyezését határozták el.

³⁷ OL. FM. 1941. 62–193.701., valamint OL. Min. tan. jgykv. 1941. máj. 13.

nak életkorra való tekintet nélkül azok az egyének, akik voltak sorozáson, de ott alkalmatlannak bizonyultak, valamint katonai szolgálatot már teljesített személyek. Akik azonban, akár a honvédségnél, akár a cseh vagy román hadseregnél különleges kiképzésben részesültek, nem vállalhattak munkát. Olyan esetekben, ha a munkavállalók katonaállítási kötelezettségüknek még nem tettek eleget, szintén nem utazhattak Németországba. A honvédelmi miniszter egyben hangsúlyozta, hogy „... a németországi mezőgazdasági és erdőgazdasági munkára való kiközvetítésre leendő kiválasztás címen senki le nem szerelhető”.³⁸

A Hivatal a honvédelmi miniszter utasítására hivatkozva még egyéb korlátozásokat is életbe léptetett.³⁹ Nem vállalhattak munkát azok a dolgozók, akik az előző években engedély nélkül távoztak, valamint a munkaszolgálatos férfiak, akik 1917-ben születtek és még nem teljesítettek katonai szolgálatot. Továbbá az olyan személyek, akik a határsávban laktak, beleértve a második bécsi döntés előtti magyar–román határt.⁴⁰ Ellenben részt vehettek az akcióban az 1925-ben született vagy ennél fiatalabb munkavállalók.

A létszám kérdésében a németeknek 1941-ben tett engedmény ellenére a következő esztendőben újabb nézeteltérés támadt, ismételen feszültség jelentkezett. A magyar források egyértelműen azt bizonyítják, hogy a felelős magyar vezetés már korábban foglalkozott azzal a gondolattal, miszerint 1942-ben – a háborúban való részvételre, valamint a mezőgazdasági munkák zavartalan ellátására hivatkozva – nem engedélyezi a szerződötéseket. A földművelésügy két vezető beosztású tisztviselője azonban – az elképzeléseket ismerve – Berlinből kelt jelentésében felhívta a figyelmet arra, hogy a németekben „... kétségtelenül kedvezőtlen benyomást keltene a közvetítési akciónak a háború alatt történő beszüntetése”.⁴¹

A földművelésügyi miniszter az 1941. december 29-én tartott tárcaközi értekezleten arról tájékoztatta a résztvevőket, hogy a hírek szerint a németek 1942-ben kb. 20 000 magyar erdő- és mezőgazdasági munkás alkalmazását tervezik. A honvédelmi miniszter azonban a háborús helyzetre való tekintettel csak hatezer

³⁸ OL. FM. 1943. 62–210.181. HM. 33 103/el. – 16. 1941. máj. 23. Itt szeretném megemlíteni, hogy a honvédelmi miniszter az 1939. és az 1940. évben a leszerződött idény-munkások számára szolgálati halasztást engedélyezett. L.: OL. FM. 1939. 62–74.231. HM. 15 671/el. – 16. 1939. ápril. 26. utasítása a hadtestparancsnokokhoz.

³⁹ OL. FM. 1943. 62–210.181. A Hivatal irányelvei az 1941. évi szerződötésekhez.

⁴⁰ A földművelésügy a honvédelmi miniszterre való hivatkozással elutasította Sopron vármege azon kérését, hogy a határsávba tartozó Horvátszidány és Peresznye községekből 250 mezőgazdasági dolgozó mehessen Németországba. Később azonban, 1943. augusztus 3-án kötött magyar–német megállapodás alapján lehetőség nyílt, hogy a magyar határtól 15 km-es mélységben, illetve a 15 km-en belüli német helységeken Vas, Zala és Sopron megyéből a magyar állampolgárságú agrármunkások munkát vállalhassanak. Ezek voltak az ún. határátjárók. – OL. FM. 1941. 62–195.950, valamint Ghyczy Béla: A mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése Németországba az 1943. évben. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 6. sz.

⁴¹ OL. FM. 1941. 62–201 793. Pernecky Béla és Ghyczy Béla jelentése 1941. okt. 10.

hadköteles munkavállaló kivételéhez járult hozzá.⁴² Ilyen előzmények után került sor 1942. január 6-án a két állam megbízottai között a tárgyalásokra. A magyar fél azonban a megbeszéléseket megszakította, mivel a németek nem voltak hajlandók – mint később látni fogjuk – egy sor jogos panaszt és problémát – a munkásokkal való durva bánásmód, az élelmiszerekkel, a közszükségleti cikkekkel történő ellátás megoldatlansága, a márkakeresetek hazautalása körül tapasztalt visszasságok megszüntetése, valamint az illegálisan Németországban tartózkodók hazaszállításának kérdését – rendezni. Később, a kormányközi gazdaságpolitikai tárgyalásokon a németek ismét felvetették a mezőgazdasági munkaerőexport ügyét, de a földművelésügyi miniszter a hazai gazdasági munkák időben történő elvégzésére hivatkozva a kért tizenötezer agrármunkavállaló átengedését nem tartotta időszerűnek.⁴³ Az ismételt német nyomásnak engedve a földművelésügyi megbízottai a megszakított tárgyalásokat 1942. június 1–8 között folytatták, és a magyar kormány felhatalmazása alapján ötezer idénymunkás szerződéséhez járultak hozzá.⁴⁴ Az ez évben kiutazók zöme – a problémakörre a későbbiekben még visszatérünk – elsősorban az erdőgazdasági munkálatokban járatos egyénekből tevődött össze, és csak igen kis részük volt a kimondottan mezőgazdasági munkás, földműves.

Az 1943. és az 1944. évben történő munkásszerződtetések gyakorlata az 1942. évi kormányközi megegyezés alapján és főleg a katonai szempontok figyelembe vételével történt. Ezért volt rendkívül alacsony – a növekvő félelem és a háborús bizonytalanság mellett – 1943-ban és 1944-ben a kiutazók létszáma.

A Németországban dolgozó idénymunkások létszámalkulásának kérdését nem zárhatjuk le az *illegálisan*, tehát a magyar hatóságok tudta és beleegyezése nélkül távozók ügyének vizsgálatára nélkül.

Már 1938-tól megfigyelhető az agrár-munkavállalók illegális kiszivárgása, de e jelenség valójában komolyabb méreteket – a bevezetett kiutazási korlátozások és az engedélyezett mind alacsonyabb létszám következtében – csak 1940-től vett.⁴⁵ A magyar hatóságok engedélye nélkül 1943 elején kb. 4–5000 főre tehető illegálisan Németországban dolgozó mezőgazdasági munkások száma.⁴⁶

⁴² A honvédelmi miniszter nem emelt kifogást a katonai szolgálatra alkalmatlan és a 42. éven felüli férfiak szerződésének ellen. – OL. FM. 1941. 62–289.117. Feljegyzés

⁴³ OL. FM. 1942. 62–113.794. A földművelésügyi miniszter válasza a külügyminiszternek, 1942. máj. 9. A földművelésügyi tárca vezetőjének határozott állásfoglalása következtében az 1942. év első felében csak 15 juhászt szerződtek Csongrád megyéből. L.: Ghyczy Béla: Mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése az 1942. évben Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 1. sz.

⁴⁴ OL. FM. 1943. 62–210.181. Feljegyzés. Itt történt hivatkozás a minisztertanács 1942. jún. 2. ülésére.

⁴⁵ A jelentések szerint 1938-ban az idénymunkások közül kb. 500, 1941-ben pedig 400 személy nem tért haza. – OL. FM. 1939. 62–74.231; OL. FM. 1942. 62–110.469.

⁴⁶ Nagyon nehéz pontos képet alkotnunk az illegálisan kint dolgozók létszámáról. Ugyanis 1941 áprilisában és májusában a kormány által szervezett akción kívül a délvidéki területekről a magyar katonai parancsnokság 7000, a jugoszláv állam pedig – szintén a Délvidékről, de még a megszállás előtti hónapokban – 2–3000 személy kiutazásához járult hozzá. A jugoszláv hatóságok részéről a megszállt délvidéki területekről leszerződött idénymunkások nyilvántartásba vétele, illetve legalizálása érdekében a magyar kormány intézkedéseket tett. Így valójában 1941-ben kb. 17 768 magyar honos mezőgazdasági idény-

A kormány, már 1939-től igyekezett gátat szabni az illegális munkavállalásoknak és ezért rendeleti úton szabályozta az idénymunkások kiutazását.⁴⁷ Sőt tiltott határátlépés címen 1941-ben börtönbüntetés kiszabásától sem riadt vissza.⁴⁸ Az intézkedések ellenére – mint később látni fogjuk – egyfelől a jobb kereseti lehetőség reménye, másfelől a német munkaadók felbújtó tevékenysége következtében, a magyar hatóságok részéről le nem szerződött mezőgazdasági munkások – hol egyéni, hol kisebb csoportokban – útlevél nélkül kísérelték meg az ország területének elhagyását. Az illegális távozás okainak vizsgálata során többségében megállapítást nyert, hogy „... minden külön utazó munkásnak birtokában van a német munkaadó levele”. Olyan esetek is ismertek, amikor az egyes gazdaságok

munkás tartózkodott – legálisan vagy illegálisan Németországban. Bonyolítja a helyzetet – amellyről a magyar hatóságok csak 1939 nyarán értesültek –, hogy a visszakerült felvidéki sáv és Kárpátalja területéről számos ipari és mezőgazdasági munkavállaló dolgozott a Cseh-Morva-protektorátus üzemeiben. A Prager Verrechnungsbank ezek számát 1941-ben 576, 1942-ben 948 főben – ebből 42 ipari, 223 mezőgazdasági munkás és 719 házi-cseléd – állapította meg. A prágai magyar konzul viszont 5–7000 főre becsülte a Protektorátus területén dolgozó magyar honos munkavállalók számát. Ezek munkaviszonyának legalizálása, valamint a kereset átutalási lehetőségének megteremtése érdekében az illetékes magyar szervek és a prágai bank megállapodást kötöttek, amely szerint 1244 személyt látnak el bankigazolvánnyal 1943. decemberi lejáratával. A magyar hatóságok azonban csak 157 férfi és 228 női dolgozótól, tehát összesen 445 személytől kapták vissza a szétküldött nyomtatványokat. Ezek közül a mezőgazdaságban 305 (68,5⁰/₀), az iparban 25 (5,6⁰/₀), a háztartásokban 64 (14,5⁰/₀), az egyéb munkakörökben pedig 51 fő (11,4⁰/₀) dolgozott. Ezeknek a személyeknek a nemzetiségi megoszlása: ruszin 387, szlovák 40, magyar 16, német és lengyel 1–1 fő volt. Ghyczy Béla: Magyar területről származó munkások a Cseh-Morva-protektorátusban. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 5. sz. A magyar levéltári adatok szerint 1942. december 31. hatállyal az alábbi létszámú mezőgazdasági és ipari munkás dolgozott illegálisan Németországban.

	Férfi	Nő	Összes
	munkavállaló		
a mezőgazdaságban	3291	1369	4660
az iparban	17 398	5594	22 992
Összesen	20 689	6963	27 652

OL. FM. 1942. 62–215.105. Ezen adatokat támasztják alá egy későbbi, a Magyar Nemzeti Bank 1943. áprilisi jelentése is, amely 21–27 000 főben jelölte meg az illegálisan Németországban tartózkodó ipari és mezőgazdasági munkavállalók együttes létszámát. Meg kívánom említeni, hogy a magyar kormány a németekkel folytatott tárgyalásokon az illegálisan kint tartózkodó mezőgazdasági munkások többségét keresetük hazakiutadásának lehetősége érdekében – legalizálta. – OL. FM. 1943. 62–210.035.

⁴⁷ 50.050/1939. BM. sz. r. Budapesti Közlöny. 1939. A földművelésügyi miniszter pedig 1940. május 16-i átiratában arról tájékoztatta a belügyminisztert, hogy az eltelt hónapok alatt igen sokan útlevél nélkül munkavállalás céljából átlépték a magyar határt. A mezőgazdaság „érdekeire való tekintettel, minden rendelkezésre álló eszközzel ezt a nem kívánatos mozgalmat” meg kell akadályozni. – OL. FM. 1940. 62–121.792.

⁴⁸ OL. FM. 1941. 62–194.332. A Kúria tiltott határátlépés miatt Smidt Gyulát két hónapi börtönrre ítélte. A bíróság pedig felkérte a Földművelésügyi Minisztériumot, hogy az ítéletet „hozza a mezőgazdasági munkások tudomására”.

megbízottai magyar falvakból nagy ígéretekkel a nincsteleneket átcsábították.⁴⁹ A németek szinte „emberkereskedést” folytattak, s ha nézeteltérés támad „... a gazda és a munkás között, akkor egyszerűen kitették őket tanács, segítség és pénz nélkül” az utcára. Ezek közül igen sokan lerongyolódva, anyagi támogatást kérve vagy az elhelyezésük előmozdítása érdekében a magyar követséghez fordultak segítségért.⁵⁰ Ilyen körülmények között aztán nem meglepő, hogy 1942-től szerződésük lejárta után az agrárdolgozók közül sokan maradtak Németországban és az iparban helyezkedtek el.⁵¹ Többüket viszont az SA és az SS szervezte be.⁵²

⁴⁹ Von Growlitz földbirtokos pl. 1938. február 9-én megbízta Sómenik Ferenc zsidai lakost 30 személy határon történő átcsempészésével – jelentette Muraszombat járás főszolgabírája. De hasonló esetekről számol be 1939-ben és 1940-ben is. Somogy vármegye alispánja pedig szervezett akciót látott a mögött, hogy „... a hazai németiséget a jó kereseti lehetőség kecsegtetése mellett kicsábítsák, bennük a nagy német gondolatot elültessék, hogy hazajöve azokat terjesszék”. Heves vármegye gazdasági felügyelője 1939. április 27-én jelentette, hogy a német gazdaságok volt magyar alkalmazottaikat levelezés útján arra biztatják, „... haladéktalanul utazzanak Németországba. Tapasztalatom szerint – állapította meg a felügyelő – a német munkaadók levelezései a vármegyéből a szabályszerűen leszerződött munkások elszállítása után fokozottabb mértékben folytatódott.” Baja polgármestere, 1939. június 21-én kelt jelentésében már arra hívta fel a figyelmet, ha „... a munkáskivándorlás tovább folytatódik, úgy az aratás zavartalan lebonyolítását biztosítani nem áll módunkban, annál is inkább, mert az itthon maradt munkások a munkáshiányt kihasználva bérkövetelésekkel álltak elő”. Egyben kérte az aratógépek üzembehelyezésének engedélyezését. Sőt a honvédelmi miniszter a minisztertanács 1939. jan. 20-i ülésén a kormánynak arról tett jelentést, hogy Körmend környékén „... a német munkaadók megbíznak egyes magyar állampolgárokat, hogy részükre toborozzanak mezőgazdasági munkásokat, s ezeknek a határon való átszöktetését segítsék elő.” Az illegálisan távozók részére a német csendőrség állította ki a munkakönyveket, amelyekből az igazoltatások során számos darab került a magyar hatóság kezébe. Abaúj-Torna vármegye alispánja pedig 1941. február 22-én jelentette, hogy a megye területéről a kassai német konzulátus mezőgazdasági munkásokat toboroz. Az ügygel kapcsolatban a budapesti német követség azzal védekezett, hogy az érdekeltek oroszul értelmezték a kassai újsághírt és ezért fordultak a konzulátushoz. Ugyancsak ez évben a hazatérő munkások vonatait a németek feltartóztatták és kísérletet tettek az idény-munkások hazatérésének megakadályozására. 1942-ben pedig a hazautazó juhászokat tartották vissza. De az is gyakori eset volt, hogy a munkaadók tudatosan nem értesítették az idénymunkásokat hazatérésük pontos időpontjáról. Berlinből pedig 1943. május 23-án azt jelentették, hogy Szentpéterfa községnél egy szombathelyi teherautó-fuvarozó rendszeresen szállítja át a határon a magyar állampolgárságú mezőgazdasági munkásokat Németországba. Sőt olyan esetről is tudomásunk van, amikor a német katonák munkát kereső személyt – Kiss Zoltán – Győrből hazafelé menet elrabolták. „Hiába volt minden tiltakozás csak nevettek rajta. Az autó Wienig meg sem állt. Itt azonban elbocsátották azzal, hogy könnyebben talál munkát, mint Magyarországon.” – OL. Min. tan. jgykv. 1939. január 20. ülés; OL. FM. 1939. 62–74.231; OL. FM. 1940. 121.600; OL. FM. 1941. 62–288.543; OL. Küm. 1942. 145–115–20.564. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. okt. 15. jelentése; OL. FM. 1943. 62–210.035. Berlini Munkásgondozó Iroda. 1943. jan. 28. jelentése; OL. Küm. A Berlini Munkásgondozó Iroda (szám nélkül). Hohman Antal római kat. pap és Hőgye Mihály ref. lelkész együttes jelentése az 1943. május és július havi működésről; OL. Küm. 1944. 145–118–84.766.

⁵⁰ OL. FM. 1939. 62–74.231. Feljegyzés. 1938. ápr. 6.; OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinbe kirendelt egyházi személyek 1939 november havi jelentése.

⁵¹ OL. FM. 1943. 62–210.035. Az iparügyi miniszter átirata a földmívelésügyi miniszternek.

⁵² OL. Küm. 1942. 145–115–20.888. Török Endre gazdasági felügyelő jelentése. 1942. dec., illetve OL. Küm. 1943. 145–117–20.116. A Berlini Munkásgondozó Iroda. 1943. február 26. beszámolója. A kint dolgozó idénymunkások közül sokan azért nem tértek haza, mert a bombatámadások következtében irataik elvesztek. OL. Küm. 145–118–87.766. 1944-ben pedig az idénymunkások kintmaradását segítette elő a földmívelésügyi olyan értelmű utasítása, amely szerint a Németországban dolgozók hazatérését nem kell szorgalmazni. OL. FM. 1944. 62–87.092.

A mezőgazdasági idénymunkások nemzetiségi és nemek szerinti összetétele

A magyar hatóságok az idénymunkások szerződötését kezdetben és a háború első éveiben is csak a színmagyar vidékeken engedélyezték, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy közöttük a nemzetiszocialista eszme befolyását megakadályozzák. A toborzás során kivételt csupán a tolmácsok szerződötésénél tettek, de akkor is ügyeltek a hazai német munkavállalók „hazafias” magatartására.⁵³ Ez a magyarázata annak, hogy eleinte elsősorban a magyar anyanyelvű munkásokat engedték ki, *tehát azokat a személyeket, akik németül nem tudtak, nem értettek*. A magyar kormány e kérdésben elfoglalt politikai magatartását mutatja, hogy 1937–1941 között Németországban a munkát vállalók létszámából a Viharsarok részesedése általában 29–56%, az ország északi, a sommások által lakott vidéke 26–28%, a tiszántúli megyéké pedig kb. 14–28% volt.

A nemzetiségi összetétel szempontjából a helyzet – amint ezt az alábbi táblázat is mutatja – 1942-től változott meg. A kormány a szerződötések súlypontját a nemzetiségi területekre – Erdély, Kárpátalja és a Mura vidékére – helyezte át.⁵⁴

A magyarországi idénymunkások nemzetiségi összetétele

	1942		1943	
	fő	%	fő	%
román	3422	64,8	442	32,7
ruszin	789	14,9	212	15,7
horvát	594	11,3	233	17,3
vend	262	5,0	158	11,6
szlovák	90	1,7	7	0,5
magyar	89	1,7	94	7,2
német	33	0,6	201	15,0
Összesen	5279	100,0	1347	100,0

Vizsgáljuk meg – a fenti táblázat adatai alapján –, miképpen alakult 1942-ben és 1943-ban az idénymunkások nemzetiségi összetétele. Az adatokból kitűnik, hogy 1942-ben az idénymunkások összlétszámából a román és a ruszin munkavállalók aránya a legmagasabb (65% és 15%). Jelentéktelen viszont a magyar és a német nemzetiségiek hányada (2%, illetve 0,6%). Mindkét nemzetiség alacsony arányát az magyarázza, hogy a honvédelmi miniszter a katonai érdekekre hivatkozva nemcsak a katonakötelesek, hanem a speciális fegyvernemnél kiképzett sze-

⁵³ OL. FM. 1939. 62–74.231. A földművelésügyi miniszter leirata a vármegyék vezetőihez

⁵⁴ Egyes német lakta megyék vezetői, így Vas vármegye munkaügyi felügyelője nem értett egyet a nemzetiségi munkások Németországba történő szerződötésével, mivel a megye területén a munkásfelesleg olyan egyénekből áll, akik „... a németekkel állandó összeköttötést fenntartó izgatók”. OL. FM. 1943. 62–210.181. A Hivatalban, 1942. június 22. tárgyalásról készített feljegyzés. A nemzetiségi megoszlás alakulását közölte Ghyczy Béla idézett dolgozatai. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1942. és 1943. évfolyamok.

mélyek szerződését is megtiltotta.⁵⁵ A különleges kiképzésben részesültek pedig elsősorban a magyar és a német nemzetiségű munkások soraiból kerültek ki.

A kormány a honvédelmi miniszter javaslatára 1943-ban sem kívánt magyar és német nemzetiségű mezőgazdasági dolgozók szerződéséhez hozzájárulni.⁵⁶ A földművelésügyi tárca vezetője azonban „a német részről megnyilvánuló” kívánság miatt kérte a minisztert, hogy a kiutazásokat nemzetiségi szempontból korlátozó intézkedéseit enyhítse.⁵⁷ Ez a magyarázata annak, hogy a honvédelmi tárca vezetője – bizonyos korhatár és fegyvernemi szempontok figyelembe vétele mellett – 1943-ban magasabb létszámú magyar, de különösen német ajkú munkavállalók szerződéséhez beleegyezését adta.⁵⁸ Így az ez évben kiutazó munkásokból a magyar nemzetiségűek aránya 7%, a németeké pedig 15% volt.

A német követelések ellenére a magyar kormány igyekezett a nemzetiségi szempontokat is érvényre juttatni. A belügyminiszter politikai okokra hivatkozva utasította a megyék vezetőit, hogy bizalmas úton intézkedjenek: „olyan egyének, akiknek Németországba való szerződése állambiztonsági szempontból kifejezetten aggályos (államellenes bűncselekmények miatt büntetett előéletűek, nemzetiségi agitátorok stb.), szerződést ne kapjanak. Továbbá nem közvetíthetők külföldre az olyan mezőgazdasági munkások sem, akik az előző években engedély, illetve útlevél nélkül távoztak az országból.”⁵⁹

Az 1944. évet tekintve a rendelkezésre álló gyér adatok következtében a kiutazók nemzetiségi összetételének alakulása szempontjából pusztán annyit állapíthatunk meg, hogy a szerződöttek kb. 40–40%-a Kárpátalja és Erdély területéről, 20%-a pedig a Dunántúlról, illetve a Mura vidékéről – inkább a német ajkú és a vend–horvát lakosok közül – kerültek ki.⁶⁰

A fentiekben jelzett konkrét okokon kívül minden bizonnyal szerepet játszott a kiutazók nemzetiségi összetételének alakulásában egy olyan megfontolás is, ami abból a körülményből fakadt, hogy az ország hadat viselt a Szovjetunió ellen. Az uralkodó osztály számára megbízhatóbbnak tűnt a magyar honvéd, mint az ellenséges magatartású nemzetiségi agrárproletár. Döntő súlyként esett latba az is, hogy a háborús konjunktúra következtében a mezőgazdasági munkanélküliség úgyszólván teljesen megszűnt. Az itthoni munkabérek emelkedtek, Németország-

⁵⁵ OL. FM. 1943. 62–210.181. HM. 32.834/el. – 16. 1942. június 22. A földművelésügyi miniszter és a Hivatal a németországi munkavállalás kérdésében a megyék főispánjaihoz, valamint a munkaügyi felügyelők felé kiadott tájékoztatójukban közölték, hogy 1942-ben a szerződötteseknél „... nemzetiségi szempontból elsősorban a románok, kisebb számban a ruszinok és a vendek jöhetnek figyelembe”. – Uo.

⁵⁶ OL. FM. 62–210.181. HM. 24.344/el. – 16. április 28. számú leiratában egyeneseen megtiltotta a magyar és a német nemzetiségű munkavállalók szerződötését.

⁵⁷ Uo. A földművelésügyi miniszter átirata a honvédelmi miniszterhez.

⁵⁸ Uo. HM. 39.048/el. – 16. és HM. 51.322/el. – 16. számú körrendeletek.

⁵⁹ Uo. A belügyminiszter, 103.600/1943. számú rendelete a vármegyék vezetőihez.

⁶⁰ OL. Küm. 1944. 145–115–11.819. HM. 42.031/el. – 16. számú körrendeletében közölte a megyék vezetőivel, hogy Kárpátaljáról csak a 35 évesnél idősebb ruszin, Erdélyből pedig a 42. év feletti román mezőgazdasági munkavállalót szabad szerződötetni. A többi nemzetiségű idénymunkások korhatára pedig 19 évnél fiatalabb, illetve 35 évnél idősebb egyének.

ban pedig a munkásviszonyok jelentősen romlottak. Az elmondottak, már 1941 őszen előre vetették annak árnyékát, hogy „... a jövőben csak olyan mezőgazdasági munkás fog jelentkezni németországi munkára, aki nem tud itthon megfelelő szerződéses munkához jutni”.⁶¹ Ezek pedig elsősorban a kárpátaljai és az erdélyi nemzetiségiek sorai közül kerültek ki. A nemzetiségi munkavállalók szerződöttesekor azonban megfigyelhető a magyar hatóságok olyan irányú törekvése is, hogy csak a leggyengébb munkaerő kiutazását tették lehetővé. Ezért a német fél szemrehányással is illette a Hivatalt.⁶² De nem hagyható figyelmen kívül a németek munkaerőigényének módosulása sem. Ugyanis nekik 1942-től elsősorban az erdőgazdasági munkák területén járatos személyekre volt szükségük.

Érdekesen alakult – amint az alábbi táblázat adatai mutatják – a Németországban dolgozó munkavállalók nemek szerinti megoszlása.⁶³

Németországban dolgozó mező- és erdőgazdasági munkások nemek szerinti megoszlása

Év	Férfi		Nő		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
1937	2 749	100,0
1938	10 227	100,0
1939	8 019	53,5	6 959	46,5	14 978	100,0
1940	638	25,8	1 834	74,2	2 472	100,0
1941	4 038	51,9	3 738	48,1	7 768	100,0
1942	4 537	85,9	742	14,1	5 279	100,0
1943	1 034	76,8	313	23,2	1 347	100,0
1944	1 265	100,0

Az adatok tanúsága szerint 1941-ig általában fele-fele a leszerződöttesett férfi és női munkaerő hányada. Változás az 1942. évtől figyelhető meg, mert ez időponttól csökkent a női munkavállalók aránya. A viszonylag alacsony női idény-munkásarányt egyfelől az magyarázza, hogy a németeknek elsősorban az erdőgazdasági munkálatokban járatos, tehát nehéz fizikai munkát végző munkaerőre volt szükségük. Másfelől az erkölcsi meggondoláson túlmenően – és ezt a magyar hatóságok is megállapították – a német mezőgazdasági üzemekben a női dolgozókat a férfiaknál erőteljesebb mértékben zsákmányolták ki.⁶⁴

⁶¹ OL. FM. 1941. 62–201.793. Perneczky Béla és Ghyczy Béla, 1941. október 10. jelentése.

⁶² (mi magyarok) „... csak olyan munkásokat küldünk ki, akiktől meg akarunk szabadulni.” – a német panasz alapján jelentette a berlini magyar főkonzul. – OL. FM. 1942. 62–211.714.

⁶³ Ghyczy Béla: A mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése Németországba az 1943. évben. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 6. szám. Jelezni szeretném, hogy a függelék 1. számú táblázatán az 1940. évben a kiutazók száma 2902 személy volt, itt pedig csak 2472. Nyilván a forrásban sajtóhiba történt, s ezért jelentkezik a nemzetiségi megoszlásnál a 430 fős eltérés.

⁶⁴ OL. FM. 1941. 62–289.117. Feljegyzés, 1941. december 29.

Az idénymunkások németországi szerződésének hazai hatása

Magától értetődik, hogy a nagy tömegű magyar mezőgazdasági munkaerő rendszeres külföldi alkalmazása politikai és egyben társadalmi problémákat vetett fel. A következőkben ezért egyfelől azt nézzük meg, milyen benyomást, hatást keltett ez az akció a magyar uralkodó osztály, mindenekelőtt az agrárius tábor sorában. Másfelől azt vizsgáljuk meg, érződött-e, s ha igen milyen mértékben, illetve miképpen nyilvánult meg a kint dolgozók magatartásán a náci ideológiai fertőzés.

A német munkavállalás lehetőségének híre futótűzként terjedt el az agrárproletariátus körében és az 1938–41 közötti években tapasztalt különösen nagy mérvű jelentkezés, „a lázas tolongás” a helyi közigazgatás szerveit is megdöbben-tette. „Ehhez fogható csak az lehetett – állapította meg lakonikusan Csanád megye főispánja –, amidőn Kaliforniában aranymezőket találtak.”⁶⁵

A tömeges jelentkezés hatására az agráriustábor egy része az akcióval szemben mind fokozottabb ellenállást tanúsított annak ellenére, hogy az ország egyes körzeteiben, még a harmincas évek végén is, a mezőgazdasági munkások számottevő része a téli hónapokban csupán „a legnagyobb nélkülözések között és a belügyi inségakció fokozottabb” igénybevétele mellett tudott csak megélni.⁶⁶

A németországi munkásexport ellen kampányt indítottak a baloldali polgári sajtóorgánumok is, s „rejtélyes célú és háttérű” akciónak minősítették a szerződéseseket. „Új kivándorlás – írta az egyik lap –, amikor dörgedelmes kormánynyilatkozatok és erkölcsi prédikációk harcolnak az egyke ellen és ki nem fogynak a szóból, hogy népünk erejét, munkabírását fokozni kell.”⁶⁷ „Mi úgy tudjuk – írta későbbi számában –, hogy a 70 milliónyi német nép arról panaszkodik, hogy nem fér az otthonába, terjeszkednie kell, és most mégis a nincstelen magyarokat visznek idegen éghajlat embernyűvő uralmába, havi 55–60 pengő kereset reményében. Mi lesz ezekkel, ha testileg, lelkileg leromboltan hazakerülnek.”⁶⁸ Az egyházi körök szintén tartottak attól, hogy „az új pogányság eszméje”

⁶⁵ OL. FM. 1939. 62–74.231. Csanád-Arad-Torontál vármegye főispáni jelentése a földművelésügyhöz, 1938. jan. 29. Itt olvashatunk az idénymunkások szerződésénél tapasztalt visszaélésekről is. Az akciót – írta a főispán – egyesek pártpolitikai célokra kívánják felhasználni. Reibel Mihály a Keresztény Gazdasági Párt (Elek község) képviselője politikai agitációja során mindenütt „azt hangoztatta, hogy majd ő viszi ki az embereket Németországba és ő fogja kiválogatni azokat a munkásokat, akik Németországba mennek”. Célja ezzel az volt, hogy a battonyai kerületben a maga és a pártja számára híveket szerezzen. Tolna vármegye 1939. március 29. alispáni jelentése olyan esetről is beszámolt, miszerint anyagi előnyök szerzése érdekében a jelentkezőktől pénzt fogadnak el. Dr. Weitzel Henrik gyönki ügyvéd azt ígérte a munkásoknak, hogy összeköttetései révén németországi munkaalkalmakat szerez és közbejárásáért személyenként 15 P-t kért.

⁶⁶ Uo. Borsod-Gömör-Kishont vármegye 1937. december 18. átírata a földművelésügyi miniszterhez.

⁶⁷ Friss Újság. 1937. május 20. szám.

⁶⁸ Uo. 1937. május 23. szám. A lap a továbbiakban megállapította: „Szomorú magyar tragédia ez, hogy a magyar nincsteleneket, földünk legédesebb gyermekeit... idegen répföldre szerződtesítik, mert itthon még a kapa és a kasza sem biztosítja számukra a megélhetést. Milyen sötét ríktó ellentét tátong itt a családvédelem, az egyke elleni küzdelem és a szélnek eresztett magyarok között.” Az Esti Kurir 1937. május 25. száma pedig arról tá-

– különösen az ország egyik legszegényebb, a summások által lakott vidékén – esetleg tért nyerhet.⁶⁹

A felzaklatott kedélyeket – még az akció megindulásakor, 1937-ben – maga a miniszterelnök, Darányi Kálmán próbálta lecsillapítani. „Most egyesek – mondotta – politikai természetű kérdéseket akarnak belekeverni ebbe a tisztára szociális munkásügybe, . . . amelyek a valóságnak távolról sem felelnek meg.”⁷⁰

Indokolt volt-e, s ha igen melyek voltak azok a tényezők, amelyek a magyar közvéleményben s az uralkodó osztály egyes köreiből a szerződtekkel szemben tanúsított elutasító magatartást kiváltották? Az okokat a kül- és belpolitikai helyzetben, valamint ideológiai tényezőkben kell keresnünk. Tulajdonképpen arról volt szó, hogy a magyar uralkodó osztály reálisan látó része tartott azoktól a kedvezőtlen politikai és ideológiai hatásoktól, amelyek a kívül dolgozókat érhetik. „A Németországba szállított munkásokért teljesen idegen eszméket kapunk cserébe”, hiszen az itthoni agrárstruktúra szinte predesztinálta ezeket a nínsteleneket a nemzetiszocialista eszmék elfogadására, illetve befogadására.⁷¹ Ez egyben magyarázatát adja annak, hogy a magyar kormányzati szervek – mint láttuk – miért fékeztek a szerződtek menetét.

Az aggodalom nem volt alaptalan, és az ingerültséget csak fokozta, hogy a hitleri Németország Ausztria 1938 márciusában történő bekebelezésével megjelent az ország határán. Felismerték, hogy a kialakult új nemzetközi helyzet Magyarországnak számára komoly veszélyeket rejt magában. Az országszerte tapasztalható nyugtalanságot és félelmet maga a kormányzó igyekezett eloszlatni. „Mert hiszen – mondotta rádióbeszédében, – aki tiszta fejjel és látó szemmel ítéli az eseményeket, annak tudnia kell, hogy Ausztria Németországgal történő egyesülése ránk nézve nem jelent mást, csak azt, hogy egy régi jó barátunk, akit a békeszerződésben lehetetlen helyzetbe sodortak, egyesül egy másik jó barátunkkal és hűséges fegyvertársunkkal, vagyis azzal a Németországgal, amely mindig életre-halálra megbízha-

jékoztatta olvasóit, hogy a Ház ellenzéki folyosóján a munkástoborzás híre aggodalmat keltett. Egyes képviselők azt hangoztatták, ha „. . . tíz-tizenötezer magyar munkás több mint fél évig Németországban dolgozik, ezek a munkások horogkeresztes eszmékkel telítve érkeznek majd vissza.” Az Est 1937. május 25. számában már azt jelentette, hogy „. . . a németek előszeretettel sváb munkásokat visznek ki, hogy ezeket odakint, »munkába vegyék« a Schulvereinek és más intézmények, s majd ezek a kiszerveződött munkások megerősödött német öntudattal térnek vissza.”

⁶⁹ OL. FM. 1939. 62–74.231. Borsod vármegye főispánjának 1937. május 26. átirata a földművelésügyi miniszterhez. A főispán jelentette, hogy Mezőkövesd apátplébánosa „. . . nagyobb összeköttetéseit is felhasználva mindent elkövet, hogy a mezőkövesdi munkás ne menjen Németországba”.

⁷⁰ Magyarország. 1937. május 26. szám.

⁷¹ Az Országos Mezőgazdasági Egyesület vezetőségének nyilatkozata. Népszava. 1937. június 18. De hasonlóképpen ítélte meg a helyzetet a Tisza jobb parti Mezőgazdasági Kamara is, amelynek véleménye szerint „Németország kizárólag propaganda céljából óhajt magyar mezőgazdasági munkásokat leszerződteni, hogy vonzóbbá tegye . . . a német uralmi állapotokat”. OL. FM. 62–72.231. A Kamara 1939. január 13-i átirata a Földművelésügyi Minisztériumnak.

tó és szótartó szövetségese volt barátainak a történelem tanúsága szerint. Ennyi az egész; egyéb a mi szempontunkból nem történt.”⁷²

A jelentések azonban – a megnyugtatósnak szánt nyilatkozat ellenére – egészen más eseményekről számoltak be. Az Anschlusst követő napokban az egyik német újság cikke megállapította, hogy Magyarországon az „Auslanddeuschtum” mindkét formája a „Grenzdeuschtum” és az „Inseldeuschtum” fennáll, s a „magyarországi sváboknak a Duna völgye összes külföldön élő németei között a legnehezebb a sorsuk”. Az a tény pedig, hogy az Anschluss bekövetkezett „a Duna-völgy német szigetei közelebb érezhetik magukat a nagy német összefogó erőhöz, amely felszabadulást tud hozni minden elnyomás alól”.⁷³

A hitleri Németország kelet felé megindult expanziós térnyerésének hatására Dunántúlon megélnékült a pángermán propaganda. A honvédelmi miniszter Sopron környékén folytatott náci agitációról számolt be megállapítva, hogy „... a német hatás érezhetővé vált a lakosság hangulatán, önérzetesebb, bátrabb fellépésén és a hitlerizmus nyílt dicsérgetésén”.⁷⁴ A vázolt politikai tényezőkn túlmenően azonban egyéb okok is közrejátszottak abban, hogy a szerződéseket ellenzők tábora hallassa hangját. Ugyanis – mint már említettem – tartottak attól, hogy a magyar mezőgazdasági munkások a német dolgozók jobb életkörülményei látán „... a hazai viszonyok között kielégíthetetlen igényekkel térnek vissza, s olyan munkarendhez szoknak, amelyek a mi sajátos agráréletünkben legalábbis egyelőre

⁷² Horthy Miklós kormányzó, 1938. április 3-án tartott rádióbeszéde. Közölte, Szinai Miklós–Szűcs László: Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 176 l.

⁷³ Reichpost című újságból idézte a Magyar Családvédelmi Szövetség a miniszterelnökhöz 1938. április 25-én intézett beadványában. A cikkeket Franz Reidel főszerkesztő írta. OL. Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztály. 1938. K/29. 3. cs. 1.d.

⁷⁴ OL. Min. tan. jgykv. 1939. január 20. Az ülésen a honvédelmi miniszter magáévá tette a M. Kir. II. hadtestparancsnok álláspontját, amely szerint „... a pángermán mozgalom törvényes úton és erőszakkal egy ideig csökkenthető, de véglegesen nem törhető le. A mozgalom levezetése csak szociális gondoskodással érhető el, oly módon, hogy a munkások általában, az alsóbb néposztályok megélhetése a németországi munkások helyzetéhez arányítva megkönnyítségessék.” Az előzőekben már idézett Magyar Családvédelmi Szövetség beadványában pedig arra mutatott rá, hogy „a szélsőséges pángermán törekvések mozgatói nagyon jól ismerik a dunántúli svábok terjeszkedési folyamatát és minden magyar községet, ahová az első honfoglaló sváb betelepedett, számon tartanak”. Veszprém vármegye szociális felügyelője 1939. november 9-i jelentésében megállapította, hogy a felső-dunántúli pángermán mozgalom központi fészke a megyében van. A nehéz megélhetési viszonyok következtében a mezőgazdasági munkásság, sőt a kisparasztság fiataljainak egy része inkább a környező hadianyaggyárakba megy dolgozni, s így az amúgy is gyengén termő föld gazdátlan, illetve műveletlen marad. „A földek hamarosan eladókká fognak válni. A szomszédos sváb községek... erősebb szaporulatuk következtében feltétlenül szemet fognak vetni erre a területre. Ha a szomszédos nagy állam néhány évig olyan gyűrűvel fogja körül az országot, mint ahogyan jelenleg, akkor feltétlenül akkora nyomást fog a magyar kormányra gyakorolni, amely megnyitja majd a svábok előtt a keleti irányú további terjeszkedés lehetőségeit.” OL. FM. 1939. 30–211.317. A pángermán törekvésekre nézve I.: A Wilhelmstrasse és Magyarország című dokumentumkötetet. Összeállította: Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász. Bp. 1968. 41., 259. I. stb. E súlyos kérdéssel nemegyszer foglalkoztak a népi írók is. „A falukutatás egyöntetű eredményei alapján (megállapítható, hogy) a német falvak fejlődnek, gyarapodnak. Legjellemzőbb erre a viszonyra a hartaiak és a dunapatajaiak esete. Ha Dunapatajon föld van eladó – s egyre több van ilyen –, akkor azt nem Patajon, hanem Hartán dobolják, mert bizonyos, hogy nem a pataji magyar fogja megvenni, hanem a hartai német.” Erdei Ferenc. Magyar falu. Bp. é. n. 138. l.

csak elégedetlenséget és feszültséget teremthet munkaadó és munkás között.”⁷⁵ S ha figyelembe vesszük, hogy éppen a 30-as évek végére vált a szélsőjobboldali mozgalom tömegmozgalommá, érthetővé válik a magyar uralkodó osztály egy részének viszolygása a németországi munkalehetőségekkel szembe.⁷⁶

Felmerül a kérdés, hogy az adott külpolitikai szituációban és annak belpolitikai visszahatásában (a pángermán mozgalom élénkülése) érezhető volt-e, s ha igen, milyen mértékben a náci propaganda fertőzése a kint dolgozó munkások magatartásán. Egy-két esettől eltekintve – és ezt a magyar levéltári források egyértelműen igazolják – határozott nemmel felelhetünk. Ez érthető, mivel a németek a súlyos munkaerő hiánya miatt a kint dolgozók körében – különösen kezdetben – kerülték a nyílt agitációt, nehogy elessenek a magyar munkáskezekről. A háború utolsó éveiben viszont az egyéni tragédiák és a nélkülözések még azok szemét is felnyitották, akik vonzódtak a náci ideológiához. „Szorosan vett magyar szempontból – jelenti egy főispán – tisztító, érlelő hatással van rájuk a kintlét. Politikai magatartásuktól függetlenül, legyen a szélsőjobb vagy egészen a kommunizmusig szélsőbal, mind elsősorban magyar.” Felfogásukra jellemző, hogy „... általában nem értik, mi köze Magyarországnak a háborúhoz, miért kell Magyarországnak is harcolnia. A háborúban pusztán német érdeket látnak, s egyesek nyíltan hangoztatják: azért az új Európáért, amit Németország akar, nem vagyok hajlandó meghalni.”⁷⁷

Az ország egyes helyein azonban szórványos politikai fertőzés hatása kimutatható, bár ez inkább csak egy-két személy vagy kisebb közösség érzelmét, hangulatát tükrözte, és nem jellemezte a kint dolgozó agrár-munkavállalók egészét. Náci barát magatartás megnyilvánulását jelentette 1938. január 21-én Bihar vár-

⁷⁵ OL. FM. 1940. 62–121.792. Hajdú vármegye főispánjának átirata a földművelésügyhöz, 1940. január 15-én. A Tisza jobb parti Mezőgazdasági Kamara beszámolójában közölte, hogy Nógrád megye Szécsény járásában a munkaviszonyok a tavalyi évhez képest rosszabbodtak, mivel a munkavállalók követelődzöbbségek lettek. A jelentés a továbbiakban még hozzátette: „... Németországba kikerült mezőgazdasági munkások hazaküldött értesüléseik káros befolyást gyakorolnak, (különösen)... a munkaidőre, valamint a pengőre átszámított kereset tendenciózus formában való terjesztése miatt”. Ez „a hazai viszonyokkal való elégedetlenséget kétségtelenül szítja”. Szabolcs vármegyéből 1940. február 9-én már azt közölték, hogy az itthon maradt mezőgazdasági munkások 3 P napszámért sem voltak hajlandók munkába állni. – Űo.

⁷⁶ A kérdésre vonatkozóan I. bővebben: Szakács Kálmán: Kaszáskeresztesek. Bp. 1963. Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Bp. 1966. Ormos Mária-Incze Miklós: Európai fasiszmusok 1919–1939. Bp. 1976. Tilkovszky Lóránt: A német „népcsoportpolitika” és Magyarország 1938–1945. (Doktori értekezés, kézirat). 1976.

⁷⁷ OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának németországi körútról készült beszámoló jelentése. Kőmíves Dániel ref. lelkész, már 1938. decemberi jelentésében azt hangsúlyozta, hogy a fasiszta eszmék befogadása nem jellemezte az idénymunkásokat, talán éppen azért, mert „... népünk mélyéről feltörő ösztönös bizalmatlanság a német-séggel szemben, s az ellentét vagy az ellenségeskedésből megszületett érzelmi nacionalizmus” elég erős az idegen eszmék befogadásának megakadályozására. De figyelmeztetőleg hozzáfűzte, „... csak itthon fenyegeti népünket és bennünket a náci veszedelem. Azok a kérdések, amikre az istentisztelet után a beszélgetés vagy várakozás idején felelnem kellett..., gyanakvóvá tesz, különösen, ha nem az egészséget, de az egyeseket nézem.” – OL. FM. 1939.

megye gazdasági felügyelője megállapítva, hogy a megyében „... különösen a fiatalabb, a nőtlen generáció, s a harmincévesek között van a német láz terjedőben”.⁷⁸ A Tisza jobb parti Mezőgazdasági Kamara egyes körzeteiben pedig azt tapasztalták, hogy a Németországba kivitt munkások útján „pángermán propagandát üznek a parasztság körében. A 20 éves rendszer iránti ellenséges érzület reakciójaként német imádat van, a német megszállás óhajának nyílt vállalása.”⁷⁹

Jóval jelentősebb volt a kintlét hatása a hazai kereseti lehetőség és a szociális ellátottság tekintetében. Már a szerződötetések első éveiben tapasztalható volt, hogy a munkavállalók tavasszal a németországi munkalehetőség reményében az ottani magasabb kereset miatt tartózkodtak a hazai gazdaságokba elszerződni.⁸⁰ Sőt, 1939 decemberében a mezőkövesdi summások munkásgyűlésükön a németországi tapasztalatokra, a hazai elmaradott bérezési, szociális és egyéb életviszonyokra hivatkozva az alábbiak orvoslását kérték a kormánytól.⁸¹

1. Országos viszonylatban állapítsák meg a bérminimumot.

2. Korlátozzák a munkaidőt, mégpedig úgy, hogy június, július és augusztus hónapokban 12 óra, szeptemberben 10 óra, októberben pedig 9 óra legyen. Szombatoként a munkát délután négy órakor befejezhető. A munkaadók a vasárnapot és a munkaszüneti napokat szigorúan tartásuk be. „Ha a munkaadó kivételesen sürgős okokból vasárnap megkívánja a munkát, fizessen dupla napszámot.”

3. „A legnagyobb tisztelettel, de egyszersmind a legnagyobb nyomatókkal kérjük a kormányt”, hogy kötelezze a munkaadókat olyan lakás adására, amely a tisztesség, a közérkölc és a közegészségügyi követelményeknek megfelel. A száll-

62–74.231. Hasonló szellemben nyilatkozott a Magyar Bel- és Külforgalmi RT., a Traveller vállalat is, amely a munkavállalók szállítását bonyolította le. „Külön ki kell emelnünk a hazatért mezőgazdasági munkások kifogástalan magatartását és példás hazafias szellemét... A soproni állomásra visszatérve a sváb munkások magatartása is kifogástalan volt, csupán egészen szórványosan fordultak elő kisebb kilengések.” A cég a jelentésében megemlítette, hogy a Göring Werkenél dolgozott és hazatért 200 kubikos munkás politikai magatartása volt kifogásolható. – OL. FM. 1940. 62–121.792. 1940. jan. 16. jel., valamint OL. Küm. Bizalmas. Berlii Munkásgondozó Iroda. (szám nélkül). Högye Mihály ref. lelkész 1943. febr. 9-i jel.

⁷⁸ OL. FM. 1939. 62–74.231.

⁷⁹ OL. FM. 1941. 62–192.141. A Tisza jobb parti Mezőgazdasági Kamara 1939. június–júliusi jelentésében közölte, hogy a Kamara területén egyes községekben nyílt nyilas-keresztes agitációnak talaja van, különösen a munkaidő és a munkabér kérdésében. Ha a megye számos községében végig megy az ember „... a maszatos képű gyermekek már nem is köszönnék másként, mint felemelt karra!”.

⁸⁰ „A németországi munka híre annyira lázba hozta a munkásságot – panasolta Keglevich gróf –, hogy olyanok is, akik mint aratók és cselédek a nagybirtokosokhoz már leszerződtek, a szerződésüket felbontják.” Az Est 1937. május 25. De hasonló természetű panaszok futottak be 1938-ban Heves és Bihar megyéből is. 1939-ben pedig az egész ország közigazgatási hatósága – Vas, Zala, Sopron, Győr-Moson, Nyitra-Pozsony, Békés, Csongrád, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Bihar, Nógrád, Borsod, Zemplén, Bereg-Ugocsa megye – a mezőgazdasági munkavállalók szerződésükötől való tartózkodását jelentette. Csongrád, valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, még 1940-ben is hasonló eseteket közölt. Pest megye vezetője egyben megállapította, hogy „... a munkások zsarolási szándékából – valószínűleg igazat következtében – nem igyekeznek a mezőgazdasági munkaszerződésüket megkötni”. – OL. FM. 1939. 62–74.231 és 76.200., valamint OL. FM. 1940. 62–121–792.

⁸¹ Kovács Imre: A mezei munkaidő. Magyar Szemle. 1940. február.

lás nemek szerint elkülöníthető, tisztálkodásra alkalmas és hideg őszi időben fűtendő legyen;

4. A munkavállalás helyére való szállítás ne tehervagonokban, hanem harmadosztályú személyvonaton történjék;

5. A községi orvos havonként egyszer vizsgálja felül a kutakat, az ivóvizet, a húst, az elkészített ételeket. Ellenőrizze, hogy vajon a munkás az előírt élelmszer-mennyiséget megkapja-e;

6. A biztosítás ne csak a balesetre terjedjen ki, és kérték a betegsegélyző intézményekbe történő felvételüket;

7. A családi pótlék intézményét 14 éves korig a mezőgazdasági munkásságra is terjesszék ki;

8. Kérték a munkaügyi bíróság vagy a munkáskamara felállítását, amely egyes-bajos dolgaikat 48 órán belül elintézi;

9. S végezetül kérték, hogy „az uradalmi tiszték és gazdák szigorúan tartózkodjanak az Istenkáromlástól és a durva gyalázkodó kifejezésektől, valamint a munkásokkal való goromba és lealázó bánásmódtól. Viselkedjenek velünk szemben úgy, mint magyar testvéreikkel szemben kell viselkedniök.”

Rendkívül szerény kérés – még az akkori viszonyok között is!

Végző soron az említett negatív tényezők adják meg a kulcsot ahhoz, hogy az agrárius tábor egy része miért ellenezte a mezőgazdasági munkásexportot.

A Németországban dolgozók foglalkozási csoportok szerinti megoszlása

Az elmondottakon túlmenően vizsgáljuk meg, hogy a leszerződöttetett magyar honos mezőgazdasági munkavállalók foglalkozási csoportok szerinti megoszlása miképpen alakult. Erre nézve az alábbi táblázat adatai nyújtanak átfogó képet.⁸²

Év	A mezőgazdaságban		Az erdőgazdaságban		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
1937	2 749	100,0	—	—	2 749	100,0
1938	10 227	100,0	—	—	10 227	100,0
1939	14 978	100,0	—	—	14 978	100,0
1940	2 472	100,0	—	—	2 472	100,0
1941	6 826	87,9	942	12,1	7 768	100,0
1942	1 682*	31,9	3597	68,1	5 279	100,0
1943	598	44,3	749	55,6	1 347	100,0
1944	1 265	100,0

* ebből: 1416 mezőgazdasági munkás, 224 gazdasági cseléd és 42 juhász

⁸² Ghyczy Béla: A mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése Németországba az 1943. évben. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 5. és 6. szám. Jelezni kívánom, hogy az 1940. évre vonatkozóan eltérés áll fenn az 1. számú táblázaton és az itt közölt adatok között. L.: a jegyzet 63. pontját.

Mint látható, a Németországban dolgozók foglalkozási csoportok szerinti összetétele 1941-től, de különösen 1942-től – a korábban már említett okok következtében – megváltozott, s 12,1%-ról 56%-ra emelkedett az erdőgazdasági munkások aránya.

A kérdéssel kapcsolatban még egy momentum említése kívánkozik. Az, hogy idénymunkásaink jóval fejlettebb agrártermelési és technikai viszonyok között dolgoztak, ezzel nemcsak látóköriük tágult, de szakmai ismereteik is fejlődtek (műtrágyázás, esetleg a gépeknél történő segédkezés stb.). S mivel az erdőgazdaságokban a munkavállalókat nemcsak a fa-, de a gyantatermelésnél szintén foglalkoztatták, ez számukra új szakma elsajátítását tette lehetővé, amit egyébként a németek vállaltak is. A gyantatermelésben kiképzettek tudásukat itthon megfelelően kamatoztathatták, hiszen Kárpátalja és Erdély nagy kiterjedésű fenyvesei új iparág: a gyantatermelés és -feldolgozás lehetőségét biztosította.

Németországban dolgozók tartományok szerinti megoszlása

A leszerződött idénymunkások egyes német tartományok közötti megoszlásáról az alábbi táblázat nyújt felvilágosítást.⁸³

Németországban dolgozó magyarországi mezőgazdasági és erdőgazdasági idénymunkások tartományonkénti megoszlása

Landes- arbeitsamt	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
	munkások száma						
Ostpreussen	—	293	—	—	—	—	—
Brandenburg	351	4 122	5 035	251	2 037	229	62
Pommern	441	382	1 932	486	1 277	15	20
Nordmark	534	4 018	5 503	386	1 902	970	186
Mitteldeutschland	1 423	806	1 826	261	1 148	207	134
Sachsen	—	—	3	—	15	—	—
Hessen	—	—	—	—	18	184	39
Sudetland	—	—	—	—	942	792	63
Niedersachsen	—	—	—	—	—	151	23
Bayern	—	—	—	—	—	3	—
Südwestdeutschland (Württemberg és Baden)	—	—	—	—	—	2 390	297
Wien-Niederdonau	—	606	664	1 088	429	178	254
Oberdonau	—	—	—	—	—	16	—
Alpenland (Salzburg és Tirol)	—	—	—	—	—	204	26
Steiermark (Kärnten)	—	—	—	—	—	240	243
Összesen	2 749	10 227	14 963	2 472	7 768	5 279	1 347

⁸³ Uo.

Az ismertetett adatokból kitűnik, hogy a magyar honos mezőgazdasági munkavállalók zömét Németország keleti vidékein – Brandenburg, Pomeránia, Szászország – mindenekelőtt a porosz-junker nagybirtokokon foglalkoztatták. Kisebb részük pedig a nyugati tartományokban nyert elhelyezést.

Az idénymunkások keresetének alakulása

A bérezés kérdését vizsgálva az előbbiekhöz hasonló átfogó és könnyen áttekinthető táblázattal nem rendelkezünk. A forrásokból azonban kiderül, hogy az egyes, német tartományok között – és erre a korábbiakban már utaltam – más-más bérskála volt érvényben. Az e téren jelentkező eltérések idézték elő, hogy a kint dolgozók egy része a keresetével meg volt elégedve, másik része viszont nem.⁸⁴

Az említett bérezési különbséget szemlélteti az egyes munkahivatalok területén a húsz éven felüli fa- és gyantakitermeléssel foglalkozók órabérének 1942. évi összehasonlítása.⁸⁵

Baden tartomány	59 pfenig
Württemberg tartomány	56 pfenig
Schwarzwald tartomány	51 pfenig
Sudetenland tartomány	47 pfenig

⁸⁴ Békés vármegye főispánja, 1937. július 21. jelentésében megállapította, hogy az idénymunkások leveleiből „a legnagyobb meglepés hangja csendül ki... még a kelleténél is lekesebb hangon dicsérik az ottani jó helyzetüket”. OL. FM. 1937–55.769. Hajdú vármegye főispánja pedig azt állapította meg, hogy a megyéjéből Brandenburg len-kendergyárában dolgozók elégedetten tértek haza és páronként kb. 1400 P-t utaltak át. A jelentés ugyanakkor azt is megemlíttette, hogy azok a munkavállalók, akik nem bírták a túlórázást, három napig nem kaptak munkát. A munkaadók ezzel büntették őket. Szatmár vármegyéből a főispán, 1940. január 12. jelentésében már azt közölte, hogy „... az elmúlt évben (Németországban) munkát vállalt emberek nagy tömege elégedetlenül tért haza”. De hasonló szellemben küldte jelentését Heves megye vezetője is, 1940. január 11. Németországban „alkalmazott munkások az év folyamán lényegesen lelohadt lelkesedéssel tértek vissza, legtöbbszörük nem lesz hajlandó” ismét külföldön munkát vállalni. A Hivatal vezetője, 1940. november 14. összefoglalójában arra mutatott rá, hogy a hazatért mezőgazdasági munkások bérrükkel általában meg voltak elégedve, kivéve azokat a személyeket, akiket az osztrák kisüzemekhez osztottak be. Itt ugyanis „... a rossz időjárás esetén nem tudják a munkásokat foglalkoztatni, s így ezekben a napokban kereset nélkül maradtak”. OL. FM. 1940. 62–121.792 és OL. FM. 1941. 62–210.793. Az 1941. évről Perneczky Béla és Ghyczy Béla összefoglaló jelentése arról számolt be, hogy az erdőgazdaságban dolgozók a bérrükkel meg voltak elégedve, csupán egy-két tartományból futott be panasz. Pomerániában a dolgozók között pl. az kellett elégedetlenséget, hogy „... a 20 évesnél fiatalabb munkások lényegesen kisebb órabért kaptak, mint az ennél idősebbek, holott ugyanazt a munkát végzik, s a munkateljesítményük azokénál esetleg magasabb is”. Ostmark tartomány gazdaságaiban dolgozók pedig azt panaszolták, hogy toborzáskor nagyobb keresetet ígértek, mint amit a németek valójában fizettek. A Sudete-földre történt szerződéseket a gazdasági felügyelők egyáltalában nem javasolták az alacsony bér miatt. A munkakörülmények pedig nehezebbek és a hatósági felügyelet is hiányos. OL. FM. 1941. 62–201.793. 1941. okt. 10. OL. FM. 1941. 62–288.507. Ostmark munkahivatal területén dolgozók panaszai. OL. FM. 1943. 62–211.714. A gazdasági felügyelő, 1942. december 12. és 1943. március 3. jelentése.

⁸⁵ OL. Küm. 1942. 145–115–20.711. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. nov. 3. jelentése. OL. FM. 1942. 62–211.714. Nagy Ilona szociális nővér beszámolója a berlini főkonzulnak.

A szerződött munkásokat a német munkaadók órabérben vagy szakmánybérben (akkord) számolták el. Az adatok hiányos volta azonban nem teszi lehetővé, hogy a vizsgált időszak alatt a különböző tartományokban fizetett órabérekről összefoglaló ismertetést nyújtsunk. Ezért általánosságban csak annyit állapíthatunk meg, hogy 1937–1939 között a férfi munkaerő órabére 25–28 pfenig, a női munkásoké pedig 18–22 pfenig körül mozgott.⁸⁶ A bérek viszont 1940-tól, a márka inflációja következtében emelkedő tendenciát mutattak.⁸⁷

Az őszi hónapokban a burgonya- és a répaszedés alkalmával – egyes gazdaságoktól eltekintve – általában szakmánybért fizettek. Az akkordbérezés normatíváit szintén nem ismerjük, de annyit megállapíthatunk, hogy e munkaformában a dolgozók mindenkori gyakorlata döntötte el fizetésének alakulását. A szerződések első évében, 1937-ben pl. rutin hiánya következtében az idénymunkás naponta csak 4–5 márkát, munkában járatos német társa viszont 6–7 márkát keresett.⁸⁸ A tapasztalatok azt mutatták, hogy a német munkaadók a magyar idénymunkásokat sok helyütt mellőzték az akkordmunkában való alkalmazástól. Ezért a földművelésügyi kormányzat 1939-ben legalább tíz heti időtartamra – a magasabb kereseti lehetőség elérése érdekében – szerződésileg biztosítani kívánta agrár-munkavállalóink számára a szakmánybérben végezhető munkát.⁸⁹ A magyar fél törekvése azonban komolyabb eredményre nem vezetett.⁹⁰

A kereseti lehetőségek igen hézagossá ismertetése ellenére forrásaink alapján annyit mégis megállapíthatunk, hogy 1937–1939 között a német mezőgazdaságban dolgozók, héthónapos munkaperiódust feltételezve óra és szakmánybérezés mellett általában 700–750 márkát tudtak megtakarítani.⁹¹ (A későbbi évekre vonatkozó adatokkal sajnos nem rendelkezünk.)

Az erdőgazdaságokban alkalmazottak akkordbérezéséről, jövedelmük átlag alakulásáról szintén csekély ismereteink vannak. Württemberg és Baden tartományokban 1942-ben pl. a havi kereset 100–160 márka, Stájerországban pedig 1943-ban 140–160 márka volt.⁹² Az illetmények már magukban foglalták az

⁸⁶ Egyes helyeken 1939-ben a heti kereset általában 14,40–12,60 RM körül mozgott. – OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának, 1937. okt. 21. jelentése, OL. FM. 1939. 62–74.231. Kómives Dániel ref. lelkész, 1938. aug. beszámolója, valamint OL. FM. 1940. 62–121.792.

⁸⁷ OL. FM. 1943. 62–211.717. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. szept. 17. jel.

⁸⁸ OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának, 1937. okt. 21. beszámolója.

⁸⁹ OL. FM. 1939. 72–74.231. Feljegyzés. 1939. január 18.

⁹⁰ OL. FM. 1940. 62–121.792. Hajdú vármegye főispánjának, 1940. jan. 15. jelentése. Többek között megállapította, hogy a hazatért munkásokat Mecklenburg gazdaságaiban csak napszámban alkalmazták, ugyanakkor „a német gyermekeket és asszonyokat akkordban dolgoztatták. Ennek következtében a magyarok naponta legfeljebb 4 RM, a gyengébb munkaerejük pedig 2,5 RM-t kerestek. Többször becsapták őket, s nagyon elkeseredve, szomorúan jöttek haza.”

⁹¹ OL. FM. 1939. 62–74.231. A bécsi főkonzul, 1939. máj. 17. jelentése a külügyminisztériumon keresztül.

⁹² Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. október 15. jelentésében közölte, hogy Württemberg és Baden tartományokban a szakmánybér naponta 2,5–4,5 RM körül mozog. Ezt a napi keresetet szoroztam 26 munkanappal és növeltem a napi 1,50 RM különélési pótlékkal. – OL. FM. 1943. 62–211.717; és OL. Küm. 1943. 145–115–62.170. okt. 17. jel.

állami erdészetekben 1942. szeptember 15-től folyósított napi 1,50 RM ún. külön-
 élési pótlékot is, amely összeget azonban a magánerdészetek nem fizették. Ez vi-
 szont nemcsak a munkaadók és a munkavállalók, de a magyar s a német hivata-
 los körök között is vitákra adott alkalmat.⁹³

Mekkora volt végül is az a márkaösszeg, amelyet a magyar idénymunkások
 haza küldhettek? A két kormány közötti megegyezés alapján az idénymunkások
 jövedelmüknek csak egy meghatározott részét utalhatták haza. Forrásaink a szer-
 ződtetések első időszakában csupán a héthónapos munkaidény alatt átutalható va-
 luta összegét említik. Ez 1937-ben és 1938-ban 350 márka, 1939-ben 400 már-
 ka volt.⁹⁴

A magyar kormány az illegális kiszivárgás megakadályozása érdekében –
 adminisztratív intézkedései mellett – 1940-től pénzügyi rendszabályokat is életbe
 léptetett. Egyfelől bevezette az ún. *bankigazolványt*, amely nélkül az idénymunkás
 a keresetét nem utalhatta át. Másfelől havonta állapította meg a haza utalható
 márkakereset összegét. Az utóbbi intézkedésével egyben burkoltan az volt a célja,
 hogy fékezze az egyre értéktelenebb márka beáramlását.

Az új rendszer bevezetése következtében a havonta haza küldhető kereset
 összegét 1940-ben 55 márkában, 1941-ben pedig 60 márkában határozták meg.⁹⁵

Az intézkedések hatására az idénymunkásoknak – amint erre a későbbiek-
 ben visszatérünk – gondot okozott át nem utalható keresetük elköltése, mivel
 „... a háborús viszonyok folytán Németországban engedély nélkül jóformán sem-
 mit nem lehet vásárolni, a vásárlási engedélyek beszerzése pedig nagyon körülmé-
 nyes és hosszadalmas”.⁹⁶ Ezért, a kint dolgozók helyzetének megkönnyítése érde-
 kében, 1941 őszén a tárcaközi értekezlet úgy határozott, lehetővé teszi, hogy a
 szerződési idény leteltével még további 100 márkát, ún. búcsúkontingenst küldhes-
 senek haza.⁹⁷ Sőt ez évben 10 márka értékben hitellevelet vásárolhattak annak ér-

⁹³ A frohuleiteni magánerdészetben pl. a dolgozók jövedelme havonta 15–35 márká-
 val volt kevesebb, mivel különélesi pótlékot nem folyósítottak. – OL. Küm. 1943. 145–
 115– 62.170. Török Endre gazdasági felügyelő, 1943. okt. 17. jel.

⁹⁴ OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának, 1937 októberi jelentése,
 valamint OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel 1938 októberi beszámolója. Ő 500 RM
 hazaküldésének engedélyezéséről tudott. A Vasárnap című újság viszont, 1939. szeptember
 24. száma azt írta, hogy az idénymunkások személyenként 400, a kubikusok pedig 500 már-
 kát utalhatnak haza.

⁹⁵ OL. FM. 1941. 62–201.793. Az 1940. évben Németországban dolgozó mezőgazda-
 sági munkások helyzetéről készült összefoglaló jelentés; valamint OL. FM. 62–201.277. Tö-
 rök Endre gazdasági felügyelő, 1941 októberi beszámolója, és OL. FM. 1941. 62–201.793.
 Pernecky Béla és Ghyczy Béla jelentése.

⁹⁶ OL. FM. 1941. 62–201.277. Török Endre gazdasági felügyelő, 1941. október 9. jel.

⁹⁷ OL. FM. 1941. 62–194.633. Feljegyzés. 1941. október 22. tartott tárcaközi érte-
 kezeletről. Ekkor állapotok meg abban, hogy az ipari munkások havonta 60 RM helyett,
 70 márkát küldhetnek haza. Ugyanakkor a családos ipari munkavállalóknak a második
 gyermek után 10 márka családi pótlék átutalását engedélyezték. Más forrás viszont min-
 den gyermek után 10 márka hazaküldésének lehetőségéről tett említést. – OL. FM. 1943.
 62–210.035.

dekében, hogy a határátlépés után a kisebb személyi kiadások fedezésére némi pengővel rendelkezzenek.⁹⁸

Az átutalható márkakereset összegét 1942-ben ismét szabályozták. Eltörölték az ún. búcsúkontingenst, de a haza küldhető havi 60 márkát 80 márkára emelték fel. Ugyanakkor engedélyezték az ipari munkásokhoz hasonlóan, hogy a mezőgazdasági dolgozók minden gyermekük után – szintén havonta – 10 márkát utaljanak haza.⁹⁹ A következő évben pedig – Magyarországon 1943. július 1-től életbe léptetett ár- és bérintézkedések következtében – a havi átutalható márka összegét 100, a családi segílyt – minden gyermek után – 15 márkára emelték fel.¹⁰⁰

Németországban dolgozó idénymunkások megtakarított bérének hazautalását 1937–1943 között a Magyar Nemzeti Bank, valamint az Országos Központi Hitelszövetkezet, 1944. január 1-től pedig az Országos Postatakarékpénztár végezte.¹⁰¹ A rendelkezések lehetővé tették azt is, ha a munkavállaló keresetét saját maga számára kívánta fenntartani, akkor azt a megbízott pénzügyintézet a dolgozó hazaérkezéséig kezelte.¹⁰²

Adódik a kérdés: mekkora volt az átutalt márkaösszeg pengő értéken számítva. Nem teljes adatok szerint ez a következőképpen alakult.¹⁰³

Év	Összeg P	Átlagosan egy főre jutott P
1937	1 072 000	389
1938	5 011 000	490
1939	10 786 000	720
1940	2 289 000	788

Mint látható, az átutalt márkaösszeg egy főre jutó átlagos pengő értéke 1937–40 között közel kétszeresére növekedett. Az emelkedést azonban nem a kinti munkabérek számottevő javulása, hanem elsősorban – német követelésre – a márkának a pengőhöz viszonyított felértékelése váltotta ki. De nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy idénymunkásaink a szerződötések első két évében bérukból jóval több ipari és közszükségleti cikket vásárolhattak, mint a második világháború kitérőse után. Nyilván ez is közrejátszott abban, hogy 1937-ben és

⁹⁸ OL. FM. 1941. 62–201.277. A földművelésügy válasza Berlinbe Török Endre gazdasági felügyelőnek, 1941. okt. 31.

⁹⁹ OL. FM. 1941. 62–289.117. Feljegyzés a Földművelésügyi Minisztériumban 1941. december 19-én tartott értekezletről.

¹⁰⁰ OL. FM. 1943. 62–210.035. Az ún. határátjárók 1943-ban, akik a mezőgazdaságban dolgoztak 120, akik pedig az erdőgazdaságokban, 160 márkát utalhattak haza. Ghyczy Béla: A mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése az 1943. évben Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 6. szám.

¹⁰¹ OL. FM. 1943. 62–216.823. A földművelésügy átirata a Magyar Nemzeti Bankhoz.

¹⁰² Közölte Ghyczy Béla: A magyar mezőgazdasági munkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.

¹⁰³ Uo. Az átszámítási kulcs az alábbiak szerint alakult. 1937-ben 1 RM = 1,11 P, 1938-ban 1,40 P, 1939-ben 1,53+18% felár.

1938-ban személyenként csak 4–500 P körül mozgott a hazaküldött kereset összege. Az, hogy az átutalt bér idehaza milyen vásárlóerőt jelentett, illetve a megtakarított keresetükből milyen áron vásárolhattak, erre nézve némi támpontot a 2. táblázaton feltüntetett adatok nyújtanak.¹⁰⁴

Válaszra vár, mi történt, mire fordították idénymunkásaink az át nem utalható márkakeresményüket? A pénzösszeg egy részén különböző eszközöket: kaszát, kapát, sarlót, ásót, boronát, ekevasat, kerékpárt, motorkerékpárt, fényképezőgépet és egyéb iparcikket vásárolhattak. Sajnos az áruk márka értékét nem ismerjük. Így nem áll módunkban összehasonlítást tenni az itthoni árakkal, de azt sem tudjuk megállapítani, hogy a héthónapos munkaperiódus alatt valójában mekkora volt egy idénymunkás átlagos jövedelme.

A magyar kormány a Németországban munkát vállalók részére a kint vásárolt és haza hozott árucikkek után a hivatalos vámtarifától eltérően vámkedvezményt nyújtott. Engedélyezte, hogy az iparcikket 150 márka értékig vámmentesen hozhassák haza, amennyiben ezek mennyisége egyféle áruból személyenként és darabonként háromnál nem több. De úti holmi gyanánt kezelték a segédmotoros és motorkerékpárokat, viszont az alkatrészek vámkötelesek voltak.¹⁰⁵ Ha azonban az idénymunkás a motorkerékpárját itthon értékesítette, a vámilletéket ki kellett fizetnie.

A vásárlási lehetőségek ellenére a munkások zömének igen tekintélyes márkakeresete maradt kint, és ezt az összeget a németek külön számlán kezelték. Hozzávetőleges egykorú számítások szerint 1939-ben a Deutsche Bank a Speerkontón, már 150 000 márkát tartott nyilván. Kezdetét vette „... az aggódó magyarok kérdésére: mi lesz az 1938-ban kint maradt pénzünkkel”.¹⁰⁶ A helyzetet csak bonyolította, hogy az idénymunkások egy részét az elkövetkező években nem szerződtették, vagy pedig más Arbeitsamt körzetbe helyezték. A németek ugyanakkor – nyilván a valuta kiáramlásának csökkentése érdekében – az érvényben levő egyezmény alapján a meghatározott márkakereset összegén felül nem engedélyeztek további átutalást. Álláspontjuk merevsége, a megtakarított és az el nem költött bérek zárolt számlán történő kezelése idehaza számtalan munkáscsaládnál súlyos anyagi gondot idézett elő.¹⁰⁷ E szempontból a szerződött munkavállalók

¹⁰⁴ A Magyar Statisztikai Évkönyvek adatai alapján.

¹⁰⁵ OL. FM. 1940. 62–121.792. A pénzügyminiszter átirata a Központi Vámhatósághoz.

¹⁰⁶ OL. FM. 1940. 62–121.792. A Berlinben dolgozó egyházi személyek 1939 novemberi együttes jelentése.

¹⁰⁷ A kisvárdai járás főszolgabírája 1938. június 20-án jelentette a főispáni hivatalnak, hogy a Németországban munkát vállalók hozzátartozói a közigazgatás részéről anyagi támogatásra szorultak, mivel a kereset késve érkezett meg. „A német hatósági intézkedések ezeket a munkásokat – állapította meg a főszolgabíró –, illetve az itthon maradt családtagjaikat a legnagyobb nyomorba juttatják.” – OL. FM. 1939. 62–74.231. De hasonló panaszok sorozatát jelentették a későbbi évek során is. – OL. FM. 1940. 62–121.792. A Berlinben dolgozó egyházi személyek együttes jelentése, 1939. nov. 30., OL. Küm. 145–115–20.888 Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. december 12. jelentése, valamint OL. Küm. 1942. 145–115–20.711. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. november 3. beszámolója.

helyzete 1940-ben valamivel kedvezőbb volt az előző éveknél, mert a földművelésügy megállapodást kötött a német féllel, hogy az át nem utalható bérek teljes összegéért mezőgazdasági eszközöket vásárolhatnak és vámmentesen hozhatják haza.¹⁰⁸

Az említett probléma általános rendezése azonban még 1941-ben sem nyert megoldást. Fokozta a nehézséget, hogy Németországban az iparcikkek hiánya egyre érezhetőbbé vált. Különösen a jobban fizető gazdaságokhoz került egyének nem tudtak pénzüikkel mit kezdeni. „Vannak mezőgazdasági munkáscsoportok – jelentették Berlinből –, amelyek már a december hónapig engedélyezett összeget, tehát az egész évre haza küldhető keresetet átutalták.”¹⁰⁹

A vásárlási lehetőség hiánya az erdőgazdaságban dolgozókat még súlyosabban érintette. Egyrészt, mert ők nagyobb keresettel rendelkeztek, másrészt ez évben, 1941-ben rövidebb ideig tartózkodtak kint, és még jobban el voltak zárva „... annak lehetőségétől, hogy valamilyen eszközt vásárolhassanak”.¹¹⁰ Ugyanakkor a földművelésügyi miniszter már ez évtől a gazdasági felügyelőkön keresztül figyelmeztette a munkavállalókat – az egyre értéktelenebb márka beözönlésének elkerülése érdekében –, hogy „... ne hozzanak magukkal még a megengedett összegben sem márkát magyar területre, mert azt ez idő szerint beváltani nem lehet”.¹¹¹ Hogy a következő évek során a fentiekben vázolt problémák miképpen nyertek megoldást, nem ismerjük. Forrásaink azonban azt sejtetik, hogy a háború befejezésekor az idénymunkások keresetéből még igen tekintélyes összeg maradt Németországban.¹¹²

Nem térhetünk ki viszont annak a kérdésnek vizsgálatára elől, hogy a második világháború előtti években a vállalkozóbb szellemű mezőgazdasági munkásoknak kifizetődő volt-e idegenben munkát vállalni? Hogy a felvetett kérdésre választ adhassunk, hozzávetőleges számításokat kellett végeznünk. Ugyanis vizsgálódásunk szempontjából helyzetünket rendkívül megnehezíti a Németországban dolgozók keresetére vonatkozó magyar adatok hiányos volta. Ezért nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy egy-egy idénymunkás átlagos jövedelme a héthónapos munkaperiódus alatt a valóságban miképpen alakult. Ha elfogadjuk, hogy a munkavállalók óra- és szakmánybérézés mellett – amint ezt már korábban említettem – kb. 700–750 RM-t tudtak megtakarítani – ennek az összegnek egy részét haza utalták, másik részén pedig Németországban ipar- és közszükségleti cikkeket vásároltak –, akkor olyan kiindulási alappal rendelkezünk, amely lehetővé teszi számunk-

¹⁰⁸ OL. FM. 1941. 62–201.793. Németországban dolgozó mezőgazdasági munkások helyzetéről készített jelentés (1941. november 14.).

¹⁰⁹ OL. FM. 1941. 62–201.277. Török Endre gazdasági felügyelő 1941. október 9. jel.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ OL. FM. 1941. 62–201.277. A földművelésügyi miniszter 1941. október 31. utasítása.

¹¹² OL. Küm. 1944. 145–118–84.766. A Hivatal vezetőjének átirata a Berlini Munkásgondozó Irodához. L.: Ghyczy Béla: Mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése az 1943. évben Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 5. szám.

ra, hogy a felvetett kérdésre megközelítő választ adhassunk. Ehhez azonban ismernünk kell, hogy idehaza a háború előtt az egyes mezőgazdasági munkáskategóriák (a gazdasági cselédek, a hónapos, summás munkások és a napszamosok) jövedelme, keresete miképpen alakult. Az utóbbira nézve az alábbi táblázatok adnak átfogó képet.¹¹³

Az éves gazdasági cseléd háború előtti jövedelme

Megnevezés	Pengőérték
Búza, 6 q	86,04
Rozs, 8 q	100,00
Árpa, 2 q	28,52
1400 négyszögöl föld használati értéke	21,50
A munkaadó részéről elvégzett szántás, boronálás és őszi behordás értéke	25,00
A munkaadó részéről fizetett földadó	15,00
A tehéntartás és egy szaporulatának, valamint az egy cselédre jutó gulyás bérének értéke	97,67
Két kocartatás és szaporulatának, valamint egy cselédre jutó kanász bérének értéke	30,33
Lakás (istálló) újkori értéke 1800 P, utáni amortizációs fenntartás 2%-os értéke	36,00
Jelenlegi értéke 900 P után kamat és biztosítás	49,50
Só, 20 kg	6,00
Tűzifa, 40 q	80,00
Orvosi költség	25,00
Összesen	640,56
Egy napra eső munkabér 300 munkanapot feltételezve	2,14

A hónapos mezőgazdasági munkás (summás) háború előtti munkabére élelmezés mellett

Megnevezés	I. osztályú	II. munkás keresete	III. P
A természetbeni járandóság értéke	28,68	23,04	17,20
Kézpénzbér	8,00	6,00	4,00
Összesen	36,68	29,04	21,20

¹¹³ Köztelek Zsebnaptár. 1936., 1937., 1938. és 1939. évfolyam. Nádújfalvy József: A gazdasági munkabérek. Magyar Stat. Szemle. 1942. 5-6. szám. Az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentései (1936-1939) és a Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzet-jelentései.

Az átlagos napszámber alakulása 1938-ban, P

Évszak	Naponta			Havonta, 26 nap		
	Férfi	Nő	Gyermek	Férfi	Nő	Gyermek
Tél	1,40	1,10	0,80	36,40	28,60	20,80
Tavaszi	1,90	1,50	1,00	49,40	39,00	26,00
Nyár	2,80	1,90	1,30	72,80	49,40	33,80
Ősz	2,20	1,40	1,00	57,20	36,40	26,00
Évi átlag	2,08	1,58	1,02	54,08	41,08	26,52

A könnyebb áttekinthetőség érdekében az alábbi táblázaton összehasonlítotam az egyes mezőgazdasági munkakategóriák háború előtti havi átlag keresetének alakulását.¹¹⁴ Ezen adatok szerint:

a Németországban dolgozók részéről havonta haza utalt összeg	70,00 P
a Németországban dolgozók vásárlásra fordítottak kb.	80,00 P
a gazdasági cseléd bérének (természetbeni és készpénzbér) havi átlaga	50,38 P
a hónapos, I. osztályú munkások havi átlagkeresete ételmezés mellett	36,68 P
a férfi napszamos munkás havi átlagkeresete (ételmezés nélkül)	58,24 P

Az adatok értékelésével kapcsolatban előljáróban a következőkre kell felhívnom a figyelmet. Az említett mezőgazdasági munkakategóriák közül a gazdasági cselédség volt az a réteg, amely egész éven át dolgozott, tehát a kimutatott havi bérét az esztendő minden hónapjában megkapta. A többi, a hónapos és a napszamos kategóriába soroltak viszont általában csak az év hét hónapjában vállalhattak munkát. (Nem beszélünk most a munkanélküliekről, akik ínségmunkából próbáltak megélni.) Ezért éves viszonylatban ezeknek a mezőgazdasági munkavállalóknak a keresete alacsonyabb volt, mint a gazdasági cselédké.

Szemügyre véve az egyes kategóriákba sorolt mezőgazdasági munkások havi átlagjövedelmének alakulását, megállapítható, hogy a Németországban munkát vállalók keresete jóval magasabb volt, mint itthoni társuké. Ez tehát egyértelművé teszi, hogy a vállalkozóbb szellemű mezőgazdasági munkásaink a magasabb kereset, a jobb jövedelem miatt utaztak Németországba munkát vállalni. Hiszen – ételmezés mellett – a havi jövedelmük kb. háromszorosa volt a gazdasági cselédség kereseténél, akik pedig – mint ez köztudott – a legjobban fizetett mezőgazdasági munkások voltak.

Az idénymunkások ételmezésének kérdése

Talán a legtöbb panaszt és problémát a kint dolgozók ételmezésének ügye váltotta ki. Igaz, munkásaink idehaza sem voltak túltáplálva, de a németországi

¹¹⁴ Az árfolyam alakulására nézve I. a jegyzet 103. pontját.

étrend – amely teljesen eltért a hazai szokásoktól – körükben általános elégedetlenség forrása lett.¹¹⁵

Az Országos Mezőgazdasági Kamara már 1937-ben felvetette, hogy a kint dolgozók táplálkozása nem kielégítő. „A zsiradag csekély volta – olvasható a jelentésben –, valamint a szalonna hiánya” kérdésessé teszi, hogy az idénymunkások a megnövekedett munkakövetelményeknek miképpen tudnak eleget tenni.¹¹⁶ Az aggodalom nem volt alaptalan. Berlinből érkező jelentések az egyes munkacsoportok gyenge fizikai kondícióját hangsúlyozták. Az alacsony munkateljesítmény, elsősorban az akkordban végzett burgonya- és répaszedés során ütközött ki oly annyira, hogy több gazdaságban a német munkások által nyújtott eredményeknek még az ötven százalékát sem érték el. A fizikai erőnlét romlását idézhette elő a hibásan értelmezett takarékos életmód is. A jelentésekből kitűnik, hogy igen sok munkás – a kenyér, a tej és a burgonya kivételével – a heti ételmiszer-járandóságát márkában megváltotta.¹¹⁷ S ha figyelembe vesszük a nyelv ismeretének hiányát, a fokozottabb kiszolgáltatottság érzését, a más éghajlati viszonyokat és általában: az egyszerű emberek érzékenyebb reagálását a megváltozott életkörülményekre, mindez nyilvánvalóvá teszi előttünk helyzetük nehéz voltát. A kenyér íze is más volt, s a búzacipóhoz szokott mezőgazdasági munkásoknak be kellett érniük a szikkadt német barna kenyérrrel. A vázoltak részben magyarázzák, hogy az egyes német mezőgazdasági üzemekben az akkord munka terén miért részesítettek előnyben a magyar idénymunkásokkal szemben a hazai dolgozókat.

A második világháború kitörése az ételmezés kérdésében is új helyzetet teremtett, és csak fokozta az idénymunkások táplálkozási színvonalának romlását. Az életbe léptetett ételmiszerjegy-rendszer és a különböző háborús intézkedések következtében sok gazdaságban a munkavállalók természetbeni járandóságukat csak részben kapták meg.¹¹⁸

A kint dolgozók ételmezésének megoldatlan voltát első ízben 1941. május 9–10-e között vitatta meg a Hivatal vezetője a német munkaügyi minisztérium megbízottaival.¹¹⁹ A tárgyaláson a német fél ígéretet tett, hogy a szerződésben ki-

¹¹⁵ A hazai ételmezési viszonyokra vonatkozóan Mártha Zsuzsanna: Magyarország ételmezési helyzete és a mezőgazdasági termelés. A Magyar Gazdaságkutató Intézet 28. számú különkiadványa. Bp. 1946.

¹¹⁶ OL. FM. 1937. 62–57.653. Az Országos Mezőgazdasági Kamara, 1937. szeptember 29. átirata a földművelésügyhöz.

¹¹⁷ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kómíves Dániel ref. lelkész, 1938 augusztusi jelentése: „Ha nem is koplálnak, de helytelenül táplálkoznak, s már a megjelenésük siralmat keltező.”

¹¹⁸ OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinben dolgozó egyházi személyek, 1939 novemberi jelentése. „Egyes csoportok éheznek, mivel nem kaptak elég ételmiszert, vagy nem volt idejük sorba állni, vagy egyáltalában nem volt ételmiszertártyájuk. Több helyen a gazda a munkásoknak kiutalt ételmiszerjegyek egy részét maga használta fel, becsapva őket... A kereskedők is igyekeztek egy-egy adagért 2–3-szoros jegyet levágni. Sok munkáscsoport könnyörogve fordult hozzánk segítségért: éhen veszünk, mert egy hétre személyenként csak egy kilogramm kenyeret adnak.”

¹¹⁹ OL. FM. 1941. 62–198.003. Pernecky Béla jelentése.

kötött élelmezési járandóságot a munkások megkapják, kivéve az 1 kg kását, a darát vagy a hüvelyest, amely helyett Nährmittellel élelmezési jegyet kapnak, nem egészen 0,50 kg súlyban.¹²⁰

Az agrárdolgozóknak ellátásukkal szembeni elégedetlensége a tárgyalások ellenére sem szűnt meg. Igaz, a Nährmittellel megkapták, de a szerződésben kikötött zsír helyett – a magyarok a zsír alatt disznózsírt értettek – „... kétharmad részben margarint vagy ennél silányabb növényzsírt, illetve pótanyagot, egyharmad részben pedig vajat” utaltak ki számukra.¹²¹ „A munkások – állapította meg a magyar vezetés – legnagyobb része azzal főzni nem tud, illetve az azzal főzött ételt nem tudja elfogyasztani.”¹²² Így a dolgozók zöme a vaját és a margarint inkább kenyérrel ette meg. Az elégtelen táplálkozás hatását csak fokozta a fehérjék, valamint a vitaminok hiánya, mivel csupán sovány tejet kaptak, a zöldség- és főzelékfélékhez is igen ritkán jutottak hozzá.¹²³ Az elmondottak alapján nem csodálkozhatunk olyan eseteken – különösen, ha figyelembe vesszük a zsíros magyar étrendet –, hogy egyes helyeken az idénymunkások a heti élelmiszeradagjukat két nap alatt elfogyasztották.¹²⁴

A háború előrehaladtával 1942-ben a mezőgazdasági munkavállalók élelmezése egyre romlott. A magyar kormány hivatkozva a németek részéről a Munkaszerződésben vállalt kötelezettségre, általános rendelkezés kibocsátását kérte a meghatározott fejadag kiszolgáltatásának biztosítása érdekében. A németek azonban a kérés elől azzal az indokolással tértek ki, miszerint „... egy generális rendelkezés esetleges kiadása csak árthat a munkásságnak, mert akkor a Közéllátási Minisztérium a szerződésben lefektetett kenyér, tej és esetleg a burgonya mennyiségét leszállítja a német fejadag mennyiségére, így viszont... a szerződés szövege és a korábbi gyakorlat alapján a munkások, a kivételektől eltekintve, zavartalanul megkapják a szerződésben megjelölt, de nem biztosított kenyér-, tej- és burgonyaadagjukat.”¹²⁵ A magyar fél a német álláspontot elfogadhatatlannak tartotta, hiszen a gyakorlatban a gazdaságok önkényesen határozták meg, nemcsak a ke-

¹²⁰ Uo.

¹²¹ OL. FM. 1941. 62–199.004. Pro memoria. 1941. július 10.

¹²² Uo. Török Endre gazdasági felügyelő pedig 1941. július 20-án azt jelentette, hogy a kint dolgozók táplálkozása legkevésbé sem kielégítő, következőképpen testileg teljesen leromlanak és megbetegednek. Bihar vármegye alispánja arról értesítette a főispánt – 1941. július 2-án –, hogy Neudorf-féle Borcken Fried (Vorpommern) uradalomban dolgozó biharnagybajomi munkások „zsiradékot vagy szalonnát kintlétük óta csak egy ízben kaptak, fejenként 20 dkg zsírt. Főzni semmi mást nem tudtak, mint sós vízben főtt burgonyát... A munkások ezen rossz ellátásuk miatt dolgozni nem tudtak, és ezért a munkát megtagadták, amire a munkaadó az élelmezést is megvonta. Csendőröket több ízben hozott, (de) a munkásokat nem bántották, csupán munkára, illetve annak folytatására szólították fel őket.” Sárretudvar községből pedig hat szülő panasolta 1941. szeptember 5-én kelt levelükben, hogy a gyermekeik „... nem bírják azt a munkát, amelyet hajszolva végeztenek velük és enni is keveset kapnak”. – OL. FM. 1941. 62–198.990., OL. FM. 1941. 62–199.004., OL. FM. 1941. 62–200.822.

¹²³ Borsod. 1938. október 8. szám.

¹²⁴ OL. FM. 1941. 62–201.793. Perneczky Béla és Ghyczy Béla 1941. október 10. jelentése.

¹²⁵ OL. FM. 1943. 62–211.717. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. szeptember 17. jelentése.

nyér, de a kiadható tej mennyiségét is. Sőt egyes helyeken „a munkaadók megbotránkoztak, hogy a magyar munkásnak több kenyér jár, mint amennyit a német munkás jegye után vásárolhat”.¹²⁶

A félremagyarázás lehetősége – a Földművelésügyi Minisztérium főtisztviselője szerint – a Munkaszerződés IV. pontjának, 2. bekezdéséből ered, amely a következőket mondta ki: „Amennyiben a természetbeni járandóságok a mindenkori érvényben levő törvényes rendelkezések értelmében nem lennének kiszolgáltathatók, úgy a ki nem szolgáltatható természetbeni járandóságok készpénzzel váltandók meg.” A Munkaszerződés e szakaszának utolsó pontja pedig úgy rendelkezett, hogy a burgonya, a tej és a kenyér megváltása nincs megengedve.¹²⁷ A németek a jogszabályt úgy értelmezték, hogy mivel a Munkaszerződésben előírt élelmiszercikkek közül: a burgonyát, a tejet és a kenyeret pénzért megváltani nem lehet, a közellátási hatóság által az említett cikkekből megállapított fejadagnál több nem adható ki, így a munkavállalók a Munkaszerződésben rögzített (tej, kenyér, burgonya) mennyiséget nem kaphatják meg.

Az erdőgazdaságokban alkalmazottak élelmezése – egy-két esettől eltekintve – már összehasonlíthatatlanul jobb volt, mert ők a legnehezebb testi munkásoknak járó élelmiszer-fejadagot kapták.¹²⁸

A dohányneműkből az ellátás szintén elégedetlennek bizonyult, és sok helyütt megtörtént, hogy az idénymunkások a burgonya levelét szívták. A cigarettáért sorba kellett állni, és egyszerre csak 3–4 darabot vásárolhattak.¹²⁹

Az egyre romló élelmiszer-ellátásnak és a márka elértéktelenedésének nagy része volt abban, hogy már 1942-től a leszerződött munkások közül – amint az alábbi táblázat adatai is mutatják – számosan nem utaztak el Németországba.¹³⁰

Mint látható, 1942-ben a visszamaradottak aránya 13,7%, 1943-ban 15,4% volt.

A kint dolgozók élelmezési gondjainak enyhítése érdekében a magyar állam, már a szerződtetések első esztendejében – az illetékes német hatóságok beleegyezésével – lehetővé tette – az 1941. évet nem tekintve –, hogy az idénymunkások vámmentesen, az itthoni áraknak megfelelő értékben, márkáért hazulról kü-

¹²⁶ Uo. és OL. Küm. 1942. 145–115–20.888. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. december 15. jelentése. A pékek nem is szolgáltatottak ki több kenyeret, mint amennyit a német dolgozók kaptak. Különösen a ruszin és a román munkavállalók kevesellték a kenyér-adagjukat. „Igen sokan hangoztatták, hogy odahaza a szerződtetésnél szalonnát és bőséges kenyérellátást ígértek, és most a nem kielégítő koszt miatt nincs erejük a munkát végezni.”

¹²⁷ OL. FM. 1943. 62–211.717. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. szeptember 17. jelentése.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ OL. FM. 1941. 62–201.793. Perneczky Béla és Ghyczy Béla 1941. október 10. jelentése, OL. Küm. 1942. 145–115–20.490. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. szeptember 17. jelentése.

¹³⁰ Ghyczy Béla: Mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése az 1942. és az 1943. évben Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1942. 1. szám és 1943. 6. szám.

Az 1942. és az 1943. évben Németországba szerződtetett mezőgazdasági és erdőgazdasági idénymunkások közül visszamaradtak számarányának %-os vármegyénkénti megoszlása,

Vármegye	1942	1943
Zala	5,9	23,1
Csongrád	37,5	—
Máramaros	15,9	—
Máramarosi közigazgatási kirendeltség	25,2	23,0
Beregi közigazgatási kirendeltség	38,8	—
Szatmár	9,5	11,6
Szolnok-Doboka	9,9	—
Beszterce-Naszód	5,0	22,9
Szilágy	17,7	—
Udvarhely	18,8	—
Évi átlag	13,7	15,4

lőnböző élelmiszercikket rendelhessenek. Az élelmiszer-mennyiség alakulásáról az alábbi táblázat nyújt összefoglaló képet.¹³¹

Személyenként és havonta vásárolható élelmiszercikk mennyiségének alakulása

Árúfélése	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Salonna kg	5	5	5	5	—	—	—
Tarhonya kg	—	—	4	4	—	1	1
Paprika dkg	—	—	25	25	—	0,5	0,5
Bor l	—	—	5	—	—	—	—
Cigaretta db vagy dohány gr	—	—	—	—	—	100 100	100 100

¹³¹ Vasárnap című újság, 1939. április 16. száma. OL. FM. 1937. 62–57.653. Az Országos Mezőgazdasági Kamara vezetőségének, 1937. október 18. beadványa a földművelésügyhöz. OL. FM. 1940. 62–121.792. A Magyar Bel- és Külforgalmi RT., 1940. szeptember 10. és a Hivatal 1940. november 28. jelentése. Továbbá OL. FM. 1941. 62–199.004. Itt történt hivatkozás a minisztertanács 1941. február 21. ülésére, ahol elhatározták, hogy 1941-ben nem engedélyezik az élelmiszerek itthoni vásárlását. OL. FM. 1941. 62–201.793. A Hivatal vezetőjének, 1940. október 27. és november 11. közötti látogatásáról készült jelentés. Hogy a kormány a vásárlási tilalmat miért rendelte el, erre nézve határozott feleletet adni nem tudunk. De forrásaink szelleme, valamint az ez évben a szerződötések irányában a magyar fél részéről tanúsított felemás állásfoglalás, passzív magatartás azt sugallja, hogy a vezetés ezzel is nehezíteni, illetve ezen keresztül befolyásolni kívánta a mezőgazdasági munkavállalókat abban, miszerint az elkövetkező években mind kevesebben írjanak alá németországi munkára szóló szerződést. Meg kívánom említeni, hogy 1939-ben – sajnos a későbbi évekre vonatkozóan csak gyér adatokkal rendelkezünk – a vásárolt élelmiszerek ára a következőképpen alakult: 1 kg salonna, 1,45 RM, 1 kg tarhonya 0,68 RM, egy liter bor 0,59 RM. 1943-ban pedig az itthon megrendelhető havi élelmiszerekért 6 RM-át fizettek az idénymunkások. OL. FM. 1943. 62–211.566. A földművelésügyi miniszter átírata a közellátásügyi tárca vezetőjéhez. Magyarországról az idénymunkások részére kiszállított élelmiszermennyiség 1938–1940 között az alábbiak szerint alakult:

	1938	1939	1940
szalonna q	1800	3450	458,70
tarhonya q	—	60	366,96
paprika q	—	—	30,54
bor hl	—	95,60	—

Az adatokat közölte Ghyczy Béla: Mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése az 1942. évben Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1942.

Az élelmiszercikkek kiszállítását kezdetben a Hangya Szövetkezet, 1940-től pedig a Magyar Bel- és Külforgalmi RT, a Traveller cég végezte.¹³²

A hazai élelmiszerek kivitele ellenére – amely a németek részéről érthető gesztus volt – a kint dolgozók ellátása – amint erre az illetékes magyar tényezők rámutattak – nem rendeződött megnyugtató módon. Már 1940-től „... a Magyarországról kiszállított szalonna és tarhonya képezte a munkások tulajdonképeni táplálékát”, mert – és erről már a korábbiakban említést tettem – a német munkaadók a Munkaszerződésben biztosított természetbeni járandóságot csak részben szolgáltatták ki.¹³³

Az idénymunkások közszükségleti cikkekkal történő ellátása

Az idénymunkásoknak nemcsak az élelmiszercikkek, de – a háborús viszonyok következtében – a ruhaneműek és a lábbelik beszerzése is egyre nagyobb gondot jelentett, mivel Németországban ezek vásárlása csak utalvány ellenében volt lehetséges.

A földművelésügy – ismerve a kinti nehéz viszonyokat – már 1941 áprilisában szorgalmazta – de eredmény nélkül –, hogy a kiutazók részére a közellátás itthon utaljon ki talpbőrt és bakancsot.¹³⁴ Különösen a ruszin és a román munkavállalók voltak embertelen helyzetben, mert legtöbbjük még a legminimálisabb ruhaneművel és lábbelivel sem rendelkeztek. Közülük sokan „mezítláb egy szál ruhában jöttek ki”.¹³⁵ Mi sem természetesebb, hogy a német munkaügyi hatóságok kifogásolták a hiányos öltözetet, annál is inkább, mert „... állítólag kife-

¹³² A szállítás lebonyolítását a Hangya Szövetkezet rosszul szervezte meg és ezért olyan esetek fordultak elő, hogy „... a munkáscsoportoknak fogalmuk sem volt (arról), hogy szalonnát egyáltalában, hol és mikor lehet rendelni”. OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának 1937. október 21. jelentése. De az sem volt ritka eset, hogy a szalonnát szállító vasúti kocsik a teherpályaudvaron vesztegeltek, mivel nem szereztek be időben a szükséges iratokat. OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinben dolgozó egyházi személyek együttes jelentése 1939 novemberében.

¹³³ OL. FM. 1940. 62–121.792. A Hivatal 1940. november 81-i átirata a földművelésügyhöz. Uo. Feljegyzés 1941. február 27.

¹³⁴ OL. FM. 1941. 62–210.986., és OL. FM. 1941. 62–199.086. A közellátásügy tárca vezetőjének átirata a földművelésügyi miniszterhez. Németországban a fontosabb cikkek hiányára jellemző volt, hogy harminc nyírszöllősi idénymunkás hozzátartozója kérte a cérna és a szappan kiküldésének engedélyezését. Kérésüket a magyar hatóságok elutasították.

¹³⁵ OL. FM. 1943. 62–211.714. Nagy Ilona szociális gondozónővér 1942. szeptember 14. jelentése a berlini főkonzulnak, a Stuttgart tartományban dolgozók helyzetéről. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. október 15-én jelentette, hogy a munkások gyatra öltözetű, a bakancs és a csizma hiánya elsősorban a román dolgozóknál tapasztalható. Érthető, hogy első ténykedésük jóformán az volt, hogy „végig koldulták a környéket, sok esetben a látogatott fürdőhelyeket. A becsületesebbje a hivatalos munkaidő letelte után a környékbeli parasztokhoz ment dolgozni és így tett szert ócska ruhaneműre és lábbelikre, illetve pótolták az élelmiszeraidőjüket.” A német hatóságok a koldulást eltiltották, viszont a munkaidőn túli munkát hallgatólagosan eltűrték. – OL. FM. 1943. 62–211.717., OL. Küm. 1942. 145–115–20.564.

jezetten figyelmeztetni kellett volna a szerződés alkalmával a munkásokat, hogy ezekkel kellőképpen lássák el magukat”.¹³⁶ E szempontból a legsúlyosabb helyzetük az erdőgazdaságban dolgozóknak volt, mivel sok helyütt az erősen sziklás talajon naponta 10–15 kilométert is gyalogoltak, aminek következtében nem megfelelő öltözetük rövid használat után tönkrement. Az a munkás – állapította meg a gazdasági felügyelő –, aki „gyenge lábbelivel érkezett, kénytelen lesz mezítláb hazautazni”.¹³⁷

Az idénymunkások szociális gondozása

A Németországban dolgozó magyar munkavállalók szociális gondozásával, a felmerülő problémák megoldásával és ügyes-bajos dolgaik elintézésével a berlini magyar követség, valamint a Reichsnährstand s a helyi Arbeitsamtok foglalkoztak. Az idénymunkások érdekvédelme, a munkahelyek felkeresése, a panaszok kivizsgálása azonban jelentős megterhelést jelentett a magyar külképviseleti hatóságoknak. Ezért a Földművelésügyi Minisztérium a tárca költségvetéséből 1938-ban és 1939-ben egyházi személyeket küldött Berlinbe, akik a főkonzulátuson működő Magyar Mezőgazdasági Munkásvédő Irodához (Betreuungstelle für ungarische landwirtschaftliche Wanderarbeiter) kaptak beosztást. A valóságban azonban ilyen szerv nem létezett, mert a nemzetközi jogszabályok ezt nem tették lehetővé. Az elnevezés csupán elvi jelentőségű volt, mert a munkások részéről a főkonzulátushoz beérkezett leveleket így el lehetett különíteni. Az elmondottakból következik, hogy az idénymunkások ügyeivel 1938- és 1939-ben közvetlenül csak az egyházak képviselői foglalkoztak, annak ellenére, hogy ők nem voltak a diplomáciai testület tagjai.¹³⁸ A helyzet fonákságát a földművelésügy is érezte, és ezért 1941-től a tárca már gazdasági munkaügyi felügyelőt küldött ki, aki a főkonzul irányítása és fegyelmi jogköre alatt működött. A kérdés ilyen irányú rendezésével ugyanakkor megszüntették a Magyar Mezőgazdasági Munkásvédő Irodát. A minisztérium a hivatalos képviselőjén kívül – a munkásproblémák jobb ellátása érdekében – az egyházi személyek további kiküldését is el akarta érni, de a német hatóságok a magyar fél többszöri interveniálása ellenére sem adták meg a szükséges beutazási engedélyt.¹³⁹

A gondozás elsődleges feladatát képezte a munkavállalók „... magyarság

¹³⁶ OL. FM. 1943. 62–211.714. Nagy Ilona szociális gondozónővér 1942. szeptember 14-i jelentése a berlini magyar főkonzulnak.

¹³⁷ OL. Küm. 1942. 145–115–20.564. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. október 15. jelentése.

¹³⁸ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőmíves Dániel 1938. októberi jelentése.

¹³⁹ OL. FM. 1941. 62–201.793. Perneczky Béla és Ghyczy Béla 1941. október 10. jelentése. A levéltári forrásokból egyértelműen megállapítható, hogy az egyházi személyek németellenes magatartása okozta a vízumok megtagadását. Ismét találkozunk azonban 1943-ban Hohmann Antal katolikus pap és Höggye Mihály ref. lelkész jelentéseivel, amelyeket a követségen keresztül és nem közvetlenül juttattak el az illetékesekhez.

érzetének és faji öntudatának ébrentartása, az otthonnal, a hazával való kapcsolataik megerősítése, valamint annak tudatosítása, hogy a magyar állam féltő szeretettel és gondoskodással kíséri sorsuk alakulását”.¹⁴⁰ Ennek érdekében kézikönyvet osztottak szét közöttük, amely hazafias szellemben íródott és többek között – hasznos tanácsok mellett – a Himnusz, a Szózat, a magyar Hiszekegy című verseket, valamint Horthy Miklós kormányzó életrajzát tartalmazta. A földművelésügy ugyanakkor a saját költségén a Vasárnap című hetilapot küldte a kint dolgozóknak, amelyből 2–4 munkás kapott egy példányt.¹⁴¹ Az újság elsősorban az idénymunkások problémáival foglalkozott és tanácsokat adott azok megoldására.

Az idénymunkások elhelyezési viszonyainak ellenőrzését a Németországba küldött egyházi személyek, illetve a Földművelésügyi Minisztérium megbízottai látták el. Jelentéseik alapján megállapítható, hogy a szálláshelyek általában megfelelőek voltak, „... de semmiképpen sem annyira túlzottak, amely itthon aztán nem teljesíthető követelésre jogosítaná őket”.¹⁴² A legtöbb gazdaságban egy szobában három-négy személy nyert elhelyezést. Vaságyuk, szalmazsákjuk, párnájuk volt, de lepedő és párnahuzat nélkül. Személyenként két takarót, szekrényt és mosdótálat kaptak. A viszonylag kulturált elhelyezés alól természetesen kivételek is akadtak, különösen a háború utolsó éveiben,¹⁴³ de a gazdasági felügyelő még ekkor is talált olyan elhelyezési körletet, amelyek a követelményeket kielégítették.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Ghyczy Béla: Magyar mezőgazdasági idénymunkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.

¹⁴¹ A Vasárnap című újság az évek folyamán az alábbi példányszámban jelent meg:

1937	828 db
1938	3500 db
1939	4000 db
1940	1368 db
1941	2000 db
1942	500 db
1943	200 db
1944	–

L.: Ghyczy Béla id. munkái

¹⁴² OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának 1937. október 21. jelentése.

¹⁴³ Az egyes magángazdaságokban a munkások elhelyezése kritikán aluli volt. Zendenich és Mammelstal helységeken pl. a munkásszállástól a W. C. tíz lépésre volt, használhatatlan állapotban és „borzalmas büzt árasztott”. „Az első a földszinti szobákba is becsorgott... A munkaadó az Arbeitsamt és (a magyar) konzul jelenléte miatt ígéretet tett – hosszú alkudozások során – a szálláshelyek rendbehozatalára.” A megállapodás ellenére azonban egy hét eltelte után sem történt semmi. Olyan elhelyezkedési körleteket is találtak, ahol a férj és feleség egy-két lánnyal vagy legénnyel lakott egy szobában. Több helyütt a férfiak szalmán a konyhában aludtak. Sok magángazdaságban a későbbi évek során sem javult a munkavállalók elhelyezése. A szálláshely „megbotránkoztatón szörnyű” – jelentette Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. november 3-án. – OL. FM. 1939. 62–74.231. Kómvés Dániel ref. lelkész 1938 szeptemberi beszámolója. OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinben dolgozó lelkészek együttes jelentése, 1939. november. OL. Küm. 1942. 145–115–20.711.

¹⁴⁴ Nauenburgban pl. az idénymunkásoknak központi fűtéses szoba és mosókonyha állt a rendelkezésükre. – OL. Küm. 145–115 – 20.711. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. november 3. jelentése.

A háborús viszonyok miatt bevezetett megszorítások és a fokozottabb munkatempó hatására, 1940-től sokkal több panasz érkezett be a berlini főkonzulátusra – az élelmezés, az elhelyezés, a bánásmód tekintetében –, mint a megelőző években.¹⁴⁵ Különösen az erdőgazdasági munkások helyzete volt nehéz, amit fokozott – és ebben elsősorban a helyi magyar közigazgatási hatóságok voltak hibásak –, hogy a fakitermeléshez nem értő személyeket – cipészeket, fodrászokat, pincéreket, kőműveseket stb. – is szerződtettek.¹⁴⁶

Az sem volt ritka eset – különösen a háború utolsó éveiben az egyre nyomasztóbb munkaerőhiány miatt –, hogy a németek a Munkaszerződésben foglaltakat önkényesen értelmezték, illetve tudatosan megszegték. Vagy úgy, hogy a kimondottan mezőgazdasági munkára, tehát a föld megművelésére leszerződött idénymunkásokat az erdőgazdaságban gyantatermelésre, fakitermelésre alkalmazták, vagy a toborzott munkavállalókat egyszerűen munkaszerződés nélkül vitték Németországba. De olyan esetek is előfordultak, hogy egészen más gazdaságban alkalmazták őket, mint a Munkaszerződésben feltüntetett mezőgazdasági üzem címe volt. A munkahely változtatásokról pedig a kint dolgozó magyar gazdasági felügyelőket csak a legkritikább esetben értesítették.¹⁴⁷ A németeknek mindezzel az volt a céljuk, hogy az illetékes magyar tisztviselőket akadályozzák a panaszok kivizsgálásában, illetve megnehezítsék ellenőrző tevékenységüket. A magyar kormány határozott fellépésének tudható be, hogy 1943-tól a németek a Munkaszerződéseken minden esetben feltüntették a munkaadók pontos címét.¹⁴⁸

A levéltári forrásokból úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági munkásokkal szemben érvényesülő fokozottabb kizsákmányolási törekvések ellensúlyozása végett a magyar kormány hatékonyabbá akarta tenni a dolgozók érdekvédelmét. A Külügyminisztériumban, 1941. november 21-én tartott tárcaközi értekezlet határozatot hozott a munkaszerződés módosítására. Munkaügyi bíróságok felállításával óhajtották elérni, hogy a munkás és a munkaadó közötti viták eldöntése ne egyoldalúan az Arbeitsamt kezében legyen. A tárcák képviselői azt is javasolták – a szociális gondozás hatékonyabbá tétele és a berlini főkonzulátus tehermentesítése érdekében –, hogy az idénymunkások érdekvédelmébe a bécsi, a hamburgi, valamint a stettini konzulátusokat is bekapcsolják. A határozatokból és a javaslatokból azonban semmi sem lett, mivel azt a németek nem fogadták el.¹⁴⁹

A szociális gondozás szempontjából a magyar hatóságoknak külön gondot okozott a megbetegedett idénymunkások hazaszállításának kérdése. Már az 1937. évi szerződtetés alkalmával előfordult, hogy a rejtett betegségben szenvedők vagy

¹⁴⁵ OL. FM. 1941. 62–201.793. Pernecky Béla és Ghyczy Béla, 1940. október 10. jelentése.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ OL. Küm. 1943. 115–117–60.039. Török Endre gazdasági felügyelő, 1943 márciusi beszámolója.

¹⁴⁸ OL. FM. 1943. 62–210.181. Feljegyzés a magyar–német tárgyalásokról, 1943. március 10.

¹⁴⁹ OL. FM. 1941. 62–288.543.

a betegségüket elhallgatók – és erre a korábbiakban már utaltam – Németországba utaztak és a kint létük alatt alig dolgoztak két-három hetet. „Ennek elkerülése érdekében lehetőséget kell találni arra – javasolta Békés vármegye főispánja –, hogy a négy hétnél hosszabb ideig tartó betegség esetén a munkások hazahozhatók legyenek.”¹⁵⁰ A németek azonban a betegek hazaszállítása elé sok nehézséget gördítettek abban a reményben, hogy az illetők esetleg meggyógyulnak, „... vagy félgyógyultan újra munkába állíthatják őket. Egészséges embereknek is veszélyes ez a munkatempó, ezeknél pedig egyenesen az utolsó erő kiuzsorázását” jelenti, mutatott rá az egyik munkásgondozó pap.¹⁵¹

Forrásaink halálesetekről is megemlékeznek. A gazdasági felügyelő 1941. december 13. jelentésében öt idénymunkás elhunytát említette, akik közül kettő a Mura vidékéről, három pedig az ország egyéb körzeteiből származott. Az utóbbiak közül kettő nő volt. Az öt áldozatból kettő gyilkosság, kettő szerencsétlenség, egy pedig betegség következtében halálozott el. A Földművelésügyi Minisztérium azonban hét személy halálát közölte a Külügyminisztériummal.¹⁵² Egy későbbi, 1943. évből származó jelentés ugyancsak halálesetről számolt be. Feltételezhető, hogy gyilkosság történt. Az áldozat Seleda Jurko, aki Bereznán (Kárpátalja) született. „Az hírlik róla – jelentette Hohmann Antal katolikus pap –, hogy kommunista volt.” A rendőrség nem tartotta kizártnak a gyilkosság politikai hátterét.¹⁵³

Az idénymunkások magatartása; sztrájkmozdulások

Előjáróban, az egyoldalúság vádjának elkerülése és a tárgyilagosság érdekében egy-két szót kell mondanunk a magyarországi idénymunkások munkához való viszonyáról. Az általunk ismert források alapján úgy tűnik, hogy a német

¹⁵⁰ OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának, 1937. október 21. jelentése. Kőműves Dániel 1938 októberi beszámolójában közölte, hogy Augustfeldből vérbajos terhes asszonyt kellett a férjével együtt hazahozni. E körzetből a német hatóság nyílt tbc-vel fertőzött munkásasszonyt szintén visszairányítottak. – OL. FM. 1939. 62–74.231. De a későbbi években is kijutottak beteg személyek Németországba. A berlini főkonzulátus, 1942. szeptember 14-én, Nagy Ilona szociális gondozónővér jelentése alapján közölte, hogy a ruszin munkások közül többen tbc. megbetegedésben szenvednek. Alkalmazást nyert hetedik hónapban levő állapotos asszony is. Török Endre gazdasági felügyelő pedig ugyanezen év október 15-i beszámolójában megemlítette, hogy sok munkavállalót „... idős kora, gyenge fizikum és nem utolsósorban a már hazulról hozott betegsége akadályozza a munkában”. A németek ez évben előrehaladott korúakat – volt köztük hatvan éven felüli egyén is – és a betegeket, mintegy 4–500 személyt haza akartak irányítani, de végül is csak kb. 1–200 munkást küldtek vissza. – OL. FM. 1943. 62–211.714. Török Endre gazdasági felügyelő október 15. jelentése. OL. Küm. 1942. 145–115–20.564., OL. Küm. 145–115–20.888. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942 októberi és decemberi beszámolója.

¹⁵¹ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel ref. lelkész 1938 októberi jelentése.

¹⁵² OL. FM. 1941. 62–289.261. Török Endre gazdasági felügyelő, 1941. december 13. jelentése.

¹⁵³ OL. Küm. Berlini Munkásgondozó Iroda (szám nélkül). Hohmann Antal katolikus pap 1943. évi jelentése a miniszterelnökhöz, a berlini magyar követségen keresztül.

munkaadók a magyar munkásokkal – szórványos kivételektől eltekintve – alapszabályában véve meg voltak elégedve.¹⁵⁴ Az ellentéteket, amelyeket a bérezés kérdése, az elégtelen élelmezés, a ruházati és a közszükségleti cikkek hiánya, az idegen környezet nyomasztó hatása, a kismizettség s az állandó kisebbségi érzés, a megfélemlítések, valamint az egyre fokozódó munkatempó azt eredményezte, hogy az idénymunkások egy része bizalmatlanná vált, a becsapás érzése lett úrrá rajtuk. Az elmondottak pedig több esetben munkabeszüntetésekhez vezettek annak ellenére, hogy „... a szerződteskor figyelmeztetve lettek, Németországban a sztrájk tilos és súlyosan bünteték”.¹⁵⁵ A fellobbanó sztrájkok természetesen nem maradtak következmények nélkül, mert a német ideológia szerint már az is kommunisztának minősült, aki a munkáscsoport érdekeinek szószólója volt.¹⁵⁶ Következésképpen, egyeseket nemcsak bezártak, de meg is vertek.¹⁵⁷

A német hatóságoknak a sztrájkolókkal szembeni magatartására jellemző Konrad Heinleinnek, a Szudeta-föld gauleiterének a munkaadókhoz küldött utasítása, amely szabályozta a szerb, a horvát, a szlovák, a cseh, a görög és a magyar dolgozók munkabeszüntetése esetén magatartásukat.¹⁵⁸ „Az említettek életmódjában nincsenek különleges korlátozások és nincsenek ismertető jellel ellátva.

¹⁵⁴ A német munkaadók értékelése alapján közölte Ghyczy Béla: Magyar mezőgazdasági idénymunkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.

¹⁵⁵ Gollmitzben pl. „... az erős férfiak csukló zokogása mindennapos volt. Ilyen idegállapot mellett érthető, hogy a nyelvet nem értő embereink – amint azt magam is nemegyszer tapasztaltam – a keményebb, hangosabb szavakat szidalomnak veszik.” – OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel ref. lelkész 1938 augusztusi és szeptemberi jelentése. L.: a gazdasági felügyelők előzőekben idézett beszámolóit is.

¹⁵⁶ OL. FM. 1941. 62–198.999. Török Endre gazdasági felügyelő, 1941. július 20. jelentése. Mezőkövesdről, Bíró József 34 társával – 1939. május 4-én – sztrájkba lépett, s ezért a németek hazaküldték őket. – OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel ref. lelkész jelentése, és OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinben dolgozó egyházi személyek együttes jelentése.

¹⁵⁷ OL. Küm. 1942. 145–115–20.888., és OL. Küm. 1942. 145–115–20.711., valamint OL. Küm. 1942. 145–115–62.170. L.: OL. FM. 1942. 62–211.744 Nagy Ilona szociális gondozónővér, 1942. szeptember 14. beszámolójában közölte, hogy a GESTAPO Szolnok-Doboka vármegyéből több munkást letartóztatott, mert sztrájkolt. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. november 3-án kelt jelentésében ismertette, hogy 113 Máramaros vármegyéből jött munkás közül – akik között volt 66, sőt 68 éves egyén is – a csendőrség többet letartóztatott és megvert, mivel nem dolgoztak, hanem koldultak. „A lakosság azt gondolta róluk, hogy orosz hadifoglyok és rettegett tőlük.” De hasonló esetről számolt be a felügyelő, 1943. október 17-i jelentésében is. Máramaros vármegyéből érkezett fiatalokat az obelchi nevelőtáborba zártak, mert bakancs és ruha hiányában a munkát megtagadták. A rendőrség részéről ez túlkapas volt, mivel „... a munkásokat több mint két hónapi időre megfosztották a kereseti lehetőségtől és ezzel egyidejűleg az otthon maradt hozzátartozóknak is súlyos kárt okoztak. Köztudomású, hogy az ilyen nevelőtáborok egy hét alatt meghozzák a kívánt hatást, másrészt mi nem kívánunk a kénysztáboraik részére munkásokat szerződtetni.”

¹⁵⁸ OL. FM. 1943. 62–213.462. A prágai magyar főkonzul jelentése a Külügyminisztériumnak.

„E) Arbeitskräfte aus den Balkanländern.

(Serben, Kroaten, Rumänen, Griechen und Slowaken, Ungarn, Tschechen). Die Genannten unterliegen keinen besonders Beschränkungen ihre Lebensführung und sind nicht gekennzeichnet. Bei Verstößen gegen die Arbeitsdisziplin wird zunächst mit Belegungen und Wannungen in schweren Fällen mit Statspolizeilichen Massnahmen, wie Erziehungshaft und Einweisung ist ein Konzentrationslager vorgegangen.”

A munkafegyelem elleni vétség esetén először oktatást és figyelmeztetést, súlyosabb esetekben államrendőrségi eljárást, mint például nevelőtáborban, illetve koncentrációs táborban való elhelyezést kell alkalmazni.”

A kint dolgozók életét azonban nemcsak az elhagyatottság, az idegenség érzése és egyes esetekben a német hatóságok brutális fellépése, de az egymás közötti belső egyenetlenség is megkeserítette. Verekedések fordultak elő, és „hol a férj fogott kést a feleségére, hol az asszony ütötte le kapával a férjet”.¹⁵⁹ A németek ilyen esetekben az összeférhetetlen személyeket egymástól távoli munkahelyekre helyezték át.

A nemzeti szocialista ideológia nemcsak a munkabeszüntetéseket tiltotta, illetve torolta meg, de ugyanakkor szabályozta – a náci fajelmélet eszméjéből eredően a német felsőbbrendűség, a német faj tisztaságának megvédése érdekében – állampolgáraik magatartását az előbbieken említett különböző nemzetek munkavállalóival szemben. E kérdésben ismét a legilletékesebb személyt, Konrad Heinleint idézzük.¹⁶⁰ „Nem kívánatos – olvasható az utasításban – a birodalmi németekkel (a nemzetiségi németekkel) történő nemi érintkezés, szerelmi viszony. Ez megakadályozandó és az adott esetben a helyi rendőrségnek és a Nemzetiszocialista Párt helyi csoport vezetőjének bejelentendő. Ezek értesítik a Gestapót... Azok a birodalmi németek pedig, akik ez ellen vétének, az illetékes Nemzetiszocialista Párt helyi csoport vezetőjének és a helyi rendőri hatóságnak azonnal jelenteni kell.” Az intézkedéssel kapcsolatban a prágai magyar főkonzul arra hívta fel a figyelmet, hogy „Olaszországot, amely eddig Németországnak igen tekintélyes munkáskontingenst szállított, a rendeletben névleg egyáltalában nem említik”.¹⁶¹

* * *

Dolgozatunkat nem fejezhetjük be a mérleg megvonása nélkül. Ez viszont szükségképpen két problémát vet fel. Egyfelől azt a kérdést, hogy az akció szociális szempontból hasznos volt-e vagy sem, továbbá, hogyan befolyásolta az ország mezőgazdasági munkaerőmérlegét. Másfelől pedig rontott-e vagy javított a munkaerőexport az ország valutáris helyzetén.

¹⁵⁹ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kómives Dániel ref. lelkész, 1938 szeptemberi jelentése.

¹⁶⁰ OL. FM. 1943. 62–213.462. A prágai magyar főkonzul jelentése a Külügyminisztériumnak. „... Jedoch ist auch in diesen Fällen der Geschlechtsverkehr und Liebesverhältnisse mit Reichsdeutschen (Volksdeutschen) unerwünscht und deshalb zu unterbinden und gegebenenfalls der Ortspolizeibehörde und dem Orstgruppenleiter der Nadap. anzuzeigen. Diese unterrichten die Geheime Staatspolizei. Tschechen dagegen, die mit deutsche Frau Geschlechtsverkehr anüben, sind sofort festzunehmen.

f) Arbeitskräfte aus dem befreundeten bzw. verbündeten Ausland.

Für diese Arbeitskräfte gilt im allgemeinen das gleiche wie für die soeben Angeführten unter E. Der Geschlechtsverkehr mit deutschen Frauen ist aus rassistischen Gründen unerwünscht. Reichsdeutsche, welche hiergegen verstossen, sind dem zuständigen Ortsgruppenleiter der Nadap. und der Ortspolizeibehörde sofort zu melden.”

¹⁶¹ Uo.

Az első kérdésre válaszunk határozottan pozitív, különösen, ha az 1938. és az 1939. évi kiutazók létszámát tekintjük. Ez a lehetőség akkor határozottan könnyítette a mezőgazdasági munkanélküliek helyzetén. A későbbi esztendőben viszont a szerződtek az ország munkaerőpiacát érdemben már nem befolyásolták, hiszen a háborús konjunktúra a negyvenes évek elején a munkanélküliséget úgyszólván teljesen megszüntette.

A másik kérdésre egyértelműen negatív válasz kínálkozik, mivel az országba egyre értéktelenebb fizetési eszköz áramlott be.

Mindezek alapján érthető, hogy a távlatokban gondolkodó vezető beosztású főtisztviselők felvetették a kérdést: nem lenne-e erkölcsileg, politikailag és nemzetgazdasági szempontból is célszerűbb – hiszen 1939-ben a hazaküldött kereset összege csak kettő százaléka volt a mezőgazdasági összkiviteli értéknek –, ha a munkásoknak az országon belül biztosítanánk megfelelő munkaalkalmat, különösen figyelembe véve „azokat a kiszámítható áldozatokat, amelyeket nemzetgazdaságunk a Németországból hazatért munkásokért, az általuk behozott márka beváltásánál és átszámításánál mint kétségtelen ráfizetést visel”.¹⁶²

¹⁶² OL. FM. 1940. 62–121.792. Békés vármegye főispánjának 1940. január 15. jelentése, valamint Ghyczy Béla: Magyar mezőgazdasági idénymunkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.

Németországban dolgozó idénymunkások létszámának alakulása

Vármegye	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Zala	—	558	540	—	—	856	314	247
Vas	355	1 108	1 254	535	—	—	160	—
Sopron	136	219	109	—	—	—	—	—
Komárom	—	—	83	—	—	—	—	—
Nyitra-Pozsony	—	—	286	—	—	—	31	—
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	—	—	199	—	—	—	—	—
Békés	909	1 619	1 691	719	1 305	—	—	—
Csanád-Arad-Torontál	643	1 408	1 407	—	33	15	—	—
Csongrád	—	433	726	—	32	—	—	—
Jász-Nagykun-Szolnok	—	—	518	—	65	—	—	—
Hajdú	—	261	779	—	—	—	—	—
Szabolcs	—	316	500	—	889	—	—	—
Bihar	—	255	1 000	669	1 124	—	5	—
Nógrád	56	332	551	—	159	—	—	—
Heves	650	1 767	2 012	497	1 040	—	—	—
Borsod	—	1 330	1 906	452	868	—	—	—
Zemplén	—	—	386	—	190	—	—	—
Máramaros	—	—	—	—	—	863	238	395
Máramarosi közig. kir.	—	—	—	—	—	508	326	—
Bereg	—	—	121	—	—	—	—	123
Beregi közig. kir.	—	—	—	—	—	183	106	—
Ung	—	—	64	—	—	—	—	—
Ungi közig. kir.	—	—	—	—	—	—	—	—
Szatmár	—	621	846	—	955	1 555	68	—
Beszterce-Naszód	—	—	—	—	—	413	47	—
Szilágy	—	—	—	—	—	418	66	—
Szolnok-Doboka	—	—	—	—	—	455	76	500
Csik	—	—	—	—	453	—	—	—
Háromszék	—	—	—	—	240	—	—	—
Udvarhely	—	—	—	—	415	13	—	—
Összesen	2 749	10 227	14 978	2 902	7 768	5 279	1 347	1 265

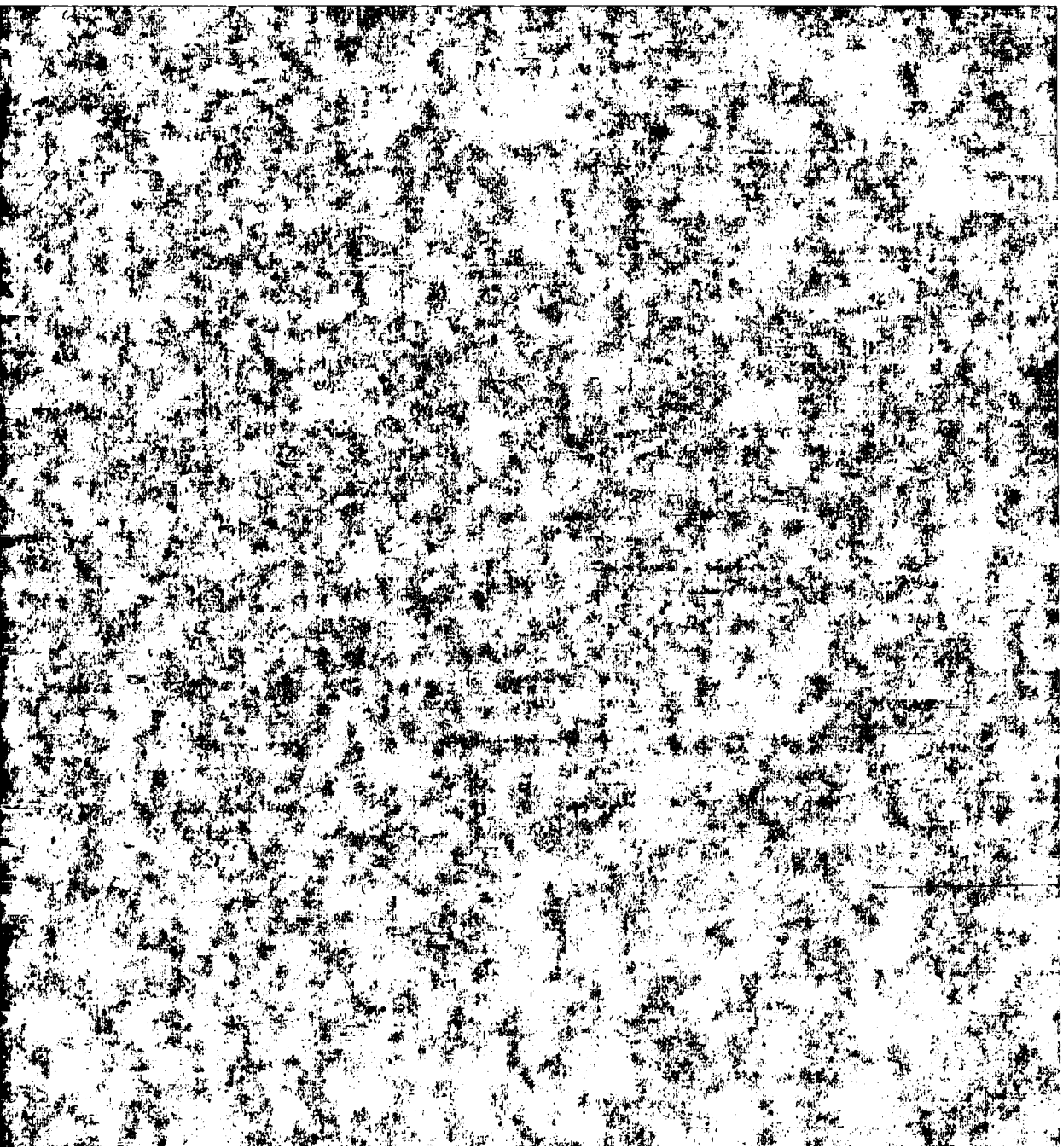
2. táblázat

Kiskereskedelmi áralakulás Budapesten (december hó)

Áruféleség	Egy- ség	1937	1938	1939	1940	1941	1942
Cukor, finom kristály	kg	1,28	1,06	1,06	1,06	1,06	1,06
Paprika, édesnemes	kg	5,00	5,10	5,00	4,60	4,70	7,00
Férfiruha, II. rendű gyári	db	75,00	75,00	75,00	90,00	108,00	110,00
Női ruha, II. rendű gyári	db	78,00	78,00	78,00	92,00	118,00	110,00
Gyermekruha, II. rendű gyári	db	39,00	39,00	39,00	47,00	74,00	80,00
Férfiing, munkás	db	6,00	5,40	5,40	6,10	8,50	10,00
Férfi alsónadrág	db	4,40	3,20	3,20	3,50	4,50	5,90
Női ing	db	5,40	5,00	5,00	5,30	8,00	8,50
Férfi harisnya, rövid	pár	1,30	1,28	1,28	1,36	2,70	3,24
Női harisnya	pár	1,84	1,85	1,85	2,04	2,90	3,20
Gyermekharisnya	pár	1,28	1,28	1,28	1,34	3,00	5,45
Férfi cipő, gépi szegelt, fekete box	pár	18,50	18,50	18,50	23,90	22,00	39,50
Női cipő, fekete box magasszárú	pár	19,00	19,00	19,00	23,50	21,75	32,00
Gyermekcipő 33-35 sz.	pár	12,00	12,00	12,00	15,50	14,80	27,00
Tűzifa, aprított	q	5,95	5,95	6,00	6,40	7,05	7,15
Fűtőszén, porosz	q	8,11	8,11	8,11	8,60	11,60	12,00

Nagykereskedelmi évi átlagár Budapesten

Pamutszövet, középszálú	m	0,84	0,81	0,84	0,95	1,30	1,76
Gyapjuszövet, férfi	m	11,50	16,33	16,23	19,61	41,38	77,75
Petróleum	kg	0,37	0,36	0,32	0,45	0,49	0,53
Tégla, 1000	db	28,00	29,50	31,00	34,43	31,32	47,13
Mész	q	4,00	4,00	4,00	3,21	3,24	4,17
Szuperfoszfát	q	8,45	8,45	8,45	9,30	14,67	17,58

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT SZÁZ ÉVE

JAKABFFY IMRE — KOVÁCS TIBOR

„Tudományoknak tökéletesebb kiművelésére és elterjesztésére leghatásosabb eszköz a tudósok minél többszöri összjövetele, ahol szép gondolataikat egymással közlik, s a közös barátságos vitát által a homályost, a kicsinyt felvilágosítják, a hibásat megjobbítják és a nehezét megkönnyítik.” E szavakkal indokolta meg a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesületének létrehozását Bene Ferenc, a pesti egyetem orvoskari dékánja 1840. július 25-én.

Akkor hangzottak el ezek a szavak, amikor az egész magyar közélet az irodalomtól a politikáig, a közlekedési problémák megoldásától a jobbágyrendszer felszámolásáig minden energiát az ország jövőjének kimunkálására fordított. A metternichi rendőrállam lassú enyhülése, de a reformmozgalmakra még erősen fékezően ható bécsi „felügyelés” mellett a nagy reformerek: Széchenyi István, Kossuth Lajos, Eötvös József és a többiek sem felejtkeztek meg a magyar tudományos élet magasabb szintre emeléséről. A Magyar Tudományos Akadémia első virágzó korszakát élte ekkor, de ennek működésében és céljaiban is megfigyelhető, hogy elsősorban a reformeszmék gyakorlati megvalósítását célzó stúdiumokat támogatta, jelesül a jogi, gazdasági és közigazgatási problémákra keresett gyors megoldást, a feudális berendezkedés felszámolására törekedve forradalmi elgondolásokkal vagy fontolva haladó tendenciával. A bécsi engedélyhez kötött egyesületi, társulási élet kezdeti próbálkozásai is inkább csak gazdasági keretek között indulhatott meg (Védegylet, Iparegylet), de mindinkább érezték, hogy a kulturális élet sem hanyagolható el, ha lépést akar tartani az ország Európa uralkodó eszméivel. A politikai szövegekben oly sokszor hangoztatott „dicső múlt” indokoltsága, kritikusabb feltárása a tájékozottabb elmék előtt kérdésessé tette, hogy jogosult-e dicsőségről beszélni, ha azt csak a költők ekkoriban divatos romantikus nemzetszemléletében találjuk meg, amely odáig vezetett, hogy az akkori jelen, a reformkor pezsgése mögött a nemzethalál pesszimizmusa is ott kísértett. E végletek mellett azonban akadtak szélesebb látókörűek, akik a nagy nekibuzdulások hangulatában is észrevették, hogy nemcsak költői hevülettel és a politikai forrongás türelmetlenségével lehet a magyar nemzeti öntudatot (a liberális eszmékkel összhangba hozva) táplálni és a végső célul kitűzött állami függetlenséget kivívni, hanem ennek tudományos megalapozottságát, a függetlenebb nemzeti étellel együttjáró kulturális bázist is az akkor már csírázó pozitívista történelemszemlélet alkalmazásával

kell megteremteni. Nem véletlen, hogy a régészet – bár igen kezdetleges fokon – már megtette az első lépéseket, hiszen a fent említett egyesület 1847. évi soproni vándorgyűlésén már felmerült egy önálló archeológiai társulat létrehozása. Az 1802-ben alapított Magyar Nemzeti Múzeum csak ekkor költözhetett új palotába. Bár ily módon a magyarországi régészet méltó otthonhoz jutott, de maga a régészeti mozgalom csak periférikus szerepet játszhatott még a nemzet kulturális életében.

Az 1848–49-es szabadságharc, majd ennek elbukása, természetesen mindeme kezdeményezések végét jelentette. A kudarc után érzett nemzeti önvizsgálat, a befelé fordulás azonban éppen azoknak a stúdiumoknak kedvezett, amelyek a napi politikától távolabb estek: előtérbe kerültek a természettudományok, a modernebb élethez szükséges alkalmazott tudományok művelése, s éppen ezek hatására kezdtek el az azokban felhasznált módszerek alkalmazását a múlttal foglalkozó tudományágakban, így az archeológiában is. A *Magyar Tudományos Akadémia* 1858-ban létrehozta *Régészeti Bizottságát* és hamarosan megjelent az első régészeti orgánum, az *Archeológiai Közlemények*. E kezdeti korszak minden régészeti mozgalmában ott találjuk *Rómer Flórist*, az egykori benedekrendi tanárt, a szabadságharcos honvédtisztet, a spielbergi rabot, aki ezután három évtizeden át a magyar régészet és művészettörténet mindenese volt. *Henszlmann Imrével* társulva, aki a magyar műemlékvédelem első szakembere hazánkban, 1866-ban megjelentette a *Műrégészeti Kalauzt*, amely szinte az első muzeológiai kézikönyve a világnak.

A kiegyezés után 1868-ban indult útjára az *Archeológiai Értesítő*, az első rendszeresen megjelenő régészeti folyóirat – természetesen Rómer szerkesztésében. A kiegyezés körüli korszak ismét fellendülést hozott minden téren: a teljes politikai függetlenség, az állami szuverenitás megcsorbult ugyan, de a nemzeti energiák most már nemcsak az államapparátus politikai és gazdasági céljainak szolgálatába voltak állíthatók, hanem a közművelődés, az európai színvonalra való kulturális felemelkedés követelménye is előtérbe kerülhetett. S itt a történeti és művészeti stúdiumok művelését számos intézkedés terelte új utakra. Még 1861-ben megalakulhatott a *Magyar Képzőművészeti Társulat*, amely ugyan csak részben foglalkozott művészettörténeti kérdésekkel, inkább a képzőművészetet művelők összefogását, társadalmi keretét jelentette, s a kiállítások, tárlatok, aukciók szervezését tartotta kézben; mégis 1862. évi jelentéséből kiderül, hogy „felolvasások tartása csak az első évben kísértetett meg, jelesül Henszlmann Imre által, részint a tagoknak zártkörű estelire történt összejövetelek alkalmával, részint a magyar akadémia teremében”. 1867-ben megalakult a *Magyar Történelmi Társulat*, szaklapjában a *Századokban*, helyet kapott a régészet is. Mindezekből kiderül, hogy a régészet – amelybe a kor felfogása szerint a művészettörténet is beletartozott, lévén az ún. „keresztény archeológia” – hazai művelése, továbbá központi szervezete (az akadémiai Régészeti Bizottság), sőt központi orgánuma már működés-

be léphetett, de még hiányzott az a társadalmi keret, amely e stúdiók művelését, propagálását s a velük foglalkozókat egységes szervezetbe tömörítette volna.

A múltban fontos politikai szerepet játszó, a centralizált államban a nemzeti ellenállást képviselő vármegyei önkormányzat elvesztése szintén jótékonyan hatott azok kulturális életében: némileg kárpótolták a partikuláris látszatfüggetlenséget a lokálpatrióta helyi egyesületek, a honismereti társulatok. Szinte egyidőben, az 1860-as évek végén, a 70-es évek elején, számos megyei történeti és régészeti társulat alakulhatott meg, némelyike saját évkönyvvel, folyóirattal. (Több évtizedes lemaradást kellett behozniok, hiszen hasonló jellegű és célú egyesületek – az országos és magyar nemzeti karakterű Tudományos Akadémia mellett és ellenében – főleg a nemzetiségi vidékeken alakultak meg, így az újvidéki Matica Srpska 1826-ban, a nagyszebeni Verein für Siebenbürgische Landeskunde 1842-ben és a románok Astra egyesülete 1861-ben.) Láthatjuk mindebből, hogy a Régészeti Társulat mielőbbi létrehozása már nem várható sokáig magára, csak arra az utolsó lökésre volt szükség, amely végül is a Társulat megalakulását révbe juttatta: Rómer Flóris érdeme, hogy a VIII. Nemzetközi Ósrégészeti és Embertani Kongresszust Budapesten tartották 1876-ban. Ennek sikere és a kedvező politikai és társadalmi körülmények hatására mind gyakrabban jelentek meg a korabeli sajtóban a hírek, hogy itt és ott megbeszélések folynak egy régészeti társulat alakításáról. Különösen négy tudós férfiút emlegettek e törekvések megvalósítása terén: Ipolyi Arnoldot, Rómer Flórist, Pulszky Ferencet és Henszlmann Imrét.

A Társulat történetének felvázolása hiányos lenne, ha nem jellemeznénk egy-két szóval e négy kiváló tudóst.

Ipolyi Arnold (1823–1886) folklorista, művészettörténész, nagyváradi püspök. Mecénási tevékenységével és gazdag gyűjteményekkel támogatta a múzeumokat, ébren tartotta a klérus érdeklődését az egyházi épületek és műtárgyak megóvása és gazdagítása terén.

Rómer Flóris (1815–1889) régész, művészettörténész, egyetemi tanár. Már említett érdemein felül szólnunk kell arról, hogy mindmáig kiadatlanok saját rajzaival ellátott jegyzetfüzetei, amelyek nemcsak a régészet, hanem a művészettörténet minden ágazata mellett a műemlékvédelem és a történeti néprajz igen gazdag forrásai.

Pulszky Ferenc (1814–1897) politikus, régész, művészettörténész, író és mecénás, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója. Az 1848–49-es szabadságharc idején exponálta magát Kossuth mellett, őt az emigrációba is követte. Fiatal korában Európát bejárva sokoldalú műveltségre tett szert, ezt az emigrációban tovább fejlesztette. Tapasztalhatta a nyugat-európai kulturális színvonal és a honi állapotok közti szakadékot, de ugyanakkor felfigyelt arra a gazdagságra is, amely a történelmi Magyarországon az archeológiai emlékekben észlelhető. Külön érdeme, hogy elsőnek állított össze kétkötetes monográfiát Magyarország archeológiájáról, s ő fogalmazta meg először a magyarországi önálló régészlet létezését.

Henszlmann Imre (1813–1888) építész, művészettörténész, egyetemi tanár.

1849 után szintén emigrációba kényszerült, első elméleti művét Párizsban, francia nyelven adta ki. Érdeme a Konstantinápolyba hurcolt Corvina kötetek felkutatása. 1867-től a Műemlékek Országos Bizottságának első előadója, ebben a minőségben felkuttatta és osztályozta az ország műemlékeit, s megindította azok helyreállítását.

* * *

E négy tudós együttes fellépésének köszönhető, hogy 1878. március 31-én a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósági termében 23-an gyűltek össze a tudomány legillusztrisabb képviselői közül. Köztük volt négyükön kívül még *Orbán Balázs* (a Székelyföld monográfusa), *Nyáry Albert* (kiváló heraldikus), *Csetneki Jelenik Elek* (a korán elhunyt szakképzett régész), *Hampel József* (Pulszky veje és méltó utóda, majdan a magyar régészet egyik legnagyobb alakja), *Thallóczy Lajos* (a magyar Balkán-kutatás úttörője), *Hunfalvy Pál* (nyelvész és etnográfus). Az ülésen kimondták egy régészeti társulat megalapítását, közlönyül az Archaeológiai Értesítőt választották és alapszabályt alkotó bizottságot küldtek ki. Május 12-én már el is fogadták az alapszabály-tervezetet, s azt megerősítés végett felterjesztették a felsőbb hatósághoz. Ugyanekkor egy kommunikében közölték a nyilvánossággal, hogy az új társulat neve: *Országos Régészeti és Embertani Társulat*. Egyelőre négy szakosztályból állt, éspedig őstörténeti és embertani, antik emlékes és éremtani, magyar emlék-, érem-, címer-, pecsét- és fegyvertani, valamint egyházi régészeti szakosztályokból. A társulat célját a november 15-én megerősített alapszabályok ekképp fogalmazták meg: „*A társulat célja elsősorban az őstörténelemnek és ezzel kapcsolatban az embertannak művelése, kifejtése és a hazai közönség körében megkedveltetése. E fő célját rendszeres ásatások eszközlése, nyilvános gyűlések tartása, szakdolgozatok felolvasása, azoknak kiadása, a hazai gyűjtők és szakkedvelők egyesítése, a magyar birodalom különböző vidékeire e célból teendő kirándulások által igyekszik megvalósítani. A társulat munkakörébe tartozik még a római, a középkori és a magyar régészet is, melyeknek művelését fő céljával párhuzamosan indítja meg.*”

Az alapszabályok megerősítése után két nappal megtartották az alakuló gyűlést, amelynek szónoka Pulszky Ferenc volt. Kijelentette, hogy „a társulat irányadó központja kíván lenni mindazoknak, akiket hivatásuk, foglalkozásuk és úgyszeretük e térre vezet; kiváló súlyt helyez a kirándulások alkalmával eszközzendő ásatásokra, melyek rendszeresen folytatva hivatva lesznek őstörténetünk múltjából igen becses adalékokat napvilágra hozni”. *Az első közgyűlés Pulszky Ferencet választotta elnökévé, aki e tisztet 1887-ig töltötte be. A szakosztályok elnökeivé Rómer Flórist és Lenhossék Józsefet (a kiváló antropológust), Pulszky Ferencet, Nyáry Albertet és Henszlmann Imrét választották.*

Az új társulat kezdetben nagy népszerűsége tett szert, *tagjainak száma még 1878-ban elérte a 400-at, akik közül 63 alapító tag volt, ők egyenként 100 aranyforint alapítási tagdíjat fizettek be. Az első felolvasó ülést 1879. január 30-án tar-*

tották, amely azonnal eldöntötte a következő ülések irányát és stílusát. Pulszky nyitotta meg az ülést és bejelentette, hogy „a társulat üléseiben nem a feszes akadémiai modort, hanem az egyes tárgyak élénk s a közönséget is érdeklő megismertetést fogja célul ismerni”. Mindjárt be is mutatta a Szob mellett lelt régiségeket a kelta műveltségre vonatkozó megállapítások kíséretében. Utána Rómer tartott rövid előadást, amelyben a vidéki egyesületekkel való összeköttetést hangsúlyozta és szükségesnek tartotta, hogy a középiskolákban a történelemmel kapcsolatban a régészet is taníttassék. Ezután újra Pulszky következett, aki bemutatta a fokorui aranyelet néhány darabját, egy Szeged vidéki népvándorlás kori csatort és Pécs környéki népvándorlás kori fibulákat. Nyáry Jenő az aggteleki barlang ásátásának eredményeit ismertette. Csetneki Jelenik Elek a tököli ásátásokra hívta fel a figyelmet, ez előadáshoz Pulszky és Rómer fűzött néhány megjegyzést, érdekesebbé téve azt a hallgatóság számára. Ezen a gyűlésen mintegy negyvenen vettek részt.

A következő összejöveteleken egyre fokozódott az érdeklődés. Hampel József az első év titkári jelentésében így ír: „A tudományos előadásokat mindig szemléltető előadásokkal kötöttük össze, ez egyaránt szolt a szakférfiaknak, akik nyomon kísérhették és bírálhatták a magyarázatokat, a laikus közönség pedig bevezetett tudományos kérdéseink titokszerűnek látszó tömegébe; így értük el célunkat: a régészetet szélesebb körökkel megismertetni és tudományunkat előbbre vinni.”

A társulat első évtizede idején hazánkban az építészet és az iparművészet terén az önálló stílust nélkülöző, de a történelmi stílusokat megújító historizmus vált divattá. A rohamosan kiépülő Budapest reprezentatív útjai, palotái is ekkor valósultak meg, képzőművészetünkben pedig a történelmi festészeti, szobrászati irány kapott minden irányból támogatást. Művészettörténetünk ma ezt a korszakot erősen bírálja, *de feltűnő, hogy már akkor, e stílustalan korszak egyeduralma közepette, akadtak a társulat tagjai között olyanok, akik nehezményezték a műemléki helyreállítások, templomrestaurálás helytelen módszerét, kifogásolták, hogy a restaurálás nem az eredeti állapotba való megközelítő helyezést célozta, hanem azt, hogy a műemléknek milyennek kellett volna lennie. Ezért helytelenítendő minden olyan minisztériumi intézkedés, amely pl. felszólítja Stornó Ferencet, hogy egy bizonyos templom szentélyébe 13. századi képet fessen.*

A kezdeti korszakban a Társulat nem csak előadások tartásával, régészeti tárgyak bemutatásával teljesítette feladatát, anyagiakkal is támogatta az ásátásokat. Ilyenben részesült többek között Lipp Vilmos, Wosinszky Mór és az erdélyi Téglás Gábor. Különösen eredményes volt az a kutatássorozat, amelyet a millenniumi kiállítás alkalmából a kultuszminiszter által adományozott 4000 forintnyi összegből végeztek honfoglalás kori régiségek felkutatása céljából. Ekkor kerültek elő a történelmi, zalaszentgrót–pogányvárosi, Tokaj vidéki és bezdédi sírleletek.

Külön méltatandók azok az eredmények, melyeket a Társulat a kiadványok megjelentetése terén mutatott fel. Amellett, hogy az akadémiai Régészeti Bizott-

sággal közösen biztosították az Archaeologiai Értesítő folyamatos megjelenését, évkönyv kiadására is sor kerülhetett, és Pulszky Ferenc 50 éves közírói jubileuma alkalmából Pulszky-albumot adott ki. Ugyancsak a Társulat érdeme, hogy Hampel József háromkötetes alapvető műve „A bronzkor emlékei Magyarországon” megjelenhetett.

Pulszky Ferenc elnöksége 1887-ben szűnt meg, utána Nyáry Jenő (1836–1914) (neves ősrégész és barlangkutató), majd Forster Gyula (1846–1932), művészeti író, a magyar műkincsvédelem első jogásza foglalta el az elnöki tisztelet. A Társulat iránti érdeklődés továbbra sem csökkent, az előadások látogatottsága, a felszólalók aktivitása talán ebben a századforduló körüli korszakban ért el a legmagasabb szintre, s hozzátehetjük: a tagdíjfizetés morálja is ekkor volt a legjobb. A Társulat vagyona az első világháború kitörésekor már akkora volt, hogy székház építésére gondoltak. Felsőbb nyomásra azonban az egész vagyont át kellett váltani hadikölcsönre, s így minden elúszott. Nem kell külön szólnunk arról, hogy az első világháború és az azt követő forradalmi évek a társulati élet nyugodt folyását lehetetlenné tették.

* * *

Az újjáéledés első mozzanata volt az 1920. évi tisztújítás. Ekkor Kuzsinszky Bálintot (1864–1938), a Fővárosi Múzeum igazgatóját, a kiváló provinciális régészt, Aquincum feltáróját választották elnökül, másodelnök Hekler Antal (1882–1940), művészettörténész és egyetemi tanár lett. 1922-ben a társulat névváltozást hajtott végre: az embertant, mint elsősorban természettudományi stúdiumot elhagyta nevéből és fölvette az „Országos Magyar Régészeti Társulat” nevet. De ez sem maradt sokáig érvényben, mert 1928-ban, hogy éreztesse a két tudományág teljesen egyforma érvényesülését a társulatban, „Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat” címmel folytatta tevékenységét. Ennek gyakorlati érvényesülését azzal mutatta ki, hogy Gerevich Tibort másodelnökké választotta. Első titkár pedig Oroszlán Zoltán lett (1890–1971).

Ettől kezdve Oroszlán Zoltán élete teljesen összefonódott a Társulattal, közel félévszázados „Oroszlán-korszakról” beszélhetünk. Lelkesedése, agilitása, baráti kapcsolatteremtési tehetsége és nem utolsósorban a Társulat ügyeinek önzetlen vitele segítette át a Társulatot a legnehezebb éveken is. Visszaemlékezésében joggal beszélhetett első személyben: „A társulat szinte előlről kezdte munkáját. A taggyűlést újból megkezdhetjük, hogy felolvasó üléseink látogatottságát az előbbi korszakéhoz hasonlóan mi is biztosíthassuk. A társulat teljesen vagyontalan lett és fennállását elsősorban a kultuszminisztérium állandó, de évről évre különböző mértékű segélyére kellett alapoznunk. Számíthattunk azután a Főváros évről évre juttatott támogatására és egyes közületek, sőt magánosok szíves támogatására is. Nagy gondot okozott az Archaeologiai Értesítő előállításához szükséges hozzájárulás előteremtése is. Az Akadémia, mely a folyóirat kiadásáról gondoskodott, időről időre megkérte a hozzájárulást, és ilyenkor gondban főtt a veze-

tőség feje, míg végre valahonnan előteremtettük a szükséges összeget. Igaz az is, hogy az Akadémia jótékonyan néha elfeledkezett az összeg behajtásáról, de maga is szegény lévén, nemegyszer szigorúan bekövetelte az összeget. Mégis ilyen szűkös viszonyok mellett is kiadott a társulat két évkönyvet, az egyik Kuzsinszky Bálint hatvan éves jubileumának megünnepléséről szólt, és 1941-ben *jutalomérmeket alapított kiváló tudósok munkásságának elismerésére és fiatal régészek és művészettörténészek buzdítására*. (Az első *Rómer-éremmel* kitüntetett régész Láng Nándor, az első *Ipolyi-érmes* művészettörténész Gerevich Tibor lett. 1943-ban osztották ki először a fiatal, kezdő kutatók jutalmazására alapított *Kuzsinszky-érmet* Patay Pál régésznek, illetve a *Pasteiner-érmet* Bertalan Vilmos művészettörténésznek. A további éremmel jutalmazottak mindmáig a régészet, a művészettörténet elsőrendű szakemberei.)

Oroszlán ezután így folytatja a Társulat életrajzát: „Főfeladatunknak a ránk jutott örökség csorbítatlan megőrzését tartottuk: a régészet és művészettörténet kérdései iránti érdeklődést felolvasó üléseink, az Archaeologiai Értesítő, valamint tudományos célú kirándulásaink útján fenntartani, sőt erősíteni. A társulat célját a változott körülmények között alkotott *új alapszabályban* határozta meg. Az őstörténelem, a klasszika archeológia, a keresztény és keleti régészet, a művészettörténet különös tekintettel a magyarországi emlékekre. E célok elérésére eszközeink a régiék maradtak, sőt tökéletesíteni igyekeztünk azokat. Működésünkben igyekeztünk rendet teremteni. Üléseinket lehetőleg a hónap azonos napjain tartottuk és azokon lehetőleg minden alkalommal egy régész és egy művészettörténész tartott előadást, hogy így a két szak iránt érdeklődő tagtársaink részvételét állandóan biztosíthassuk: Bizony kezdetben alig húszan ültük körül a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósági termének zöld asztalát. Megnehezítette munkánkat az is, hogy nem volt állandó üléstermünk. A Nemzeti Múzeum mellett az Akadémián, majd az egyetemi bölcsészkaron, később az Iparművészeti Múzeumban tartottuk felolvasó üléseinket. Lassanként felébresztettük a közönség érdeklődését, nem volt ritka a száz főnyi, sőt annál nagyobb hallgatóság sem. Felolvasó üléseinket kirándulásokkal váltogattuk, sőt *vándorgyűléseket is rendeztünk*. Ezek közül emlékezetes az 1923. évi visegrádi, melyen közel kétszázan vettek részt. De sikerült volt a Néprajzi Társulattal közösen rendezett 1926. évi kecskeméti vándorgyűlésünk is. *Ezekben az években jobban kiépültek külföldi kapcsolataink is: 1923-ban Breuil abbé, a barlangkutatás és őskőkorszak művelőinek nesztorá látogatott meg, 1924-ben Joseph Bayer, a paleolitikus kutatás kiválósága: mindketten előadást is tartottak. Vendégeink közül társulatunk néhányat levelező vagy tiszteleti tagjává választotta.*”

Igen szép levélben köszönte meg 1925-ben Stein Aurél a tiszteleti taggá választását: „Büszkeséggel gondolok arra, hogy a népvándorlási leletekben oly gazdag magyar föld szolgáltatja az anyagot amaz alapvető kutatásokhoz, amelyek révén a magyar tudósok új világosságot vethettek a Belső-Ázsiát az őskori Európával összekapcsoló mívelődési és néprajzi áramlatokra. Az ilyen és rokon jellegű

kutatások gyűjtőpontjául szolgált majdnem két emberöltő óta az Országos Magyar Régészeti Társulat. Ez oknál fogva régész törekvéseimet régi hazámból hathatós serkentés nem érthette mint az, amelyben a tiszteletbeli tagjául való választásom folytán részesültem.”

A továbbiakban Oroszlán Zoltán megemlíti, hogy *1929-ben nagy sikerű ünnepi közgyűlésen emlékeztek meg a Társulat félévszázados fennállásáról*, majd így folytatja:

„A társulat e korszakának sikeres munkáját elősegítette az, hogy a régészet és a művészettörténet területén aránylag csekély volt publikálási lehetőségünk. Az Archaeológiai Értesítő mellett, mely természetesen nyitva állott mind a művészettörténészek, mind a régészek számára, aránylag csekély számú folyóiratunk és évkönyvünk volt dolgozataink elhelyezésére. A szerzők tehát siettek tudományos eredményeiket legalább társulatunk felolvasó asztalánál publikálni. Ezért felolvasó üléseink sohasem szűkölködtek előadókban, sőt néha gondot okozott a jelentkezőknek megfelelő beosztása és a mindenkit érdeklő problémáknak keverése az inkább szakembereket érdeklő előadásokkal. Ez nagyon kedvező vonása társulatunk e korszakbeli működésének, ahol mindenki megtalálta a számára érdekes és meghallgatni érdemes tárgyat. Társulatunknak tagja volt sok műgyűjtő is, akik időről időre megjelentek üléseinken sok egyetemi hallgatóval együtt, akik ezeket az alkalmakat is felhasználták tanulásra, ismeretszerzésre. Felolvasó üléseinket rendszerint társas vacsorák követték, ahol a hallottak fölött tovább folytatódtak a megbeszélések, nemegyszer a viták.”

A második világháború évei következtek, egy darabig még a megszokott társulati élet folyhatott, de 1944-ben bekövetkezett a teljes bénulás: *„1944. március 20-ára ülésünk volt kitűzve – folytatja visszaemlékezéseit Oroszlán –, ezen azonban már sem a vezetőség, sem a tagság nem jelent meg. A társulat működése 1945. május haváig szünetelt, de ebben a hónapban már összegyűltünk, hogy megemlékezzünk halottainkról. Ezután a megszokott keretben folyt társulatunk élete 1949-ig, mely évvel lezártnak vehetjük társulatunk második korszakát.”* – E második korszak elnökei voltak 1920-tól 1933-ig Kuzsinszky Bálint, 1933-tól 1949-ig Gerevich Tibor.

* * *

Az utóbbi harminc év három szakaszt ölel fel a Társulat életében. Az 1949. november 9-én tartott közgyűlés nemcsak a vezetőség összetételében, hanem a Társulat egész tevékenységében fordulatot hozott. Az új tisztikar (elnök: Molnár Erik, ügyvezető alelnök: Dobrovits Aladár, alelnökök: B. Kutzián Ida, Ék Sándor – 1951-től: Zádor Anna –, főtitkár: Pogány Ö. Gábor) hivatalos programját Molnár Erik így fogalmazta meg: „Most, amikor Magyarország a szocialista fejlődés útjára lépett, a Társulat is lépést akar tartani a szocialista Magyarországgal és ennek megfelelően akarja megváltoztatni szellemét és módszereit.”

Tallózva az 1949–1951-es évekről nyomtatásban is megjelent beszámolóiban, ill. az 1952–1956 közötti munkát taglaló jegyzőkönyvekben, úgy tűnik, bár a hivatalos programok egy részét – mintegy keretként – túlságosan áthatotta a napi politika frazeológiája, a kritika–önkritika szükségességének meg-megújuló követelése, a Társulat szakmai tevékenysége rendkívül sokrétű volt. A kor jelentős tudósai és a közelmúlt, ill. a jelen neves, akkor szárnybontogató régészei, művészettörténészei adtak elő a rendszeresen tartott üléseken. *A Társulat mint szervezet, vagy adott esetben csak tagjai révén, egyik mozgatórugója volt az új szellemű kutatást elősegíteni hivatott szakmai csoportosulásoknak* (pl. Magyar Művészet-történeti Munkaközösség, Iparművészettörténeti Munkaközösség, Ókori Keleti és Távolveleti Munkaközösség, Restaurátor Munkaközösség).

Az 1951. január 20. rendkívüli közgyűlés határozata nyomán a szintén patinás Numizmatikai Társulat szervezetünk része lett és a Társulat ettől kezdve *Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat* néven működött. A főleg gyűjtőket magában foglaló, egyre nagyobb létszámú Éremtani Szakosztály – e szerencsésnek nem mondható házasságot követő két évtizedben – a Társulat tevékenységével ugyan koordináltan, de önálló szervezeti egységként működött Huszár Lajos szakmai irányításával. Az 1949. évi budapesti után a vándorgyűléseket ismét vidéken rendezték: Pécs (1950), Diósgyőr (1954), Miskolc (1955). *Ezekben az években a szervezet aktív szerepet vállalt az Archaeologiai Értesítő, majd pedig a Művészettörténeti Értesítő szerkesztésében.*

Szinte teljesen kicserélődött a tisztikar az 1953 szeptemberében tartott közgyűlésen. A neves művészettörténész, Fülep Lajos vette át az elnökséget. (Ügyvezető alelnök: Redő Ferenc, alelnökök: Párducz Mihály, Gerevich László, főtitkár: Dobrovits Aladár, titkár: Soós Gyula.) Négy szakosztálya (régészeti, művészettörténeti, iparművészet-történeti – 1951-től – éremtani) és két vidéki központja működött a Társulatnak (Szombathely, Debrecen). Az „össztársulati” rendezvények mellett a szakosztályoknak önálló programjuk is volt. Ezek elsősorban vitaüléseket, budapesti és vidéki szakmai kirándulásokat foglaltak magukba. A megfelelő szervezeti keretek, a többnyire színvonalas előadások ellenére az ülések látogatottsága – és egyáltalán a tagság aktivitása – 1955-ben a mélypontra jutott.

Ezek után méltán tekinthető „szakaszhatárnak” az 1956. április 17-én megrendezett közgyűlés. Ennek értékelő beszámolója többek között megállapítja: „A Társulat legfontosabb feladata, hogy lehetővé tegye a legújabb tudományos eredmények széles körű ismertetését és megvitatását... ami most... amikor a tudomány alkotó továbbfejlesztése a szabad vitatkozás és véleménycsere útján került előtérbe, különösen fontos.” Az új vezetőségbe olyanok kerültek, akik aztán – alig változó összetételben – majd egy évtizeden át nagy szakértelemmel irányították a társulati életet. Elnök: Fülep Lajos, ügyvezető alelnök: Szilágyi János György, alelnökök: Oroszlán Zoltán, Vayer Lajos, főtitkár: Radocsay Dénes, titkár: Soós Gyula, szakosztálytitkárok: Barkóczi László, Entz Géza, Weiner Mihályné, Huszár Lajos. *Ebben az időszakban megélenkültek a Társulat külföldi kap-*

A Társulat 1968. évi veszprémi jubileumi közgyűlésének elnöksége

csolatai. A tagság Csehszlovákia (1957) és a Német Demokratikus Köztársaság (1958) több városának múzeumait, műemlékeit tekintette meg. Egyre gyakrabban tartottak előadásokat külföldi szakemberek a felolvasóüléseken: pl. W. Hensel, V. M. Csernyecov, M. Šolle, M. Petrescu-Dîmbovița, Z. Drobná, E. Diez, E. Condurachi, G. Susini, K. Willvonseder, G. Strauss, Z. Rajewski, H. Hutter, D. M. Wilson, A. Kloiber, K. Perlasca, J. de Coö, A. Hiram, D. Mano Zisi.

Bizonyos értelemben határkönek tekinthető az 1964. év, amikor a Magyar Tudományos Akadémia lett a Társulat felügyeleti szerve, és azóta a Filozófiai és Történettudományok Osztálya tevékenységünk közvetlen irányítója. A hatvanas évek elején több lépcsőben történt meg a megyei múzeumok tanácsi kezelés alá vonása. Sajátos jelentőséget kaptak ez időtől a *vándorgyűlések*. Egyfajta megnyilvánulását annak a kohéziós erőnek, amellyel a Társulat által képviselt szakterületek országos összetartását biztosítani lehetett a decentralizáció után. Ezekben az években Szombathely (1956, 1964), Szeged (1961), Győr (1962), Esztergom (1963), Nyíregyháza (1965), Székesfehérvár (1966), Sopron (1967), Veszprém (1968), Eger (1969) volt a vándorgyűlés fogadóvárosa. Említést érdemel, hogy jubileumát első ízben ünnepelte vidéken a Társulat: Veszprémben emlékezett meg fennállásának 90. évfordulójáról. – Szakmai fontosságán túl, szintén a szervezet országos hatáskörét erősítik az 1964 óta évről évre megrendezett ásatási beszámolók, amelyekben – széles körű érdeklődés mellett – a legfontosabb régészeti feltárásokról, műemléki kutatásokról-helyreállításokról adnak áttekintést az előadások.

A hatvanas években *Oroszlán Zoltán elnökletével* – változó összetételben és időtartammal – Dobrovits Aladár, Vayer Lajos, Entz Géza, Fülep Ferenc (alelnökök), Radocsay Dénes, Horváth Tibor (főtitkárok), Soós Gyula, Kovács Tibor (titkárok), Barkóczi László, Entz Géza, Weiner Mihályné, Huszár Lajos, Szij Béla, Soproni Sándor (szakosztálytitkárok) vállaltak szerepet a vezetőség munkájában, amelyet évtizedeken keresztül hathatósan támogatott a mindenkori *Választmány, ill. Számvizsgáló Bizottság*. Utóbbiak tagjai között szaktudományaink majd minden neves képviselőjét megtaláljuk.

Az 1970-es év jelentős változást hozott a Társulat életében. A február 19-én tartott közgyűlés kimondta az Éremtani Szakosztály kiválását a Társulat keretéből és javasolta az önálló Magyar Numizmatikai Társulat létrehozását. (Az új szervezet 1970. május 20-án alakult meg.) Ekkor került elfogadásra az 1970-től megváltozott néven tevékenykedő *Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat* ma is érvényben levő alapszabálya. Az új vezetőség (elnök: Oroszlán Zoltán, alelnökök: Entz Géza, Fülep Ferenc, főtitkár: Soproni Sándor, titkár: Kovács Tibor, szakosztálytitkárok: Petres Éva, Szij Béla, Weiner Mihályné) a szakosztályok munkájának részbeni átalakítását határozta el. Igaz, az Iparművészettörténeti Szakosztály még évekig sikerrel tartotta havonta, majd kéthavonta külön vitaüléseit, de a Régészeti, ill. a Művészettörténeti Szakosztály hasonló rendezvényeinek erősen megcsappant látogatottsága a program szerkezeti változtatását tette szükségessé. Az egy-egy előadással megtartott havi ülések helyett mindkét szakosztály éven-

ként tartandó, az adott tudományszak valamely aktuális kérdését napirendre tűző, tudományos ülészsakosorozat tervezését dolgozta ki. Azóta az alábbi – alkalmanként több előadóval és korreferátorral tartott, nemegyszer százat meghaladó résztvevőt vonzó – tematikus ülészsakok kerültek megrendezésre:

Régészeti Szakosztály:

- Pannonia római foglalása és a romanizáció kérdése (1970)
- A magyarországi kelta kutatás legújabb eredményei (1971)
- Adatok Pannonia késő római kori történetéhez (1972)
- A magyarországi bronzkor kronológiai és etnikai kérdései (1973)
- Államszervezés-kori váraink kérdéséhez (1974)
- Aquincum–Óbuda régészeti kutatásának újabb eredményei (1975)
- Savaria kutatásának újabb eredményei (1976)
- A honfoglaló magyarok művészete és hitvilága (1977).

Művészettörténeti Szakosztály

- A magyar barokk kutatás helyzete és problémái (1972)
- Egry József munkássága (1972)
- Lengyel Lajos és az európai avantgarde (1973)
- Felszabadulás utáni képzőművészetünk (1975).

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a nagy érdeklődéssel kísért, gyakran sokoldalú szakmai polemizálást kiváltó ülészsakok ma már a Társulat legrangosabb rendezvényeivé váltak, és ami szintén fontos: adott esetben (éppen aktualitásuk révén, mint pl. a hetvenes évek első felében országos érdeklődést kiváltó óbudai ásatások vagy a felszabadulás 30. évfordulóján rendezett, értékelő képzőművészeti visszatekintés) a Társulat tagjai mellett külső érdeklődőket is vonzottak.

Oroszlán Zoltán 1971-ben bekövetkezett halálával éppen akkor érte nagy veszteség a Társulatot és különösen – több generáció képviselőit magában foglaló – vezetőségét, amikor azon fáradozott, hogy a patinás egyesület hagyományait tovább folytatva korszerűsítse a Társulat tevékenységét. Ez a munka 1972–73-ban Fülep Ferenc, majd Entz Géza ügyvezető elnökletével folytatódott és folyik ma is az 1974-ben megválasztott vezetőség irányításával (elnök: Entz Géza, alelnökök: Fülep Ferenc, Szabolcsi Hedvig, főtitkár: Soproni Sándor, titkár: Kovács Tibor, szakosztálytitkárok: F. Petres Éva, Szij Béla, Koroknay Éva).

Jelen tevékenységünk gerincét – ahogy immár egy évszázada – továbbra is a havonta rendezett, vitára is lehetőséget nyújtó felolvasó ülések képezik. Itt viszont természetesen meg kell állapítani, hogy az utóbbi időben az új forrásanyagot bemutató vagy a legfrissebb kutatási eredményeket nyilvánosság elé táró beszámolók informatív jellege került előtérbe. Sajnálatos módon még nem kielégítő azon előadások száma, amelyek egy téma feldolgozásának végső fázisában oly céllal hangzanak el, hogy aztán az eredmények az ülés résztvevőinek szakmai reflexiói révén megerősítve-kiegészítve kerüljenek lezárásra, ill. publikálásra. A Társulat életének első fél évszázadában ily módon vált a szervezet a szárnybontogató fia-

talok támogatójává, a mindig megújuló tudósnemzedék orientáló szakmai közegévé!

Az egyéb rendezvények közül – a már részletezett tudományos ülésszakok mellett – a Társulat életében fontos szerepet töltenek be a vándorgyűlések. *Azon túl, hogy a Társulat tagjai egy-egy megye gyarapodó régészeti, műemléki objektumait, megújuló múzeumait és egyre pezsgőbb képzőművészeti életét szakavatott kutatók előadásai, vezetése révén ismerhetik meg, leginkább, a vándorgyűlések lettek tágabb keretek között folyó történelmi tudatformálás és az esztétikai nevelés hatékony eszközei. Lehettek oly módon, hogy a meglátogatott megyékből is mind többen vesznek részt ismeretszerző programjainkon.* Az utóbbi évek vándorgyűléseinek központi városai Pécs (1971), Szombathely (1972), Békéscsaba (1973), Salgótarján (1974), Zalaegerszeg (1975), Szolnok (1976), Szeged (1977) voltak. Mintegy kiegészítésként itt kell megemlékeznünk a szintén sok érdeklődőt vonzó szervezett kiállítás látogatásokról (pl. Egyházi gyűjtemények kincsei), régészeti-műemléki sétákról, szakmai kirándulásokról (pl. Esztergom, Visegrád, Szentendre, Aquincum–Óbuda, Budai Vár).

Annak ellenére, hogy a Társulat egyre gyakrabban teret biztosít az interdiszciplináris kutatások eredményeinek ismertetésére, az utóbbi időben hiányoznak a korábban oly sikeres közös rendezvények a társtudományok szervezeteivel (pl. Néprajzi, Ókortudományi, Történelmi Társulat).

Nemcsak egyoldalúnak, rendkívül szerénynek is nevezhetők a Társulat nemzetközi kapcsolatai. Valójában a Magyar Tudományos Akadémia, esetenként más intézmények, vendégeként hazánkban tartózkodó külföldi szakemberek – nem is túl gyakori – előadásaira korlátozódnak. Az utóbbi években társulati rendezvény keretében C. Hawkes és S. Hawkes (Oxford), H. Müller (Berlin), P. Amandry (Athén), K. Michalowski (Varsó), K. Bielenin (Krakkó), M. Kühenthal (Róma), J. V. S. Megaw (Leicester) ismertette kutatási eredményeit. Amikor felidézük a sikeres előadásokat, óhatatlanul fogalmazódik meg egyik jövőbeni feladatunk: meg kell teremteni társulatunk és a hasonló tevékenységű külföldi egyesületek-társulatok kétoldalú, intenzív kapcsolatát. Az előrelépés egyik szerény eszköze lehetne, ha azon túl, hogy a régészeti konferenciák előadásai az Acta Archaeologia Hungaricae-ben évenként megjelennek, úgy is hírt adhatnánk magunkról, hogy a hagyománytiszteletből, névlegesen a Társulathoz kötődő két szakfolyóiratban (Archaeologiai Értesítő, Művészettörténeti Értesítő) idegen nyelven is megjelenne beszámoló tevékenységünkről.

„... a társulat irányadó központja kíván lenni mindazoknak, akiket hivatásuk, foglalkozásuk és ügyszeretük e térre vezet;” ... – Pulszky Ferencnek az alakuló ülésen elhangzott szavai az elmúlt évszázad alatt sem veszítették el aktualitásukat, legfeljebb az „ügyszeretet”-et kell a ma használatos és tágabb értelmű „érdeklődés” szóval felcserélni. Hisszük, a több mint félezres tagságra épülő, centenárius jubileumát ünneplő Társulat az elkövetkezendő évtizedekben csak úgy tudja a rokon szakmák találkozási pontjaira épülő integráló szerepét és társadalmi

funkcióját betölteni, ha hagyományait továbbvive oly módon újul meg, amint azt a XX. század utolsó negyedének megváltozott életritmusa és korunk emberének komplex ismereteket kívánó, racionális gondolkodása megkívánja.

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tiszteleti tagjai:

(Az összeállítás az 1949–1970. közötti évek jegyzőkönyvei alapján készült.)

CSANYI KÁROLY	FÜLEP LAJOS
GEREVICH TIBOR	BANNER JÁNOS
ÉK SÁNDOR	CSATKAI ENDRE
LÁNG NÁNDOR	OROSZLÁN ZOLTÁN
FINÁLY GÁBOR	PIGLER ANDOR

A közgyűlések határozatai értelmében a Társulat emlékérméit az alábbiak kapták:
(Az összeállítás Oroszlán Zoltán adatai és közgyűlési jegyzőkönyvek alapján készült.)

R Ó M E R - É R E M

Láng Nándor	Huszár Lajos
Alföldi András	Csallány Dezső
Tompai Ferenc	Bálint Alajos
Nagy Lajos	Oroszlán Zoltán
Hillebrand Jenő	Mozsolics Amália
Oroszlán Zoltán	Fülep Ferenc
Banner János	Mócsy András
Párducz Mihály	Gerevich László
László Gyula	Kovrig Ilona
Géfin Gyula	

I P O L Y I - É R E M

Gerevich Tibor	Mihalik Sándor
Csányi Károly	Balogh Jolán
Lepold Antal	Pigler Andor
Genthon István	Csatkai Endre
Lux Kálmán	Vayer Lajos

Radocsay Dénes
 Dercsényi Dezső
 Zádor Anna
 Fenyő Iván
 Horváth Tibor

Garas Klára
 Kádár Zoltán
 Entz Géza
 Aradi Nóra
 Wessetzky Vilmos

K U Z S I N S Z K Y - É R E M

Radnóti Aladár
 Patay Pál
 Korek József
 Hunyady Ilona
 Kutzian Ida
 Bónis Éva
 Gábori Miklós
 Fitz Jenő
 Mócsy András
 Bóna István
 Castiglione László
 Héjj Miklós

Soproni Sándor
 Kalicz Nándor
 Thomas Edit
 Burger Alice
 Trogmayer Ottó
 Kákosy László
 Póczy Klára
 Dienes István
 Gedai István
 Petres Éva
 Kralovánszky Alán
 Makkay János

P A S T E I N E R - É R E M

Csánky Miklós
 Beitalan Vilmos
 Lux Géza
 Gerevich László
 Rózsa György
 Holl Imre
 Szabolcsi Hedvig
 Gerszi Teréz
 Németh Lajos
 Nagy Emese

Mojzer Miklós
 Koroknay Éva
 Körner Éva
 Passuth Krisztina
 Sternegg Mária
 Marosi Ernő
 Kovács Éva
 Urbach Zsuzsa
 Mucsi András
 Batári Ferenc

A vegyesbizottságok tevékenységéről

A. P. OKLADNYIKOV AKADÉMIKUS KÖSZÖNTÉSE

A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság szovjet tagozatának elnöke, az egyik legismertebb szovjet régész, hetven esztendő. 1908. október 3-án született Szibéria egykori Irkutszki Kormányzóságának egyik kis falujában falusi tanító gyermekeként. Annak ellenére, hogy hazai tudományos köreink úgy ismerték meg őt a háború után, mint leningrádi régészt – ami igaz is, mert 1938 óta az akkori Anyagi Kultúra Története Intézet ottani osztályán dolgozott, sőt hosszabb ideig annak vezetője is volt –, minden szál, minden személyes emlék és kutatási siker elsősorban Szibériához és a Távols-Kelethez köti őt. Édesapját a polgárháború alatt Kolcsak banditái lőtték agyon Szibériában. Tanulmányai az irkutszki pedagógiai főiskolán, majd ottani kutatásai, mind-mind szülőföldjéhez, a szeretett Bajkál-vidékhez láncolják. Első publikációja 1926-ban, az Irkutszki Egyetem diákköri kiadványában látott napvilágot (Nyeolityicseszkije sztojanki na Verhnyej Lenye.).

1928-ban rábízta az Irkutszki Tájékutató Múzeum néprajzi osztályának vezetését és első tudományos sikereit éppen a néprajz területén érte el, a burjátföldi XVII–XVIII. századi gazdaságtörténet addig eléggé ismeretlen emlékeit dolgozva fel, de emellett nem kerülték el figyelmét a szibériai orosz falvak történeti-néprajzi problémái sem. Mivel még a neves táj kutató régész, P. P. Horosih ültette el benne iskolás korában a régészet iránti mély érdeklődést, nemsokára ennek és az ilyen irányú elmélyült kutatásainak eredményei is megmutatkoztak. 1926 és 1931 között a Léna és a Szelenga folyók mentén egész sor ősrégészeti lelőhelyet fedezett fel.

Szintén 1928-tól kezdve foglalkoztatják életművének egyik legmélyebben művelt tárgyai, az ősi sziklarajzok, melyeket először egy, már a XVIII. sz. óta ismert híres lelőhelyen, a Léna menti Siskino falu közelében tanulmányozott. Ezekről pompás monográfiát végül is 1959-ben tett közzé.

Már ifjú régész korában komolyan kezdett érdeklődni a történelmi materializmus és a régészet elméleti-módszertani kérdései iránt (1932). Ideológiai vonatkozású problémákra több alkalommal tért ki munkáiban (1956, 1958 stb.). Később a művészet eredetének megfejtése foglalkoztatta (pl. K voproszu a proiszhozgyenyii iszkusstva. 1952.).

1932-től 1934-ig kolosszális méretű leletmentést vezetett sikeresen a készülő angarai vízierőmű körzetében, mintegy 600 km hosszúságban a folyó partján. Már ekkor megmutatkozott szinte példátlan szívóssága, nagy térségeket és problémákat átfogó akaraterije és érdeklődése. Később sem zárkózott el a múlt emlékeinek megmentésétől, hasonló jellegű leletmentő ásatások szervezése és lebonyolítása nemegyszer volt szívügye.

1934-ben fordulat következett be életében. Mint már ismert fiatal szibériai régészt, Leningrádba hívta meg aspirantúrára az Anyagi Kultúra Története Intézet, ahol elsősorban a világhírű ősrégész, P. P. Jefimenko és az intézet kitűnő kollektívája segítette őt egyénisége teljes kibontakoztatásában. Új földrajzi-történeti távlatok nyíltak így meg számára: a Távols-Kelet térségei, az Amur folyó völgye. (Kutatásainak eredményeit a kiadásra készülő kétkötetes, Szovjetunió Története c. munkába szánta, de a II. világháború megakadályozta annak megjelenését.)

Rövidnek tűnő kitérő után azonban ismét visszatért szeretett tájaira, a Bajkál-tó mellékeire, az Angarához. Tájékozottsága és már jól ismert szervezőképessége azonban még az eddigieknél is szélesebb körű, még távolabbi térségekben fekvő feladatok megoldására is alkalmassá tették. Így M. J. Masszon, valamint P. P. Jefimenko professzorok ajánlására az üzbeisztáni, termezi régészeti expedíció vezetését bízták rá. Ott is sikerült felkutatnia az ő- és átmeneti kőkor emlékeit, és ami talán a legfontosabb, kimutatta azokat az őstörténeti szálakat és horizontokat, amelyek ázsiai szinten a maguk teljességében állhattak össze az ő szintézisében. Üzbeisztáni kutatásai során valóban szenzációs felfedezést is tett: a Tesik-Tas-barlangban, 1938-ban megtalálta a közép-ázsiai moustérien-kori ősember temetkezését. Ez volt az első neandervölgyi típusú lelet a Palesztinától keletre fekvő területeken.

A II. világháború alatt szünet nélkül folytathatta kutatásait a terepen, ismét Szibériában, ismét a Léna folyó partján, mint ifjúkorában. Hatéves ásatássorozat és terepbejárás révén feltárultak az akkori legészakibb ősemberi telephelyek Jakutföldön. A jakutok hazája és annak népe egyébként már régen foglalkoztatták.

Hosszas előtanulmányok és több cikk megjelenése után adta ki 1949-ben Jakutia őstörténetét, az első összefoglaló munkát ennek a népnek a történetéről. Ez volt egyúttal az 1947-ben megvédett doktori disszertációjának tárgya is. A nagy sikerű munka 1955-ben új kiadásban látott napvilágot. Benne részletesen elemezte az őskori emlékek mellett, a jakutok etnogenezisét.

A világháború után a megnövekedett kutatási lehetőségek további sikeres felfedezéseket tettek számára is lehetővé. Mindenekelőtt Burját-Mongólia őstörténete foglalkoztatta őt ezekben az években. Emellett azonban még arra is tudott időt szakítani, hogy ismét fölkeressen távoli tájakat. 1952-ben részt vett a déltürkmeniai régészeti expedíció munkájában és egy egész sor, eladdig ott teljesen ismeretlen ő- és átmeneti kőkori település nyomát fedezte fel. Tadzsisztánban, a Tadzsisz Tudományos Akadémia meghívására, 1948-ban barlangi és nyílt színi régészeti (településtörténeti) vizsgálatokat végzett.

Első külföldi kutatóútjára 1949-ben került sor, a Mongol Népköztársaság területén és ez a fent elmondottak alapján, nem volt véletlen. Azóta szinte nem is volt olyan esztendő, hogy kutatótársaival fel ne kereste volna Mongólia régészeti lelőhelyeit, ahol igen sok feltárást vezetett, közben mongol régészek tudományos nevelésével is intenzíven foglalkozott. Ottani kutatásai már önmagukban is külön méltatást igényelnek, csakúgy, mint például azok a vizsgálatok és feldolgozások, amelyeket a már említett sziklarajzelemzések és -felfedezések terén végzett. Ezekre most nem tudunk kitérni részletesebben, csupán megjegyezzük, hogy az ő munkásságához fűződik az őskőkor embere első ismert településeinek feltárása Közép- és Kelet-Mongóliában, valamint a Góbi-sivatagban, de az ottani sziklarajzok felkutatása nem kevésbé intenzíven foglalkoztatta öt éveken át, és tegyük hozzá, teljes sikerrel. Az ő egyik expedíciója fedezte fel az első kőkori barlangi festményeket a nyugat-mongóliai Hojt-Cenker-barlangban, 1966-ban (Centralno-aziatszkij ocsag pervobütünovo iszkussztva. Novoszibirszk 1972.).

Odahaza, a Bajkál-tó mellett ezekben az években az Angara folyó mente régészeti emlékeinek további kutatásai állottak ismét munkássága homlokterében, majd egy új terület, a csendes-óceáni partvidék átkutatását kellett vezetnie, beleértve az Alsó-Amur, az Usszuri és a Zeja folyók völgyét, amelyek ősrégészeti szempontból azelőtt teljesen ismeretlenek voltak. Ismét jutott azonban energiája és ideje, hogy Kirgiziában, Tadzsikisztánban és Üzbegisztánban kutasson, a Csu, a Talasz völgyében és a Tien-San, meg az Iszik-Kul vidékén, a Szir-Darja mentén (1953–1960).

1960-tól kezdve – Mongólia mellett – kutatásainak súlypontja a Távoleletre, a Csendes-óceán partvidékére és az Amur folyó mentére helyeződött át. 1961-ben a SzUTA Novoszibirszki Filiálja meghívta őt Leningrádból végleg Szibériába, ahol aztán 1966 óta a Történeti-Filozófiai-Filológiai Intézetet vezeti. A Szovjetunió nagyra értékeli A. P. Okladnyikov tudományos tevékenységét. 1946-ban felvették a párt tagjai közé. 1957-ben megkapta az Orosz Föderatív Köztársaság érdemes tudósa címet. 1964-ben lett a SzUTA levelező-, majd 1968-tól annak rendes tagja. Ugyanebben az évben Lenin-renddel tüntették ki. Kétszer kapta meg a szovjet Állami Díjat (1950 és 1973). Mindebben az is tükröződik, hogy a szorosán vett régészeti munka mellett A. P. Okladnyikov, aki különben a legtermékenyebb szovjet régész, mint feldolgozó-publikáló szakember (a megszokottnál jóval nagyobb méretű terepmunkák mellett), egyben a tudomány népszerűsítés avatott tollú művelője is, de az is, hogy expedíciói és feldolgozó munkája során nem egy régészt nevelt tudóssá. Tanítványai most Leningrádban, Tadzsikisztánban, Burjátföldön vagy vele együtt Novoszibirszkben dolgoznak (1962-ben a Novoszibirszki Egyetem professzora lett A. P. Okladnyikov.).

Néhány évvel ezelőtt megnyílt a lehetőség arra, hogy a csendes-óceáni partvidék régészeti kultúráinak és azok kapcsolatainak kutatását még távolabb, Alaszka és Kanada irányába is kiterjesszék. A. P. Okladnyikov rövidesen kiépítette a tudományos együttműködést azokkal, akik az Aleut-szigetcsoport régészeti emlé-

keit kutatják. 1974-ben létrejöttek az első amerikai–szovjet ásatások Anangula szigetén, majd 1975-ben a Bajkál-tó közepén álló szigeten. A leletek meglepő következtetésekre adnak alkalmat, amelyek bizonyíthatják Belső-Ázsia őslakói és az Újvilág ősnépei genetikai kapcsolatait, a paleoszibériai lakosság átvándorlását Amerika földjére.

A. P. Okladnyikov és a magyar kutatók barátsága nem mai keletű. Először Diószegi Vilmos etnográfus hívta meg őt Budapestre 1960-ban, akivel együtt dolgoztak az egyik szibériai expedícióban. Miután 1974-ben átvette a Vegyesbizottság szovjet tagozatának elnöki tisztét, látogatásai egyre gyakoribbak és még gyümölcsözőbbek lettek. Ugyanebben az évben tüntették ki őt a magyar Munka Érdemrenddel. A. P. Okladnyikov akadémikus itt volt az 1975 őszi lezajlott Nemzetközi Finnugor Kongresszuson is, ahol nagyszerű előadást tartott. Kapcsolatai a magyar régészekkel azonban még korábbiak, hiszen már a hatvanas évek elején találkozott velük Mongóliában. Mivel szorosabb érdeklődési és kutatási köre az Uraltól a távol-keleti partokig terjedő, kolosszális nagyságú térséghez köti őt, nem tartható különösnek, hogy élénken érdeklődik szibériai rokon népeink kultúrája és eredete iránt, sőt a magyar őstörténet kérdései is foglalkoztatják (Ornament vengerszkijh plasztijn dlja ukrasenyija szumok X. v. Leningrád, 1961.).* Mindezek igen szorosra fűzik baráti, tudományos kapcsolatainkat és elősegítik a történettudományi kutatások terén azokat a közös munkálatokat, amelyek a magyar nép és elődei szerepét tárják fel Szibériában az őskortól az orosz polgárháborúig.

1976-ban Akadémiánk A. P. Okladnyikov professzort tiszteleti tagjai sorába választotta. Reméljük, hogy jó egészségben, tovább tudunk vele együttműködni, hogy a szovjet és a magyar történészek és régészek közös témáinak kutatása minél sikerebben haladhasson előre.

Erdélyi István

* A fentiekben – 1967-ig bezárólag – A. P. Okladnyikov neves tanítványának, V. J. Laricsovnak annotált bibliográfiájára támaszkodtunk: Szorok let szregyi szibirszkijh drevnosztyej. Novoszibirszk, 1970; A. P. Okladnyikov tudományos munkásságát magyar nyelven 1975-ben az Élet és Tudomány 36. 1702–1704. oldalain mutattuk be.

A MAGYAR—SZOVJET TÖRTÉNÉS VEGYESBIZOTTSÁG 10 ÉVES TEVÉKENYSÉGÉRŐL (1968—1978)

„... rendezni végre közös
dolgainkat,
ez a mi munkánk;
és nem is kevés...”

József Attila szavai méltán válhatnak mottóvá: kifejezhetik a közép- és délkelet-európai népek legjobbjainak őszinte vágyát: rendezni végre közös dolgainkat, s együttes erőfeszítéssel megoldani jövő feladatainkat.

A távoli és a közeli múlt eseményeit helyesen megítélni, az egyetértés és a barátság útját egyengetni – íme a történetírók nemes és felelősségteljes feladatainak egyike napjainkban. Ezt a célt szolgálják a különböző anyanyelven beszélő, de egy hitet vallani óhajtó historikusok azon kísérletei, hogy alkotó együttműködés útján oldják meg a közös – olykor talán kényes és fájó – problémákat, vállvetve munkálkodjanak a múlt objektív, valósághű feltárásán.

Többek közt ezen elhatározás hívta életre a közép- és délkelet-európai történetész vegyesbizottságokat, amelyek sokesztendős múltja immár alapot nyújt némi visszatekintésre, összegezésre, tanulságok levonására s nem utolsósorban az elkövetkező feladatok felvázolására.

Legkorábban a Magyar–Csehszlovák és a Magyar–Lengyel Történetész Vegyesbizottság kezdte meg tevékenységét 1960 júniusában. Ezt követte a Magyar–Német Vegyesbizottság megalakulása 1961 júliusában. A Magyar–Jugoszláv Vegyesbizottság két évig működött (1964–1965).

1968 ősze óta immár tízesztendős múltra tekinthet vissza a Magyar–Szovjet Történetész Vegyesbizottság is. A Magyar–Román Vegyesbizottság 1970 júliusában látott munkához, s ezt követte az évtized közepén a Magyar–Bolgár Történetész Vegyesbizottság létrejötte.

Az elmúlt évek során a kétoldalú történetészbizottságok hasznosan működtek és egyben jelentős fejlődési utat tettek meg. Kezdetben a jellemző tevékenységi forma az egy-egy bizottságon belül megrendezendő ülészak volt, amelyen valamely kölcsönös érdeklődésre számot tartó tudományos problémát vitattak meg. A következő évek során e tradíciót megőrizve, sőt a témák és a konferenciák számát növelve, számos új együttműködési forma alakult ki, kezdve az egy-egy ország tudósai által készített kézirat közös megvitatásától a közös munkák, tanulmánykötetek, kollektív monográfiák készítéséig.

Az elmúlt néhány év másik jellemző, új vonása, hogy komplex kutatást, különböző tudományágak szakértőinek az együttműködését igénylő témákat is napirendre tűznek a történetész vegyesbizottságok, azaz nem csupán az együttműkö-

dés formái váltak gazdagabbá, hanem maga a tartalom is. Így a történész vegyesbizottságok olykor-olykor már a különböző határterületeken és a szomszédos tudományágakban dolgozó tudósok vitafórumai is.

A jövő útja – minden jel szerint – a történészek, ill. a társadalomtudósok közös erőfeszítéseit összehangoló kétoldalú vegyesbizottságoktól a sokoldalú történész-, ill. társadalomtudományi bizottságok felé vezet. A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság esetében kitűnően példázta ezt a magyar–szovjet társadalomtudományi együttműködési bizottság megalakulása 1975 őszén, melynek 1977 szeptemberében, Budapesten elfogadott második, bővített munkaterve a társadalomtudósok széles körű együttműködését irányozza elő, sok esetben nem is csak szovjet–magyar, hanem már közép-délkelet-európai viszonylatban.

* * *

Magyarország és a Szovjetunió Tudományos Akadémiáinak Elnökségei által 1968 őszén aláírt együttműködési jegyzőkönyv irányozta elő a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság megalakítását. Ezt követően 1969. január 16-án, Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Tudós Klubjában került sor az alapító okmány aláírására.

Alekszandr Andrejevics GUBER akadémikus, a világszerte ismert szovjet történész és tudós-diplomata, a Nemzetközi Történettudományi Bizottság elnöke volt az egyik aláíró s egyben a megalakuló vegyesbizottság szovjet tagozatának az elnöke.

A megalakuló magyar tagozat elnökeként PACH Zsigmond Pál akadémikus, a MTA Történettudományi Intézetének igazgatója látta el kézjegyével az okmányt.

A vegyesbizottság alelnöki tisztét szovjet részről kezdetből fogva Ju. V. BROMLEJ néprajztudós, a SzUTA Etnográfiai Intézetének igazgatója, akadémikus és T. M. ISZLAMOV, a történelemtudományok doktora töltötte be, míg magyar részről ZSIGMOND László akadémikus, egyetemi tanár és SINKOVICS István egyetemi tanár végeztek áldozatkész munkát a vegyesbizottság fejlesztése érdekében mint alelnökök.

A működési szabályzat kimondta: a vegyesbizottság feladata, hogy a magyar és a szovjet történettudomány, ill. a történettudomány egyes ágazatainak a fejlődését előmozdító fontos és aktuális témák együttes vagy összehangolt kutatására előterjesztést tegyen a két Akadémia illetékes szerveinek, e témákban tudományos konferenciákat, szakértői értekezletet tartson, egyes szakmai problémák tanulmányozására szakértői csoportokat hozzon létre.

A vegyesbizottság feladata gondoskodni a két ország történelmi kapcsolatainak a kutatásáról, ápolni a két ország népeinek a múlt haladó hagyományai-ból táplálkozó barátságát.

A vegyesbizottság feladata javaslatot tenni az elért tudományos eredmények népszerűsítésére, tudományos és népszerűsítő művek lefordítására. A vegyesbizottság kölcsönösen elősegíti az egymás országába utazó történészek kutatását a közgyűjteményekben. Két tagozata évente váltakozva Magyarországon, ill. a Szovjetunióban együttes üléseket tart. Ezekon vitatja meg és értékeli az előző évi tevékenységet, elfogadja az éves munkaterveket. Távlati tevékenysége érdekében irányelveket dolgoz ki és fogad el, amelyeket figyelembe vesz az éves munkatervek összeállításánál. A vegyesbizottsághoz minden magyar és szovjet történész betervezhető javaslatot.

„A vegyesbizottságok a partner Akadémiákkal kötött egyezmények alapján működnek. A működésükhöz szükséges feltételeket az Akadémiák közötti éves munkatervek biztosítják” – olvashatjuk a kétoldalú vegyesbizottságok működését szabályozó okmányban. A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság következőképpen – az egyéb történész vegyesbizottságokhoz hasonlóan – nem kívánja átfogni a különböző, történetkutatással és oktatással foglalkozó magyar és partner intézmények közötti kapcsolatok egészét, jóllehet – bár tevékenysége elsősorban a két Tudományos Akadémia közti együttműködést célozza – következetesen számít a testvérintézmények (egyetemi tanszékek, Párttörténeti Intézet, Hadtörténeti Intézet, levéltárak, múzeumok stb.) kezdettől fogva jól bevált, hagyományos aktivitására, sőt munkaterveiben olyan feladatok is szerepelnek, amelyeknek az említett intézmények a gazdái.

A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság kezdetben elsősorban a két ország tudósainak a kölcsönös szakmai megismerkedését, az őket foglalkoztató problémákban való tájékozódást tűzte ki célul. Az első feladatok meghatározásában fontos szerepet játszottak a már meglévő személyi kapcsolatok, a vegyesbizottság két tagozatának a vezetésében résztvevő szakemberek egyéni érdeklődési körei, témái.

A vegyesbizottság szervezésében megtartott tudományos tanácskozások sorát a néprajztudósok kezdték el, akik 1969-ben Moszkvában „A történetiség a néprajzban” c. konferenciájukon kicserélték gondolataikat a néprajzi kutatások elméleti és módszertani kérdéseiről.

A Budapesten, 1970-ben „Az etnosz és az etnoszociális szervezet kérdései” címmel megrendezett tanácskozás résztvevői folytatták az előző évi eszmecserén felmerült problémák elemzését. (A két néprajzi tanácskozás anyagai magyar nyelven az MTA Néprajzi Kutató Csoport évkönyvében jelentek meg, „Népi kultúra – népi társadalom” címen. Bp. 1972. V–VI. k.)

A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság munkájában az első perctől fogva aktív tevékenységet fejtett ki ORTUTAY Gyula akadémikus, az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának néhai igazgatója, valamint Ju. V. BROMLEJ akadémikus, akinek nemrég jelent meg magyar nyelven „Etnosz és néprajz” c. könyve (Bp. 1976.). Mindkettőjük hallatlan aktivitása, kiváló szervezőképessége, a problémák iránti fogékonysága nagy szerepet játszott abban, hogy a vegyesbizottság

– rögtön megalakulása után – gyümölcsöző munkához látott a magyar és a szovjet szakembereket egyaránt érintő néprajzi-módszertani problémák kölcsönös megvitatása révén, továbbá abban, hogy az MTA Néprajzi Kutató Csoportja azóta is rendszeres kapcsolatokat tart fenn a SzUTA Etnográfiai Intézetével, Világ-irodalmi Intézetének folklór osztályával, valamint a SzUTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályával. E kapcsolatok jellege: levelezés, tapasztalat- és anyagcserre, tanulmányok kölcsönös publikálása, fordítások javaslása.

Együttműködésük során, 1974 folyamán felmerült egy közös néprajzi konferencia szervezésének a gondolata, amelyen a szovjet és a magyar szakértők a társadalom-néprajzi, azon belül a parasztság társadalom-szerkezetére vonatkozó terminológiát egyeztetnék, ill. kiküszöbölnék a még adódó félreértéseket. 1975 nyarán a Budapesten megrendezett, „Finnugor kongresszus” nyújtott lehetőséget – többek között – a szovjet és a magyar kollégák találkozására, kapcsolataik mélyítésére. A „Kárpát-bizottság” és a „Balkán-bizottság” megalakulása módot nyújtott egyébként arra, hogy a kétoldalú kapcsolatok immár sokoldalúakká váljanak.

A néprajztudósok kapcsolatainak az erősödésével egyidejűleg más rokontudományok képviselői is aktív tevékenységhez kezdtek a vegyesbizottságon belül. Új munkacsoportok alakultak: régészet, numizmatika, finnugor kutatás, honfoglalás kori történet kutatása stb. Természetes, hogy emellett az elmúlt évek során összeállított munkatervekben – a vegyesbizottság bevezetőben említett Akadémiai-közi jellegéből adódóan – jelentős súllyal estek latba az MTA Történettudományi Intézetében folyó, nagy fontosságú munkálatok aktuális feladataival összefüggő kérdések is. Ezek sorában az 1976-tól megjelenő, a Történettudományi Intézet által kezdeményezett, tízkötetes „Magyarország története” említendő elsősorban, amely hosszú időn keresztül – s napjainkban is – a történész közvélemény figyelmének középpontjában áll.

Ismeretes, hogy a „Magyarország története” című sorozatnak a két világháború közötti periódust tárgyaló kötete, a 8. jelent meg elsőként, 1976 nyarán. E munkálathoz kapcsolódott a Moszkvában 1970 áprilisában „A magyar politikai hatalom jellege a két világháború között” címmel megrendezett tanácskozás, amelyen a korszak szakértői hasznosan cserélhették ki nézeteiket. A konferencia résztvevői behatóan elemezték a fasiszmus kérdéseit, ismérveit, különböző formáit és kutatásuknak elméleti, valamint módszertani elveit. Fontos feladatnak tartották továbbá a fasiszmus nemzetközi, összehasonlító kutatását, a konzervatív-ellenforradalmi-diktatórikus rendszerek fasiszta vonásainak összehasonlító elemzését. A tanácskozásnak nem kis szerepe volt abban, hogy a tízkötetes sorozat 8. kötetével egyidőben, 1976-ban a Történettudományi Intézet gondozásában, két szerző tollából értékes monográfia jelent meg „Európai fasiszmusok, 1919–1939” címmel. A konferencia egyben kiindulási pontja volt annak a megállapodásnak is, amely 1976-ban közös magyar-szovjet mű létrehozását tűzte ki célul az adott témakörben.

1962 januárjában több közép- és délkelet-európai ország Tudományos Akadémiája egyezményt írt alá „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története és nemzetközi hatása” c. téma közös tanulmányozásának szükségességéről. 1969 januárjától e nemzetközi témabizottság a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság keretében működött tovább. Tájékoztató Bulletinjének magyar szerkesztőbizottság tagjai, MUCSI Ferenc, a tört. tud. kandidátusa, az MTA Történettudományi Intézet helyettes igazgatója, a vegyesbizottság tagja.

„A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története és nemzetközi hatása” c. témabizottság magyar tagozatának a kezdeményezésére számos magyar tudós vett részt a különböző tudományos tanácskozásokon. Ezek sorában megemlíten-dő pl. a Magyarország felszabadításának 25. évfordulója kapcsán Moszkvában, Lenin születésének centenáriuma alkalmából Uljanovszkban 1970-ben megtartott értekezlet, a Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentőségét elemző, 1970-ben megrendezett moszkvai és budapesti konferencia, a témabizottság 1971. évi buda-pesti ülése stb., amelyek mind eredményesen segítették elő Kelet-Európa történet-tudósainak és kutatóinak megismerkedését, nemzetközi együttműködését.

A feladatok sokasodásának és a szakértői gárda erősödésének a mértéké-ben „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története és hatása” nemzetközi témabizottság magyar tagozata egyre önállóbb lett, majd 1974 őszén kivált a Ma-gyar–Szovjet Történész Vegyesbizottságból, jöllehet, munkaterveit azóta is ösz-szehangolja azzal.

A hozzánk legközelebb álló, az emlékezetben leginkább élő, s éppen ezért sok aktuális problémát felvető két világháború közötti periódus számos kérdésé-nek az 1970. évi konferencián történt elemzése után historikusaink a távolabbi múlt felé fordították tekintetüket.

A magyar és a szovjet szakértők *1971 decemberében Moszkvában a Habs-burgok, a magyarok és az Oszmán Birodalom XVI–XVII. századi kölcsönös vi-szonyát elemezték.* Sok szó esett a feudális magyar társadalom válságáról, ennek számtalan jeléről, de még több a korabeli nemzetközi helyzetről, a külpolitika, a szövetségesek kérdéséről. A tanácskozás résztvevői mérlegelték a törökellenes magyar–Habsburg szövetség, ill. egy esetleges délkelet-európai koalíció múlt-beli lehetőségeit, kitérve egyben Oroszország korabeli helyzetére, külpolitikájára is. A konferencia általános jellemző vonása volt az egyetemes történeti összefü-gések tisztázására irányuló törekvés. A hasznos eszmecsere feltétlenül ösztönzően hatott a magyarországi törökkutatásra, s volt szerepe abban, hogy 1976-ban, a Történettudományi Intézet gondozásában úttörő jellegű monográfia látott napvilá-got „Egy világbirodalom végvidékén” címmel, Magyarország török megszállta idő-szakáról.

Az egyetemes történetírásban az egyik legbonyolultabb, igen gondos, ap-rólékos elemzést, de egyben szilárd koncepciót igénylő kérdéskomplexum, az egyik társadalmi formációról a másikra való átmenet problémája. E rendkívül fontos témakör első közös felvetését szolgálta az az *1972 szeptemberében Moszk-*

vában megtartott tanácskozás, amelyen az oroszországi és a magyar falu társadalmi szerkezetét vizsgálták a szakértők a XIX. század második felében és a XX. század elején. Mindkét ország lakosságának abszolút többségét a parasztság alkotta, a mezőgazdaság tőkés átalakulására az ún. „porosz utas” fejlődés nyomta rá bélyegét. Ez lehetőséget nyújtott az összehasonlító vizsgálatok számára. A konferencia résztvevői mélyrehatóan elemezték a nagybirtok szerepét a tőkés átalakulásban. Egyben felhívták a figyelmet a paraszti mezőgazdasági termelés szerepének a gondosabb vizsgálatára is. Szó esett az agrártörténetre vonatkozó, tömeges statisztikai források számítógépes feldolgozásának a lehetőségeiről is, amely téren a szovjet kutatók már akkor elismerésre méltó eredményeket értek el. A konferencia ösztönző hatásának tudható be, hogy a magyar történész folyóiratok közölték a számítógép-alkalmazásra vonatkozó szovjet történész eredményeket, továbbá, hogy az azóta eltelt évek során a Történettudományi Intézetben is elkészült a századforduló magyarországi agrárstruktúrájának értékes, a kor színvonalán álló számítógépes elemzése.

Az egyik társadalmi formációról a másikra való átmenet kérdéseinek a közös vizsgálata terén egyébként a fentebb említett tanácskozás csak az első lépés volt, s ezt számos más követte, egészen a közös mű elkészítésére vonatkozó, 1976. évi megállapodás elfogadásáig.

1971 júniusában nagy veszteség érte a szovjet történettudományt és egyben a magyar–szovjet történész vegyesbizottságot is. Elhunyt A. A. Guber akadémikus. 1971 második felétől új elnök állt a vegyesbizottság szovjet tagozata élére, a régészeti kutatásairól és felfedezéseiről ismert A. P. OKLADNYIKOV akadémikus, a Brit Tudományos Akadémia, a Mongol Tudományos Akadémia, s 1976-tól a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja.

A. P. Okladnyikov akadémikus, a SzUTA Szibériai Részlege mellett működő novoszibirszki Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézet igazgatója, nagy szakmai tudásával, széles látókörével, közvetlen emberségével nemcsak tovább mélyítette a szovjet és a magyar szakemberek korábbi, kedvező kapcsolatait, hanem magyar elnöktársával, Pach Zs. P. akadémikussal szoros összhangban és kiváló egyetértésben igen rövid idő alatt sokat tett azok gyors továbbfejlődéséért, a vegyesbizottság munkájának magasabb szintre emeléséért, a két országot – sőt több országot – kölcsönösen érdeklő, fontos, olykor talán kényesnek nevezett problémák együttes megoldásáért.

Az 1972. szeptemberi, moszkvai, agrártörténeti tanácskozás szerves folytatását jelentette az 1972 novemberében, Budapesten megtartott együttes konferencia. Most a magyar tőkés társadalom strukturális változásait vizsgálták, a XIX. század végétől 1945-ig.

A konferencia munkájában nemcsak történészek vettek részt, hanem szociológusok, gazdaságtörténészek, közgazdászok is, jelezvén, hogy bontakozóban van a vegyesbizottság tevékenységének az az új vonása, amely az elkövetkező évek során egyre szembetűnőbbé vált.

Az interdiszciplináris megközelítés, a komplex vizsgálati módszer alkalmazása állt az érdeklődés középpontjában. Szó esett a polgári szociológia és a modern, nyugati történetkutatási irányzatok eredményeiről és gyengéiről is. Elemzésre kerültek a politikai és a gazdaságtörténet összefüggései, s megmutatkozott a pontos, egyértelmű tudományos fogalmak rögzítésének szükségessége is, különös tekintettel a közép-kelet-európai társadalmi struktúrákban fellelhető kategóriákkal kapcsolatban.

A konferenciával egyidőben tanácskozásra ültek össze Budapesten szovjet kollégáikkal a magyar őstörténészek és numizmatikusok is.

A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság nem utolsósorban első titkára, BARTHA Antal, a történettudományok doktora személyes érdeklődése és személyi kapcsolatai folytán – a bizottság megalakulásának első percétől fogva – sokat tett a régészeti és az őstörténeti kutatások terén a kölcsönös kapcsolatok ápolása érdekében.

Ennek jegyében látott napvilágot 1972-ben Moszkvában az a régészeti tanulmánykötet, amelyben szovjet és magyar szerzők közölték legújabb kutatási eredményeiket az ugor és a magyar őstörténet különböző korszakairól. Egyidejűleg a vegyesbizottság felvetette közös régészeti expedíciók gondolatát.

1973 októberében CZEGLÉDY Károly egyetemi tanár vezetésével a vegyesbizottság magyar tagozatának a küldöttsége Moszkvában már megbeszéléseket folytatott egy magyar–szovjet régészeti expedíció megszervezéséről B. A. RIABKOV akadémikussal, a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának akadémikus titkárával. Megbeszéléseik során megállapították a közös ásatások és kutatások szükségességét és elhatározták, hogy a kutatások tárgyának és módszerének a megvitatására 1974 őszén közös szakértői értekezletet tartanak.

1974 decemberében GEREVICH László akadémikus, az MTA Régészeti Kutató Intézet igazgatójának a vezetésével neves tudósokból álló tíz tagú küldöttség utazott a Szovjetunióba, ahol „A kelet-európai sztyeppe népek kora középkori története” címmel moszkvai, leningrádi, kazányi, rosztovi, mahacskalai, harcovi és ufai kollégáikkal tudományos konferencián cserélték ki legújabb eredményeiket, majd az SzUTA Régészeti Intézete, valamint az MTA Régészeti Intézete igazgatói december 12-én aláírták az 1975. évre szóló együttműködési tervet.

A két akadémiai régészeti intézet igazgatója által ugyancsak 1974. december 12-én Moszkvában aláírt s az 1976–1980. évekre szóló tervezet hangsúlyozta az eddig kialakított együttműködési formák fenntartásának és a közös munkálatok folytatásának a szükségességét is.

Az elfogadott terv értelmében sor került a „Magyarország régészete” című közös tanulmánykötet elkészítésére, majd 1975 júliusában – ERDÉLYI István, az MTA Régészeti Intézete országyezetőjével az élen – elutazott a Szovjetunióba a MTA Régészeti Intézetének három tudományos munkatársa, hogy ott – az első szovjet–magyar régészeti expedíció keretében – három hónapon keresztül részt vegyen a finnugor múlt felderítése szempontjából fontos majaki vár ásatásaiban.

Az együttműködés folytatásaképpen 1976 júniusában szovjet régészek érkeztek Magyarországra, s magyar kollégáik társaságában folytattak ásatásokat a Keszthely melletti Fenékpusztán, ill. Berettyóújfalu mellett. A magyar–szovjet szerződés alapján 1977 nyarán került sor a Szovjetunióban a második közös ásatásra, melynek során a magyar régészek olyan vidékeken kapcsolódhattak be a feltárásokba, ahol az ősmagyarokra közvetlenül vagy közvetve utaló régészeti emlékek előkerülése is várható volt. Ilyen a voronyezsi terület, a Don vidéke, ahol egy VIII–IX. századi alán vár és település romjainak feltárásában vettek részt a Majaki nevű magaslaton.

Ügyszintén az őstörténeti kutatásokat elősegítendő 1973 szeptemberében – a vegyesbizottság közreműködésével – megállapodás jött létre a SzUTA Szovjetunió Története Intézete és az MTA Történettudományi Intézete között „A Szovjetunió területén élt népek történetére vonatkozó legkorábbi magyarországi kút-fők” közös kiadásáról, „A SZU népeire vonatkozó legkorábbi kút-fők corpora” c. sorozat keretében.

PASUTO professzor budapesti látogatását követően a vegyesbizottság magyar tagozata felkérte a korszak magyar szakértőit az anyaggyűjtő, ill. szerkesztői munkára. A közeljövőben várható közös tanácskozás fogja meghatározni a további konkrét teendőket.

A közös régészeti ásatások, valamint a közös forrásgyűjtés és publikálás elhatározása új szint elérését jelentette a Vegyesbizottság történetében, amennyiben az együttes tanácskozások szervezése és közös tanulmánykötet kiadása után most együttesen végzendő kutató, feltáró, szerkesztési munkálat is bekerült a vegyesbizottság munkatervébe, nem beszélve arról, hogy ezen utóbbi – a lengyel és a csehszlovák szakértők tervezett bevonása révén – nem kétoldalú, hanem immár sokoldalú együttműködésnek ígérkezik. S éppen, mivel új, úttörő jellegű kezdeményezésről van szó, valóra váltása hosszabb időt igényel.

Az 1972. évi numizmatikus tanácskozást követően 1973-ban további új színnel gazdagodott a magyar–szovjet történész vegyesbizottságban tevékenykedő szakemberek köre, amennyiben V. L. JANYIN ak. lev. tag, valamint GEDAI István, a Magyar Numizmatikai Társulat főtitkára 1972-ben benyújtott együttes javaslatára, a két Tudományos Akadémia jóváhagyásával, ősszel megalakult a vegyesbizottság numizmatikai albizottsága, a magyar tagozat élén GEDAI Istvánnal, a régészeti tudományok kandidátusával. Az albizottság értékes munkatervet készített, s ennek értelmében 1975 őszén, ill. 1977 tavaszán érdekes kiállításra került sor Magyarországon a Szovjetunió területén élt népek és a Kárpát-medence pénztörténeti kapcsolatairól.

Kívánatos és hasznos volna a közeljövőben közvetlen előkészítő tárgyalások után a Vegyesbizottság mindkét tagozata által elfogadandó közös munkatervet készíteni a magyar és a szovjet numizmatikusokat egyaránt érdeklő munkálatokról.

1973 novemberében Moszkvában ült össze immár a harmadik olyan együt-

tes tanácskozás, amely részben ismét a kapitalista termelési mód kibontakozásával kapcsolatos problémáknak szentelte figyelmét: nevezetesen az oroszországi, ill. a magyarországi munkásosztály kialakulása és fejlődése kérdéseinek.

A tanácskozáson lehetőség nyílt az oroszországi, ill. a magyarországi munkásosztály fejlődésében mutatkozó tendenciák összehasonlítására. Hasznos volt, hogy a Szovjetunió különböző területeinek a speciális vonásai is hangot kaptak a megbeszélésen. Szóba került a közép-kelet-európai országok munkásosztály-történetének az összehasonlító vizsgálata is.

A konferencia egyben az első lépést jelentette azoknak a tanácskozásoknak a sorában, amelyek figyelmének középpontjában *Magyarország 1945 utáni fejlődésének történeti kérdései* állottak, ill. a szocializmus fejlődésének összehasonlítása a SZU-ban és Magyarországon. Beható vizsgálatra kerültek a szocialista iparosítás szakaszai, sajátosságai, a munkásosztály növekedésének társadalmi forrásai stb.

A Vegyesbizottság két elnökének az érdeme, hogy a hagyományokat ápolva a Moszkvában tartózkodó magyar történészek eszmecserét folytathattak a vezető szovjet történészekkel mind a két ország történetírásának egymást kölcsönösen érdeklő, fontos kérdéseiről, mind az akkor előkészületben levő, 1975. évi San Franciscó-i Nemzetközi Történész Kongresszusra való felkészülés gondjairól.

A. P. OKLADNYIKOV akadémikus szíves, baráti meghívásának volt köszönhető, hogy a vegyesbizottság legközelebbi ülészakára *Szibériában* került sor *1974 augusztusában*.

Történészek, gazdaságtörténészek, néprajztudósok, filozófusok vitatták meg a *természeti kincsek ésszerű felhasználásának a problémáit, a természet és a társadalom kölcsönhatásának a kérdéseit a legrégibb időktől napjainkig*.

Fontos elvi-elméleti kérdéseket felvető előadások hangzottak el magyar részről Magyarország, ill. Európa, szovjet részről Szibéria, ill. Oroszország–Szovjetunió vonatkozásában a legfontosabb energiaforrások felhasználásának történeti sorsfordulóiról, a gazdaságfejlesztés különböző lehetőségeiről és irányzatairól. Utaltak egyben azokra a gazdasági teóriákra is, amelyek a tudományos és technikai átalakulást elszakítják a társadalmi folyamatoktól, valamint amelyek az új energiaforrások kiterjesztésére irányuló igényt a XIX. sz. végén, a XX. sz. elején elszakítják az imperializmus kolonizációs folyamataitól. Napjainkról szólva szó esett a szocialista országok gazdasági együttműködésének jelentőségéről, a KGST szerepéről pl. a nyersanyag-kiaknázás és -felhasználás terén.

A konferencia résztvevői hangsúlyozták az egyes társadalom- és természet-tudományok komplex együttműködésének a jelentőségét és fontosságát az adott téma kutatásában, sőt az ún. futurológia is szerepet kapott, mint elengedhetetlen tudomány a jövő energiagazdálkodásának a megtervezésénél.

A tanácskozás során rendkívül érdekesek és sok új ismeretet nyújtóak voltak azok az előadások, amelyek Szibéria számos kis népének az ősközösségi társadalomtól napjainkig terjedő történetét fogták át, természetesen az alaptéma

szempontjából. E témakört érintették azok a magyar és szovjet referátumok is, amelyek Nyugat-Szibéria és az ugor őstörténet kérdéseit vizsgálták, a kutatások jelenlegi állapotáról és problémáiról tájékoztattak. (A tanácskozásról szóló beszámolót l. a Történelmi Szemle 1975. 4. számában.)

A szibériai tudományos konferencia kétségtelen eredménye nem csupán az, hogy ismét bővült a vegyesbizottság munkájában részt vevő rokontudományok köre, hanem az is, hogy történészfórum első ízben tűzte napirendre ezt az ún. háttérterületi témát. Úgyszintén biztató jelnek könyvelhetjük el azt, hogy a vegyesbizottság az 1978. évre kitűzte a Szibériában megkezdett vita magyarországi folytatását, a téma még sokoldalúbb, még „komplexebb” vizsgálatát.

Végül, de nem utolsósorban, elismeréssel kell szólunk arról, hogy a tanácskozáson résztvevő magyar szakemberek csodálatos élménnyel gazdagodtak a távoli Szibéria lenyűgöző szépségű tájainak, Novoszibirszknek, Irkutszknak, Bratszknak, a Bajkál-tónak, Ulán Udének a megtekintése révén.

Budapest, 1974 szeptemberében a Magyar Tudományos Akadémia szervezésében, valamennyi tudományág képviselőinek a részvételével nagyszabású, többnapos tudományos konferenciára került sor a *magyar–szovjet műszaki tudományos együttműködési egyezmény aláírásának a 25. évfordulója* alkalmából.

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya, MÁTRAI László akadémikus elnökletével, tudományos ülészak keretében 1974. szeptember 18-án tartotta osztályülését, amelyen mind szovjet, mind magyar részről több értékes, átfogó, adatokban gazdag előadás hangzott el.

PACH akadémikus „A szovjet és a magyar történettudomány kapcsolatainak jelentőségéről, eredményeiről, továbbépítéséről” szól. Előadását visszaemlékezéssel kezdte, az 1948. évvel, amikor egy új egyetem újdonsült tanáráként találkozott Grekov akadémikussal, a SzUTA alelnökével. Ez volt az első személyes találkozása a szovjet történettudománnyal. Öt évet ugorva az időben, 1953 júniusát említette, amikor is az MTA Dísztermében összeült a magyar történészkongresszus a pulpituson a szovjet történettudomány másik nagy öregje, V. J. Tarle állt. „A történészkongresszuson számos méltató szó, de jó néhány találó kritikai megjegyzés is elhangzott a magyar történészek tevékenységéről, barátaink, szovjet kollégáink részéről” – mondotta Pach akadémikus. Bontakoztak a szovjet–magyar történész kapcsolatok, ami ezekben az időkben elsősorban a szovjet művekkel való ismerkedést jelentette. „Tarle, Koszminszkij, Szkazkin, Hvosztov, Szidorova és mások művei számottevő mértékben járultak hozzá, hogy a következő évek folyamán fokozatosan kitörjünk történetírásunknak . . . még a polgári korszaktól örökölt beidegzettségéből: a szakmai köreinkben utóbb hungaro-centrikusnak nevezett provinciális szemléletből; hogy a magyar történelem közép-kelet-európai, összeurópai, egyetemes történeti perspektíváiban való művelését történettudományunknak úgyszólván általánosan elfogadott metodológiai elvévé tegyük, többek között a marxista összehasonlító történeti módszer alkalmazásának is, nem csekély ellenállás leküzdésével, polgárjogot szereznünk.”

Az 1948. évi és az 1953-as emlékkép után Pach Zs. P. egy 1960. évi filmkockát elevenített fel. Színhely: Stockholm, a X. Nemzetközi Történészkongresszus, ahol javakorabeli szovjet tudós áll az újságírók, fotográfusok, történészek gyűrűjében, válaszol kérdéseikre, fogadja gratulációikat. B. F. PORSNYEV az. „Hogy mit jelentettek vagy tíz évvel korábban az akkor még csak nevééről ismert Porsnyev tanulmányai a kezdő magyar marxista történettudománynak, . . . aligha kell részleteznem” – mondotta Pach Zs. P. „És mit jelent számunkra ma Porsnyev, akivel 1960 és 1970 között Moszkvában, Budapesten és másutt többünknek nem egy alkalommal volt módunk személyesen találkozni, előadásaiból okulni, vele eszmét cserélni vagy éppen polemizálni, s akit néhány éve alkotóereje teljében ragadott el a halál? Jelenti az olyan szovjet történész típusát, akit hallatlan problémaérzékenység, az új kérdések és módszerek iránti rendkívüli fogékonyság jellemez.” (Gondoljunk csak egyik utolsó művére, amelyet Szociálpszichológia és történelem címen bocsátott közre.)

„Jelenti az olyan szovjet történész típusát, aki teljes élességgel és következetes marxista osztályszempontúsággal veti fel a történeti folyamat lényegi megragadásának elméleti és metodológiai kérdéseit” – mondotta Pach Zs. P.

Az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején a csekély számú személyi ismerettséggel, a szovjet művek olvasásával induló gyér szovjet–magyar történetkapcsolatok az évek múlásával egyre erősödtek, gazdagodtak, színesedtek, számos területen a konkrét együttműködés formáját öltötték. „A szovjet–magyar történettudományi együttműködés jelentős és szép eredményekre tekinthet vissza – mondhatta már előadásában 1974 őszén Pach Zsigmond Pál –, . . . És a magyar–szovjet történettudományi együttműködés előtt nagy feladatok állnak. Ezt még úgy is kifejezhetjük: a magyar történészek sokat várnak az együttműködés továbbfejlődésétől.

Biztosak vagyunk benne, hogy várakozásunk beigazolódik. Engedjék meg – szólta Pach akadémikus –, hogy a biztosítékok közül . . . csak egyet emeljek ki: a személyi viszonylatok ‚paraméterét’, amely . . . nem kis szerepet játszik tudományágak fejlődésében vagy ellankadásában csaúgy, mint nemzetközi szakmai kapcsolatok felfelé ívelésében vagy éppen megtörésében.

Mi éppen ebben a ‚paraméterben’ látjuk együttműködésünk további felívelésének egyik biztosítékát. Abban, hogy J. M. ZSUKOV akadémikus, a Szovjet Történészek Nemzeti Bizottságának elnöke, egyben a Nemzetközi Történettudományi Bizottság ez idei elnöke, állandó figyelemmel, fontos elvi tanácsaival kíséri munkánkat. Abban, hogy Guber elvtárs elhunytá után vegyesbizottságunk szovjet tagozatának elnöki posztját 1971-től A. P. OKLADNYIKOV akadémikus személyében ismét széles látókörű tudós vette át . . . Abban, hogy J. V. Bromlej ak. lev. tag, . . . mint történész és etnográfus, . . . hivatott képviselője vegyesbizottságunkban a társadalomtudományok marxista elviségű interdiszciplináris művelésének” – mondotta.

Az 1974. szeptember 18-án tartott ünnepi ülésen A. P. OKLADNYIKOV

és Ju. V. BROMLEJ közös előadása „A szovjet és magyar történészek együttműködésének alapvető szakaszait és irányait” tárgyalta a háborút követő időszakban. Megállapították, hogy a kapcsolatok történetében fontos állomás volt a magyar–szovjet tudományos-műszaki együttműködési egyezmény 25 évvel ezelőtti aláírása. „Az egyezmény aláírásával – mondták –, új szakasz kezdődött a szovjet és a magyar történészek együttműködésében. . . kiváló marxista történetírók látogattak el a Szovjetunióba, . . . hogy behatóan megismerjék az Akadémia kezei között és az egyetemeken folyó történeti kutatások szervezeti kérdéseit, a szovjet történettudomány által a különböző területeken elért konkrét eredményeket. Egyidejűleg a magyar történettudomány helyzetéről előadásaikban, beszámolóikban és a beszélgetések során nyújtott információk igen hasznosak voltak a szovjet tudósok számára, akik ebben az időben láttak hozzá a magyar történet egyes korszakainak a kutatásához.”

„Az együttműködés új szakaszában a magyar marxista történettudomány kibontakozása szempontjából nagy jelentősége volt annak – mondták továbbá előadásukban –, hogy a szovjet főiskolákon történészek tanultak. Széles körben ismeretesek azok a magyar történészek, régészek, etnográfusok és paleoantropológusok, akik beírták nevüket e tudományágak történetébe . . .”

Az elmúlt 25 év történetkapcsolatait összegezve pedig így szóltak: „. . . a két ország történetének az együttműködése olyan fokra lépett, amely lehetővé teszi azt, hogy a legközelebbi jövőben . . . konkrétan megvalósíthassuk a szocialista tudományos integrációt”.

NIEDERHAUSER Emil, a tört. tud. doktora előadásában azokról az eredményekről számolt be, amelyeket a magyar történettudomány a Szovjetunió történetének kutatása és népszerűsítése, ill. az orosz–magyar, a szovjet–magyar kapcsolatok feltárása terén az elmúlt évtizedek alatt elért. A legrégebbi időktől napjainkig terjedő hatalmas időszakot átfogó kutatások eredményeinek kiváló tükré az a rendkívül gazdag bibliográfia, amely nemzedékek számára szolgálhat kiindulási alappal az ilyen irányú kutatásokhoz.

T. M. ISZLAMOV, a tört. tud. doktora „A Magyarország történetével kapcsolatos problémák és megoldásuk a szovjet történettudományban” c. előadásában a XIX. sz. közepétől napjainkig vázolta a magyar történet iránt Oroszországban, ill. a Szovjetunióban mutatkozó tudományos érdeklődés egyes állomásait és eredményeit.

Az 1974. szeptemberi ünnepi ülésen elhangzott előadásokban a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság tevékenységéről szóló adatok természetesen csak töredékét képezhették a felsorolt gazdag eredményeknek. Vitathatatlannal pozitív munkáját bizonyítja azonban többek között az, hogy a magyar–szovjet történettudományi együttműködés fejlesztésében elért kimagasló eredményeiért, a SzUTA megbízásából Ju. V. BROMLEJ akadémikus átnyújtotta PACH akadémikusnak a SzUTA fennállásának 250. évfordulója alkalmából létesített emléktáblát.

Az ülésszakon elhangzott előadások mintegy összegezték az elmúlt 25 év eredményeit, s egyben újabb, fontos távlatokat nyitottak az együttműködés fejlesztése előtt. Ennek máris tisztázott, új s a közeljövőben megvalósítható irányaként jelölték meg az előadók a metodológiai, historiográfiai és történetelméleti kérdések iránti figyelem fokozását, valamint a közép-délkelet-európai társadalmi fejlődés átmeneti korszakainak fokozottabban közös vizsgálatát, kapcsolódván így a ZSUKOV akadémikus vezette problémabizottság munkájához.

Időben némileg előreugorva – de az 1974. szeptemberi ünnepi ülésen elhangzottak logikus folytatásaként –, szabadjon röviden kitérni arra a három együttműködési megállapodásra, amely 1976. április 6-án jött létre az MTA Történettudományi Intézete és a SzUTA Szlavisztikai és Balkánisztikai Intézete között, s amelyek megvalósításához tevékeny segítséget nyújt a Vegyesbizottság is.

A két intézmény igazgatói, D. F. Markov ak. lev. tag, valamint Pach Zsigmond Pál akadémikus által aláírt egyezmények sorában az első *a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet magyarországi*, ill. – többoldalú munkálat keretében – *közép-kelet-európai problémáit* kívánja tisztázni, megvetvén az alapját egy nagyszabású, összehasonlító jellegű műnek. A szükséges munkaértekezletek után 1980-ra tervezik a közös tanulmánykötet vagy kollektív monográfia megjelentetését.

A másik egyezmény a *historiográfiai* témájú közös munkálatokat kívánja előmozdítani. Ilyenek: A történettudomány a Magyar Népköztársaságban; Magyarország történetének a tanulmányozása a Szovjetunióban. A cél: 1980-ra kollektív monográfia készítése a magyar történettudomány keletkezéséről, fejlődéséről, szervezetéről és tudományos kádereiről, a hazai és az egyetemes történetírás történetének csomóponti kérdéseiben folytatott kutatások eredményeiről, ill. a SZU-ban folyó magyar történelem kutatásának fejlődéséről és eredményeiről.

A harmadik megállapodás szerves folytatása volt annak a már korábban említett együttműködésnek, amely a két világháború közötti Magyarország politikai rendszerével, ill. a fasizmus egyetemes történeti kérdéseivel foglalkozott. A közösen kitűzött téma: *a kapitalizmus társadalmi-politikai rendszerének válsága*, e válság jelentkezése a közép-délkelet-európai országok fejlődésében a két világháború közötti időszakban. Az együttműködés célja: összehangolt adatgyűjtés és kutatási tájékoztatás után 1978-ban az addig elért eredmények megvitatása, majd 1980-ra közös tanulmánykötet publikálása.

E megállapodások tudományos jelentőségét fokozza az a tény, hogy – jóllehet a magyar történet kutatásával foglalkozó ismert szovjet történészek a Szlavisztikai és Balkánisztikai Intézet munkatársai, azonban – mindeddig a két Intézet által közösen létrehozandó munkák nem szerepeltek az együttműködési tervekben. Ismeretes ugyanis, hogy a Szlavisztikai és Balkánisztikai Intézetnek a közép-délkelet-európai országokkal folytatott tudományos együttműködése – egy-egy lengyel, ill. szlovák közös munkálattól eltekintve – elsősorban szláv vonatkozású és nyelvészeti jellegű volt. (L. Világtörténet, 27. sz.)

Visszatérve az 1974. szeptemberi ünnepi ülészakra, itt – a távolabbi jövőt illetően – egyetértés mutatkozott a két- vagy többoldalú együttműködés szükségességéről egy *agrártörténeti, ill. társadalomtörténeti terminológiai szótár* létrehozása érdekében, amely Közép- és Délkelet-Európa területét ölelné fel.

A „szótár” gondolata 1977 őszén, a Vegyesbizottság budapesti ülésén merült fel ismét azzal, hogy az MTA Történettudományi Intézete 1977. december végéig elküldi konkrét munkatervjavaslatát a SzUTA Szlavisztikai és Balkánisztikai Intézetének, s annak megvitatása után megindulhat a továbbra is sokoldalúnak tervezett, igen fontos, közép-délkelet-európai történészmunkálat.

Az ünnepi ülészakot követően nem sokkal, 1975 januárjában, Budapesten ült össze az a tanácskozás, amely ismét új szint, új együttműködési formát hozott a Vegyesbizottság munkájában. A nemzeti újjászületési mozgalmak történetével foglalkozó szovjet és magyar szakemberek széles köre többnapos eszmecsere keretében megvitatta a SzUTA Szlavisztikai és Balkánisztikai Intézet munkatársai által készített, „*Az Osztrák Birodalom szláv népeinek nemzeti felszabadító mozgalma, 1790–1870*” c. kéziratot.

A megbeszélés magyar résztvevői számára egyrészt megtisztelő volt az a tény, hogy a kéziratot elsőnek hazánkba küldték el megvitatásra a szovjet kollégák, másrészt igen nagy haszonnal forgathatták a munkának elsősorban az elvilelméleti jellegű fejezeteit, amelyekben a nemzeti felszabadító mozgalmak tipológiájáról, sajátos vonásainak a meghatározásáról esett szó. (L. erről L. V. Frejdzon cikkét a *Világtörténet* 26. számában.) A szovjet szakértők ugyanakkor köszönettel és figyelemmel fogadták a magyar kollégák észrevételeit, s elsősorban olyan irányú javaslatait, hogy az értékes és nagyszabású mű – a kép teljessége érdekében – foglalkozzék az Osztrák Birodalom nem-szláv népeinek a nemzeti felszabadító mozgalmával is.

A tanácskozás eredményes voltát mutatja, hogy 1976 decemberében Budapesten, a Történettudományi Intézetben ismét összeült a szakértők széles gárdája s újból megvitatta a kéziratot, amely immár az *Osztrák Birodalom valamennyi népének a nemzeti-felszabadító mozgalmait* kívánta tükrözni.

1975 szeptemberében, Budapesten ugyancsak együttes, tudományos konferenciára került sor. Az 1973 novemberében tett első lépéseket követve a magyar és a szovjet kutatók számos előadásban ismertették *a szocialista építés történettudományi kérdéseit a Szovjetunióban, ill. Magyarországon*. A figyelem középpontjában – mintegy az 1973. évi megbeszélést folytatandó – főleg a szocialista iparosítás, valamint a mezőgazdaság kollektivizálásának a szovjetunióbeli tapasztalatai állottak.

Az 1974. szeptemberi ünnepi ülészakon elfogadott irányelvek szellemében ugyanezen a konferencián második napirendi pontként fontos *historiográfiai* kérdés szerepelt. A résztvevők az *1867. évi osztrák–magyar kiegyezés, ill. a dualizmus* mai magyar, osztrák és részben egyéb nyugati, polgári *historiográfiáját* tekintették át, s arra az egyhangú megállapításra jutottak, hogy nézetazonosság mutatko-

zik a nyugati – főleg osztrák – történetírásról szóló kritikai véleményekben és a marxista történetírás fő eredményeinek a méltatásában. Hiányosságként könyvelték el, hogy a referátumok nem foglalkoztak a jelenkori osztrák történetírással, nem tértek ki a szocialista országok marxista történészeinek ilyen tárgyú munkásságára és nem vetették fel a köztük lévő nézetkülönbségeket. A magyar referátumok meghallgatása után arra is fény derült, hogy a hazai történetíráson belül is sok még a tisztázatlan kérdés az adott problémakörrel kapcsolatban. A tanácskozás résztvevői fontosnak ítélték a jelenkori történeti irodalom alaposabb tanulmányozását és ennek nyomán a kérdés újbóli megvitatását, a nézetek közelítése céljából. A kialakult vita – az elért eredmények mellett – úgyszintén szükségesnek tartotta a kor historiográfiájának a további, elmélyült tanulmányozását is. Egyöntetűnek tekinthető a felszólalók azon álláspontja, hogy a további munka során az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni a szovjet történetíráson túl a környező szocialista államok történetíróinak munkásságára, s el kell kerülni az egykori dualista Monarchia bármiféle apologetikáját, valamint a nacionalizmustól és dogmatizmustól örökölt egyszerűsítő, sematikus túlzásokat. (A vitáról szóló beszámoló I. Történelmi Szemle, 1977. 2. sz.)

Az évenkénti, hagyományos tanácskozások sora 1976 augusztusában a Szibériában, ill. a Távol-Keleten megtartott tudományos konferenciával folytatódott, melynek témája: „*A magyar internacionalisták részvétele a szovjet hatalom győzelméért és megszilárdításáért folytatott küzdelemben Szibériában és a Távol-Keleten, 1917–1922*” volt.

Az Irkutszkban, Habarovszkban és Novoszibirszkben megrendezett nagy-szabású konferenciasorozat jelentőségét mutatja, hogy előkészítésében részt vett a SzUTA elnöksége, a SzUTA szibériai részlegének az elnöksége, a SzUTA novoszibirszki Történeti, Filológiai, Filozófiai Intézete, a SzUTA távol-keleti részlege mellett működő Távol-keleti Tudományos Centrum, a habarovszki Pártfőiskola, az irkutszki egyetem, valamint számos helyi (blagoveszenszki, tomszki stb.) tudományos és levéltári intézmény.

Úgyszintén részt vettek az előkészületekben is mindvégig igen nagy figyelmet szenteltek a konferenciáknak és az azon résztvevő magyar tudósoknak az SZKP helyi vezetői, az irkutszki és a habarovszki területi pártbizottság, a novoszibirszki körzeti pártbizottság a novoszibirszk-akademgorodokbeli pártbizottság, valamint az út egész során a helyi sajtó, a rádió és a TV.

A rendkívüli figyelmet és érdeklődést a téma indokolta: politikai aktualitásról tanúskodik az internacionalizmus kérdései iránt egyre inkább megmutatkozó érdeklődés mind idehaza, mind a SZU-ban és általában külföldön. Tudományos fontosságáról vall az a tény, hogy az I. világháború idején az Osztrák–Magyar Monarchiának mintegy kétmillió katonája és több mint 54 000 tisztje esett orosz hadifogságba, arányaiban messze felülmúlva a többi hadviselő állam hadseregének fogolyvesztéseit, s e számon belül igen sok volt a magyar, hozzávetőlegesen 500–600 000 fő. A forradalom és a polgárháború idején – más nemzetek-

hez viszonyítva – az internacionalisták soraiban a magyar volt a legtöbb. Fontos momentumként esik a latba továbbá, hogy az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság elsőként követte az oroszországi forradalmi példát, és a harcokban sokan voltak azok, akik megjárták az oroszországi iskolát.

Az elmúlt másfél évtizedben a magyar történetírás nagy lendülettel látott a téma kutatásához, s ezt segítette a személyi kultusz felszámolása a Szovjetunióban (amely a forradalmat követő években számos, volt internacionalista sorsát közvetlenül érintette), valamint az, hogy lehetőség nyílt a Szovjetunióban folytató levéltári kutatásokra is. A dogmatizmustól mentes alkotó munka eredménye az a nagyszabású konferenciasorozat, amelyen a magyar – és az utóbbi években ugyancsak jelentős kutatómunkát végző – szovjet történészek beszámoltak eredményeikről és meghatározták a kutatás soron következő feladatait.

A konferencián egyidejűleg igen nagy hangsúlyt kaptak az internacionalizmus és a patriotizmus kérdései is.

A vegyesbizottság által az 1976. évi őszi konferencián napirendre tűzött téma rendkívüli fontosságát mutatja az a tény, hogy a magyar küldöttség három központi kutatóintézet (az MTA Történettudományi Intézet, az MSZMP Párttörténeti Intézet és a Hadtörténeti Intézet) vezetőiből, továbbá ismert kutatókból állt, részt vett a küldöttségben az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának a munkatársa, és a történészcsoport PACH Zsigmond Pál akadémikusnak, az MTA alelnökének a vezetésével utazott a Szovjetunióba. A küldöttség tudományos-politikai súlyát növelte az a tény is, hogy másik vezető személyisége VASS Henrik, az MSZMP KB tagja, a Párttörténeti Intézet igazgatója volt.

Az 1976. évi őszi vegyesbizottsági konferencia által napirendre tűzött téma fontosságának bizonyítéka az is, hogy valamennyi előadás teljes anyaga már 1977 őszén mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban nyomdában volt. A tanulmánykötetek megjelenése a közeljövőben várható.

Szükséges megemlíteni itt, hogy a szibériai konferencia zárómomentumaként, Novoszibirszkben, a SzUTA Szibériai Részlegének elnöke, Marcsuk akadémikus és nagyszámú tudós közönség jelenlétében került sor arra az ünnepélyes pillanatra, amikor PACH akadémikus mint a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke – a szovjet–magyar kapcsolatok ápolása terén elért kimagasló eredményei elismeréséül – átnyújtotta A. P. OKLADNYIKOV akadémikusnak a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagságáról szóló, latin nyelvű diplomát. Egyidejűleg Okladnyikov akadémikus átvette a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 150. évfordulója alkalmából kiadott emléklakettet. (A konferenciáról szóló beszámolót I. Párttörténeti Közlemények, 1976. 4. sz.; MTA II. Osztály Közleményei 1977.; Századok, 1977. 4. sz.)

A magyar–szovjet történész vegyesbizottság következő tudományos tanácskozására 1977 májusában, Moszkvában került sor.

A konferencián mindenekelőtt több előadás emlékezett meg a *Nagy Októ-*

beri Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról, a Nagy Október történelmi jelentőségéről s nem utolsósorban magyarországi hatásáról.

A tanácskozás további részében a szovjet és a magyar tudósok – folytatva az 1975 szeptemberében Budapesten megkezdett eszmecsere – *a szocializmus építésének történettudományi kérdéseit* vitatták meg a legutóbbi 30 év Magyarországnak gyakorlatában.

Mint a korábbi – hasonló témával foglalkozó tanácskozásokon is – a figyelem középpontjában ismét a munkásosztály történetével kapcsolatos kérdések álltak: a munkásosztály fogalma, határai, átrétegződése, forrásai, műveltségi szintjének alakulása, tudati állapota stb.

Élénk vita alakult ki a népi demokratikus, ill. szocialista forradalom szakaszainak, a népi demokratikus forradalom jellegének és mozgató erőinek a kérdéséről, s úgyszintén a szocialista gazdasági rendszer, ill. a világgazdasági fejlődés összefüggéseivel kapcsolatos problémákról.

A konferencia résztvevői nagy figyelmet szenteltek a hadtörténet, a művelődéstörténet, továbbá a felszabadulás utáni levéltárügy kérdéseinek.

Figyelemre méltó új jelenség volt az ukrán, ill. a kárpátukrán történészek, a kijevei Történettudományi Intézet ungvári fiókkintézeténél, ill. az ungvári egyetemen tevékenykedő tudósok aktív bekapcsolódása a munkába.

Az 1976 őszén kialakult jó kezdeményezést követve a konferencián elhangzott valamennyi előadás teljes szövege 1977 őszén a Szovjetunióban már nyomdában volt. A hamarosan napvilágot látó kötet hasznosan tájékoztatja majd mind a szakembereket, mind az olvasókat Magyarország legutóbbi 30 évének legfontosabb történelmi kérdéseiről, a korszak kutatásában elért legfrissebb eredményekről, és úgyszintén a Szovjetunióban a témára vonatkozóan az elmúlt három évtizedben kiadott népszerű és tudományos irodalomról. (Ezt a historiográfiai áttekintést közli a *Világtörténet* 28. száma.)

A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság munkaterve értelmében a soron következő tudományos tanácskozás – az 1974. évi szibériai konferencia által teremtett hagyománynak megfelelően a történészeken kívül a különböző társadalomtudósokat is mozgósító – az 1978. májusi, magyarországi konferencia lesz. A „Természet, ember, haladás” rendkívül széles s szinte az emberiség teljes útját felölelő témából a szovjet és magyar régészek, néprajztudósok, közgazdászok, történészek, tudománytörténészek, sőt – első ízben természettudósok, építészek azt a problémát kívánják vizsgálni a különböző társadalmi formációk lépcsőin haladva előre, hogy a különböző történelmi korokban miként alakult és hogyan változott a természet adta anyagok és természeti energiaforrások felhasználása az emberiség által s a kincsek hasznosítása miként hatott vissza a társadalom fejlődésére.

A természet – ember –, haladás több évszázados, sőt több évezredes kölcsönkapcsolatát a különböző tudományágak szemszögéből – de mégiscsak történetileg – vizsgáló nagyszabású tudományos konferencia egyben méltó megünnepe-

lése annak a ténynek, hogy 1978-ban, a tanácskozás évében 10 esztendő a Vegyesbizottság, amely az 1968–69-ben tett első lépésektől, a szovjet és magyar tudósok szakmai ismerkedésétől néhány év alatt a közös tanácskozások, eszmecsere-k során át eljutott az együttműködés magasabb fokára: egyrészt két-, sőt sokoldalú közös munkálatok, közös kiadványok tervezéséhez, másrészt a történe-szen kívül számos más társadalomtudomány, sőt természettudomány képviselőinek a bevonásával az elvi jelentőségű, korszakokat érintő nagy problémák megvitatá-sához.

* * *

Amint a fentebb elmondottakból is kiviláglik, a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság közreműködésével a SzUTA és az MTA intézetei által az elmúlt évek során aláírt kétoldalú egyezmények nyomán [a) közös régészeti ásatások, b) a Szovjetunió területén élt népek legkorábbi történetére vonatkozó magyarországi források gyűjtése és publikálása, c) a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet kérdéseinek a vizsgálata a közös mű publikálása, d) a kapitalizmus két világháború közti válságának problémáit vizsgáló közös mű létrehozása, e) a történet-tudomány történetének vizsgálata c. közös munka kiadása] előttünk áll az elkövetkező évek együttműködési munkatervének a fő vonala, az az alap, amelyhez csatlakoznak a vegyesbizottsági éves munkatervék értelmében megvalósítandó, hagyományos tanácskozások és különböző jellegű, egyéb munkálatok.

Mielőtt azonban befejeznék a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság sokoldalú, hasznos tevékenységének az igen rövid ismertetését, feltétlenül szólnunk kell azokról – a vegyesbizottság keretében megvalósított, megvalósuló és megvalósítandó – az egyéb együttműködési formákról, amelyek a közös tanácskozásokhoz és a tervezett közös kiadványokhoz hasonlóan jelentős mértékben elősegítik a két ország szakembereinek és az általuk elért eredményeknek a megismerését, eredményes felhasználását. Úgyszintén szólni szeretnénk röviden az évek során tervbe vett, de különböző akadályok miatt meg nem valósított, jóllehet fontosnak ígérkező programokról, amelyek valóra váltása a jövő feladata.

A Vegyesbizottság munkájában kezdettől fogva nagy jelentőségű volt a szakemberek kölcsönös tanulmányútja, a Szovjetunió, ill. Magyarország közgyűjteményeiben (levéltár, könyvtár) végzett kutatás.

Az elmúlt évek során sok, főleg a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében dolgozó szovjet tudós járt ilyen célból hazánkban. Útjaikon nem csupán kutatásokat végeztek saját témáik területén, hanem igen gyakran felolvasások keretében vagy különböző történész folyóiratokban ismertették legújabb eredményeiket. (E téren köszönet illeti a Századok, a Történelmi Szemle, a Világtörténet, a Párttörténeti Közlemények, a Hadtörténeti Közlemények szerkesztőit, akik bő teret biztosítottak az ilyen jellegű információk számára.)

A Vegyesbizottság magyar tagozata az elmúlt évek során magyar szakemberek számára szovjet tanulmányutak biztosításával jelentős segítséget nyújtott

több fontos téma kutatásához, több érdekes és hasznos munka megjelentetéséhez. Ezek sorában megemlíthetjük pl. a finnugor kézikönyv előkészítését, a magyar ős- és honfoglalás kori történettel, a XIX. századi orosz–magyar kapcsolatokkal, a munkásmozgalom-történettel, a magyar internacionalisták oroszországi tevékenységével kapcsolatos kutatásokat, anyaggyűjtést, a számítógépek alkalmazásának a megismerését a történettudományi-gazdaságtörténeti kutatásokban stb.

A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság munkájában – úgyszintén kezdettől fogva – jelentős helyet foglal el a két ország szakemberei által folytatott közös konzultációk szervezése. Ezek sorában megemlíthetjük azokat, amelyeket a Moszkvában 1971–1972 során kiadott, szovjet szerzők által készített „Magyarország története”, ill. „A Nagy Honvédő Háború története” c. mű szerzői folytattak Magyarországon, továbbá a magyar ős- és honfoglalás kori történet, várostörténet, agrártörténet, munkásmozgalom-történet szakértői folytattak a SZU-ban.

A Vegyesbizottság munkatervében hosszú idő óta szerepel a közép-, délkelet-európai országok történetére vonatkozóan a Szovjetunióban, ill. Magyarországon kiadott művek bibliográfiai adatainak a kölcsönös közlése, bibliográfiai kartonok cseréje.

A Vegyesbizottság kezdettől fogva fontosnak ítélte, de ez idáig meg nem valósított terveit említve elsősorban a közös tanácskozások anyagainak a publikálásáról, a két ország történészei által publikált, egymást kölcsönösen érdeklő munkák tervszerűbb és szélesebb körű lefordításának, valamint több tudományos-népszerű kiadvány tervszerűbb megjelentetésének az elősegítéséről kell szólnunk.

A Vegyesbizottság mindkét tagozata az együttes tanácskozások megindulása idején, 1970-ben, felvetette azt a gondolatot, hogy hasznos és helyes volna évenként megjelenő folyóiratot létesíteni. „A magyar–szovjet történész vegyesbizottság közleményei” címmel, amely rendszeresen közölné a közös tanácskozások anyagait. A jó gondolat – a gyakori emlegetés ellenére – mind a mai napig megvalósítatlan maradt, s így a vegyesbizottsági tanácskozásokon elhangzó előadások, ill. a vitákról készített beszámolók – a legutóbbi időktől eltekintve – ötletszerűen, a pillanatnyi lehetőségeknek megfelelően láttak napvilágot.

Ha pedig már ennyi ideig késett a vegyesbizottsági tájékoztató megindítása, a bontakozó sokoldalú történészkapcsolatok láttán talán helyes volna annak mérlegelése, hogy egy, valamennyi vegyesbizottság munkáját felölelő, több nyelven megjelenő folyóirat lenne talán a legjobb megoldás.

A rendszeres folyóirat tervén túl felmerült egy-egy vegyesbizottsági tanácskozás anyagának közös tanulmánykötetben való publikálásának a gondolata is. Pl. az 1972-ben az oroszországi és a magyarországi falu társadalmi szerkezetéről tartott tanácskozás anyagainak a kiadását még akkor elhatározta a Vegyesbizottság, megvalósítására azonban nem került sor s a sokéves előkészületek ellenére úgyszintén elmaradt a Thúróczy-krónika tervezett latin–orosz kiadása, s az 1849–1910 korszakból származó kárpátukrán (ruszin) levéltári források publikálása is.

Sikerként könyvelhető el az 1972. évi budapesti numizmatatanácskozás anyagának a közzététele a Magyar Numizmatikai Társulat évkönyvében, valamint a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya által a magyar–szovjet tudományos–műszaki egyezmény aláírásának 25. évfordulója alkalmából Budapesten, 1974 szeptemberében rendezett ülésszak előadásainak magyar nyelvű kiadása az MTA II. Osztály Közleményeiben (1975. 24. sz.), ill. orosz nyelven az Akadémiai Kiadónál, a *Studia Historica* sorozat 129. számaként. E tekintetben nagy haladásnak tekinthető az 1976. évi őszi szibériai (Novoszibirszk, ill. Kossuth Kiadó), és az 1977. májusi moszkvai együttes tanácskozások anyagának tanulmánykötetekben történő, gyors publikálásának terve.

A magyar és a szovjet történeti munkák lefordításának elősegítését célzó munkálatokban való fokozottabb részvétel, a különböző kiadókkal való közvetlen kapcsolat javítása – a vegyesbizottság kezdettől tervezett, de csupán a közeljövőben megvalósuló feladata.

Ugyanezt mondhatjuk a történeti kutatások eredményeit népszerűsítő kiadványok tervezésében és megjelentetésében való fokozottabb, tervszerűbb részvételről is. Az ilyen jellegű vegyesbizottsági tevékenység egyik első jele: a magyar–orosz–szovjet történeti kapcsolatokra vonatkozóan a két ország történetirői által az elmúlt három évtized során feltárt s szétszórtan publikált adatok közös tanulmánykötetben való kiadásáról szóló, 1976-ban született s mindkét tagozat által helyesléssel fogadott javaslat.

Beszámolónk befejezéseként illő kifejeznünk köszönetünket mindazoknak, akik az elmúlt évek során munkásságukkal hozzájárultak a Vegyesbizottság fejlődéséhez, eredményei eléréséhez, így a különböző intézményeknél működő történészeknek és egyéb szakembereknek, a vegyesbizottság vezetőinek és tagjainak, az MTA, valamint az egyéb tudományos intézmények és szervek vezetőinek, ill. munkatársainak, kérve egyben az eddiginél még hathatósabb szíves támogatásukat.

Mayer Mária
a Vegyesbizottság magyar
tagozatának titkára

A MAGYAR—NÉMET TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG 1977. ÉVI ÜLÉSÉRŐL

Az 1977-ben esedékes vegyesbizottsági ülés megtartására – rendhagyó módon – 1978 januárjában került sor Berlinben. Az ülés központjában két rendezvény állott. Az egyikben a feudális abszolutizmus kutatásának problémáit vették számba a kutatók, a néhány év óta szokásossá vált metodológiai vitán pedig a 10 kötetes magyar történeti szintézis módszertani tapasztalatairól és eredményeiről esett szó.

A plenáris ülés fő referátumát német részről Herbert Langer, magyar részről Benda Kálmán tartotta.

H. Langer referátumában az abszolutizmus kutatása során felmerült fontosabb kérdések számbavételére vállalkozott, igen széles spektrumban, a gazdasági vonatkozásoktól a művészetben jelentkező problémákig. Mint maga is hangsúlyozta, inkább a problémák bemutatása volt a célja, mintsem lezárt vélemények kifejtése. Az egyes nézetek kritikai áttekintése, vitatható oldalainak bemutatása mellett természetesen bőven nyílt alkalma saját nézeteinek ismertetésére.

Szerteágazó problematikájú előadását két fő témakör köré csoportosította. Az egyik az abszolutizmus genezisére, történelmi szerepére és főbb jellemvonásaira vonatkozó kérdéseket ölelte fel.

Az abszolutizmust mint az államhatalom gyakorlásának formáját határozta meg, amelyet a politikai centralizáció, kiépült hivatalszervezet, állandó hadsereg, fejlett pénzügyi rendszer és az államegyház jellemeznek. Ezek segítségével az uralkodó elválasztja a feudális arisztokráciát a hatalom közvetlen gyakorlásától. Utalt azokra az elméletekre, amelyek a feudális nemesség, a rendek hatalomvesztését eltúlozzák, vagy lebecsülik, s velük szemben hangsúlyozta, hogy az abszolutizmus a feudalizmus alapvető struktúrája által megengedett kereteken belül valósult meg. Ugyanakkor két logikailag ellentétes tényezőt egyesít egy történeti folyamatban: a feudális hatalom megerősítését és az eredeti felhalmozás, a burzsoázia formálódásának elemeit. Mindezt természetesen országonként eltérő módon s elmentmondásokkal terhesen, ami alapja lehet különböző megítéléseknek.

A centralizációs kísérletek visszavezethetők a késő középkorba, oda, ahol a polgári-kapitalista erők megjelentek: az olasz városállamokba. Ezek a kisméretű államcsoportok mintegy kísérleti retortáknak tekinthetők. Nemzeti méretekben Spanyolországban és Angliában történik meg először az abszolutisztikus vonások ki-

fejlesztése. Ez egyúttal két típust is jelentett: a kapitalista fejlődést gátló spanyol s a kapitalizmust segítő angol formát. Mindkettőben csonkán, tökéletlenül valósult meg az abszolutizmus modellje, ezért jellegük, periodizációjuk sok vitára adott alkalmat. A tökéletesebb formát a francia képviselte majd, amely egyúttal mintául szolgált Európa más államainak. Utánzása, formáinak átvétele segítette az abszolutizmus kialakulását ott is, ahol a belső fejlődés alapvetően ebbe az irányba haladt ugyan, de a feltételek még hiányosan vagy tökéletlenül voltak meg.

Az abszolutizmus mint általános, ha nem is kizárólagos európai rendszer kifejlődése összekapcsolható az ún. XVII. századi válság problémájával is. Ez a hatalmi-gazdasági krízis az államok többségében nem forradalmi átalakulást, hanem a felépítmény átalakítását hozta; a feudális rend restabilizálására az abszolutizmus látszott a legalkalmasabbnak.

Az előadás második része az egyes társadalmi osztályok, csoportok, intézmények stb. viszonyát vizsgálta az abszolutizmushoz. Topolski gazdasági-társadalmi fejlődéstipológiáját követve, amely szerint van egy *angol* (tőkés felhalmozás és a kisárutermelés visszaszorítása) egy *francia* (feudális felhalmozás és erős kisárutermelés) és egy *lengyel* típus (feudális felhalmozás gyenge kisárutermelés mellett), a franciát látja leginkább összekapcsolhatónak az abszolutisztikus fejlődéssel. Hangsúlyozta, hogy a manufaktúra-korszak és az abszolutizmus kifejlődése időben egybeesett, s a manufaktúrák az állami gazdaságpolitika erőteljes támogatását élvezték. A nemesség magatartásával kapcsolatban kiemelte az abba tömegesen bekerülő új elemek – amelyeknek legpregnánsabb képviselője a francia robe –, szerepét. Arra is utalt, hogy a polgárság könnyen behódolt a királyi hatalomnak, s az antif feudális osztályharc fegyveres formái többnyire a parasztságra maradtak.

A parasztság államhoz való viszonya bonyolultabbá vált az abszolutizmussal, antif feudális osztályharcának s az abszolutizmus kiteljesedésének kapcsolata azonban nyilvánvaló.

Foglalkozott az előadás a saját öntudattal rendelkező hivatalnokság, a hatalom gépies eszközévé vált katonaság s a még mindig erős ideológiai-kulturális tényezőt jelentő egyháznak az abszolutizmus rendszerébe történt beillesztésével. Végül kiemelte a kapcsolatot az abszolutizmus személyes-dinasztikus jellegével összefüggő pompakedvelése és a külső ragyogás, reprezentativitás-igénye, valamint a művészetek fejlődése között.

Benda Kálmán előadása nem szélességében, hanem mélységében közelítette meg az abszolutizmus kutatásának problematikáját: vizsgálódásainak középpontjába a rendek és az uralkodó közötti küzdelem alakulását állította Kelet-Közép-Európában, s ennek kapcsán arra keresett választ, miért nem tudtak a XVI. században abszolutizmussá fejlődni a Habsburg-monarchiában jelentkező abszolutisztikus tendenciák.

Az előadás rámutatott arra, hogy rendiség és uralkodó küzdelmében Kelet-Közép-Európa nemcsak egyszerű kését mutatott – a Habsburg-birodalomban a

rendiség akkor érte el hatalma csúcsát, amikor Franciaországban elbukott –, hanem eltérő jellegű volt a fejlődése is. Világosan látszik ez a társadalmi struktúra különbségében: Kelet-Közép-Európában a nemesség jóval számosabb – Magyarországon pl. egész népelemek, székelyek, kunok tartoznak hozzá –, a polgárság viszont gyérebb volt, mint Nyugat-Európában.

A Habsburg uralkodó – magyar rendek ellentétét nemzeti sajátosságként értékelő régebbi felfogással szemben kiemelte, hogy a rendek valamennyi tartományban küzdöttek az uralkodó abszolutisztikus törekvései ellen, s Ferdinánd trónra lépésekor mindenütt – helyileg változó – feltételekhez kötik uralkodóként történő elismerését. Birodalmában nemcsak Magyarországnak volt különállása: osztrák tartományai több különálló részből (Alsó-Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Tirol stb.) tevődtek össze, s a cseh korona is több tartomány fölötti uralmat jelentett. E tartományokból hiányzott az egy birodalomhoz tartozás érzése; a szétválaszthatatlan összetartozás gondolata a dinasztia részéről is csak 1621-ben fogalmazódott meg II. Ferdinánd végrendeletében. Még a török elleni harcok sem hozták össze az egyes tartományok rendjeit; a legerősebb egyesítő erőnek éppen az abszolutizmus elleni küzdelem bizonyult. Közös rendi gyűlésük – bár első ízben 1614-ben összeült ilyen – nem szilárdult meg. Így azután a rendek törekvése saját jogszokásaik konzerválására irányult, tartományonként különböző formát öltő rendi dualizmus alakult ki, az uralkodónak akarata keresztülviteléhez formálisan 12 rendi gyűlés hozzájárulását kellett megszereznie.

A rendiség jellemzésénél Hintze tipológiáját vette alapul az előadás, amely a rendi gyűlés szerkezetéből indult ki. Eszerint megkülönböztethető a kétkamarás (angol) típus – ahol a főrendek külön tanácskoztak a kisebb nemesség és a polgárság képviselőitől –, valamint a kuriális (francia) rendszer, ahol az egyes rendek külön-külön tanácskoztak. A Habsburg-birodalomban mindkét típus jelen volt: az osztrák tartományokban a kuriális, a cseh és a magyar rendi gyűlésen a kétkamarás rendszer dívott. A magyar és a cseh alsó táblán ezenkívül a személyes megjelenés helyett képviseleti követküldés volt gyakorlatban. Ez egyrészt emelte a tárgyalások színvonalát, nem volt tömeg, s mód volt kiválóbb emberek küldésére, másrészt egységesebb fellépést is lehetővé tett. A rendi gyűlés tárgyalási mechanizmusa (Királyi propozíciók – rendi válasz és sérelmek – királyi replika) viszont manőverezési lehetőséget biztosított az uralkodónak. Egyrészt ki tudta használni a rendek belső ellentéteit, másrészt a királyi válasz elodázásával megvárhatta, míg a követek – gyakran pénzüik fogytával –, szétszóródtak. Az eredmény így többnyire kompromisszumos megegyezés lett.

I. Ferdinánd megpróbálta központi hatóságok (udvari kamara, udvari tanács, udvari kancellária) létesítésével szolgálni a központosítást, ezek működését azonban nem tudta folyamatossá tenni. Utódai alatt az egyes tartományok testvérek, fiak közötti szétosztása következik be, s ha a mellékágak 1600 körül ki nem halnak, a birodalom központosítása talán végleg elakad.

Akadályozta az abszolutizmus kiépítését, hogy a délnémet tőke visszahú-

zódása s a török veszély következtében az uralkodó rá volt utalva a rendek adó- és katonaillesztési hajlandóságára. A védelemben, s az adó behajtásban a rendek közvetlenül is részt vettek. Ezenkívül hátráltatták a centralizációt a Habsburg-rendszer középkorias vonásai, az egyházzal való összefonódás és a személyes kapcsolatok nagy szerepe is; a franciával ellentétben polgári szakemberek nemigen jutottak magasabb hivatalokba.

A polgárság gyengesége miatt a centralizáció nem tudott széles társadalmi erőkre támaszkodni, zsoldos hadseregre nem volt elég pénze, s a hadügyekben is osztoznia kellett a rendekkel. Maguk az uralkodói célok sem irányultak azonban ekkor még arra, hogy a tartományokból egységes birodalmat építsenek ki. Sokkal inkább dinasztikus céljaik – a Német Birodalom feletti uralom és a spanyol trón – eszközeinek tekintették azokat. Így azután a XVII. század elején – nemzeti felkelések erejére támaszkodva – a rendiség hatalmának megnövekedése következett be.

Barta János korreferátumában az abszolutizmus társadalmi bázisát elemezve rámutatott a Habsburg-abszolutizmus sajátos helyzetére. A 30 éves háború során az uralkodónak sikerült az örökös tartományokban részben kicserélni a nemességet s csökkenteni a kisenemesség számát. Ezzel a rendiség meggyengült, s lehetővé vált a központosítás intézményeinek kiépítése. A nemesség passzívan fogadta ezt, nem szívesen vállalt hivatalt, az állami szervekbe nem került sorukból vállalkozó szellemű vezető réteg. A polgárság gyengesége folytán nem tudta pótolni ezt a hiányt, ezért sok külföldi, idegen elem került a hivatalokba éppen akkor, mikor a nemzetállam kiépítése lett volna a feladat. Mária Terézia megpróbálta a nemességet az abszolutizmus rendszerébe kapcsolni az udvar fényének emelésére katonai iskolák alapítása stb. segítségével. E próbálkozások azonban nem sok eredménnyel jártak; a nemesség politikai aktivitásának újraéledésével ismét rendi jogait kívánta helyreállítani.

A vitában felszólaló *M. Kossok* számos vitás problémát érintett. Ezek egy része az abszolutizmus fogalmával kapcsolatos. Kossok különösen az abszolutizmus és despotizmus viszonyát vizsgálta, rámutatva az intézményekben és a hatalom minőségében országonként jelentkező különbségekre. Hangsúlyozta ugyanakkor a tipológia elégtelenségét is. Az abszolutizmust szerinte elsősorban történeti fejlődésében, korszakonként kell vizsgálni.

Az abszolutizmus történeti szerepét illetően rámutatott arra, hogy számos ellentmondásos jelenséget tartalmaz. Így a jobbgátság vonatkozásában nemcsak elnyomó funkciója érvényesült, hanem parasztvédő politikája is, ami az egyéni nemesi érdekek és az átlag osztályérdek ütközésének következménye. Rámutatott továbbá arra, hogy az európai történelemben abszolutizmus és polgári forradalmak párhuzamosan is jelentkeztek. Felvetette azt a problémát, hogy ha az abszolutizmus erősíti a polgárságot, akkor valamiféle proto-polgári szerepet lehet-e tulajdonítani neki. Ebben az esetben az a meglehetősen kellemetlen helyzet állna elő, hogy ha minél hatékonyabbak lennének a feudalizmus konzerválására létrehozott abszolutiz-

mus intézkedései, annál inkább a feudalizmus felbomlásához vezetnének. A probléma megoldásához figyelembe kell venni, hogy az abszolutizmusok monopolista polgársága nem azonos a polgári forradalmak új burzsoáziájával.

G. Schilfert az abszolutizmusnak a rendekhez való viszonyát elemezve rámutatott arra, hogy a kisnemesség kevesebbet veszített az abszolutizmussal, mint a főnemesség. Hangsúlyozta a nemzeti fejlődések különbözőségeit is. Magyarországon például az idegen abszolutizmus akadályozta a polgárság nemzeti uralkodó osztállyá válását. Angliában pedig a feudális parlament alakult át burzsoá érdekeket képviselő parlamentté a XVI. sz. folyamán. VIII. Henrik mint abszolút uralkodó ezért nem került konfliktusba a parlamenttel.

P. Hoffman az abszolutizmus-fogalom kétféle használatára hívta fel a figyelmet. Engelsnél ez a fogalom történeti korszakot jelent, míg Leninnél egyszerűen despotikus uralmi formát.

H. Lehmann az abszolutizmus ideológiai kérdéseinek kapcsán a kameralizmus szerepét vizsgálta. A német abszolutizmusok számára ez jelentette a merkantilizmust. Ugyanakkor – viszonylag kései fellépése folytán – keveredett a felvilágosodás eszméivel is. Így a manufaktúrák támogatását, az állam gazdasági intézményeinek létrehozását stb., az államnak szerződéses jellegéből levezetett védelmi és jólétkeremtő funkcióival indokolják meg.

I. Mittenzwei a felvilágosodás és a felvilágosodott abszolutizmus viszonyát taglalta II. Frigyes abszolutizmusa példáján. Rámutatott arra, hogy II. Frigyes a természetjogból levezetett szekularizált ideológiai alátámasztást keresett az abszolút uralom számára a teokratizmus helyett. Hangoztatta az alattvalók egyenlőségét, s nem akart közvetítőket közte és alattvalói között. A szabadságot a közjónak alárendelő filozófiai tanok segítségével indokolta az intézményes korlátozások létjogosultságát. A felvilágosodás fegyvertárát a filozófusoktól eltérő értelemben használta tehát, hozzáigazítva saját célkitűzéseéhez. Alakjában a történeti személység szerepét is tanulmányozhatjuk az abszolutizmusok alakulásában.

Az ülészak másik fő rendezvényét *Mucsi Ferenc* előadása vezette be. Az előadó először a 10 kötetben készülő „Magyarország története” című mű általános szervezeti és metodikai-metodológiai problémáit elemezte. A historiográfiai előzmények bemutatásával kiemelte az ilyen nagy szintéziseknek a kutatás, de a történeti szemlélet fejlődésében is mérföldkönek számító szerepét. Utalt azokra a nagy feladatokra, amelyeket Magyarország történetének szintézise maga elé tűzött. Így többek között kiemelte a gazdaság- és társadalomtörténeti alapozást, a történelem egyes területeinek – politikatörténet, kultúrtörténet, gazdaságtörténet stb. – összekapcsolását a teljes fejlődéskép megrajzolása érdekében, az ország történetének elhelyezését a szűkebb közép-kelet-európai és a tágabb egyetemes történeti összefüggésekben, a történeti sorsfordulók eredményei mellett a negatívumok bemutatásának szükségességét, a békés korszakok kevésbé látványos, de nem kevésbé fontos alkotómunkájának ábrázolását, a történeti Magyarország területén élt nem-magyar népek fejlődésének bemutatását, mint elengedhetlenül szükséges tényezőket.

Részletesen ismertette a munkálatok megindulásának szervezési feladatait, a szerkesztő bizottságok felépítését, a tematikák kialakításának módszereit, a periodizációt és a kötetbeosztást. Beszélt a szerzőknek nyújtott szervezett segítség (bibliográfiák, levéltári anyagfeltárás stb.) formáiról, vitorozatok rendezéséről és a széles körű történész-közvélemény tájékoztatását, a véleménycserék serkentését szolgáló műhelytanulmányok rendszeres publikálásáról.

Előadásának második részében az 1890–1918 közötti időszak történetét felölelő hetedik kötet problematikáját ismertette. A korszak vizsgálatánál a fő problémát mindig az Osztrák–Magyar Monarchia történeti és politikai szerepének megítélése, Magyarországnak a dualista birodalomban elfoglalt helyzetének értékelése jelentette. Az álláspontok különbözőségének széles skálájára utalva kiemelte a Monarchia ténylegesen ellentmondásos jellegét, s a gazdasági fejlődésben, a magas szintű kulturális életben elért eredményeinek elismerése mellett hangsúlyozta antidemokratikus, fejlődésgátló, reakciós s társadalmában, szemléletében feudális vonásokat is őrző oldalait, amelyek miatt felbomlását végül is pozitív történeti fejleménynek tekinthetjük, ha e felbomlás gyakorlati megvalósulási formái nem is minden vonatkozásban haladóak.

A kötet egyes témaköreiben a gazdaságtörténetnél a munka termelési szerepét, a regionális különbségek elemzését és az ipari forradalom kibontakozásának leírását tartotta kiemelendőnek. A társadalomtörténetnél a sokoldalúság és a dzsentri szerepének tárgyalása mellett hangsúlyozta az életmód bemutatását, mint fontos új eredményt. A politikatörténet egyoldalú parlamentcentrikussága megszűnt, a parlamenten kívüli – szocialista, demokratikus ellenzéki – politikai erők ábrázolása is nagy teret kap. A szociáldemokrata mozgalom realisabb, hibái ellenére is lényegében haladó értékelése s a politikai gondolkodás állapotáról rajzolt körkép is fontos tudományos előrelépést jelent. A politikai gondolkodás bemutatása annál fontosabb, mert ez az az időszak, amikor a korábban haladó szerepet betöltő nemesi liberizmus agresszív nacionalizmusba fordult, s szembe került a polgári demokratizmus eszméivel. A polarizálódó irányzatokban (az újkonzervativizmussal és jobboldali radikalizmussal az egyik, polgári radikalizmussal s a marxizmushoz közelítő baloldallal a másik oldalon) a következő korszak szinte valamennyi politikai áramlatának elődje felismerhető.

A hasonló méretű történeti szintézis elkészítését tervező német kollégák számos kérdést, problémát vetettek fel Mucsi Ferenc beszámolója s az általuk már ismert (a Vegyesbizottság egyik korábbi ülésén is bemutatott) nyolcadik kötet alapján. Különösen sok kérdés hangzott el a periodizációval kapcsolatban, amelyek főleg a nemzeti történet és a nemzetközi fejlődés viszonyát, a munkásmozgalom történetének a történeti fejlődés egész menetébe való beillesztését feszegették. Sok kérdés foglalkozott a magyar történeti szintézisben jelentkező új kutatási eredményekkel, különösen a politikai gondolkodás, az életmód, a társadalmi struktúra s a nemzetiségek története vonatkozásában.

Gyimesi Sándor
a Vegyesbizottság magyar
tagozatának titkára

A II. OSZTÁLY AKADÉMIKUSAINAK 1976. ÉVI PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE*

Andics Erzsébet

- Metternich és Magyarország. Bp. 1975, Akad. K. 380 p. 18 t.
Ism.: --. = Magyar Tudomány, 21. 1976. 6. 398. p.
 - Tokody Gy. = Magyar Nemzet, 32. 1976. 145. 13. p.
 - Niederhauser E. = Magyar Hírlap, 9. 1976. 87. 10. p.
- Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973, Akad. K. 513 p. 10. t.
Ism.: - Mérei Gy. = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 22. 1976. 1-2. 201-208. p.

Berend T. Iván

- Magyarország története. 1918-1919, 1919-1945. Főszerk. Ránki György.
A kötet szerzői: Berend T. Iván, Ránki György stb. Bp. 1976, Akad. K. 1400 p. (Magyarország története 8.)
- Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. [Társszerző]:
Ránki György. Átdolg. és bőv. 2. kiad. Bp. 1976, Közgazd. és Jogi K. 723 p.
- A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. 1945-1968. 2. kiad. Bp. 1976, Kossuth K. - Közgazd. és Jogi K. 305 p.
- A szocialista gazdaságpolitika három évtizede Magyarországon. 1945-1975. [Bp. 1976], NME soksz. 26 p.
- Storia economica dell' Ungheria dal 1848 ad oggi. [Co-autore]: György Ránki. Roma, 1976, Riuniti. 273 p.
- Economic development in East Central Europe in the XIXth and XXth centuries. [Co-author]: György Ránki. 2. ed. London-New York, 1976, Columbia Univ. Press. 402 p.
- Economic development in East Central Europe in the XIXth and XXth centuries. [Co-author]: György Ránki. London-New York, 1974, Columbia Univ. Press. 402 p.
Ism.: - A. Teichova = Journal of Economic Literature, 14. 1976. 4. 1291-1292. p.

* Korábbi megjelenésű művek 1976. évi ismertetése is feltüntetésre kerül.

- Hungary: A century of economic development. [Co-author]: György Ránki. New York, 1974, David and Charles. 263 p.
Ism.: – H. Sundhaussen = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 24. 1976. 2. 294–296. p.
- Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről. [Társszerző]: Ránki György. Bp. 1974, Magvető. 669 p. (Elvek és utak)
Ism.: – Kápolnai I.–Kulcsár L.–Bélley L. = Szociológia, 1976. 3–4. 599–606. p.
– E. Niederhauser = Canadian-American Slavic Studies, 10. 1976. 1. 152–153. p.
- A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968. Bp. 1974, Kossuth K. – Közgazd. és Jogi K. 236 p.
Ism.: – Birta I. = Századok, 110. 1976. 1. 131–135. p.
- Histoire de la Hongrie des origines à nos jours. Par I[ván] T. Berend, Gy[örgy] Ránki etc. Publ. sous la dir. de Ervin Pamlényi. Bp. 1974, Corvina. 757 p. 24 t. (Académie des Sciences de Hongrie, Institut d'Histoire.)
Ism.: – M. Kun = Nouvelles Études Hongroises, 11. 1976. 267–268. p.
- Magyar tudós portrék. Babics Antal, Berend T. Iván, Gillemot László, Kardos Lajos, Köpeczi Béla, Marx György, Mátrai László, Straub F. Brunó, Szalai Sándor, Zólyomi Bálint. Kardos István tévésorozata. Bp. 1976, Kossuth K. 222 p.
- Történettudomány – népszerűsítés – történelemoktatás. [Társszerző]: Szabolcs Ottó. = Történelem és tömegkommunikáció. Szerk. Vass Henrik. Bp. 1976, Akad. K. 17–24. p.
- Együttműködés a közgazdaságtudományokban. = A felsőoktatási intézmények vezetőinek tanácskozása. A Magyar Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaságok Szövetsége partneregyetemének és főiskoláinak első rektori konferenciája. Miskolc, 1975. október 20–22. Szerk. Klement Tamás. Bp. 1976, Felsőokt. Kut. Közp. 97–100. p. (Felsőoktatási tanácskozások 12.)
- Gazdaság és társadalom a századelő Magyarországon és Károlyi Mihály. = Emlékezés Károlyi Mihályra. Szerk. Stier Miklós. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Magyar Történelmi Társulat 1975. március 4-én Károlyi Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülés anyaga. Bp. 1976, Akad. K. 13–22. p.
- Szotrudniceszstvo po ekonomicseszkim naukam. = Szovescsanie rukovoditelej vüszsij ucsebnüh zavedenij. Pervaja konferencija rektorov, szotrudnicsajuscijh universzitetov i vuzov Vengerszkoj Narodnoj Reszpubliki i SzSzSzR. Miskolc, 1975. október 20–22. Szosztav. i red.: Ju. D. Szalaj (Szalai). Bp. 1976, soksz. 153–159. p.

- Előszó. = A fejlett gazdaság határán. Tanulmányok. Írták: Neményi István, Belyácz Iván stb. Szerk.: Neményi István. Bp. 1976, Közgazd. és Jogi K. 5-6. p.
- The present in historical perspective. = New Hungarian Quarterly, 17. 1976. 64. 110-120. p.
- Észrevételek az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 1972-1975. évi beszámolójáról. = Gazdaság és Jogtudomány, 10. 1976. 3-4. 339-343. p.
- Gazdaság - műveltség - társadalomtudomány. [A Magyar Tudományos Akadémia 1976. májusi közgyűlésének keretében, a Filozófiai és Történettudományok Osztályának ülésén elhangzott előadás.] = Magyar Tudomány, 21. 1976. 7-8. 401-414. p. és Közgazdasági Szemle, 23. 1976. 7-8. 781-802. p.
- Ism.: - P. K. = Állam és Igazgatás, 26. 1976. 11. 1042-1043. p.
- -. = Magyar Nemzet, 32. 1976. 107. 8. p.
- A társadalomtudományok és az iskola. [Részlet az Akadémia közgyűlésén Gazdaság - műveltség - társadalomtudomány címmel elhangzott előadásból.] = Magyar Hírlap, 9. 1976. 114. 6. p.
- A történelem mint tudományos diszciplína és mint iskolai stúdium. [Bevezető előadás a Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlésén.] = Valóság, 19. 1976. 3. 1-16. p. és Századok, 110. 1976. 3. 529-549. p.
- Ism: - -. = Társadalmi Szemle, 31. 1976. 4. 104. p.
- Szabolcs O. = Pedagógiai Szemle, 26. 1976. 4. 371-373. p.
- Történelem és társadalomismeret. = Világosság, 17. 1976. 7-8. 480-486. p.
- Az infrastruktúra (háttérágazat) fejlesztése - történeti összefüggésben. = Társadalmi Szemle, 31. 1976. 12. 34-43. p.
- Drei Jahrzehnte sozialistischer Wirtschaftspolitik in Ungarn. = Europäische Rundschau, 4. 1976. 1. 29-44. p.
- Közgazdászképzés. Új követelmények és módszerek. = Figyelő, 20. 1976. 36. 3. p.
- Vélemények, viták a közoktatásról. Összeállítás Andor Mihály, Balassa Péter, N. Sándor László írásaiból. [N. Sándor László cikke eredetileg megj.: A történelemtanítás távlatai. Beszélgetés Berend T. Ivánnal címen. = Köznevelés, 1975. 29.] Vál. és szerk.: Katsányi Sándor. = Látóhatár, 1976. 9. 143-145. p.
- Gazdaság, műveltség. Beszélgetés Berend T. Iván akadémikussal. = Népszabadság, 34. 1976. 156. 4-5. p.
- Országos történész vándorgyűlést rendeznek Székesfehérvárott. Berend T. Iván akadémikus nyilatkozata. = Magyar Nemzet, 32. 1976. 299. 5. p.
- Csernok Attila- Ehrlich Éva-Szilágyi György: Infrastruktúra, korok és országok. Bp. 1975, Kossuth K. 390 p.

- Ism.: – Berend T. I[ván] = *Acta Oeconomica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 16. 1976. 1. 104–107. p.
 és *Közgazdasági Szemle*, 23. 1976. 5. 624–628. p.
- Hevesi Gyula: *Tanulmányok*. Bp. 1976, Akad. K. 231 p.
 Ism.: – Berend T. Iván = *Népszabadság*, 34. 1976. 273. 7. p.
- Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseihez a két világháború között. [Társszerző]: Ránki György. = *Történelmi Szemle*, 18. 1975. 4. 608–626. p.
 Ism.: – Cs. S. = *Népszabadság*, 34. 1976. 292. 6. p.

Elekes Lajos

- A történelem felfogása korunk polgári tudományában. Bp. 1975, Kossuth K. 342 p.
 Ism.: – Glatz F. = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22. 1976. 1–2. 219–222. p.
 – Rottler F. = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica*, 17. 1976. 349–351. p.
- A „történelem és társadalom” című [a XIV. Nemzetközi Történész Kongresszuson elhangzott] téma vitájáról. = *Századok*, 110. 1976. 3. 511–516. p.
- *Történelem és társadalom*. = *Magyar Nemzet*, 32. 1976. 268. 7. p.

Ember Győző

- Hungary and Sweden. Early contacts, early sources. Gen. ed. Folke Lindberg. Ed. Győző Ember, György Székely etc. Bp. 1975, Akad. K. 122. p. (*Swedish–Hungarian historical studies* [1].)
 Ism.: – N. Balogh A. = *Századok*, 110. 1976. 6. 1167–1168. p.
- *Tervezés és szervezés a történettudományban*. = *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, 25. 1976. 2–3. 225–238. p.
- *Zárszó*. [Elhangzott a negyvennyolcas magyar forradalom 125. évfordulója alkalmából 1973. december 13–14-én rendezett tudományos ülészakon.] = *A negyvennyolcas forradalom kérdései*. Bp. 1976, Akad. K. 156–159. p. (*Értekezések a történeti tudományok köréből*. Új folyam 77.)

Garas Klára

- *A Szépművészeti Múzeum képei*. 2. jav. kiad. Bp. 1976, Corvina. 284. p.
- *A Szépművészeti Múzeum*. Bp.–Moszkva, 1976, Corvina–Izobrazitel’noe Iszkuszsztvo. 112 lev.
- *Muzej izobrazitel’nih iszkuszsztv*. Budapest. Perv.: N. Podzemszkaja. Moszkva–Bp. 1976, Izobrazitel’noe Iszkuszsztvo–Korvina. 116 lev. (Muzei mira.)
- *Das Reisejournal des Architekten Johann Michael Küchel aus dem Jahre*

1737. Die Reise in Ungarn. = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 22. 1976. 1–2. 133–154. p.

- Magyarországi barokk művészet. (Operatív tanulmány a magyarországi művészettörténeti kézikönyv IV. kötete számára.) = Művészettörténeti Értesítő, 25. 1976. 4. 363–364. p.
- Sebastiano Ricci nel Castello di Schönbrunn. = Atti del Congresso Internazionale di Studi su Sebastiano Ricci. Udine, 1976. 105–109. p.
- Migrations d'artistes, relations artistiques. (Les maîtres italiens et la pénétration du baroque en Hongrie.) = Baroque. Revue Internationale, 1976. 8. 47–56. p.

Gerevich László

- Budapest története. 3. Főszerk.: Gerevich László. Bp. 1975, Akad. K. 585 p. 3 t.
Ism.: – Bibó I. = Művészettörténeti Értesítő, 25. 1976. 4. 363–364. p.
- „A legszükségesebb teendő az ásatások eredményeinek a legrövidebb időn belüli közzététele.” = Magyar Tudomány, 21. 1976. 4–5. 265–268. p.
- A pesti és budai vár. = Budapest régiségei, 24. 1976. 1. 43–58. p.

Hermann István

- Évadok tanúsága. Bp. 1976, Szépirod. K. 526. p.
Ism.: – Koltai T. = Élet és Irodalom, 20. 1976. 46. 10. p.
- Televízió, esztétika, kultúra. Bp. 1976, Kossuth K. 322 p. (Esztétikai kis-könyvtár.)
- Vita közben: a közművelődés. Vitamontázs. Összeáll. Havas Katalin és Kamarás István. Felszólalók: Hermann István, Köpeczi Béla, Sótér István stb. Bp. 1976, Kossuth K. 32–66. p.
- A szocialista Magyarország kultúrája és a szocialista magyar kultúra. = A közművelődés kérdései. III. Szerk.: Ács Ferencné. Bp. 1976, MSZMP Bp.-i Bizottságának Oktatási Igazgatósága. 100–115. p.
- A világszemlélet váljon személyes üggyé. [Interjú. Riporter]: Csulák Mihály. = Ember és műveltség. Harmincnégy interjú – tudósokkal, írókkal, művészekkel. Szerk. Győri György. Bp. 1976, Gondolat. 123–133. p.
- Lukács György gondolatainak aktualitása. [Elhangzott Lukács György születésének 90. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen.] = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 25. 1976. 1. 6–16. p.
- „Mindazt, amit az emberiség átélt, mélyebb filozófiai összefüggések ismerete nélkül megérteni nem lehet.” = Magyar Tudomány, 21. 1976. 11. 688–690. p.
- A kultúra a kapitalizmusban. [Az előadás elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézete által 1975. október 14–15-én rendezett „A szocialista világ-

- irodalom és kultúra problémái” című konferencián. = *Literatura*, 3. 1976. 1. 115–117. p.
- Egy kategória módosulása. A Sollen a klasszikus német filozófiában. = *Valóság*, 19. 1976. 12. 1–6. p.
 - A mai polgári válságtudat művészi tükrözéséhez. = *Társadalmi Szemle*, 31. 1976. 1. 35–44. p.
 - A kultúra, a művészet és a szabad idő egysége. = *Társadalmi Szemle*, 31. 1976. 12. 57–65. p.
 - A hitvitáktól a talpalatnyi naturalizmusig. = *Színház*, 9. 1976. 7. 2–11. p.
 - A hitvitáktól a talpalatnyi naturalizmusig. [Eredetileg megj.: Rövidítve. *Színház*, 1976. 7.] = *Látóhatár*, 1976. 9. 194–216. p.
 - Tudjunk egymásról! = *Szovjet Irodalom*, 1976. 8. 168–170. p.
 - A bölcsesség csizolója. = *Múzsák*, 1976. 4. 27–28. p.
 - Tanulás, tudás, irónia. = *Napjaink*, 15, 1976. 9. 1. p.
 - Művészet és közérthetőség. Jegyzetek egy aktuális témáról. = *Népszabadság*, 34. 1976. 258. 9. p.
 - Filozófia és „nemzeti karakter”. = *Népszava*, 104. 1976. 103. 7. p.
 - Kultúra és munkafegyelem. = *Magyar Hírlap*, 9. 1976. 121. 9. p.
 - A társadalmi lét ontológiája. = *Magyar Hírlap*, 9. 1976. 133. 10. p.
 - Szélcsend vagy forrongás. [Társadalmi fejlődésünk ellentmondásairól, vitáiról.] = *Magyar Hírlap*, 9. 1976. 98. 9. p.
 - Hogyan éljünk? [A körkérdésre válaszol: Raffai Sarolta, Köpeczi Béla, Makara Péter, Hermann István, Ancsel Éva, Lakos Sándor.] Összeáll.: Dosztányi Imre. = *Magyar Ifjúság*, 20. 1976. 52. 5–9. p.
 - Immanuel Kant: Általános megjegyzés az esztétikai reflektáló ítéletek expozíciójához. Ford.: Hermann István. = *Esztétikai olvasókönyv. Szöveggyűjtemény*. 3. átd. kiad. Összeáll.: Kis Tamás. Bp. 1976, Kossuth K. 37–43. p.
 - Kocsis Rózsa: Igen és nem. – A magyar avantgarde színháték története. Bp. 1973, Magvető. 655 p.
Ism.: – Hermann István = *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 18. 1976. 1–2. 229–232. p.
 - Páskándi Géza: Színhűvek. [Távollevők. – Egy ember, aki megunta bőrét. – A haladék.] Bp. 1975, Magvető. 383 p.
Ism.: – Hermann István = *Kritika*, 1976. 5. 27–28. p.
 - Lukács György: A fiatal Hegel. Bp. 1976, Kossuth K. – Akad. K. 566 p.
Ism.: – Hermann István = *Tiszatáj*, 30. 1976. 10. 76–79. p.
és *Látóhatár*, 1976. 11. 205–212. p.
 - Köpeczi Béla: A magyar kultúra harminc éve. Bp. 1975, Kossuth K. 252. p.
Ism.: – Hermann István = *Nagyvilág*, 21. 1976. 5. 777–778. p.
 - Johann Gottlieb Fichte: Az erkölcsstan rendszere. Vál., az utószót és a jegyzeteket írta: Vajda Mihály. Bp. 1976, Gondolat. 796 p. (Etikai gondolkodók.)
Ism.: – Hermann István = *Magyar Hírlap*, 9. 1976. 282. 10. p.

Lukács József

- A vallás és az irracionizmus vizsgálatának néhány problémája Lukács György életművében. [Elhangzott a Lukács György születésének 90. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen.] = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 25. 1976. 1. 17–26. p.
- Les problèmes de la religion et de l'irrationalisme dans l'oeuvre de György Lukács. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica, 10. 1976. 21–34. p.
- Węzłowe problemy laicyzacji świadomości społecznej. = Człowiek i Światopogląd, 1976. 2. 88–98. p.
- Trzydzieści lat krytyki religii na Węgrzech. = Człowiek i Światopogląd, 1976. 3. 57–77. p.
- A történeti fejlődés dialektikája és az ázsiai termelési mód. Gondolatok Tókei Ferenc [Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Bp. 1975, Kossuth K.] c. könyvéről. = Társadalmi Szemle, 31. 1976. 5. 56–68. p.
- Együttműködés és dialógus. Beszélgetés Lukács József professzorral. [Riporter]: Kovács Dénes. = Népszabadság, 34. 1976. 284. 4–5. p.
- Marxisten und Gläubige. Gemeinsame Ziele – unterschiedliche Weltanschauungen. [Gespräch mit Professor József Lukács. Reporter]: Dénes Kovács. = Budapesti Rundschau, 10. 1976. 52. 4. p.

Mátrai László

- Alapját vesztett felépítmény. Bp. 1976, Magvető. 128. p. (Gyorsuló idő.)
- A filozófiai tudományok fejlődése a felszabadulás után. [Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen.] = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 25. 1976. 1. 95–102. p.
- A második évszázad elé. [100 éves a Magyar Könyvszemle.] = Magyar Könyvszemle, 92. 1976. 1–2. 1. p.
- Magyar tudós portrék. Babics Antal, Berend T. Iván, Gillemot László, Kardos Lajos, Köpeczi Béla, Marx György, Mátrai László, Straub F. Brunó, Szalai Sándor, Zólyomi Bálint. Kardos István tévésorozata. Bp. 1976, Kossuth K. 222 p.

Mérei Gyula

- Korszerű történetírás. = Magyar Tudomány, 21. 1976. 10. 599–606. p.
- Hozzászólás E. Sestan és P. Brezzi: „A historiográfia mint történettudomány” című [a XIV. Nemzetközi Történeztudományi Kongresszuson elhangzott] referátumához. = Századok, 110. 1976. 3. 517–524. p.
- Andics Erzsébet: Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973, Akad. K. 213 p. 10 t.

- Ism.: – Mérei Gy[ula] = *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22. 1976. 1–2. 201–208. p.
- A nemzetközi munkásmozgalom története 1945–1974. Szerk.: Harsányi Iván és Szántó György. Bp. 1975, Kossuth K. 668 p.
- Ism.: – Mérei Gyula = *Párttörténeti Közlemények*, 22. 1976. 4. 233–240. p.

Mócsy András

- Die römischen Inschriften Ungarns. (RIU) 2. László Barkóczi – András Mócsy: Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Bp. 1976, Akad. K. 358 p.
- Ism.: – Tóth E. = *Archaeológiai Értesítő*, 103. 1976. 2. 309–310. p.
- Die römischen Inschriften Ungarns. (RIU) 1. László Barkóczi – András Mócsy: Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke ad Flexum-Arrabona. Bp. 1972, Akad. K. 300 p.
- Ism.: – Mollay K. = *Soproni Szemle*, 30. 1976. 2. 182: p.
- Pannónia a korai császárság idején. Bp. 1974, Akad. K. 202 p. (Apolló könyvtár 3.)
- Ism.: – Gabler D. = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28. 1976. 3–4. 463–465. p.
- Pannónia a késői császárságkorban. Bp. 1974, Akad. K. 211 p. (Apolló könyvtár 4.)
- Ism.: – Gabler D. = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28. 1976. 3–4. 465–467. p.
- E. Krekovič = *Archeologické Rozhledy*, 28. 1976. 443–444. p.
- Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London–Boston, 1974, Routledge–Kegan. XXI, 453 p. 54 t. (Provinces of the Roman Empire 4.)
- Ism.: – L. Castiglione = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28. 1976. 3–4. 490–495. p.
- N. Gudea = *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologia*, 27. 1976. 3. 417–419. p.
- Der römische Limes in Ungarn. Hrsg. Jenő Fitz. Mitarbeiter: L[ászló] Barkóczi, A[ndrás] Mócsy usw. Székesfehérvár, 1976, István király Múz. 139 p. (Az István király Múzeum közleményei. A. sorozat 22.)
- Grossgrundbesitz und Kontinuität in Pannonien. Sarajevo, 1976, Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine. 321–326. p. (Klny. Godišnjak – XIII. Centar za balkanološka ispitivanja. Knjiga 11.)
- Die Novocemenses von Cäsar und die fingierte Heimatsangabe der Soldaten. = *Oikumene. Studia ad historiam antiquam classicam et orientalem spectantia*. 1. Ed.: I. Hahn, L. Kákósy, E. Maróti, J. Sarkady. Bp. 1976, Akad. K. 125–130. p.
- Zala megye római kori köemlékeiről. = *Régészeti tanulmányok*. Szerk.: Ba-

ranai György, Degré Lajos stb. Zalaegerszeg, 1976, Zala megyei Levéltár. 21–32. p. (Zalai gyűjtemény 6.)

- A határtudományok szerepe a római birodalomban. = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 25. 1976. 2–3. 175–182. p.
- Römische Forschungen in Zalaölvő. (1974.) Von A[ndrás] Mócsy etc. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 28. 1976. 1–2. 153–159. p.
- Provinciahatárok a Balatontól északra. = Archaeológiai Értesítő, 103. 1976. 1. 29–33. p.
- Székely György: Ismertetés Mócsy András: „A limes és a provinciák” című [a XIV. Nemzetközi Történész Kongresszuson elhangzott] referátumának vitájáról. = Századok, 110. 1976. 3. 525–528. p.

Nemes Dezső

- A fasizmus kérdéséhez. Bp. 1976. Magvető. 146 p. (Gyorsuló idő.)
- Az első világháború és az ellenforradalom gazdasági következményei. = Párttörténeti Közlemények, 22. 1976. 2. 3–53. p.
Ism.: – B. Zs. = Népszabadság, 43. 1976. 198. 6. p.
- A magyar munkásmozgalom tapasztalatai a hatalomért való harcban. = Béke és Szocializmus, 19. 1976. 9. 32–41. p.
- A Rákóczi vezette függetlenségi harc jellegéről. = A Politikai Főiskola Közleményei, 16. 1976. 3. 180–181. p.
- Szolidárisak vagyunk a portugál kommunisták harcával. Nemes Dezső felszólalása a PKP kongresszusán. = Népszabadság, 34. 1976. 269. 3. p.
- Nemes Dezső felszólalása a Portugál KP [VIII.] kongresszusán. = Népszava, 104. 1976. 269. 1. p.

Pach Zsigmond Pál

- Le commerce du Levant et la Hongrie au moyen âge. Thèses, polémiques, arguments. = Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, 1976. 6. 1176–1194. p. (Klny. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, 1976. 6.)
- Tudománypolitikai kérdések a másfélszázados Akadémián. [Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen.] = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 25. 1976. 1. 59–74. p.
- Széchenyi és az Al-Duna-szabályozás 1830–1832-ben. [Az előadás a Magyar Tudományos Akadémián a Filozófiai és Történettudományok Osztályának és a Magyar Történelmi Társulatnak 1975. június 20-i ülésén hangzott el.] = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei. 25. 1976. 2–3. 143–173. p.
- „Közgondolkodásunkban erősödnek a nemzeti és internacionális látásmód

- egysége. [Az Akadémia 136. közgyűlése elé.] = Magyar Tudomány, 21. 1976. 4–5. 271–273. p.
- Novaja vengerszkaja isztoriografija – napravlenija, iszszledovanija, metodü, zadacsi. = *Étjudü o Vengrii*, 11. 1976. 44–56. p.
 - Szófejtés és gazdaságtörténet. Crom – cromer – kalmár. = Magyar Nyelv, 72. 1976. 4. 422–429. p.
 - Megnyitó. [Elhangzott a negyvennyolcas magyar forradalom 125. évfordulója alkalmából 1973. december 13–14-én rendezett tudományos ülésszakon.] = A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp. 1976, Akad. K. 9–14. p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új folyam 77.)
 - Magyarország története tíz kötetben. [Interjú Pach Zsigmond Pál akadémikussal. Riporter]: Végh Ferenc. = Tudományos Magazin, 9. 1976. 1. 4–14. p.
 - Az összehasonlítás ereje. [Részletek a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság kongresszusán 1976. augusztus 12-én elhangzott felszólalásból.] = Népszabadság, 34. 1976. 197. 13. p.
 - A ma történetíróinak hivatása. Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal, az MTA Történettudományi Intézete igazgatójával. [Riporter]: Kékesi Katalin. = Népszabadság, 34. 1976. 61. 8. p.
 - Hazafiság és nemzetköziség a magyar történettudományban. = Magyar Hírlap, 9. 1976. 258. 9. p.
 - Elmélyülő tudományos együttműködés. [Pach Zsigmond Pál tájékoztatója a szocialista országok akadémiainak társadalomtudományi alelnökei második értekezlete alkalmából. Varsó, 1976. október 19–22.] = Magyar Hírlap, 9. 1976. 257. 6. p.
 - A Levante-kereskedelem erdélyi útonala I. Lajos és Zsigmond korában. = Századok, 109. 1975. 1. 3–32. p.
Ism.: – T. Zs. = Népszabadság, 34. 1976. 64. 8. p.
 - Milei György: Szibériai vándorgyűlés a magyar internacionalisták történetéről. [1976. szeptember 5–16. Pach Zsigmond Pál, Vass Henrik stb. előadásainak ismertetése.] = Párttörténeti Közlemények, 22. 1976. 4. 201–210. p.

Ránki György

- Magyarország története. 1918–1919, 1919–1945. Főszerk. Ránki György. A kötet szerzői: Berend T. Iván, Ránki György stb. Bp. 1976, Akad. K. 1400 p. (Magyarország története 8.)
Ism.: – Fogarassy L. = Irodalmi Szemle, 19. 1976. 9. 851–853. p.
- Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. [Társszerző]: Berend T. Iván. Átdolg. és bőv. 2. kiad. Bp. 1976, Közgazd. és Jogi K. 723 p.
- A második világháború története. 2. kiad. Bp. 1976, Gondolat. 651. p.
- Storia economica dell'Ungheria dal 1848 ad oggi. [Co-autore]: Iván T. Berend. Roma, 1976, Riuniti. 273 p.

- Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Szerk. és előszó: Ránki György. [Írták]: Baranyi Béla, Mózes Mihály stb. Debrecen, 1976, Alföldi Ny. 341 p.
- Economic development in East Central Europe in the XIXth and XXth centuries. [Co-author]: Iván T. Berend. 2. ed. London–New York, 1976, Columbia Univ. Press. 402 p.
- Economic development in East Central Europe in the XIXth and XXth centuries. [Co-author]: Iván T. Berend. London–New York, 1974, Columbia Univ. Press. 402 p.
Ism.: – A. Teichova = *Journal of Economic Literature*, 14. 1976. 4. 1291–1292. p.
- Hungary: A century of economic development. [Co-author]: Iván T. Berend. New York, 1974, David and Charles. 263 p.
Ism.: – H. Sundhaussen = *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 24. 1976. 2. 294–296. p.
- Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről. [Társszerző]: Berend T. Iván. Bp. 1974, Magvető. 669 p. (Elvek és utak.)
Ism.: – Kápolnai I. – Kulcsár L. – Bélley L. = *Szociológia*, 1976. 3–4. 599–606. p.
– E. Niederhauser = *Canadian-American Slavic Studies*, 10. 1976. 1. 152–153. p.
- Histoire de la Hongrie des origines à nos jours. Par I[ván] T. Berend, Gy[örgy] Ránki etc. Publ. sous la dir. de Ervin Pamlényi. Bp. 1974, Corvina. 757 p. 24 t. (Académie des Sciences de Hongrie. Institut d'Histoire.)
Ism.: – M. Kun = *Nouvelles Études Hongroises*, 11. 1976. 267–268. p.
- Világtörténet képekben. [2. köt. 1640-től 1970-ig. Hanák Péter – Márkus László: Újkor. Ormos Mária – Ránki György: Legújabb kor.] Bp. 1975, Gondolat. 840. p.
Ism.: – H. Haraszi É. = *Századok*, 110. 1976. 5. 986–988. p.
- A few comments on Lenin's work „Imperialism”. = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22. 1976. 1–2. 131–138. p.
- „Az akadémikusok előrevivői legyenek mindannak, ami a tudományban újat, érdekeset és hasznosat nyújthat.” = *Magyar Tudomány*, 21. 1976. 12. 770–771. p.
- Az 1939-es budapesti választások. = *Történelmi Szemle*, 19. 1976. 4. 613–630. p.
- Előadás [a társadalomtudományi ismeretterjesztés feladatairól. Elhangzott 1976. október 20-án Szolnokon.] = *Társadalomtudományok és ismeretterjesztés. Fel. szerk.: Medgyes Béláné és Rózsa Endre.* Bp. 1976, TIT. 51–68. p.

- Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseihez a két világháború között. [Társszerző]: Berend T. Iván. = *Történelmi Szemle*, 18. 1975. 4. 608–626. p.
Ism.: – Cs. S. = *Népszabadság*, 34. 1976. 292. 6. p.

Székely György

- Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Vál.: Katona Tamás. [A jegyzeteket készítette: Székely György, Kardos Tibor stb.] Bp. 1976, M. Helikon. 275 p.
- Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth János és Székely György. Bp. 1974, Akad. K. 384 p. (*Memoria saeculorum Hungariae* 1.)
Ism.: – Kulcsár E. = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica*, 17. 1976. 342–344. p.
– Wehli T. = *Ars Hungarica*, 4. 1976. 1. 160–161. p.
- Hungary and Sweden. Early contacts, early sources. Gen. ed. Folke Lindberg. Ed. Győző Ember, György Székely etc. Bp. 1975, Akad. K. 122 p. (*Swedish–Hungarian historical studies* [1].)
Ism.: – N. Balogh A. = *Századok*, 110. 1976. 6. 1167–1168. p.
- The state-organization of Ferenc Rákóczi II and the history of the political slogan „pro libertate”. Istanbul, 1976, Univ. of Istanbul. 38–47. p. (Klny. Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian refugees in the light of Turco-Hungarian cultural relations. 31 May – 3 June 1976.)
- Le déclin des tribus et la naissance des peuples. (L’Europe Centrale et l’Europe de l’Est après la conquête du pays par les Magyars.) = *Hungaro-turcica. Studies in honour of Julius [Gyula] Németh*. Ed. by: Gy. Káldy-Nagy. Bp. 1976, Loránd Eötvös Univ. 35–50. p.
- Dózsa Györgytől Georgius Zekelig. [Vita.] = *Agrártörténeti Szemle*, 18. 1976. 3–4. 539–543. p.
- Törzsek alkonya – népek születése. (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után.) = *Századok*, 110. 1976. 3. 415–432. p.
- Ismertetés Mócsy András: „A limes és a provinciák” című referátumának vitájáról. [Elhangzott a XIV. Nemzetközi Történész Kongresszuson.] = *Századok*, 110. 1976. 3. 525–528. p.
- [Aleksander Gieysztor, Viktor Ivanovics Beljaev és Gyergyai Albert professzorok szakmai tevékenységét ismertető beszéd és tiszteletbeli doktorrá avatásuk. Elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1975. március 27-én tartott tiszteletbeli doktorokat avató ünnepi közgyűlésén.] = *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője*, 1974/75. Összeáll.: Almási János. Bp. 1976, ELTE. 26–32. p.
- A helyismereti munka tárgya és általános kérdései Magyarországon. = *Honismeret*, 1976. 4. 3–11. p.

- Liber Paradisus con le riformagioni e gli statuti connessi. Közzétette Francesco Saverio Gatta és Giuseppe Plessi. Bologna, 1976. 142 p.
Ism.: - Székely György = Agrártörténeti Szemle, 18. 1976. 1-2. 234-237. p.
- Dózsa népe és a populus Werbőcziana. Osztályküzdelmek a nemzetfogalom körül 1514-1711. = Agrártörténeti Szemle, 17. 1975. 1-2. 1-24. p.
Ism.: A. G. = Historický Časopis, 24. 1976. 3. 457-458. p.

Szigeti József

- Nicolai Hartmann esztétikai tárgyelméletéről. = Eszmék harca az esztétikában. A reakciós esztétikai nézetek marxista-leninista bírálata. Bp. 1976, Corvina. 249-289. p. (Művészet és elmélet.)
- Az értelmes életről és a művészet értelméről. = Esztétikai olvasókönyv. Szöveggyűjtemény. 3. átd. kiad. Összeáll.: Kis Tamás. Bp. 1976, Kossuth K. 555-562. p.
- Tipika obszcsesztvennüh zszennüh sziacij i form povedenija i észteticeszkie kategorii kacesztva. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica, 10. 1976. 3-19. p.

Zsigmond László

- „Gróf úr, keljen fel, nagy tetteket kell véghez vinnie!” Saint-Simon és a saint-simonizmus. [Részletek Zsigmond László: Claude-Henri de Saint-Simon című 1977-ben megjelenő könyvéből.] - Tudományos Magazin, 9. 1976. 2. 49-52. p.

BÚCSÚ ARATÓ ENDRE AKADEMIKUSTÓL

1977. augusztus 30-án fájdalmas veszteség érte osztályunkat. Hosszantartó, súlyos betegség után, életének 56. évében elhunyt *Arató Endre*, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az Eötvös Lőránd Tudományegyetem Kelet-Európa Történeti Tanszékének tanára, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya Kelet-európai és Nemzetiségi Komplex Bizottságának elnöke, a Magyar-Csehszlovák Történész Vegyesbizottság elnöke, a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának titkára, a Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Tanszék-csoportjának vezetője, a Kelet-európai Kutatócsoport munkásságának irányítója, számos hazai és nemzetközi tudományos szervezet, ill. egyesület tagja, a Szocialista Munkáért Érdemérem, a Felszabadulási Jubileumi Emlékérem, a Munka Érdemrend arany fokozatának, a Komenský Egyetem 500. éves jubileuma alkalmából alapított emlékérem tulajdonosa. A korai halál alkotóereje teljében ragadta el, de életműve így is jelentős, maradandó értéke a magyar és a nemzetközi történettudománynak. Munkásságának emlékét könyvei mellett az általa nevelt történelemtanárok és kutatók generációi őrzik.

A Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Arató Endre akadémikust saját halottjának tekintette, s 1977. szeptember 7-én a Farkasréti temetőben eltemettette.

A szertartáson az MTA II. Osztályának nevében Mócsy András osztályelnök-helyettes, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem nevében Galántai József dékánhelyettes, a csehszlovák történészek nevében M. Gosiorovsky akadémikus, a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság csehszlovák tagozatának elnöke, a tanítványok nevében Karsai István vett végső búcsút.

Mócsy András gyászbeszéde

Fáradhatatlan, kötelességet kereső és kötelességét szenvedélyesen teljesítő embertől búcsúzunk. Arató Endre akadémikus fájdalmasan rövidre szabott életében meg tudta valósítani az eszmeileg elkötelezett, és épp ezért minden feladatban egyformán helytálló kommunista tudós, oktató és közéleti ember ideálját. Életművét nem érezhetjük torzónak, mert teljes emberként vállalt mindent, és így teljeset is alkotott. Nehéz posztokon felelősséggel és az igazi marxista fegyelmezettségével tudott helytállni úgy, hogy gyakorlati tapasztalatai kutatómunkájára gyümölcsözően hatottak. A nemzetiségi politika gyakorlati, mindennapi teendői szervesen kapcsolódtak össze nála a nemzetiségi kérdés történeti elemzésével és vezették el őt a nemzetiségi kérdés kelet-európai méretű vizsgálatához, majd pedig az előre és hátratekintő további elemzésekből szinte ösztönösen, de egy nagyon is átgondolt tervszerűség spontaneitásával nőttek ki egyre szélesebb látókörű szintézisei, amelyek az országhatárok és a provincializmus korlátait egy tudatosan alkalmazott, egyre finomított komparatista szemlélettel igyekeztek áttörni. Voltaképpen egyszerű és kézenfekvő követelmény volt az ő összehasonlító látásmódja – de hányan élnek vele igazán? Ez az összehasonlítás, folytonos újraelemzés, az ellenőrzés és kitekintés szüksége vezette el őt távolinak látszó, de a különbségek és hasonlóságok szövevényében termékenynek ígérkező területekre, mint a tőlünk talán csak látszólag messze eső ír nacionalizmus kutatására, amelynek visszhangját sajnos már nem használhatja fel további munkákban. A kutatási terület és a szervező munka tartalmának ritka egybeesése jutott osztályrészül Arató Endre elvtársnak, akkor, amikor vállalta és példamutató fegyellemmel látta el történettudományunk nemzetközi kapcsolatainak egyetemes gondozását, azon belül pedig külön is a csehszlovák–magyar történetzkapcsolatok kiépítését. Jól látta, hogy az olyan, a torzulásokkal, tragikus beidegződésekkel és érzelmi töltésekkel terhes probléma, mint a kelet-európai és dunai nemzetek régi és mai viszonya, nem oldható meg sem száraz tézisek deklarálásával, sem óvatos elhallgatásokkal. A néha kegyetlenül őszinte marxista történeti elemzés sem kapja meg az őt illető súlyt akkor, ha nem egészül ki a nyelv, az irodalom, a művészet és az egész művelődés komplex kutatásával. Az általa életre hívott kelet-európai komplex kutatásnak Arató Endre már nem

láthatja meg első eredményeit, azonban ez a szerveződő kutatómunka, aminek ő annyi szerető figyelmet és energiát szentelt, nem kevésbé fogja nevét megőrizni, mint azok a művek, amiket hátrahagyott.

A Magyar Tudományos Akadémia nemcsak a levelező tagsággal kitüntetett tudóst, számos bizottság vezetőjét és tagját gyászolja Arató Endrében, hanem munkálóját és szervezőjét egy olyan kutatási területnek, amely beletartozik a Duna-vidéki népek megértésének, a békének és a szocialista internacionalizmusnak feladataiba. Ezeknek a közös dolgainknak volt Arató Endre gyakorlati és elméleti munkása.

Galántai József gyászbeszéde

Búcsúzom az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanárai, vezetői és pártszervezete nevében Arató Endre professzortól, a barátunktól, a kollégánktól, az elvtársunktól.

A búcsú ezen a helyen mindig megrázó és nagyon fájdalmas, de még inkább az, ha a leküzdhetetlen betegség alkotóereje teljében levő embert támadott meg.

Arató Endre – Bandi, ahogyan mi mondtuk – még alig egy esztendővel ez előtt is hallatlan energiával végezte sokoldalú munkáját mint tudós, mint tanár és mint közéleti ember. Közvetlenül betegsége előtt két jelentős munkán is dolgozott, amelyeket még be is tudott fejezni, de a könyvek sajnos már csak posztumusz módon jelennek meg. Az elmúlt tanév első félévében még valamennyi előadását, szemináriumát megtartotta, s ha belsőleg már lankadó erővel is, de hatékonyságában teljes értékűen. Egy évvel ez előtt még mindenütt tevékenyen jelen volt, ahol tudományos és egyetemi vezető vagy közéleti feladatot végzett. Még fél esztendővel ez előtt is próbált – bár már egyre fáradtabban – eleget tenni ezeknek a vállalásoknak.

Ebben a tevékeny, sokoldalú, az alkotó erő teljességét mutató életben oly hirtelen jött a tragikus betegség, hogy jó ideig nem tudtuk megérteni, nem tudtuk elfogadni a valót. Osztottunk őszintén reményeiben, hogy átmenti a baj, vagy legalábbis olyan, mely az alkotóképességet – ha csökkentve is, de – még hosszú ideig meghagyja.

Az élet megtörésének ez a hirtelensége és váratlansága eredményezi, hogy az immár lezárt életművet annyira befejezetlennek érezzük. Szüntelenül arra gondolkunk, mi mindent nyújthatott volna még környezetének, családjának, barátainak, a tudománynak, az oktatásnak. De később, amikor az értékek számbavételét az érzelmek majd nem befolyásolják, ki fog derülni Arató Endre életművének – megtörtsége ellenére is – a teljessége.

30 esztendei tudományos és szervezői munkássággal – másokkal együtt – megteremtette egy hazánkban addig szinte teljesen hiányzó tudományágazatot: a magyarországi és kelet-európai nemzetiségi kérdés és nemzeti viszonyok történeté-

nek és jelenének tudományos vizsgálatát. S ez a mű teljes! Nem abban az értelemben, hogy lezárt és befejezett, hiszen az állandóan fejlődő tudomány ezt nem ismeri, de teljes a mű abban az értelemben, hogy az alapvetés az elmúlt 2–3 évtized alatt megtörtént és befejeződött. – S ebben igen nagy az érdeme Arató Endrének. Életművének teljességére utal az is, hogy tanítványok egész sorát nevelte ki két évtizedes egyetemi tanári tevékenysége során.

Úgy érzem, végül szólnom kell még valamiről. Mi, akik közelebbről ismerjük, tudjuk, hogy három dologban jelentkezett életének tartalma, értelme, és én csak kettőről szoltam: a tudósi és a tanári alkotásokról és közéletiségéről. De talán még ezek előtt oly sokat jelentett néki a családja. Sokat adott szeretetben és kapott is. És nem lehet szavakkal kifejezni azt a hősiességet, azt az emberfelettséget, amellyel mellette felesége az utolsó percekig kitartott.

Búcsúzom az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanárai, vezetői és pártszervezete nevében Arató Endrétől, a barátunktól, a kollégánktól, az elvtársunktól.

M. Gosiorovsky akadémikus gyászbeszéde

Igen tisztelt Gyászoló Család!

Tisztelt Gyászoló Gyülekezet!

Mi, csehszlovák történészek is mély megrendüléssel állunk dr. Arató Endre professzor koporsója fölött. Fájdalmunkat fokozza az a tudat, hogy személyében olyan ember távozik el közülünk, aki mindannyiunkhoz rendkívül közel állt, akit szerettünk, és aki minket is szeretett.

Történettudományi munkásságát legjobban magyar kollégái tudják értékelni, de életművének jelentősége túllépi hazájának határait. Abban a szerencsében részesültem, hogy már több mint 30 éve személyesen ismerhettem Arató elvtársat, kedves feleségét és gyermekeit. Tudom, mit tett a szocialista államok tudósainak együttműködéséért. Nem volt olyan csehszlovákiai történész, aki a testvéri magyar történettudománnyal érintkezve ne fordult volna kéréssel Arató elvtárshoz. És nem volt egyetlenegy olyan eset sem, hogy Arató elvtárs ne tett volna meg mindent csehszlovákiai kollégáinak és diákjainak. Egész tudományos és pedagógiai munkássága, a különböző nemzetközi rendezvényeken elhangzott valamennyi felszólalása ennek a testvéri együttműködésnek a jegyében született. Mindnyájan nagyra becsültük tájékozottságát, becsületességét, nyíltságát és őszinteségét, azt a tulajdonságát, hogy mindig mindenkinek szívesen segített.

A kegyetlen halál kiragadta őt körünkből, de munkásságának eredményei itt maradtak. Munkatársai és tanítványai nemcsak Magyarországon, hanem Csehszlovákiában is ezekre az eredményekre támaszkodhatnak, továbbfejleszthetik őket. Ezek az eredmények a jövő nemzedék számára egy olyan ember munkásságát példázzák, akitől megtanulhatjuk, és meg is kell tanulnunk a nép érdekei és a nemzetek közötti barátság önzetlen szolgálatát az oktatói, a tudományos és a politikai

nevelőmunka területén. Éppen ezért nagyon fájdalmasan érint bennünket az a tény, hogy drága barátunkat, munkatársunkat, a fiatal nemzedék tanítóját elvesztettük.

Igen tisztelt és kedves barátunk, elvtársunk!

Amikor ma a csehszlovák történészek nevében búcsút veszek tőled, nehezen találok szavakat annak a fájdalomnak a kifejezésére, amelyet távozásod miatt érzünk, nehezen tudom kifejezni hálánkat mindazért, amit együttműködésünk elmélyítéséért tettél. Fájdalommal tölt el bennünket az a tény, hogy egy értékes ember távozik el körünkből. Búcsúzom tőled, mint ember, aki – amint azt idén júniusban a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság túrócszentmártoni ülésén hangoztattam – legjobb barátomnak tartottalak téged. Búcsúzom tőled, a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság csehszlovák tagozatának tagjai nevében, a Csehszlovák és a Szlovák Tudományos Akadémia, a bratislavai Komenský Egyetem Bölcsészka, a Csehszlovák Történelemtudományi Bizottság és valamennyi csehszlovákiai barátod nevében, akik őszintén szerettek téged. Szerettek téged becsületességedért, őszinte nyíltságodért, lelkesedésedért, szakmai és politikai tájékozottságodért és azért az önzetlen segítségért, amelyet munkatársaidnak nyújtottál. Még egyszer elmondom, mély fájdalmat vált ki belőlünk, hogy egy nagyon értékes ember távozik körünkből. Munkásságod, a kiváló pedagógus és tudós életműve, a csehszlovák történettudományban is az egyik legmegbecsültebb helyet foglalja el. Ígérem, hogy barátságunk szellemében mindent megteszünk azért, hogy tovább mélyítsük a csehszlovák és a magyar tudomány internacionalista testvériségét.

Emléked tisztelettel megórizzuk!

• Recenziók

SIMON RÓBERT: A MEKKAI KERESKEDELEM KIALAKULÁSA ÉS JELLEGE

Budapest 1975, 168 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 75)

Simon Róbert első könyve az iszlám létrejöttét vizsgálta (*Az iszlám keletkezése*. Budapest 1967.). Az új vallás születésében – s tágabban: az északarab történelmi mozgás megindulásában – a kereskedők városává váló Mekka, a mekkai kereskedelem kialakulása játszott a meghatározó szerepet. A város bekapcsolódása a luxusjavakat közvetítő távolsági kereskedelembe egy új, egyéniesült „munkaeszközt” teremtett, a kereskedő előlegezett tőkét. Bár maga a kereskedelmi tevékenység s az általa létrehozott pusztárvagyon formaközömbös az adott társadalmi – jelen esetben a törzsi – rendszerrel szemben, egyéniesültsége miatt egyre élesebb ellentmondásba került és végső fokon bomlasztóan hatott a korábbi közös földbirtoklásnak és elosztásnak megfelelő, hagyományos és fejlődésképtelen, a vérségi kötelékeken alapuló törzsiségre. A szerző ebből az ellentmondásból, a kereskedelmi tőke bomlasztó hatásából vezette le az iszlám létrejöttét.

Új könyvében Simon Róbert egy évszázadnyit visszalépett, és az iszlám születésének kiváltó okát, a mekkai kereskedelmet vette vizsgálat alá. Tanulmánya – ahogy címe is jelzi – két nagy szerkezeti egységre oszlik: az elsőben e kereskedelem létrejöttét kíséri nyomon, a másodikban jellegével foglalkozik.

Az arab hagyomány a mekkai kereskedelmet egyetlen generáció – négy testvér – szervező munkájából eredezteti. Ez a feltételezés a kereskedelem ex nihilo felbukkanásáról a VI. század elején, és az arab források datálásra alkalmatlan, legendás közléseinek az átvétele még a mai munkákban is gyakran fellelhető, s általában elmondható, hogy a mekkai kereskedelemmel foglalkozó nemzetközi szakirodalmat sok, mind a részletekben, mind az elméleti általánosításban egymásnak ellentmondó nézet és sok bizonytalanság jellemzi. Simon Róbert egyik nagy érdeme az, hogy az északarab történelem megindulását a korabeli „világtörténelem” szerves részeként elemzi, s ehhez az arab forrásokat bizánci, perzsa, szír, abesszin és délarab forrásokkal egészítve ki a kizárás módszerével tárja fel a mekkai kereskedelem kialakulásának időbeli lefolyását. Az ötlet látszólag egyszerű (a soknyelvű forrásanyag és a már-már parttalan szakirodalom feldolgozásának szükségessége valójában óriási feladat elé állítja az erre vállalkozót): mivel az arab források datálására alkalmatlanok, a nem-mohamedánok viszont magáról Mekkáról nem is tesznek említést, meg kell vizsgálni a két nagyhatalom (a nagy fogyasztó Bizánc és az elsősorban közvetítő Irán) és a közvetlen riválisok (a himjarita Jemen, a Kinda törzsszövetség, a Jement meghódító abesszinek, a Gasszanidák és a Lahmidák) gazdasági és politikai befolyását Arábiában, s meghatározni azt az időpontot, amikor ez a befolyás, s benne kereskedelmi tevékenységük megszűnik. Ez a világtörténelmi háttér adja meg a mekkai kereskedelem terminus a quo-ját, kialakulásának és megerősödésének lehetséges időbeli lefolyását.

A szerző gondos történeti és filológiai elemzés után arra a következtetésre jut, hogy Mekka kereskedő tevékenysége nem egy csapásra és nem a VI. század elején született, hanem egy hosszabb időre elnyúló folyamat eredménye, ami csupán a század végén fejeződött be. A VI. század utolsó három évtizedében meggyengült, majd teljesen megszűnt az utolsó rivális, a Lahmidák ellenőrzése, s a kialakuló politikai vákuumban az addig nomád állattenyésztő Kurais törzs előtt ritka történelmi lehetőség nyílt bekapcsolódni a közvetítő kereskedelembe. Mohamed fellépésének idején a törzs már kezében tartotta az arab félszigeten átmenő kereskedelmet.

Mekka állandó településsé, várossá válásának, új gazdasági tevékenysége kialakulásának a riválisok kiesése azonban csak az első, bár legfontosabb feltétele volt. A folyamat azt is megkövetelte, hogy Mekka és lakosai biztonságot és sérthetlenséget élvezzenek a környező és a kereskedelmi utak mentén élő törzsektől. A szerző a mekkai kereskedelem egyik, a tipikustól eltérő jellemzőjének éppen azt a módot tartja, amellyel a Kurais törzs megszervezte ezt a biztonságot. Véleménye szerint a kereskedelem a prekapitalista társadalmakban, s a nomád társadalomban különösen, elválaszthatatlan a háborútól. Háborút provokál maga a kereskedelmi tevékenység, mert folytatói minél több terméket igyekeznek – akár rablás útján – árúvá tenni, s ugyanezt teszik a nomád törzsek is, mert pusztán létfenntartási javakat – s ebből sem mindig elegendőt – termelő gazdaságuknak törvényszerűen ki kell egészülnie legelő, kutak, kész termékek erőszakos megszerzésével. Ebben a közegben a távolsági kereskedelem biztonságát a törzseknek vagy katonai alátételével, vagy békés megnyerésével kellett megteremteni. A tipikus módszer az első volt. Mekka, mivel kereskedelmét a hagyományos törzsi társadalom talapzatán szervezte meg s így sem katonai erővel, sem egy mégoly kezdetleges államiség nyújtotta előnyökkel nem tudta védeni, az utóbbira, a nehezebb és labilisabb módszerre kényszerült.

A békés kereskedelem megszervezésének eszközei közül a szerző a *humsz* és az *iláf* intézményeit tartja a legfontosabbaknak. A *humsz* olyan törzsek vallási-rituális egységét hozta létre, amelyek a mekkai kereskedelem útvonalát ellenőrizték, egyben lehetőséget adott a Kurais törzseknek a feltétel nélküli exogámiára, hogy így a szövetségi kötelekeket házasságokkal is erősítse. A következő állomás, az *iláf*, már azt célozta, hogy kétoldalú megállapodásokkal gazdaságilag érdekeltté tegyék a törzseket a mekkai kereskedelemben: az előbbieket szabad átjárásért engedtek területükön a Kurais karavánjainak, s ezért az utóbbiak elszállították a távoli piacokra a törzsek terményfeleslegét.

Ez a békés eszközökkel megszervezett közvetítő kereskedelem jellegében teljesen eltért a többi nomád vagy letelepedett arabiai törzs kereskedelmétől. Simon Róbert könyve utolsó fejezeteiben ezzel a kérdéskörrel foglalkozik, s ezek munkája legérdekesebb és legértékesebb részei.

Az iszlám előestéjén az arabiai helyi piacok, a bennük folyó kereskedelem, a külföldre kapcsolatok és résztvevők számbavétele során csupán egyetlen állandó elemet találunk, a nomád törzseket. Ők a kezdeményezők, ők teremtik meg a kapcsolatot – ha kell, erőszakkal – a letelepedett oázislakókkal és a két szomszédos nagyhatalommal. Erre az akár erőszakos közeledésre a mostoha természeti viszonyoknak erősen kiszolgáltatott nomád gazdaság nagyfokú labilitása kényszeríti őket. A közeledésben tehát sem a nomádok, sem a letelepedettek részéről nem beszélhetünk szabad választásról, ezért a szerző a gazdasági érintkezésnek–egymásrautaltságnak ezt a formáját a kényszerreciprocitás megnevezéssel jellemzi. A megvalósulás formája a primitív törzsi csereformáktól a rendszeresített saron keresztül egészen a nomád társadalmak államilag szervezett megadózatásáig terjedt. Ebben a kapcsolatban a helyi piacok többnyire nem valóságos árucseré központjai voltak, hanem olyan pontok, ahol a letelepedettek – megelőzendő a nomádok rablóportyáit – rendszeres árújuttatással, elsősorban élelemkiegészítéssel vásárolták meg településük biztonságát. Az ezeken a „kényszerpiacokon” gazdát cserélő „kényszerárúk” csereértékéként a piachellyel szomszédos nomád törzsek megvédték a települést más törzsek támadásaitól, esetleg területük egy részét átengedték megművelésre. Ha a letelepedettek voltak erősebbek a gazdaságilag kiszolgáltatott nomádoknál, a kapcsolatot az előbbieket határozták meg a maguk katonai és gazdasági szempontjaik szerint; ha katonailag meggyengültek, a nomádok gazdasági kényszere vált a kapcsolat meghatározó elemévé. A VI. századtól egyre erősödő és szinte napjainkig tartó beduinizálódási folyamat következtében ez az utóbbi tendencia vált uralkodóvá, s a számbavehető piachelyek alapfunkciója az iszlám előestéjén általánosan a rablás megelőzése lett.

Azok a helyi piacok, amelyeken nomádok érintkeztek nomádokkal, időben ezek után a „kényszerpiacok” után keletkeztek. Ezek az árucserén kívül a hagyományos törzsi társadalom sokoldalú – gazdasági, vallási, kulturális, jogi – érintkezésének a centrumai is voltak.

Mindezek a lokális piactípusok a labilis nomád gazdaságot kiegészítő szükségintézmények voltak, nem alkottak összefüggő piarendszert, működésük elszigetelt és időszakos volt, a kényszer-reciprocitásból következően esetükben nem is beszélhetünk autonóm gazda-

sági törvények szabályozta kereskedelemről. Nem ismertek általánosan elfogadott csereértéket sem, az érintkezés legmagasabb formája a cserekereskedelem volt.

A mekkai kereskedelem tartalmában és jellegében teljesen eltért ettől a képlettől. Nem saját termelésre építve, idegen termelők és fogyasztók között közvetített nagy volumenben luxus- és presztízsjavakat: nemesfémeket, tömjént, illatszereket, bőrárakat és mazsolát. Ez a tevékenység minőségileg eltért saját társadalmá legfeljebb használati értékeket cserélő lokális piaci forgalmától, a város mint politikailag semleges „kereskedelmi kapu” kapcsolódott be a nagyhatalmak állami külkereskedelmébe.

Ez a fajta közvetítő kereskedelem mind a közvetítők, mind a termelők és fogyasztók társadalmát tekintve külsődlegesen és szervesen működik, lényege éppen a tényleges használatot szolgáló termeléstől való elkülönülése. A társadalmi formák iránti közömbössége azonban nem zárja ki azt, hogy bomlasztóan hasson az adott társadalmi struktúrára. Mivel azonban a kereskedelmi tőke, a pusztá pénzvagyron nem képvisel és nem is tud létrehozni új termelési módot, a bomlasztás hatását és eredményét nem maga a kereskedelem, hanem az adott, a régi termelési mód struktúrája, fejlődésre vagy stagnálásra „hivatott” jellege határozza meg. S ez meghatározó a kialakuló iszlám, az északarab történeti mozgás további sorsára.

A kereskedelem szülte pusztá pénzvagyron általában, s a keleti társadalmakban különösen, nem válik tőkévé, létezéséből nem következik ipari fejlődés és ipari tőke kialakulása. (Sőt, domináns szerepe éppen fordított arányban áll a termelés fejlettségével, szélsőséges esetekben uralma alatt is tarthatja a termelést.) Új gazdasági bázis hiányában az iszlám a régi alapon végezte el feladatát, a hagyományos törzsiség felszámolását, s ebből egyenesen következik, hogy kénytelen volt megőrizni, majd átalakított, magasabb szinten újratermelni a felszámolásra ítélt társadalmi forma számos elemét. Az iszlám a partikuláris törzsiség helyébe a valláshoz és a területhez tartozás elvén alapuló közösséget teremtett, úgy azonban, hogy a kialakuló arab impérium s szervezett állama, a kalifátus, egy mind elvontabb, másodlagosan megszervezett törzsiség maradt, örökölve annak alkalmatlanságát a belső fejlődésre. A győztes iszlám véget vetett a békés eszközökkel folytatott kereskedelemnek is, s szilárd államiságot szervezve és a törzsi társadalom egyik „legőseredibb munkáját”, a háborút téve kizárólagos munkává, a hódító arab impérium szolgálatában visszavetett a nomád társadalom kapcsolatteremtő eszközéhez, a kényszer-reciprocitásnak alávetésben, sarcoltatásban és adóztatásban realizált módszeréhez. Ezzel a mekkai kereskedelem történelmi szerepe meg is szűnt, s az általa megindított és kiteljesedett folyamat e sajátos kereskedőváros jellegét és szerepét is átalakította.

Hegyí Klára

SOMOGYI ÉVA: A BIRODALMI CENTRALIZÁCIÓTÓL A DUALIZMUSIG

(Az osztrák liberálisok útja a kiegyezéshez)
Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 225. old.

A múlt századi ausztriai történet hazai kutatásának igénye eléggé régi keletű. Valamikor az ötvenes évek elején, a dualizmus kori egyetemi tankönyv munkálatainak megindulásakor merült fel a gondolat, hogy a magyar fejlődés megértése szélesebb kitekintést kíván, a monarchiai keretek ismeretét is feltételezi. Az igény ebben az eredeti formájában nem volt több, mint egyfajta információs kíváncsiság. A témával foglalkozó kutatóktól főként azt várták, hogy a régebbi és újabb osztrák eredményeket és az egyéb külföldi eredményeket közvetítsék, adaptálják. A hazai Monarchia-kutatás számos területen régen túlhaladta az eredeti elvárásokat és olyan munkákat produkált, amelyek a nemzetközi historiográfia mércéjével mérve is figyelemre méltóak. A Monarchiával kapcsolatos magyar gazdaságtörténeti,

nemzetiségtörténeti és külpolitikai vonatkozású tanulmányok és monográfiák elismerést váltottak ki, és egy, még az ötvenes évek végén készült összegező folyóiraticikket pedig a legjobbak sorában idéznek. Az előrelépés egy sajátos területen, az osztrák belpolitika vonatkozásában bizonyult a legnehezebbnek. Hosszú ideig még az eredeti célt, az adaptációs szintet sem nagyon közelítette meg, majd pedig úgy tűnt, hogy vécképp lehorgonyoz a tudományok ezen a hullámverésektől védett, de végeredményben terméketlen mellékterületén. Somogyi Éva könyve ebben a vonatkozásban magyar historiográfiai esemény. Mutatja, hogy a hazai osztrák belpolitikatörténet-kutatás túllépett a „segéd tudományi” szinten és az önálló diszciplína rangját igényli.

A belpolitika-történet nemzeti határokon kívüli művelése a történetírásban meglehetősen ritka jelenség. Az egyetemes történet is inkább az érintkező, a komparatistikára lehetőséget nyújtó témákat kedveli, olyanokat, mint az ideológiatörténet, gazdaságtörténet és a mindig is internacionális témának számító külpolitika-történet. Külföldről általában nehéz behozni azt az előnyt, amellyel a hazai történész iskolázottsága, kapcsolatai és a források állandó közelsége folytán rendelkezik, és a külföldi történész hosszú évek szorgos munkája után is legfeljebb arra számíthat, hogy az illető országban tudomásul veszik. Az olyan kivételek, mint Carlyle francia forradalma vagy Tarlé Napoleonja inkább csak a szabályt erősítik. Mégis akadnak témák és területek, ahol a kívülről történő közelítés nemcsak hátrányokat jelent, hanem bizonyos helyzeti előnyt is biztosít. (A potenciális előny persze csak abban az esetben válik valóságossá, ha az induláskor meglevő ismereti szintkülönbséget kiküszöbölik.) A soknemzetiségű országok története általában, bizonyos időszakainak története különösen, ebbe a kategóriába sorolható. Természetesen nem a soknemzetiségű történetből kiemelt saját nemzeti részre gondolunk, hanem az azzal érintkező, általa befolyásolt, esetenként determinált egyéb nemzeti történetre, amelynek bizonyos vonatkozásai a sajátos körülmények miatt éppen a hazai történészek számára válnak nehezen megközelíthetővé. Vagy azért, mert az számukra nyelvileg elérhetetlen (Lhotzky az *Österreichische Historiographien*-ben azt írja, hogy Huber volt az utolsó osztrák történész, aki valamennyire tudott magyarul), vagy azért mert a beidegződött és öröklött előítéletek eltorlaszolják a megértés útját. Nem véletlen, hogy a kiegyezésről szóló máig is legjobb munka francia szerző tollából született, bár a szóban forgó történész, Louis Eisenman, maga sem volt mentes más irányú előítéletektől. Magyar történészeknek, aki a szükséges osztrák történeti ismereteket a gátló előítéletek nélkül birtokolja, és természetesen a magyar történetben is otthonos, lehet új és figyelemre méltó mondanivalója az osztrák történelem kiegyezéshez vezető útjáról. Az előtünk fekvő könyv tanúsága szerint Somogyi Éva ilyen történész. Munkája létrejöttét ezért osztrák historiográfiai eseménynek is nevezhetjük.

Ilyen teljesítmény többnyire nem előzmények nélkül születik, és általában nem a tudomány országútjaitól távoleső vidéken jön létre. Az egyéni teljesítmény értékét nem csökkentti, sőt emeli, ha az elkészítés helyéről, a műhelyről is említést teszünk. A Történettudományi Intézet dualista osztályáról, amely pezsgő intellektuális atmoszférájával kedvet, ösztönzést, ötleteket adott a kutatómunkához, amely véleményeszerével, vitáival a szükséges információcserét és az önellenőrzés lehetőségét biztosította. A tudományos kapcsolatoknak ezt a formáját minden kutató igényli, de különösen olyan, aki nem kifejezetten magyar történeti téma feldolgozására vállalkozik. Ilyen kapcsolatok nélkül az egyetemes történet hazai kutatója vagy saját igényeiből enged, vagy tudomásul veszi, hogy eredményei még a szakközönség számára sem különösebben érdekesek. Somogyi Éva könyve, éppen azért, mert kedvező tudományos környezetben íródott, mindkét lehetséges veszélyt elkerülte. Munkája létrejöttét ezért a hazai egyetemes történet művelésének is jelentős eredménye.

A munkát közelebbről szemügyre véve mindenekelőtt a kérdésfeltevés eredetiségét kell kiemelnünk. A történeti irodalom az osztrák-magyar kiegyezést számos oldaláról megvilágította, az osztrák politikai pártok, nevezetesen a Verfassungspartei állásfoglalásának bemutatásával, elemzésével azonban mindmáig adós maradt. Magáról a párt korábbi és későbbi fejlődéstörténetéről is adott egyet-mást a történeti irodalom, arról azonban, hogy a párt történetében milyen helyet foglal el a kiegyezés, tulajdonképpen nagyon kevés érdemlegességet mondott. A könyv szerzője erre a két, eddig elhanyagolt vonatkozásra kérdez, és az újszerű közelítés révén olyan kutatói-feldolgozó pozíciót foglal el, amelyből a történelem hegyvonulatainak túlsó oldalát is megpillanthatja.

A történetírás az osztrák–magyar kiegyezést tárgyalva eddig osztrák részről csak a kormánypolitikára fordított figyelmet. A magyarokkal való politizálásban és egyezkedésben csupán Ferenc Józsefet, és a császár minisztereit, Belcredit, Schmerlinget és Beustot látta. A könyv szerzője az osztrák liberálisok oldaláról közelítve most azt is megvilágítja, hogy milyen közegben mozgott ez a kormánypolitika, milyen impulzusok érték a legjelentősebb osztrák belpolitikai tényező oldaláról, hogyan, mennyiben befolyásolta ez az állásfoglalás az egymást követő döntéseket, milyen megoldási lehetőségek következtek, vagy következhettek a liberális törekvésekből. Somogyi Éva a Verfassungsparteinek a kormánypolitikára gyakorolt befolyását határozott vonásokkal, de kellő mértéktartással ábrázolja. Elkerüli az új vonatkozásokat felfedő történetét gyakorta fenyegető veszélyt, és az eddigi aránytalanságok helyébe nem állít újabb aránytalanságokat. A kiegyezéshez vezető osztrák kormánypolitikában megfelelő hangsúlyt kap a liberális pártnak a Schmerlinggel szembeni, éppen a magyar kérdésben jelentkező opposziója, a Belcredivel szemben mutatkozó, végeredményben a dualizmus irányába mutató, a kortársi magyar politika és a későbbi magyar történetírás által kellőképpen nem méltányolt ellenállás, úgyszintén a Beust-féle definíum megoldással szemben mutatkozó, ez alkalommal sikertelen rosszallás. A mértéktartás a liberális hatás bemutatásakor helyénvaló, de talán helyenként kelletlenül erősebb. És itt talán már nem is egyszerűen a saját megállapításait eltúlozni nem kívánó szerző mértéktartásáról van szó, hanem valami általánosabb érvényű ítéletről. Somogyi Éva egy helyen azt írja, hogy a minisztertanácson érdemi viták ritkán zajlottak. Úgy tűnik ebből, hogy a kormánypolitikában nem csupán az ellenzéki erők szerepét nem értékeli sokra, de még a legszűkebb formális politikai testület látásköréről sincs túl nagy véleménynel. Hogy ki döntött végül is Ausztriában, nehezen eldönthető kérdés. A minisztertanács Buol-Schauenstein alatt naponként ülésezett, de többnyire csak előléptetésekkel és címadományozásokkal foglalkozott. (A jegyzőkönyvek osztrák kiadónak elég nagy gondot jelent, hogy mit is kezdjenek ezzel a nagymennyiségű, de politikai történeti szemszögéből érdektelen irattömeggel.) Az is ismert, hogy még 1867 után is fontos politikai döntések nem a közös minisztertanácson, hanem az uralkodó elnöklete alatt tartott konferenciákon születtek. Ha ez így van, akkor az egyéb tényezők befolyása tényleg elhanyagolható. De hogy mégsem így áll egészen, az a Somogyi Éva által felhasznált és a könyv elkészítése óta teljesen publikált Belcredi-időszak jegyzőkönyveiből látható. Mindezt csak azért mondtuk el, hogy érzékeltesük, a Verfassungsparteinek a kormánypolitikára gyakorolt befolyásának ábrázolásában sokalljuk a szerző túlzott mértéktartását. Az események végül, a szerző ítélete szerint is, az osztrák liberálisok törekvéseivel egyezően alakultak, vagy ha megszorítást is alkalmazunk, alapvető elképzeléseikkel nem ellenkeztek. Mindez a könyvből világosan kiderül, de talán kissé a szerző szándékai ellenére. Somogyi Éva a témaválasztással és a kérdésfeltevéssel cáfolja azt a hiedelmet, miszerint a hatvanas évek osztrák politikája tisztára kabinetpolitika lett volna. Úgy látjuk, hogy ez a tagadás a válaszadás során is nagyobb hangsúlyt érdemelt volna. Ez az erősebb akcentus a párt fejlődésében kimutatott kormánypolitikai hatásokat is jobban a helyére tette volna.

Somogyi Éva igazából persze nem a kiegyezés létrejöttében játszott osztrák liberális befolyást akarta megírni, hanem a párt politikai és eszmei fejlődésének történetét egy meghatározott időszakban, amelyben a kiegyezés egyik végpont vagy legalábbis egyik fontos állomás. Az eredeti és egyéni kérdésfeltevést itt minden tekintetben adekvát válasz követi, és az olvasó bármilyen minőségben tartja is kézben a munkát, csak az elismerés hangján nyilatkozhat a teljesítményről. Somogyi Éva egyaránt érti és átlátja az osztrák állami és birodalmi probléma egészét és az osztrák–német liberalizmus sajátos, különös helyzetét. A végkifejlet, a történeti és történetírói megoldás azáltal nyer elsősorban plaszticitást, hogy a szerző a konstans tényezőkkel mindvégig számol, hogy úgy nyújt fejlődésrajzot, hogy az állapotot is mindvégig szem előtt tartja. Az osztrák liberális pártnak, ennek a nemzeti-politikai csoportosulásnak kettős, sőt hármas kötöttségét tartja meghatározónak: azt, hogy az osztrák-németiség helyzetéből adódóan egyszerre volt potenciálisan vezető nemzet Németországban, egyik vezető nemzet a Habsburg-monarchiában és kisebbség a tulajdonképpeni Ausztriában. Ebből a különös pozícióból elméletileg is különféle németországi és ausztriai berendezkedési megoldások adódtak, különféle variációkra és kombinációkra nyílt lehetőség és éppen a sokféle kötöttség miatt egyik megoldás sem volt a többi merev és végérvényes tagadása. Az analízis történetészre vár annak kibontása, hogy miért az adott és ismert,

a dualizmus irányába mutató megoldás kerekedett fölül. Somogyi Éva két lépcsőben adja meg a választ. Az egyik oka a külső, az osztrák-németeken vagy a párton kívül eső tényező: az ismert osztrák kormánypolitika és főként a bekövetkezett németországi változás. A szempont nem új, de a motiváció, az indokolás itt is imponáló, a bizonyító anyag friss és eredeti. A másik ok az osztrák-németiség belső, tulajdonképpen geográfiai értelmű belső tagozódása. A német kérdést és a birodalmon belüli osztrák lehetőségeket másképp ítélték meg Bécsben, mint Prágában, és megint másképp Grácban. A fővárosból a Majnán túlra tekintettek, de Morvaországban és Karinthiában nap mint nap érezték a nemzeti pozíciók belső veszélyeztetettségét. Kitűnő, egyéni közelítés és mindenképpen meggyőző, kielégítő válasz. Mindez persze csak sarkított jelzése Somogyi Éva gondolatmenetének, ami a könyvben széles mederben és erős sodrással érvényesül. Komplet politikai és ideológiai fejlődésrajz ez, ahol a fő közjogi vonal futtatása mellett minden egyéb lényeges változásról szó esik. És a meder is szélesebb, mint amelyet a liberalizmus vágott az osztrák történetben. Benne vannak az egyéb nemzeti törekvések is, különösen a csehek és részben a lengyelek, de Somogyi Évának még a magyar állásfoglalásról, Eötvös és Deák viszonyáról, Eötvös és Kaiserfeld kapcsolatáról is van érdemleges mondanivalója. Schmerlingről, Belcrediről, Beustról is olyan portrét kapunk, amilyent eddig nem láttunk magyar történeti munka lapjain, és a szerző elemzése az osztrák kormánypolitika számos vonatkozásában is figyelemre méltóak.

A könyv olvasóját megragadja a szerző kitűnő kompozíciós készsége, az a nélkülözhetetlen és legfontosabb történetírói tulajdonság, amellyel az események sűrűjében világos rendet teremt. A munka átlapozása során azonban számos egyéb alkotói kvalitás is szemébe tűnik. A prezentálás során alkalmazott önfegyelem és ökonómia például. Somogyi Éva nem enged a csábításnak és nem ragadhatja el magát az általa feltárt új történelmi anyagtól, hanem szigorúan tárgyáról ír, és csak annyit épít be céduláiból a munkába, amennyi a fő folyamat megértéséhez és megértetéséhez szükséges. A szeptemberi manifesztum fogadtatásánál izgalmas új anyaggal dokumentál, de amikor az olvasó már belemélyed a részletekbe, és szinte meg is feledkezik a liberálisokról, a szerző egyszer csak figyelmezteti, hogy nem a fogadtatás történetét akarja megírni, és a bemutatott anyag csupán illusztratív célokat szolgál. A manapság egyre inkább divatos terjengős előadásnak jó kontrasztja és ellenpólusa ez az eljárás mód. Az anyagkezelés ökonómiájával a stílus eleganciája párosul. Mondanivalójánál fogva nem könnyű olvasmány ez a könyv, fogalmi rendszerének követése nem kis figyelmet kíván, de a szerző egy-egy képpel, hasonlattal, frappáns mondattal, személyiségek találó jellemzésével felkelti a már-már lankadó figyelmet, és az elvont elemzéseket érthetővé teszi. Nagyon megnyerő a szerző szerénysége, saját megállapításainak minden hivalkodástól mentes prezentálása. Ez különösen olyan esetekben szimpatikus, amikor korábbi véleményeket korrigál, vagy helyez saját kutatásai alapján új megvilágításba. Végül, de nem utolsósorban említést érdemel a dolgozat kitűnő forrásbázisa, a nagyjából külföldi levéltári és sajtóanyag átnézése és feldolgozása. Külön fejtegetést érdemelne az osztrák belpolitika-történet egész levéltári forrásproblematikája, az a kérdés, hogy milyen primer források révén kutatható és kutatható a liberális párt története. A forrásfeltáró teljesítményéből elégedjünk meg csupán annak kiemelésével, hogy a felhasználható források körét az Informationsbuero anyagainak bevonásával instruktív módon kiszélesítette.

Diószegi István

EMLÉKEZÉS KÁROLYI MIHÁLYRA

Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 68 l.

(Szerk.: Stier Miklós)

Az Akadémiai Kiadó Károlyi Mihály történelmi szerepéhez méltó, reprezentatív kiadványban jelentette meg születésének 100. évfordulója alkalmából az 1975. március 4-én rendezett tudományos emlékülés anyagát.

A kötet írásai áttekintik Károlyi Mihály politikai pályafutását, tevékenységét első nyilvános fellépésétől haláláig. Ezt a tablót teszi teljessé Károlyi politikai örökségének és rendkívüli egyéniségének bemutatása.

Kállai Gyula azt hangsúlyozza, hogy e gazdag örökség kötelezi is az utókort Károlyi életművének megbecsülésére és mind teljesebb megismerésére, hogy ezáltal is jóvátegye azt a méltánytalanságot, amelyet a múltban kellett elszenvednie.

Károlyi emberi nagyságáról, politikai jelentőségéről két alkalommal is különös hangsúllyal mondott véleményt a felszabadult magyar nép. Először akkor, amikor 1946-ban törvénybe iktatta érdemeit a nemzetgyűlés, másodszer akkor, amikor a magyar kormány 1962-ben hazahozta hamvait, s itthon helyezte örök nyugalomra.

Az a politikai pályafutás, amely az ország egyik leggazdagabb arisztokrata családjá sarjának életét átfogja, nemcsak ritka, hanem páratlan is a maga nemében magyar és egyetemes mércéket tekintve is.

Ez természetesen nem máról holnapra történt, hanem fokozatosan, kezdve azon, hogy szembeszállt a Tisza-féle erőszakos, kíméletlen politikával, követelte az első világháborúból való kilépést, belső reformokkal harcolt a polgári átalakulás befejezéséért, s már 1918–19-ben magasan meghaladta osztályát, és eljutott a munkásosztállyal való szövetség gondolatáig. Az emigrációban szervezte a haladó erőket, s az első között ismerve fel a fasizmus lényegét, a kommunistákkal szoros szövetségben harcolt ellene. A történelmi, társadalmi haladásba vetett hite az őt ért méltánytalanságok idején sem tört meg, mint 1952-ben egyik levelében leszögezte: „Világnézetem nem változott. Ma is, még erősebben, mint valaha, a jövőt a kommunista elvek megvalósításában látom.”

Az ország felszabadulása óta eltelt időszak eredményeinek áttekintése után így fejezte be Kállai Gyula előadását: „Károlyi Mihály munkássága, életműve megfelel az önmaga által megszabott magas követelményeknek. A magyar történelem nagy alakja ő! Helye ott van a legkülönbek között, azok között, akik egész életüket a magyar nép felemelkedésének, a boldog jövő építésének szentelték.”

Berend T. Iván előadásában a századelő Magyarországot a reformkori Magyarországhoz, Károlyit és nemzedékét pedig a reformnemzedékhez hasonlította. A párhuzam azért indokolt, mert a történelmi alaphelyzet hasonló volt. 1848 és 1867 formálisan biztosította a polgári jogegyenlőséget, az – elvben – kötelező népoktatást, az egészségügyi intézmények hálózatának létrehozását. Ekkor kezdődik meg a gazdaság infrastrukturális alapjainak kiépítése, s Budapest ekkor válik európai metropolissá, a hazai gyáripár központjává.

A kétségtelen fejlődés ellenére vagy talán éppen annak következtében egyre nyilvánvalóbbá vált a polgári forradalom befejezetlensége. A „történelmi” uralkodó osztály már eljátszotta szerepét, nem volt képes megújulásra. A súlyos politikai válságot az egymást követő sztrájkhullámok is jelezték.

A válságból kivezető út feladatainak megfogalmazására és megoldására nőtt fel az a reformnemzedék, melynek kiemelkedő alakja volt Károlyi Mihály. Ő volt az, aki a tulajdon igénylésétől eljutott annak tagadásáig, a szocialista elvek elfogadásáig. E fejlődéshez kétségtelen internacionalizmusa is hozzájárult.

Károlyi Mihály az a történelmi személyiség volt, aki önmagát tudta meghaladni, megújítani, aki nemcsak a századelő társadalmi ellentmondásait ismerte fel, hanem eljutott hosszú életpályáján a szocializmus elismeréséig, vállalásáig.

A társadalmi ellentmondások felismerése az első világháború idején pacifistává, majd óvatos forradalmárrá tette. Az orosz polgári demokratikus forradalom hatására eljutott a nemzetiségi kérdés megoldása fontosságának elismeréséig, jóllehet a Monarchia felbomlásának elkerülhetetlenségét nem ismerte fel.

Hajdú Tibor a külpolitikai kísérletek kudarcában látta annak okát, hogy Károlyi figyelme 1918 elejétől belpolitikai kérdésekre irányult egyre inkább. Emberi, politikusi nagyságát hangsúlyozta azzal, hogy vállalni merete a polgári demokratikus forradalom vezetését, miután a királlyal nem tudott egyezsége jutni.

A belgrádi tárgyalások sokat vitatott kérdésével kapcsolatban Hajdú Tibor azt az álláspontot képviselte, hogy a tárgyalásokon Károlyi jó eredményeket ért el. A győztesek azonban nem tartották magukra nézve kötelezőnek a megállapodások szövegét.

1919 elejétől egy sor olyan intézkedést hozott, amely a forradalom balratolódását hívta fel, mert ezzel is az antanttal szembeni tárgyalási pozícióit kívánta erősíteni. Ezért járult hozzá a kommunisták letartóztatásához is.

A kül- és belpolitikai helyzet ennek ellenére tovább romlott, s Károlyi a kialakult helyzetben az áprilisa kiírt választásokon az SZDP győzelmét várta, kívánta.

A Vix-jegyzék azonban felgyorsította a politikai folyamatokat, s önmagában is felvetette a lemondás gondolatát. Az ismert nyilatkozat aláírásával kapcsolatban Hajdú Tibor azt fejtette, hogy a szöveget, amelyet titkárságán fogalmaztak meg, ismerte, de másként gondolta a hatalomátadást, mint ahogy az megtörtént. Helyeselte a két munkáspárt fúzióját, s később újabb nyilatkozatban már a Tanácsköztársaság támogatására szólított fel mindenkit; eljutott a szocializmus elfogadásáig.

Az emigrációban ez az elvi álláspont egyre inkább tartalommal telítődött, s Károlyi olyan vezetővé vált, aki a különböző csoportokat tekintélyével összefogta.

A személyi kapcsolatokon túl – mint erre Jemnitz János oly határozottan rámutatott –, melyek egyaránt baráti szállal fűzték az októbristákhoz, a szociáldemokratákhoz és kommunistákhoz, személyes intaktsága, következetessége, bátorsága predesztinálta a vezető szerepre. Politikai programja a be nem fejezett polgári átalakulás kivívását célozta közvetlen feladatként, de a szocialista jövőt is felrajzolta egyben. Élénken figyelemmel kísérte az ország belpolitikai helyzetének alakulását.

Jemnitz János összegezve elmondotta, hogy Károlynak a 20-as években kialakított programja korszerű volt, nagyon közel állt ahhoz, hogy antifasiszta népfrentprogramnak nevezzük. Pölöskei Ferenc Károlyi Mihály életútját vázolta az 1918-as polgári demokratikus forradalomig. Politikai pályafutása elején legnagyobb hatással Justh Gyula volt rá. Hatásának tulajdonítható, hogy a konzervativizmusból a liberalizmuson át demokratává vált. Az út természetesen megtorpanásokon keresztül vezetett, sőt visszaesések is voltak, de a válságokon keresztüljutva lényegesen előbbre haladt, mint tanítómestere.

A demokrata, mélyen humánus ember elsők között emelte fel szavát a fasizmus ellen. Antifasiszta tevékenysége elválaszthatatlan a Szovjetunióhoz fűződő viszonyától – szögezte le H. Haraszi Éva írásában. Tisztelettel tekintett a Szovjetunió eredményeire, s jóllehet ellenérzésekkel figyelte a moszkvai pereket, véleményét nem hozta nyilvánosságra, hogy ne ossza meg az ellenállók táborát. Minden erejét latbavetve küzdött a Magyarországon perbefogott kommunisták – Sallai, Fürst, Karikás – életéért. Antifasiszta küzdelme során mindig hű maradt önmagához.

Ezt az elvhűséget, szilárdságot, emberi nagyságot ünnepelte a magyar nép, amikor emigrációjából 1945 után hazatért. Önmagához és elveihez akkor is hű maradt – hangsúlyozta írásában Györffy Sándor –, amikor a Rajk-perben határozottan kiállt a vádlott mellett, és soha egy percre sem adott hitelt a rágalmaknak. Kényszerű, második emigrációját jelentette az a tiltakozó memorandum, amelyet a magyar kormányhoz intézett a Rajk Lászlóra kiszabott halálos ítélet ellen, majd azt sajtókonferencián ismertette abban bízva, hogy megmenti az elítélt életét.

Ezalatt is határozottan elkülönítette magát azoktól, akik a törvénytelenégeket felhasználva a szocializmus ellen nyílt harcot kezdtek. A szocializmusba vetett hite egy pillanatig sem ingott meg, s ezt úgy fogalmazta meg: „Hűség és hit – illúziók nélkül.” Erről a szilárd és megingathatatlan egyéniségről szól a befejező írás Litván Györgytől, aki leszögezi, hogy bár Károlyit sokan vádolták befolyásolhatósággal, csak annyiban volt az, hogy önvizsgálódásra mindig kész szellem lévén, egész életében szívesen és mohón tanult másoktól. Küzdőtársait, mestereit maga választotta, de elszakadt tőlük, ha akadályozták a továbbhaladásban. Meghaladta, de nem tagadta meg őket. Sugárzó egyéniségének titkát Litván György egyrészt Károlyi őszinteségében, másrészt nemzeti politikusi mivoltában, harmadrészt romantikus politikai egyéniségében látja. Egyszerre volt realpolitikus és eszméit tűzön-vízen át követő romantikus politikus.

A kötet méltató írásaihoz nincs mit hozzátenni. A viszonylag kis terjedelem ellenére régóta hiányolt átfogó képet kaptunk Károlyi Mihály emberi és politikai pályafutásáról.

Ugyanakkor le kell szögezni azt is, hogy a kötet nem pótol egy nagy életrajzi monográfiát, de előmozdíthatja annak megjelentetését. A szerkesztés talán szerencsésebbre sikerül, ha – az időrendet megtartva – Pölöskei Ferenc írása Berend T. Iván előadása után következett volna. Igaz viszont az is, hogy az előadások annak idején ilyen sorrendben hangzottak el.

Pál Lajos

SZABÓ ISTVÁN:
AGRÁRFORRADALOM A VIHARSAROKBAN
(1945–1947)

Akadémiai Kiadó, Bp. 1976.

A „látóhatárnak az a része, ahonnan a vihar, a zivatar szokott jönni”: a népi szólásmondás szerint ez a viharsarok. A címben szereplő Viharsarok azonban egy tizedországnyi régiót jelent a Tisza, a Maros, a Körösök közén. Legfőképpen pedig a rajta élő embert, akit sorsának zaklatottsága, történelme egyként a társadalmi viharok bugyrába kötött. Forrongó hagyományú falusi szegénységet, amelynek hajdani szociális drámáját lázító kiáltványként Féja Géza könyve, a Viharsarok örökölte át az utókor emlékezetébe.

Szabó István most arra vállalkozott, hogy személyes tapasztalatot és élményanyagot, a módszeres kutatás és elemzés eredményeit összesítve írja könyvvé a Viharsarok 1945. évi földreformjának: e föld népe mindig reménytelennek tetsző álma egyetlen-egyszeri valóra változásának hiteles történetét. Ehhez azonban három évtized távlatából újra végre kellett hajtania a földosztást. Rekonstruálnia kellett a történelmi előfeltételeket, egykori vágyakat és reális adottságokat. A reformként vezérelt agrárforradalom egészét a Viharsarokban. S tennie kellett mindezt úgy, hogy világosan kitesse: a dokumentumoké, a tényké, a dolgok logikájáé az első szó, mellette a hajdanvolt földosztó lelkesedésnek és élményanyagok háttérben kell maradnia; szinte a rideg statisztikai adat- és más tényanyag életszerűsítő statisztériájaként. Lebilincselő az az elszántság, ahogy Szabó István a rekonstrukciót végzi, s az a szigorú önfegyelem, ahogy maga helyett tényeket beszél. Megnyerő az is, hogy kelletlenül nem aktualizál. Mindez persze eleve elengedhetetlen akkor, ha mintegy három évtized s még nagyobb horderejű változások távlatából végzi valaki, mint szerző is, a szembesítést.

Ez a szembesítés eredményes. Igaz, a könyv az addigi kutatásokhoz képest nem hoz alapvetően, ill. lényegileg eltérő eredményt. Ennek megfelelően a végső konklúziók is kellően összecsengenek. Szabó könyvében azonban az agrárátalakulás képe és 1945–47 között egész menete a Viharsarokra összpontosul, s ez önmagában is nívó. Ebben láthatjuk legfőbb tudományos jelentőségét is. Más feldolgozásokhoz képest ebből következik a bizonyos mértékig eltérő tematikai súlypontozás, a regionális, a helyi – történelmi, gazdasági, társadalmi – adottságokra, sajátosságokra összpontosított külön figyelem, aminek végeredménye viszont az általánosnak már szükségképpen azt a sajátos vetületét adja, amelyik az egésznek csak úgy igazi része, ha az feltárás tekintetében részként egész, vagyis lényegében teljes. Az Agrárforradalom a Viharsarokban ilyen munka. Ezért jelent valóban értékes hozzájárulást, árnyaló, összképet teljesítő ismereti gazdagodást az addigi eredmények körében is.

Pedig a képlet, mit Szabó István követ és megvalósít, lényegében egyszerű. A bevezető sorok után közvetlen szinte előírászerű: a felszabadulás előtti korszak birtok-, tulajdon-, tágabban földhasználati rendjének statisztikus rajza; rá 1945 előtt is kritikaként az ellen-tervek polgári, szociáldemokrata változata, a kommunista koncepció, végül a Márciusi Front, a népiek reformgondolása. A következő fejezetek gazdag anyagát „A földreform a demokratikus átalakulás elválaszthatatlan része”, „A földbirtok igénybevétele”, „Földigénylés, földosztás, az igénylők harca a földért”, végül pedig – az utolsó fejezetet – „A földreform eredményeinek védelme és befejező szakasza” gondolatkörök és címek köré szervezi. A vizsgálatra vállalt témakörök keretében részletesen szól mind a földreform előkészületeiről és menetéről, mind pedig a termelő munkáról és a földreform politikai, társadalmi, gazdasági eredményeiről.

Az első fejezetekben egészében jól érzékelhető képet kap az olvasó a Viharsarok gazdasági, társadalmi sajátosságairól, forradalmi múltjának történelmi, szociológiai okairól, de arról a kortörténelmi előnyről is, hogy első volt az ország felszabadított régiói között. A földért folyó harc itt – ebből következően is – korábban indult. Orosházán pl. a Kommunista Párt már 1944. okt. 9-én bejelentette, hogy a földmunkásság akaratának megfelelően a nagybirtok felosztása mellett foglal állást. Ugyanezen az ülésen Vas Zoltán, mint „a Szovjetunió küldötte” is bátorítólág hangsúlyozhatta: „A kolhozok a Szovjetunióban kitűnően beváltak, de mivel a magyar földmunkásság földet akar, elosztjuk közöttük a nagybirtokot.”

A következő fejezetekből azonban az is kiderül, hogy nemcsak az előkészületek zajlottak gyorsabban, de a földek szétosztásának munkája is jóval korábban indult, mint másutt az országban. Ennek jó előiskoláját jelentette az elhagyott ingatlanok betakarítás céljából haszonbérleti formában történő ideiglenes igénybevétele vagy az ugyancsak 1944 végén és 1945 elején hasonló céllal öntevékenyen létrehozott ún. „szükség-termelőszövetkezetek”. A terménybetakarítás és a termelés megindítása érdekében munkálkodva a szegényparasztság jelentős mértékben „már figyelmen kívül hagyta a régi tulajdonosi viszonyokat” – írja Szabó István. „Ebben a szükség teremtette helyzetben – teszi hozzá – új ’tulajdonosi jog’ keletkezett, amelyre építve megkezdték a nagybirtok vagyonának szétosztását. Mindenki annyit kapott belőle, amennyit betakarított.” Ez is a rákövetkező hatalmas kisajátítási processzus irányába hatott. A kedvező politikai feltételek jelentős szerepet játszottak abban, hogy a Viharsarokban már a földosztásról szóló rendelkezések előtt „létrejötték azok a feltételek, amelyek a régi nagybirtokrendszer gyors felszámolásához, a reform végrehajtásához a legszükségesebbek voltak”. Ebből következett, hogy a földek tényleges felosztásának nagyon fontos, bizonyos értelemben döntő szakasza még a földbirtokrendezés megyei szerveinek létrejötte, ill. munkájuk megindulása előtt lezajlott. Ez később átmenetileg különböző hevességű összeütközésekhez vezetett a földosztás falusi és megyei szervei között. Noha ennek igazi oka az igénylők nagy száma s a felosztható föld elégtelensége volt. A forradalmi hagyományokon túl mindenekelőtt ez indította a falusi szegénységet a rendeletileg szabott birtokhatárok leszállítására, gyakorlati revíziójára is, ami helyenként nyilvánvaló összeütközésbe került az egykorú antifasiszta összefogás politikájával. Ezért figyelmeztette a Kommunista Párt a párt-szervezeteket és a földigénylőket egyaránt, hogy „ne löjjenek túl a célon”, ezért intett általában is: „A gazdagparaszt nem népellenes, mert rosszul bánt a béresével . . .” stb.

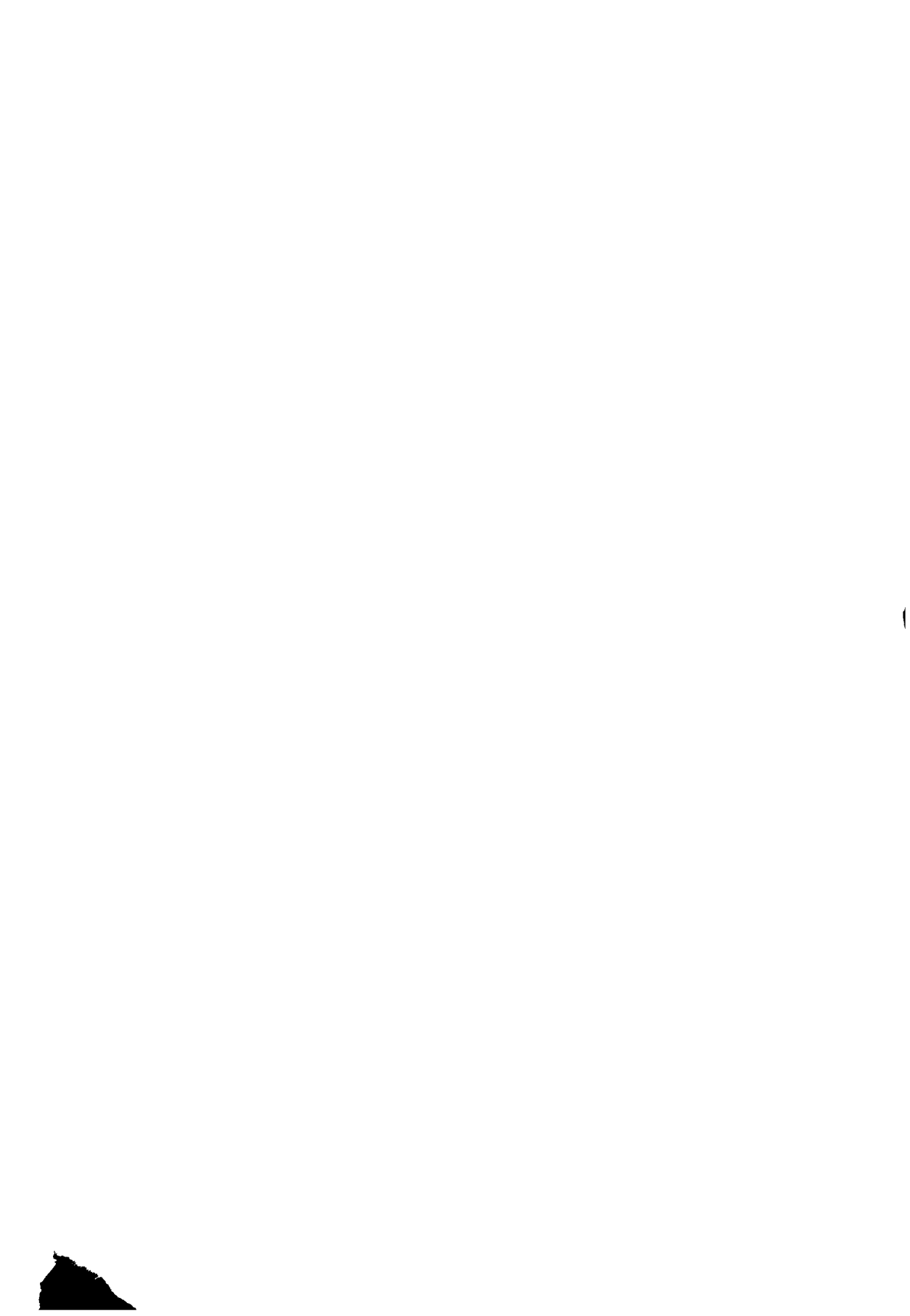
A figyelmeztetésnek azonban – legalábbis a Viharsarokban – csak részben lett egyidejűleg fogantatja. Szabó I. kimutatja, hogy Békés megyében a Földbirtokrendező Tanács már április elején mintegy 10 000 kat. holdra becsülte „a 100, illetve 200 kat. hold alatti, a törvényes rendelkezések ellenére igénybe vett területeket”. A Viharsarokban nagyon sok helyütt általános volt a törekvés a gazdagparaszti és maradványbirtokok (a kisajátított birtokok megmaradt részei) felosztására. Szerző ezt azzal magyarázza, hogy a földhiány a falusi szegénységet „a demokrácia, valamint a földreform-rendeletek adta lehetőségek kihasználására ösztönözte, jogainak harc és erőszak útján is érvényt akart szerezni”. A rendelkezések szegényparaszti értelmezése összeütközésbe került a földbirtokrendező szervek jogfelfogásával, s keserűséggé sűrűsödött, amikor a végrehajtás megyei és országos szervei sorra ítélték vissza a „jogtalanul” igénybe vett és kiosztott földeket. Így következett az első nagy földosztó rohamra, avagy forradalmi viharra reformszerű torlódás, a végleg nem rendezett ügyek halmozódása, részleges revízió és részleges szentesítés. Az 1946. évi IX. tc. túlnyomó részben legalizálta a szegényparaszti foglalásokat, de az 50 hold alatti paraszti birtokokat visszaítélte régi tulajdonosaiknak. Már 1946-ban újra kezdődött a földbirtokok igénybevétele, rövid átmenet után 1946–47-ben tovább folytatódott a harc a földért. Az utóvédküzdelmekkel, a földreform befejezésével, a kártalanítás, megváltás számos kérdésével, az újbirtokosok támogatásával, termelőmunkájával, helyzetével a munkának ugyancsak fontos fejezetei foglalkoznak.

Külön értéke a könyvnek, hogy tartalmilag teljességre törekedve gazdag dokumentum- és találó példaanyagra épít. Ez életszerű közelségbe hozza a tájat, az embert, a földért csatázók táborát, szövetségeseit, ellenfeleit. Megfosztja az eseményeket a hamis egyöntetűség látszatától, de teljessé és földönjáróvá teszi a viharsarki agrárforradalom képét. Szabó István könyve alapján el tudjuk fogadni, hogy valahogy a leírtak szerint zajlott a földkérdésben az osztályháború, amely itt az átlagosnál jóval radikálisabb volt, de mint az országos maga is szervesen a békeidők első megszabású hadműveletének kereteibe illeszkedett.

Szakács Sándor

A szedést a Zrínyi Nyomda készítette
A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. VI. 23. Terjedelem: 27,65 (A/5) ív
Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

AZ OSZTÁLY 1977. ÉVI KÖZGYŰLÉSI TUDOMÁNYOS ÜLÉSE

Hanák Péter: Szakmai kritika és értékrend a történettudományban (Összefoglalás)	1
Huszár Tibor: Megjegyzések a szociológia-kritika helyzetéről	3
Miklós Pál: Szakmai kritika és értékrend a hazai művészettudományban	11

AKADÉMIAI DIJASOK

Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája (Ránki György)	19
Kardos Lajos: A neuropszichikus információ eredete (Marton Magda)	23

MEGEMLÉKEZÉS

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM 60. ÉVFORDULÓJÁRÓL

Kulcsár Kálmán: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a társadalomtudományok fejlődése Magyarországon	31
Láng István: A szovjet tudomány legújabb eredményeiről	37

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKOK

Beszámoló az Ady Endre tudományos emlékülésről (Soós István)	45
75 éves a Pszichológiai Intézet	69
Szentágothai János ünnepi megnyitója	69
Köpeczi Béla: A Pszichológiai Intézet 75. évfordulójára	73
Pataki Ferenc: A 75 év néhány időszerű tanulsága	75
Tánczos Zsolt: Ranschburg munkásságának általános pszichológiai jelentősége	87
Illyés Sándor: A Ranschburg-laboratórium példája	99
Hirsch Margit: Az ambuláns munka (Összefoglaló)	107
G. Donáth Blanka: Az iskolaügyi kutatások (Összefoglaló)	107
Beszámoló a Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion „Mogersdorf” 1977. évi üléséről	109

TANULMÁNYOK

Erdélyi István: Régészeti kultúra-ethnogenezis-ethnosz	117
Bóna István: Erdélyi gepidák – Tiszamenti gepidák	123
Kállay István: A tisztiszék	171
Csöppös István: A magyarországi mező- és erdőgazdasági idénymunkások nemzetországi munkavállalása	187
Jakabffy Imre-Kovács Tibor: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat száz éve	239

A VEGYESBIZOTTSÁGOK TEVÉKENYSÉGÉRŐL

A. P. Okladnyikov akadémikus köszöntése (Erdélyi István)	255
A Magyar-Szovjet Történetész Vegyesbizottság 10 éves tevékenységéről (Mayer Mária)	259
A Magyar-Német Történetész Vegyesbizottság 1977. évi üléséről (Gyimesi Sándor)	279

A II. osztály akadémikusainak 1976. publikációs jegyzéke	285
Búcsú Arató Endre akadémikustól	299

RECENZÍÓK

Simon Róbert: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege (Hegyi Klára)	305
Somogyi Eva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Az osztrák liberálisok útja a kiegyezéshez) (Diószegi István)	307
Emlékezés Károlyi Mihályra (Pál Lajos)	310
Szabó István: Agrárforradalom a Viharsarokban (Szakács Sándor)	313